In dépôt

Philip Mechanicus

bron
Philip Mechanicus, *In dépôt*. Van Gennep, Amsterdam 1989 (vierde druk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/mech011inde01_01/colofon.htm

Ten geleide

Er heeft in de bezettingsjaren 1940-1945 in Drente een Joodse stad gestaan van een honderdduizend inwoners. Zij hebben in die stad, de Joodse hoofdstad van Nederland zei men wel eens, 'gewoond', d.w.z. vertoefd met al hun aardse bezittingen bij zich, soms niet meer dan de kleren, die zij aan het lijf droegen. Vertoefd: enkele uren, enkele dagen, enkele weken, enkele maanden, een kleine bevoorrechte groep jarenlang. 'Alle wegen leiden door Westerbork', aldus Aus der Fünten, de machtige man van de Amsterdamse ZENTRALSTELLE FÜR JÜDISCHE AUSWANDERUNG. Inderdaad, ze leidden voor deze honderdduizend erdóór - en dan verder naar het onbekende, dat voor bijna allen zou blijken: de dood, de verschrikkelijke dood. In de gaskamers van Polen.

Geen gewone stad, waarlijk niet. Mr. A.J. Herzberg schrijft:

Westerbork is een ander woord voor de dag van het laatste gericht. Er is nergens meer steun, niet materieel en niet geestelijk, ieder is aangewezen op zichzelf en op zichzelf alleen. Een volslagen en absolute wanhoop treedt in en maakt zich van allen meester. Men zoekt nog wel hulp, maar men vindt die slechts bij uitzondering en dan nog weet men, dat deze tijdelijk is. Het transport naar Polen wordt misschien een week, hoogstens enkele weken uitgesteld. Mannen kunnen hun vrouwen niet meer beschermen, vrouwen zien alle kans verloren gaan om hun kinderen te redden. Kinderen moeten machteloos voor eeuwig van vader en moeder afscheid nemen. Er zijn ook wezen, zieken, blinden, kreupelen, krankzinnigen, zwangere vrouwen, stervenden, zuigelingen, er worden ook kinderen geboren, en alles, alles, alles, wordt er dinsdag, week in week uit, in een lange trein van vrachtwagens geladen, met bestemming Polen. Twee jaar lang. Drieënnegentig keer.

Over dit Westerbork kan ik mij zowel een wetenschappelijke verhandeling als een encyclopedie-artikel voorstellen. Mijn inleiding moet minder dan het eerste, wil meer dan het laatste bieden, van beide niettemin het strikt zakelijke karakter handhaven. Alleen zo immers ga ik niet tussen deze schrijver en zijn lezer staan - beiden hebben daar recht op. Dit beperkt mijn taak dus tot het leveren van alleen die informatie, welke voor het goede begrip van de hierachter volgende tekst onmisbaar is.

Eerst dan maar een stukje platvloerse aardrijkskunde. Het 'Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork' (eerste in een kleine reeks van namen), beheerd door het Département van Binnenlandse Zaken, later door Justitie, lag in het hart van Drente op een terrein van ongeveer honderd HA groot; het eigenlijke kamp op dit terrein omvatte vijfentwintig HA (vijfhonderd bij vijfhonderd M). Reeds vóór de oprichting (1939) was in de Staten-Generaal gesproken van 'een barre, troosteloze vlakte, wel een van de meest depri-

merende stukken, die in ons land te vinden zijn'; op een uitloper van de Hondsrug gelegen, was ze sterk aan winden blootgesteld, terwijl de veengrond er een onaangenaam soort vochtigheid verbreidde. Overal drong zand door, bij regen veranderden de wegen direct in diepe modderpoelen. De zomerse vliegenplaag, de oogontstekingen, alsmede ander ongerief, hoeft de lezer er niet bij te fantaseren; hij ontmoet ze wel hierachter. Een van de zeer weinige plekken, waarop men nog de hiertelande tot boekenwoord geworden term 'onherbergzaam' kon toepassen.

Hierna een stukje even nuchtere geschiedenis. Westerbork was geen Duitse, maar een Nederlandse schepping, met de bestemming om een aantal van de sinds 1933 naar Nederland gevluchte Duitse Joden te herbergen; het eerste groepje kwam in het kamp op 9 oktober 1939 aan en in mei 1940 was het aangegroeid tot een zevenhonderdvijftig personen. De toen uitgebroken oorlog zou de verdere geschiedenis van het kamp ten diepste beïnvloeden: met ingang van 1 juli 1942 ging het over in Duits beheer als 'Polizeiliches Durchgangslager', het bijvoeglijk naamwoord al even onheilspellend als het zelfstandig. Veertien dagen later begonnen de bezetters de Joden uit Nederland inderdaad dóór Westerbork heen naar Polen te trechteren, het 'dépôt' Westerbork, waaruit zij wekelijks een aantal Joden lichtten, die 'auswanderten', een van de gangbare camouflage-termen voor deze massamoord. Dat ging zo voort tot eind 1944. Toen Westerbork bevrijd werd op 12 april 1945 waren daar nog een negenhonderd Joden over; de rest was weg en slechts enige duizenden daarvan zagen Nederland weer.

Tijdens deze oorlogsjaren had zich binnen het kamp een hoogst merkwaardige, misschien wel unieke, organisatie ontwikkeld. Reeds vóór de beheerswisseling van juli 1942 hadden de bewoners deze zelf in 't leven geroepen als een 'buffer', ter voorkoming van de intrede van de niet zonder reden gevreesde SS. Dank zij dit initiatief volstonden de Duitsers dan ook met een minimaal gering bewakingspersoneel. Maar dat konden zij - en wilden zij - alleen, omdat deze Joodse organisatie hen zo uitstekend bleek te kunnen voldoen in datgene, waar het nu juist voor hen op aankwam: een honderdduizend Joden zonder 'moeilijkheden' en a.h.w. geruisloos het land uit te werken. Wat anders tientallen, zo niet honderden manschappen vereist had, dat kregen zij hier kant en klaar geleverd. Nu is het natuurlijk zo, dat in Westerbork op de keper beschouwd niet veel anders en niet veel 'ergers' gebeurde dan elders in Nederland, waar een enkele Joodse en talrijke niet-Joodse instanties zich met een goed of kwaad geweten - en de meeste in elk geval onder minder klemmende noodzaak - lieten inschakelen in Hitlers duivelse opzet. Anderzijds moest zich in dit doorgangskamp nog onverbloemder de afgrijselijke werkelijkheid onthullen ener collaboratie, waarbij een steeds kleiner aantal Joden een steeds groter aantal hielp wegvoeren. Een afschuwelijk middel om zichzelf te redden, afschuwelijk ook daarin,

dat het hier door de onophoudelijke, zorgvuldig geregelde toepassing welhaast ontaarden moest in een doel op zichzelf en het karakter aannam van een taak, verricht met toewijding en stiptheid. Vooral onder de Obersturmführer ALBERT KONRAD GEMMEKER (1942-1945) werkte het Duitse MUSTERLAGER als een voortreffelijk, wel geolied onderdeel van de grote Duitse verdelgingsmachine, waarvan men Adolf Eichmann als de chef-ingenieur kan beschouwen. Paradoxaal genoeg werd voor deze beul en zijn knechten dit werk ook al zozeer een doel op zichzelf, dat het hun op de duur nog meer KRIEGSNOTWENDIG toeleek dan het winnen van die oorlog.

Er is geen denken aan, het Westerborkse apparaat hier volledig te schilderen. Aangezien een groot deel van dit dagboek speelt in het kamphospitaal, beperk ik mij tot de z.g. Medische dienst; bovendien openbaart zich juist daar de onpeilbare zinneloosheid van het hele systeem. Men oordele: een ziekenhuis op de Drentse hei met, op zijn hoogtepunt, zeventienhonderdvijfentwintig bedden, honderdtwintig artsen en meer dan duizend mensen personeel. Met alle mogelijke specialisten. Met (ik som opzettelijk maar wat kriskras op) isolatiekamertjes, een afdeling voor geesteszieken, een prachtige apotheek, een aparte dieetkeuken, allerlei magazijnen, tekenaars, orthopedisten, kappers, fotografen, laboratoria, sociale voorzorg, pastorale dienst, EHBO-posten, hygiënische dienst, tandheelkundige klinieken, estafetten, portiers, postdienst, operatiekamer, een polikliniek met vaste spreekuren, doorlichting van alle kampbewoners op tuberculose, immunisering tegen typhus en paratyphus, vaststelling van bloedgroepen. Met wekelijkse artsenvergaderingen, waarop behandeling van wetenschappelijke en klinische onderwerpen - als men bij dit alles iets mist, ligt het aan mij. En dit hele apparaat ten bate van mensen, die een eind verderop moesten worden afgemaakt! Er waren in het kamp zwartkijkers, die van Polen het ergste vreesden: is het wonder, dat zij weinig geloof vonden? Het was toch te zot, dat de Duitsers in het Westen de mensen zo goed lieten verzorgen, als zij het in het Oosten zo slecht met ze voorhadden! Dat leek waanzinnig en onmogelijk. Het bleek waanzinnig en mogelijk.

Bij al zijn voortreffelijkheid kon deze Medische dienst één ding tenslotte niet: de wegvoering tegenhouden, de deportatie, die noodlottige dynamische factor in het Westerborkse bestaan. In dit reservoir, waarin een Potemkindorp, een nachtasyl en een HUIS-CLOS gecombineerd leken, leefde men van dinsdag tot dinsdag, de dag, waarop de helse trein weer zijn duizend opslokte voor een bestemming, waar men nauwelijks over dorst na te denken en steeds weer aan dacht, waar men niets van kon zeggen en onophoudelijk over sprak. Elke week liep de stemmingscurve langs dezelfde lijn: van verslagenheid en dodelijke afmatting omhoog in een snelle stijging, vervolgens in een langzame daling via onrust, alarm, opwinding tot paniek. Week-in, week-uit. Vele, vele maanden lang.

Herhaaldelijk gewaagt dit dagboek van de in het kamp heersende spanningen. Hoe kan het anders? De naar Westerbork gesleepten waren 'gewone' mensen, zich gedragend zoals elke normale menselijke groep in dergelijke abnormale onistandigheden - men vergete ook niet hun voorgeschiedenis! - zich wel ongeveer gedragen had. Elke vergelijking met niet-Joden of zelfs met Joden in andere omstandigheden (het ghetto in Warschau, Israël) ware onrechtvaardig. Dit waren als gezegd 'gewone' mensen, hier Joden. Misschien behoorde ik 'Joden', dus met aanhalingstekens, te schrijven: de menselijke wezens, mannen, vrouwen en kinderen, die de Duitsers als zodanig wensten te beschouwen en op grond van die beschouwing wensten uit te roeien, te verdelgen, zoals men ongedierte verdelgt, in koelen bloede, met voorbedachten rade en op systematische, wetenschappelijk verantwoorde wijze. In Westerbork nu bevonden zich allerlei schakeringen van Joden: godsdienstige en ongodsdienstige, met allerlei nuances daartussen; er waren velerlei soorten gedoopten, onder meer ster-dragende kloosterlingen; er waren Zionisten, assimilanten, NSB-ers, antisemieten; zeer vele nationaliteiten, tot Liberianen en Hondurezen toe, ook lieden met een dubbele nationaliteit; er waren rechtsen en linksen, Katholieken, anti-revolutionairen, christelijkhistorischen, liberalen, socialisten, communisten; er waren notabelen en handwerkslieden, neringdoenden en landbouwers, proletariërs met of zonder witte boord, ook intellectuelen, kunstenaars en uitoefenaars van vrije beroepen; er waren stokoude mensen (een vrouw van boven de honderd) en zuigelingen, ook dezen bestemd voor de 'arbeidsinzet' (spreek uit: abattoir), waarnaartoe zij 'vertrokken' (spreek uit: werden weggesleept). Tenslotte waren er goeden en slechten, rechtvaardigen en onrechtvaardigen, nobelen en gespuis, nog eens: zowat alles, wat men in de willekeurige lichting van een honderdduizend 'gewone' Nederlanders met enige variaties wel net zo zou hebben aangetroffen, de groep der gesteriliseerden (want die waren er óók) even ter zijde gelaten. In Westerbork was zelfs een adel. Geen graven, baronnen, ridders of jonkheren, maar ALTE LAGERINSASSEN, de 'geluksvogels', die al vóór 14 juli 1942 daar hadden gezeten en die nu de oligarchie vormden in het genot van allerlei kleine, maar hier zo belangrijke voorrechten, mèt het boven alles gaande privilege: de grotere veiligheid. In de schijn-autonomie van Westerbork leverde hun bovenlaag de spits der z.g. prominenten, wat in Engeland de VIP's heet en in dit kamp soms aangeduid werd als MSW (MACHT SICH WICHTIG). Helemaal boven aan stond de in het dagboek herhaaldelijk genoemde Schlesinger, de machteloos-machtige grootvizier van de oppermachtige kampcommandant. Hij en zijn tafelronde stelden grotendeels de transporten samen uit het 'transportmateriaal' (het woord is gebezigd) voor de trein-van-de-week. In de ogen van de anderen waren deze paladijnen, vrijwel uitsluitend Duitse Joden, de heersers over leven en dood en werden in overeenstemming daarmee bewierookt, bewerkt, omge-

kocht, benijd en gehaat, om niet te zeggen verafschuwd. Die anderen waren bij hen vergeleken paria's, maar ook onder deze paria's was de eensgezindheid ver te zoeken. Terwijl de hoogsten van het ‘woningbureau’ (ook dat bestond in Westerbork) kleine huisjes toegewezen kregen - en daarmee het kostelijkste wat de kampbewoner in oorlogstijd allerwegen ontbeerde, een beetje, een klein beetje PRIVACY - maakten de bewoners van de vochtige, smerige barakken met elkaar en onder elkaar weer onderscheid; zo noemde één barak zich ‘de bocht van de Heerengracht’, waar waarlijk niet iedereen binnen kwam - alleen de engel des doods kon men er niet buiten houden. En wat zich binnen elke barak afspeelde, leest men wel hierachter. De onderste der onderlagen vormden de z.g. ‘strafgevallen’, de volkomen reddelozen, al lukte het niet zelden bij deze of gene - ook bij Mechanicus - ‘de S weg te werken’; wij weten thans, achteraf dus, dat in Polen iedere Jood, groot of klein, als Jood reeds een strafgeval was en gestraft werd - met de dood. Men verlieze verder niet uit het oog, dat de Duitsers met een satanische toepassing van het VERDEEL EN HEERS in de loop van 1942 een heilloos systeem van onderscheidingen hadden ingevoerd, door de Joden op hun persoonsbewijzen stempels te verstrekken, die BIS AUF WEITERES uitstel van deportatie verleenden, uitstel, geen afstel. Het was in de herfst van dat jaar tot een wilde run op deze stempels gekomen, even demoraliserend als nutteloos, want voor en na verdwenen de aldus bevoorrechten toch naar Westerbork, zij 't ook na de ongestempelden. Daarnaast vond, reeds van 1941 af, een welbeschouwd even afschuwelijke jacht plaats op allerlei uitwijkmogelijkheden, de gaten in het zo deskundig dichtgetrokken net. Daartoe diende men vooral op deze of gene ‘lijst’ te komen, aangeduid met namen, van welker magische geladenbeid de lezer hierachter menig proefje krijgt. Een van de meest gezochte lijsten was die van de Duitse ambtenaar Calmeyer, belast met een afstammingsonderzoek, waarmee men ‘Arisch’ kon opkleuren. Vervolgens organiseerden allerlei lieden, vaak betrouwbare, vaker onbetrouwbare, ontsnappingsmogelijkheden, emigratie, vrijstelling op zeer lange termijn, enzovoorts; ook tot die laatste lijsten kon men doordringen, zij 't ook nimmer gratis. Men moest wel heel sterk in zijn schoenen staan in Westerbork om, met de wegvoering voor ogen, niet te zwichten voor de verleiding, een plaats te kopen op de lijst-deze-of-die, zoals een gevaarlijk zieke ten einde raad zijn heil zoekt bij de kwakzalver. Met hetzelfde resultaat; voor en na ‘platzten’ alle lijsten, een werkwoord, ontleend aan de met zelfspot en leedvermaak zo sterk geladen kamptaal. ‘Een lijst is een verzameling van Joden, die op een bepaald moment op transport gaan’, zegt Mechanicus cynisch en dat geldt, let wel, dan nog van de betrouwbare lijsten. Wie zich vóór Westerbork op een onbetrouwbare had laten zetten en, zo kaal mogelijk geplukt, de Duitsers in handen gespeeld was, vertoefde doorgaans slechts enkele dagen in de strafbarak, van waaruit hij als

'reinstes Transportmaterial' met de eerste trein weg moest.

Ook in dit kamp heeft tegen het einde van de oorlog de Duitse leiding haar best gedaan, om de sporen harer misdaden uit te wissen; bij alle daarbij aan de dag gelegde GRÜNDLICHKEIT is haar dat niet volledig gelukt. Zelfs beschikken wij, naast een hoeveelheid geredde paperassen, over een in Westerbork opgenomen film, ondanks haar vele gebreken een onvervangbaar document. Het in Amsterdam gevestigde Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie heeft verder een groot aantal getuigenissen van kampbewoners verzameld; hiervan hebben in meer dan een uitgave de in hun soort onvergelijkelijke brieven van Etty Hillesum het licht gezien (ingewijden zullen de schrijfster op een enkele plaats in dit dagboek herkennen). Over de kwaliteit van Mechanicus' geschrift oordele de lezer zelf, die mogelijk gediend is met enige opmerkingen mijnerzijds over het dagboekgenre als geschiedbron in het algemeen. Als zodanig kan men het in één rubriek onderbrengen met de gedenkschriften en de brief, een rubriek, waarvoor ik het opschrift 'egodocumenten' bedacht heb, documenten dus, waarin, meer dan in andere, een 'ik' zich openbaart of ... verbergt. Grofweg zou ik verder bij het dagboek een onderscheid willen maken tussen het externe, waarin de schrijver waarnemingen, feiten, uiterlijke ervaringen noteert, en het intieme, gevuld veelal met bespiegelingen en reacties op die buitenwereld; van beide genres bestaan in de historische literatuur klassieke voorbeelden. Dat van Mechanicus behoort ongetwijfeld tot het eerste, al ontbreken de elementen van het tweede niet, zoals bij aandachtige lezing blijkt. Diezelfde lectuur kan het inzicht verhelderen in de speciale waardij van zulk een dagboek in vergelijking met de gedenkschriften en memoires, de achteraf opgestelde herinneringen, die immers altoos op herwaardering berusten, gestroomlijnd blijken van later weten, later begrijpen uit, en onder het verhaal het zo niet vervalsende, dan toch scheeftrekkende element schuiven der uiteindelijk onderkende levenseenheid met haar onmisbare coherentie. Dit alles moet in het dag-in-dag-uit verhaal te enenmale ontbreken, als tekort alleszins een gewin voor de historicus, zeker in het dagboek van deze geoefende verslaggever en journalist (niet toevallig betekent 'journal' èn dagboek èn krant). Hoe dankbaar moeten wij hem er niet voor zijn, dat hij niet meer wilde wezen dan de man, die rondgaat met zijn blocnote, die van dag tot dag noteert, welbeschouwd tevens de oorlogscorrespondent, boekstavend onder bestendig levensgevaar, al besefte hij dat zelden en nauwelijks!

Rest de vraag naar de man achter Mechanicus' HISTORY IN THE FIRST PERSON. Ik heb hem nimmer ontmoet en wat nu volgt berust uitsluitend op mij verstrekte gegevens; ook hier zal ik soberheid betrachten en alleen de omlijsting verschaffen bij het ons geleverd zelfportret.

Philip Mechanicus, geboren op 17 april 1889 in Amsterdam, had na zijn lagere school een bescheiden baantje bij de expeditie, vervolgens bij de administratie van het dagblad HET VOLK. Hij wist zich echter door eigen studie te ontwikkelen, werd 'ontdekt' en kwam daardoor, op zijn zeventiende jaar reeds, in de journalistiek. Na zijn militaire dienst werkte hij jarenlang in de Oost, in Medan bij de SUMATRA POST, later in Semarang bij DE LOCOMOTIEF. In 1919 keerde hij naar Nederland terug en kreeg in augustus 1920 een plaats in de redactie buitenland van het ALGEMEEN HANDELSBLAD. Vooral zijn reisreportages voor deze krant geschreven, trokken de aandacht; die over de Sovjet-Unie (1929-1934) werden gebundeld uitgegeven (VAN SIKKEL EN HAMER), evenals die over Palestina (1933: EEN VOLK BOUWT ZIJN HUIS).

Onmiddellijk na de bezetting kreeg hij te verstaan, dat zijn aanwezigheid op de krant door de Duitsers niet geduld werd. Hij bleef thuis nog een tijd lang medewerker, onder meer met korte schetsen onder de schuilnaam Père Celjénets, totdat zijn directie hem in een zakelijk schrijven ontsloeg. Op 27 september 1942 werd hij, zonder ster op het achterbalcon van een tram staande, waarschijnlijk door een medepassagier verraden en door een agent gearresteerd. Op de Amstelveenseweg deelde hij zijn cel met de in het kamp Amersfoort kort daarna zo wreedaardig vermoorde oud-wethouder van Amsterdam De Miranda. Op 25 oktober naar dat kamp overgebracht, kwam hij, deerlijk mishandeld, op 7 november in Westerbork aan, uiteraard als strafgeval. Men hield hem daar in het ziekenhuis tot 29 juli 1943, in welke periode, als hierboven reeds aangeduid, zijn S kon worden 'weggewerkt'. Op 15 maart 1944 voerde men hem naar het kamp Bergen-Belsen en op 9 oktober met een groep van 120 personen uit dit zogenaamde VORZUGSLAGER naar Auschwitz-Birkenau. Uit een tweetal verklaringen van overlevenden valt op te maken, dat hij drie dagen later, dus op 12 oktober 1944, aldaar met zijn hele groep is doodgeschoten.

J. PRESSER

Vrijdag 28 mei '43

Vandaag een nieuwe broeder gekregen, die zich aan alle honderd patienten op zaal heeft voorgesteld en hun een handje gegeven. Zeer ongebruikelijk op Westerbork, waar een broeder komt en gaat, zonder meer. Klaarblijkelijk een fatsoenlijke kerel. En een beroepsman, dat is 'm aan te zien. Pas aangekomen. Hij ziet er kraakzindelijk uit: hagelwitte verplegersjas, die blinkt en schittert tegen de smerige, gore jassen, waarin de meeste andere broeders rondscharrelen. Gebrek aan zindelijkheid. Sinds gisteren schoonmaaksters op zaal in plaats van schoonmakers, die op transport zijn gegaan. Zij staan onder leiding van een hoofdman, every inch a gentleman, hoog, aristocratisch gebouwd, kaarsrecht, die letterkundige aspiraties heeft en van wiens hand ik een toneelstuk onder mijn kussen ter lezing heb. De *schoonmakers* plachten praatjes, en vaak vervelende, praatjes tegen de patienten te houden; nu houden de *patienten* praatjes, en vaak vervelende praatjes, tegen de schoonmaaksters. Wat een weelde voor het oog jonge, aardige vrouwen, die goed-gekleed rondgaan, de een in een broek, de andere in rokken. Roosjes in een zandvlakte! Ze gedragen zich dapper. Ze zijn niet verbitterd, maar hebben galgenhumor. Hun devies is: ze krijgen er ons niet onder, nóóit! Ze vegen en schrobben, alsof ze nooit anders hadden gedaan: elk pannetje, elk paar schoenen, elk stoeltje, elk pak kleren verplaatsen zij angstvallig om géén stofje te laten liggen, geen plekje droog te laten. Had je die boenders van schoonmakers moeten zien: met de Franse slag hoor! Hoe lang zullen de vrouwen haar plichtsopvatting op dit hoge peil handhaven. Op bezoek geweest bij kamparts v.d.R. Woont in een kamertje van ± zestien M^3 met vrouw, volwassen zoon en dochtertje. Vertelde mij, dat hij vandaag een geval van poging tot zelfmoord heeft gehad: moeder en twee kinderen. Tijdig ingegrepen en op vrouw psychisch ingewerkt. Aantal zelfmoorden groot: gemiddeld vier per week. In mijn barak heeft een week of zes geleden een man van ongeveer zeventig jaar een poging gedaan om door ophanging een eind aan zijn leven te maken. De tachtigjarige moeder van een mijner vrienden heeft dezer dagen bij aankomst te Westerbork door het innemen van medegebracht vergif zelfmoord gepleegd. Dokter v.d.R. was sterk onder de indruk van de ellende waarvan hij dagelijks getuige is, en van de wekelijkse transporten. Hij achtte Engeland medeplichtig aan het lot en de vernietiging van de Joden, omdat het, ofschoon wetende wat er gaande is, niet met meer kracht ingrijpt om Duitsland tot rede te brengen. Het moest Berlijn platgooien, desnoods met mosterdgas behandelen, dan was de oorlog binnen zes weken uit. Als Engeland de vernietiging van de Joden niet tegenhield, zou hij wensen dat Duitsland de oorlog won, als straf voor Engeland. Het Duitse volk moest worden uitgeroeid, gesteriliseerd. De arts liet zich drijven op zijn sentiment en verloor alle objectiviteit uit het oog, barstte tenslotte in snikken uit en sloeg

zijn vuist op tafel. Overspannen. Geen wonder. Maar het is opmerkelijk, dat een zeer groot percentage der onontwikkelde Joden er een soortgelijke gedachtengang op na houdt als de dokter: Engeland en Amerika kunnen, als zij willen, op korte termijn < een einde > aan de oorlog maken, maar zij willen niet omdat zij er op wachten totdat Duitsland en de Sovjet-Unie elkaar voldoende hebben afgemat. De wapenfabrikanten hebben te groot financieel belang bij het voortzetten van de oorlog. Engeland heeft lak aan de Joden. Engeland heeft zich te laat voorbereid. Joden zeggen: wat kan het *mij* schelen wie de oorlog wint als *ik* er niet bij ben? Slechts een enkeling is bereid, zichzelf over het hoofd te zien en de krachtenverhouding tussen Engeland en Amerika, en Duitsland en Italië, volgens objectieve normen in ogenschouw te nemen. Het is ook niet gemakkelijk, wanneer men thans week-aan-week een paar duizend Joden als vee ziet opeendrijven in een trein, die hen naar een onbekende bestemming brengt en nog nooit één Jood heeft teruggebracht om *verslag* uit te brengen. Dan is men vanzelf geneigd in zijn politieke vrienden, die niet op de gewenste tijd hulp brengen, zijn vijanden te gaan zien. Bewustzijnsvernauwing.

Zaterdag 29 mei

Ik heb het gevoel alsof ik als officieel reporter een schipbreuk versla. Wij zitten samen in een cycloon, voelen langzaam het lek-geslagen schip zinken en trachten nog een haven te bereiken, maar deze haven lijkt ver weg. Langzamerhand bekruipt mij het besef, dat ik niet door mijn *vervolgers* hier ben gebracht, maar dat ik de reis *vrijwillig* meemaak, om mijn werk te doen. De hele dag ben ik bezig, verveel mij geen ogenblik, kom soms haast tijd te kort. Plicht is plicht, arbeid adelt. Ik schrijf een groot deel van de dag, soms begin ik al 's morgens vroeg om half zes, soms ben ik nog bezig 's avonds na bedtijd, om mijn indrukken of belevenissen van de dag samen te vatten, schaak een paar partijtjes per dag, lees de kranten aandachtig, praat met de mensen, met dokters, broeders, patienten, maak bezoeken in het kamp in de middaguren, rook tussen de bedrijven door mijn pijp. Wat heeft een mens méér nodig dan dat, om zijn tijd in een soort Zigeunerkamp te vullen? Opperrabbijn Dasberg is vandaag naar Amsterdam teruggezonden. Een mijner vrienden heeft van zijn vrouw een brief ontvangen, gedateerd woensdagmiddag, waarin zij schrijft, dat zij al sinds zondagmiddag in het gebouw van de Joodse Raad op de N. Keizersgracht te Amsterdam gevangen zit. De kinderen zijn al die tijd aan hun lot overgelaten. Vannacht is uit Amsterdam een transport van ongeveer vierhonderdvijftig mensen aangekomen. De commandant heeft gelast, dat de Joden op het middenpad van de hoofdweg, de Boulevard des Misères, niet meer mogen wandelen in arbeidstijd; zij mogen alleen nog aan de zijkanten gaan en dan snel. De commandant

heeft vandaag toen hij op de fiets zat, een Jood, die bij een trein aan het laden was en met zijn achterwerk naar hem toe stond, daar tegen een schop gegeven om hem te betuigen dat hij gebrek aan eerbied betoonde. Dat is zo ook niet zo gemakkelijk.

Zondag 30 mei

De Joden zitten hier in Westerbork als Job op de mesthoop: haveloos. Een costuum, en wat onderkleren om bij dag, een deken om 's nachts de schamele leden te bedekken, een paar schoenen, een pet, een mes, lepel en vork, een beker maakt hun hele bezit uit. De vrome Joden hebben evenmin als Job hun vertrouwen in God verloren en getuigen elke vrijdagavond en zaterdagavond van hun toewijding aan de Oppermachtige; de niet-vromen, die sterk zijn, vertrouwen op eigen geestkracht, en buigen het hoofd voor de religieuze traditie van hun kampgenoten. De vromen vragen niet naar de grond van hun lot, hun vernedering; zij aanvaarden en dragen het als onafwijsbaar en onafwendbaar in de vaste overtuiging, dat hun God hen er doorheen zal helpen zoals hij hun voorvaderen door beproevingen van soortgelijke aard heeft heengeholpen. Een onwrikbaar Godsvertrouwen is de basis van hun houding. De denkende Jood, die niet beschikt over dit vertrouwen, stelt de vraag: waarom ben ik in deze vernederende, onterende toestand geplaatst? Er moet toch een *diepere* grond zijn waarom hij zo hard wordt getroffen; het enkele feit dat hij *Jood* is, kan hem niet bevredigen als de oorzaak van zijn ellende, zijn onteigening, zijn isolering, zijn verbanning. Dat is te simplistisch, te zelfgenoegzaam, daar zit geen levensles in, geen prikkel om zijn morele, geestelijke of sociale inventaris te onderzoeken. Hij vraagt zich af: heb ik schuld, persoonlijk, of moet ik boeten voor schuld, die anderen op zich hebben geladen? Hij is bereid, bij voorbaat zijn schuld te erkennen, al is hem deze schuld ook niet geopenbaard, hij kan zich verhovaardigd hebben, onrechtvaardig zijn geweest, onbewust; hij is, volgens het karmistisch beginsel van de gemeenschappelijkheid van de schuld, bereid *mede* te boeten voor de schuld van anderen. Hij is bereid, zijn ballingschap op te vatten als een periode van loutering, verootmoediging, reiniging. Maar loutering, waartoe? Moet men dit aan het Mysterie, aan de Goddelijkheid, de Voorzienigheid overlaten, niet vragen? Hoe vele malen in de geschiedenis is de Jood al niet in de verdoemenis gestoten en gedwongen zich te louteren. Het is begonnen met zijn uitstoting uit Egypte, het heeft zich voortgezet met zijn ballingschap en knechtschap in Babylonië, zijn wrede verspreiding over de landen van de wereld, zijn verdrijving uit Spanje, zijn folteringen in de landen van Oost-Europa; zijn lot is *misschien* nog niet zó hard, zijn toekomst misschien nog niet zó hachelijk geweest als nu. Is hij gedwongen zich *eeuwig* te louteren? Is dit de *specifieke* vorm zijner

telkens *terugkerende* loutering? Is dat het zoenoffer voor de overleving van volken en beschavingen, die radicaal vernietigd zijn of zijn vergaan? Dan zou zijn loutering in het algemeen en in de eerste plaats neerkomen op een natuurlijke selectie, op een uitroeiïng van de zwakken, een overleving van de sterken. Op een geestelijke harding, op de wil tot leven, op volhouden tot het uiterste. Onder het gros der Joden bestaat de wil tot leven: zij geloven dat zij, tenzij zij worden gedood en tenzij de oorlog lang duurt, er doorheen komen. Zij zijn vitaal en hangen, materialistisch als zij zijn, zó sterk aan het leven, dat zij het laatste greintje lichaamskracht, het laatste greintje geestkracht zullen gebruiken om het leven te rekken en er het leven van af te brengen. Hun geestkrachtige houding in de concentratiekampen getuigt ervan: er zijn vele slachtoffers gevallen, maar de meesten hebben een taaie wilskracht getoond, die hen door zeer zware beproevingen heeft heen geholpen en hen heeft gehard voor wat hun nog te wachten staat. Er zijn te Westerbork uit de concentratiekampen te Amersfoort, te Ommen, te Ellecom Joden binnengebracht met verwondingen. Zo zwaar en lichamelijke uitputting zo groot, dat men er zich over verbaast, dat zij soms maandenlang de marteling van hun verblijf in deze kampen hebben volgehouden. Het zijn zeker in het algemeen de sterken, de geestelijk sterken, die de strijd tegen de pogingen tot ondermijning van hun zenuwen en van hun lichaam hebben volgehouden. De geestelijk zwakken hebben de strijd verloren en het leven erbij ingeschoten. Men mag aannemen, dat de vele louteringen, waaraan de Joden zich in de loop der geschiedenis hebben moeten onderwerpen, hen gehard hebben en taaie types hebben gekweekt. Toch wordt van de Joden in deze jongste loutering iets méér verlangd en geëist dan alleen maar de drang en de wil om het vege lijf te bergen. In deze samen-geperste, rijk-geschakeerde gemeenschap vallen vele tekenen van degeneratie te constateren. Een oude generatie belijdt een wetsgetrouwe, orthodoxe vroomheid, welker inhoud veelal uiterlijke conventie en traditie is, vreemd staat tegenover het reële leven, zich niet vernieuwd heeft en daardoor op verstarring en verstening neerkomt. De voorgeschreven ritus wordt vervuld, elke afwijking daarvan wordt scherp veroordeeld, ook hier, maar geestelijk staat deze generatie in kinderschoenen, moreel is zij onnozel, in hygiënisch opzicht is zij achterlijk of verouderd, maatschappelijk niet georiënteerd of conservatief. Een jongere generatie wortelt nog grotendeels in de tradities en gebruiken van het ghetto, heeft weliswaar de orthodoxie van de Talmoed overboord geworpen, maar heeft daarvoor geen andere geestelijke waarden in de plaats verworven, en leeft zuiver materialistisch, vaak plat-materialistisch en door-en-door egoïstisch. Een grote groep Joden, de liberalisten, zweeft tussen de oude Joodse leerstellingen en wetten

en de geest van de moderne tijd. Zij houden nog een laatste restje van het oude geloof vast, omdat zij niet de moed hebben de band met het verleden radicaal door te snijden, maar hebben nooit de moeite gedaan om door te dringen in de cultuur en de religie van de omgeving, waarin zij leven. Geestelijke hermaphrodieten. De jonge generatie vertoont duidelijke tekenen van regeneratie: wat de oude en ouderwetse generatie een keer per jaar met de mond, traditioneel belijdt, het verlangen naar de komst van de Messias, die de Joden terug leidt naar Palestina, leeft in haar iedere dag, iedere ademtocht. Zij is het oude geloof trouw gebleven, maar streeft naar een synthese tussen de Talmoedistische wetten en voorschriften, en de dwingende eisen van het moderne leven. Deze jonge geesten streven naar een eigen staat, een eigen maatschappij, waarin zij deze synthese kunnen verwezenlijken: Palestina. Zij hebben het benauwende en beklemmende ghetto verlaten en zich vertrouwd gemaakt met moderne ideeën, zij zijn geestelijk ontwikkeld, al is het vaak ook nog naar een kant, hebben een sterker gefundeerd moreel besef, < zijn > maatschappelijk beter op de hoogte, zijn sportief, lichamelijk ontwikkeld. In Palestina zelf kan men de beste typen vinden: te paard, met het geweer aan de schouder, gaan zij om beurten als *sjoumerien* hun landerijen rond. Doordrongen van een sterk geestelijk bewustzijn, lichamelijk fors en sterk, moedig, zijn zij de voorgangers van de nieuwe generatie, die zich ook hier in Westerbork als leden van de Hasjera, begunstigd door de commandant, heeft verzameld: jonge landbouwers, die zich voorbereiden op hun vertrek naar Palestina, vaak jonge mannen van ontwikkeling, afkomstig van middelbare scholen. Een verheugend verschijnsel is, dat de jonge generatie de oude naar de achtergrond dringt. De oude generatie, veelal niet opgewassen tegen de abrupte overplanting uit haar zelfgenoegzame ghetto in deze ruige, hardvochtige maatschappij, verliest zichtbaar terrein; de jonge generatie, voorzover komend uit een harde school, handhaaft zich hier prachtig, voorzover zij was verwekelijkt, krijgt zij hier de gelegenheid om zich te herstellen. Indien zij in Polen redelijke kansen krijgt, zal zich hetzelfde beeld ook daar voordoen. Tegenover de grote massa van Joden, oude en ouderwetse, liberalistische en jonge, nationalistische staat hier een kleine groep z.g. gedoopten, die zich hebben geassimileerd, van de Joodse gemeenschap zijn vervreemd, voor een deel geestelijk en cultureel in het Nederlandse volk zijn opgegaan en rekenen op de terugkeer naar hun haardsteden. Tussen hen in staan de niet gedoopte gemengd-gehuwden, die meestal met hun voeten in twee kampen staan, maar thans met geweld in het Joodse kamp zijn of worden teruggedrongen en die, indien het bewustzijn van wat er met hen geschiedt duidelijk tot hen doordringt, een moeilijke keuze hebben. Voor hen heeft het begrip ‘loutering’ wellicht méér realiteit dan voor

welke andere groep Joden ook: terwijl *dezen* hun plaats hebben bepaald, zich slechts innerlijk moeten herzien, moeten *genen* definitief beginnen met te bepalen waar zij eigenlijk staan, indien hun tenminste de kans gelaten wordt. De Joden zitten hier als Job haveloos op de mesthoop. Het is hard; maar zij hebben slechts één kans: zich bewust te zijn, dat het lot, dat zich aan hen voltrekt, degenen, die het spaart, rijper en bewuster moet doen opstaan, gelouterd. Het proces, dat aan de gang is, verricht deze loutering door de zwakken en onvolwaardigen te vellen; de sterken, die overblijven moeten hun eigen loutering volbrengen, gemeenschappelijk of persoonlijk, al naar gelang van de geestelijke en morele plaats die zij in de toekomst in de wereld wensen in te nemen. Gisteren is aan de gedoopte Joden, die verenigd zijn in barak 72, vanwege commandant Gemmeker een getypte mededeling uitgereikt van de volgende inhoud: ‘Sie werden auf Grund der Vereinbarung des Herrn Reichskommissars mit den Vertretern der Evangelischen Kirche nicht nach dem Osten abgeschoben werden.’ *Abgeschoben*! Eén gedoopte Jood van voor 1 januari 1941 is naar huis gegaan: men ziet hierin de voorbode, dat zij binnenkort allen gaan. In barak 67 (de S-barak) zijn gisteren drie Ariërs opgesloten, voorzien van Jodenster en S-band. Een hunner kwam zijn Joodse vrouw een pakje brengen en is met twee zijner vrienden in het kamp doorgedrongen. Zij gaan als Jodenvrienden op transport naar het Oosten. Pikant detail: een hunner is een NSB-er; hij had zijn speldje op. Bericht uit Amsterdam, dat het centrum *Judenrein* < is > en dat het alle Joden verboden is, op straffe van S-transport, het centrum te betreden. Amerikaanse beurskoersen zo hoog als in geen drie maanden het geval is geweest. Tijdens het avondeten ontluizing van een patient en beflitting van zijn legerstede, benevens die van zijn naaste buren. Voetbalmatch bijgewoond, door vele Joden bezocht, op appèlplaats. Goed spel. Vieze stank van de latrines in de heide, door de wind overgebracht, pestilent. Vandaag een hele komkommer gehad.

Maandag 31 mei

Een goed vriend, die hier deze week met een der grote transporten uit Amsterdam meekwam en mij vandaag bezocht, verzuchtte: Het was in Amsterdam óók niet langer uit te houden. Hij was vermagerd en zag er afgemat uit. Hij vond dat ik er goed, welvarend uitzag. Hij is niet de enige, die bovenvermelde verzuchting slaakte: velen slaken ze. De zenuwen der mensen zijn uitgeput: ze hebben er vrede mee, dat zij zich, ook al is het op Westerbork, een ogenblik aan de zenuwspanning kunnen onttrekken, dat de spanning gebroken is. Spoedig komen de klachten over de barakken: ze zijn overvuld met mensen en meubelen; de nacht is een hel, ze is voortdurend vervuld

van onrust, van hoestenden, van het geloop en geschuifel van mensen, die hun gevoeg gaan doen; de dag is een hel, hij is gevuld met kleine onaangenaamheden van mensen, die schreeuwen, duwen, dringen, van arrogante bevelen van barakleiders, van kinderen, die jengelen, van kleine pesterijtjes. Zij die uit een grote woonbarak verhuizen naar een < der > speciale barakken, die voor de gedoopten (72), die voor ouden van dagen (56), ondervinden dat als een weldaad: zij zien de armoedigheid, de schamelheid van hun nieuw verblijf over het hoofd ten gunste van de grotere ruimte, ofschoon deze nog zeer karig is toegemeten. Gehuwden die een klein huisje, van popperige afmetingen, krijgen toegewezen, (tegenwoordig drie gehuwde paren met gezin in één huisje, elk een kamertje) ondervinden dat als een weldaad van de hemel. Een beetje *privacy* tenminste. Zij die via het kamp van Vught Westerbork bereiken, ondergaan dat als een groot geluk: zij zijn zielsverheugd, dat zij eindelijk van het strenge, hardvochtige regiem van de SS ontslagen zijn en dat zij onder het zoveel soepeler regiem van Joden zijn gesteld (dat achter de scherrmen door de Duitse commandant met zijn helpers wordt geleid en gecontroleerd). Zo is alles relatief: de Jood, die vroeger een ruime, rijkgemeubelde flat in plan-Zuid in Amsterdam heeft bewoond, is nu al dankbaar als hij in dit milieu één voddig gemeubeld kamertje in een snerthuisje mag betrekken. Zo leven hier vele artsen met hun gezinnen. Hoe gelukkig waren niet de Joden, die uit de concentratiekampen in Amersfoort, Ellecom, en later uit Vught, hier een onderkomen vonden. De vreugde van hen, die in de Sperr-barakken terecht kwamen, was slechts van korte duur: zij werden meestal na een dag-of-wat weer doorgezonden naar het Oosten. Maar zij, die met bloeduitstortingen, verwondingen, in- en uitwendig, of wegens lichaamsverzwakking of psychische uitputting in de ziekenbarakken werden opgenomen, spraken van een paradijs. Zonder overdrijving: van een paradijs. Hoevelen zijn er niet in snikken uitgebarsten onder de moederlijke zorgen, die zij van de vrouwen ondervonden bij hun aankomst: hoevelen hebben aanvankelijk niet verrukt gelegen in de eenvoudige ziekenbarakbedden maar onder een vracht van zachte dekens met warme kruiken, en hoevelen hebben niet liggen schreeuwen van pijn én vreugde tegelijk, toen eindelijk een dokter met vaderlijke zorg onder vriendelijke woorden hun etterende wonden kwam behandelen, en hoevelen hebben uit dankbaarheid niet de handen der verplegende broeders gegrepen. In Amersfoort, in Ellecom, in Vught wezen de dokters Joden met wonden, met koorts, met ziekten af: ze konden verrekken! Juda verrecke! De vrouwen droegen achtereenvolgens liefderijk brood, boter, schalen met melk, met warm voedsel, met vruchten aan: ‘Voor de Amersfoorters’, ‘Voor de Ellecommers’, ‘Voor de Vughtenaren’. Alles week opzij. Zij werden

van de ochtend tot de avond verwend, vertroeteld. De Amersfoorters, de Ellecommers, de Vughtenaren, uitgehongerd, soms maandenlang, aten niet, maar vráten, schrokten, verzwolgen wat hun werd voorgezet, waren onverzadigbaar. Zij werden gefêteerd als mannen, die aan het kerkhof, aan de dood waren ontsnapt, als martelaars van hun ras. In de ziekenhuizen kregen zij extra-rantsoen brood, boter, melkpap, vlees, werden zij gekoesterd. Vrienden, die op bezoek kwamen, wezen ze anderen aan: dat's een Amersfoorter, dat's een Ellecommer, dat's een Vughtenaar. Zij huiverden van medelijden en ontzag. Onder de uit de concentratiekampen gekomenen ontstonden twistgesprekken, wat erger was: Amersfoort of Ellecom; het publiek mengde er zich in. Amersfoort werd erkend als het toppunt van ellende. De Vughtenaren, die later kwamen, maar éérst in Amersfoort hadden vertoefd, bevestigden het. Voor velen was Vught een verlichting van de ellende, al was het er nog erg genoeg. Ook nà Vught was Westerbork nog een grote verademing, nog altijd een paradijs. Terwijl de Amersfoorters na een maandenlange verpleging van lieverlede uit het ziekenhuis zijn verdwenen en op transport gestuurd, op enkele uitzonderingen na, liggen er nog vele der Vughtenaren, die nà hen gekomen zijn, in de ziekenbarakken. De commandant is van lieverlede milder geworden tegenover hen, die uit de concentratiekampen kwamen. Voor het eerste transport uit Amersfoort in november gold het gebiedende voorschrift: het gaat in zijn geheel door naar ... ja, waarheen? Dat weet tot op het ogenblik nog niemand. Voor de hand zou liggen dat zij naar een strafkamp in Duitsland zijn doorgestuurd, maar er zijn er, die de opvatting huldigen dat zij met de *gewone* transporten naar Polen zijn meegezonden. Mevrouw Landau bijvoorbeeld heeft een maand of twee geleden uit Polen via een derde een brief ontvangen van haar man, die als S-geval met bovengenoemd transport was meegezonden en schreef, dat hij het goed maakte, maar levensmiddelen nodig had (via een derde). Was hij in een concentratiekamp geplaatst, dan was het ternauweraood denkbaar, dat hij een brief zou hebben kúnnen verzenden. Men veronderstelt, dat de S-gevallen, bij de grote behoefte aan arbeidskrachten in Duitsland, eenvoudigweg bij de z.g. Arbeits-Einsatz worden ingelijfd, maar zware arbeid te verrichten krijgen. Toen de commandant had vernomen wat er in Amersfoort was geschied, - zo goed als álle aangekomenen waren met verbonden wonden doorgezonden - is zijn hart gesmolten. Sommige Duitse nationaal-socialisten hébben weke harten. Hij zou het een schande hebben gevonden voor het regiem wat zich in Amersfoort had afgespeeld. Men zegt dat de commandant een goede *Kinderstube* heeft gehad. Zeker is, dat na dit transport Amersfoorters en Ellecommers de ziekenbarakken bij tientallen binnenstroomden. Ellecommers hadden nog een *pré*.

Amersfoort was een gepatenteerd strafkamp. Ellecom niet: dat was een spelletje van de Hollandse SS. Daarheen waren bedriegelijk mannen, die officieel voor de werkverruimingskampen waren aangewezen, te Amsterdam, te Rotterdam, te Den Haag, en niet beter wisten of zij zouden daarheen vertrekken, weggeleid. De Ellecommers zagen er afschuwelijk uit, zeker even erg als de Amersfoorters, maar zij hadden merendeels een langere periode van marteling achter de rug. Zij kregen namens de commandant de verzekering, dat zij *niet* naar het Oosten zouden worden doorgezonden, maar deze verzekering is tenslotte geschonden en velen zijn wel doorgezonden. Ook de Vughtenaren stroomden, in Westerbork gearriveerd, bij twintigtallen de ziekenbarakken binnen, in hoofdzaak omdat zij ondervoed waren en door de luis aangetast. Er waren vele Vughtenaren, die Amersfoort *niet* hadden gezien en van de Amstelveenseweg rechtstreeks naar hier waren gezonden. Een groot deel hunner is intussen al weer naar het Oosten geëxpedieerd. Er liggen er misschien nog een dertig tot veertig in barak 82. Ook in andere barakken ligt nog een aantal. De Amersfoorters, Ellecommers en Vughtenaren vinden het ziekenhuis nog altijd een paradijs: zij zouden er voor tekenen, wanneer zij, tot het eind van de oorlog in dit ‘paradijs’ konden verblijven. De blinkende beroepsbroeder is weer verdwenen. Naar barak 83 gezonden, in de nachtdienst. Jammer, er ging veel van hem uit. Voor de patienten gingen slapen, kwam hij vragen: lígt u goed? Zij wisten niet wat zij hóórden. De wagens voor het transport voor morgen staan er weer: achtenveertig. Lugubere stemming. Prachtige zomeravond: mild briesje. Vandaag een tomaat en een ei gehad.

Dinsdag 1 juni

Stil morgentje. Druilerig. Niet de gebruikelijke moordprocessie van dinsdag. In totaal zijn in mijn barak vier mensen aangewezen voor het transport van de dertig uit de ziekenhuizen. In alle stilte, discreet, is het hun om zes uur aangezegd door een der jonge arisen. Geen wilde tonelen. Toch beloopt het transport vandaag weer drieduizend man. Vraag: waarom déze keer zo weinig zieken? Het gerucht gaat, dat men de artsen en het verplegend personeel zolang mogelijk wil aanhouden in verband met het plan, van het kamp een lazaret te maken ten behoeve van de Duitsers. Het klinkt niet erg aannemelijk. Aannemelijker is, dat zich de invloed doet gelden van dr. Spanier, die bij de commandant een wit voetje heeft. De transporten blijven walging wekken. Zij geschieden in werkelijkheid in beestenwagens, die bestemd zijn voor het vervoer van paarden. De gedeporteerden liggen ook niet meer op stro, maar tussen hun eetzakken en kleine bagage in op de blote vloer, nu óók de zieken die de vorige week nog een matras meekregen. Zij worden omstreeks zeven uur aan de uitgang der barakken verzameld

door OD-ers en in rijen van drie naar de trein gebracht, aan de Boulevard des Misères, midden in het kamp. De trein: een lange schurftige slang, van oude, smerige wagens, die het kamp in tweeën scheidt. De Boulevard: een verlaten oord, afgezet door OD-ers om overtollige belangstellenden te weren. De bannelingen: beladen met een broodzak, die met een band aan de schouder bevestigd over de heup hangt, en één opgerolde deken, die met < een > touw aan de andere schouder bevestigd, aan de rug zwalkt. Schunnige landverhuizers, die niet anders bezitten dan wat zij aan hebben en wat aan hen hangt. Mannen, stil, strakke gezichten, vrouwen, vaak snikkend. Ouden van dagen: strompelend, vooruit vallend onder de last over de slechte weg, soms door modderpoelen. Zieken op baren, getorst door OD-ers. Op het perron de commandant met zijn gevolg, grüne Polizei, dr. Spanier, de chef-arts, in eenvoudig grijs civiel, blootshoofds, pikzwart, met zijn gevolg, Schlesinger, het hoofd van de registratie, in rijbroek en kaplaarzen, luizig gezicht, strokleurig haar waarop een platte pet. Terzijde van de trein artsen, die zich gereed houden voor het geval zieken hulp behoeven. De ballingen die de trein door afzettingen heen naderen, worden door gereedstaande OD-ers (tegenwoordig ook NB-ers) omsingeld (teneinde ontvluchting te verhinderen) en geteld volgens een van de barak meegekomen lijst en gaan regelrecht de trein in. Wie aarzelt, wie treuzelt wordt geholpen; soms aangedreven, soms geduwd, soms geslagen, soms gestompt, soms met de laars overtuigd, regelrecht de wagen ingetrapt, zowel door de grüne Polizei, die de trein begeleidt, als door OD-ers. Luidruchtigheid, zenuwtoevallen zijn ongeoorloofd, maar kornen voor. Korte metten; vaak een paar meppen.

Een gedeelte van de OD-ers, Duitsers én Nederlanders, is getrokken uit de heffe der Joden, ruwe, grove kerels, zonder beschaving, zonder gevoel, zonder mededogen; die slechts leven voor de sigaret en het gemakkelijke avontuurtje met vrouwelijke soortgenoten. Zij dragen, evenals de grüne Polizei, groene uniformen en hoge kaplaarzen. Zij vinden voor hun botte manieren een voorbeeld in die van hun Duitse collega's, die kwistig met de vuist en snel en hard met de kaplaars zijn. De Joden in het kamp duiden hen aan met: de Joodse SS. Zij zijn gehaat als de pest, men zou menigeen hunner levend kunnen villen, als men zou durven.

Mannen en vrouwen worden, oud en jong, ziek of niet, dooreen samen met kinderen, met babies, in een-en-dezelfde wagen gestouwd. Gezonde mannen en vrouwen tussen mannen en vrouwen met ouderdomskwalen, die voortdurende verpleging behoeven, mannen en vrouwen, die de controle over bepaalde primaire lichaamsfuncties hebben verloren, lammen, doven, blinden, maaglijders, imbecielen, dementen. Alles op de naakte grond, tússen en óp de bagage, dicht op elkaar geklit. Een ton, één tonnetje voor al deze mensen, in de hoek van de wagen, waar zij *devant tout le monde*

hun behoeften kunnen doen; één tonnetje, dat te klein is voor zoveel mensen. Een zak zand ernaast, waaruit ieder een handje kan grijpen tot het bedekken van het vunsje. In een andere hoek een bidon water met kraantje voor hen, die hun dorst willen lessen. De agenten van Lippmann, Rosenthal & Co volgen de ballingen op de voet in de trein: wringen nog de laatste kleine bezittingen uit hen, klein bankpapier, vulpenhouders, horloges, onder intimidatie en muilperen. Wie niet nog in de barakken aan vrienden en bekenden zijn laatste eigendommen heeft weggeschonken of in bewaring gegeven, poogt ze, indien hij daarvoor de kans < ziet >, uit de trein te werken, soms in flarden. Joodse Gestapo, als spionnen langs de trein opgesteld, gaan na het vertrek als hyena's langs de baan op zoek naar geld, bankpapier. Als de wagons vol zijn, het voorgeschreven quantum ballingen afgeleverd, gaan de wagens tot op een kier dicht. De commandant geeft het sein tot vertrek: een wenk met de hand. De fluit gilt, meestal omstreeks elf uur; zij gaat allen in het kamp door merg en been. De schurftige slang schuifelt met gevulde ransel weg. Schlesinger en zijn gevolg springen op de treeplank: zij rijden een stuk mee, voor het gemak, anders moeten zij het stuk terug lopen. Wat slijtage van de schoenzolen veroorzaakt. De commandant slentert voldaan weg; dr. Spanier wandelt, handen op de rug, het hoofd in zorgelijk nadenken gebogen, terug naar zijn spreekkamer. Iedereen in het kamp maakt een kots-geluid als hij over transport wat zeggen wil. Drieduizendenvijftig man zijn vandaag vervoerd. Rotstemming in het kamp. Er waren vannacht nog driehonderd mensen nodig: zij werden aan de bedrijven en de bureaus onttrokken.

OD-ers hebben vandaag uit Amsterdam ontelbare zwaargevulde rugzakken aangevoerd, zogenaamd om ze aan de ballingen mee te geven. Ze werden via de Fürsorge in de magazijnen opgeborgen. Heideploegen vanmiddag om half zeven zien binnenkomen: jonge mannen en vrouwen, begeleid door marechaussée. Gezond volk. Blootshoofds. Gebruind door de zon. Stevige marspas, in laarzen en op klompen, alsof ze niet een dag van tien uur achter de rug hadden.

Woensdag 2 juni

Sedert een paar weken krijg ik een door mijn stationsarts en dr. Spanier getekend briefje, dat mij recht geeft, buiten het ziekenkamp, dat van de rest van het kamp door prikkeldraad is afgescheiden, ziekenbezoeken te brengen in woonbarakken. Aldus kon ik het kamp in ogenschouw nemen en mij van verschillende omstandigheden op de hoogte stellen, ook allerlei mensen ontmoeten. Dit ter verklaring, hoe het komt dat ik over bepaalde dingen aantekeningen in mijn dagboek kan maken.

Een aantal gedoopten van voor 1 januari 1941, die tevens gemengd gehuwd

zijn, is vanmorgen naar Amsterdam teruggezonden. Gedoopten van na 1 januari 1941 zijn gisteren 'abgeschoben' naar het Oosten. Aus der Fünten is weer hier. Gevolg: verscherping van het regiem: Hij vond Westerbork te veel de indruk maken van vakantie-oord; maar het was werkkamp. De Joden in de woonbarakken moeten voortaan om half zes opstaan. De mannen tot vijftig afzonderlijk, en die van vijftig tot zestig jaar, zullen voortaan *militairement* worden behandeld: in rijen van drie naar het werk, met handhaving van behoorlijke afstand. Vrouwen van zeventien tot vijfendertig jaar worden ingedeeld bij de heideploegen tot het trekken van heide. Zij die ouder zijn dan vijfendertig jaar zijn of worden ingedeeld bij het peloton vrouwen, dat van acht tot twaalf en van twee tot vijf in de centrale keuken dicht opeen geplakt aardappels zit te jassen. Iedereen moet werken, om de luiheid tegen te gaan. De kinderen van tien tot zeventien jaar, die niet bij andere diensten zijn ingelijfd, moeten voortaan steentjes rapen. Gewerkt moet er worden. Verzending van de was naar huis is de kampbewoners voorlopig verboden. Men vreest, dat zij hun overtollige kledingstukken naar huis zullen zenden sinds het de transportabelen verboden is, mee in de wagon hun rugzakken te nemen, die thans achterblijven. Stemming in het kamp wordt hoe langer hoe somberder. Het wantrouwen ten opzichte van en de vrees voor Polen groeien, sinds de Joden zo schunnig worden geëxpedieerd. Onder de weinige intellectuelen, die zich totdusver in het kamp bevinden, heerst de overtuiging, dat Polen het eind van alles betekent, dat de Joden de martelgang niet volhouden indien de oorlog nog lang aanhoudt. Zelfs zijn er Joden, die betwijfelen of Duitsland de oorlog wel verliest en de geallieerden de oorlog winnen. Zij missen de lichamelijke training om vertrouwen te koesteren in hun uithoudingsvermogen. De handarbeiders en de negocianten, die gewend zijn aan zware lichamelijke arbeid en stevige spieren hebben, hebben méér zelfvertrouwen. Maar ook onder hen is de stemming de laatste tijd gedaald. Vermoedelijk houdt dit ook verband met het versnelde tempo van de deportatie. Iedereen loopt met een lang gezicht rond: geen lach breekt de spanning meer.

Vandaag weer grote schoonmaak: Stabarzt Mayer wordt voor een inspectie verwacht, voor de zoveelste keer. Alle dozen op de bankjes moeten overal tot één doos worden gecomprimeerd, de dozen netjes geplaatst, de bedden worden keurig gericht, papieren weggeruimd, hoeden van de wand weggehaald, wandelstokken verdekt opgesteld. Maar: de grond is roetzwart (omdat er haast nooit warm water, nooit zeep op komt), het ontbijt en de schoonmaak vallen samen, de dekens stinken van het stof (omdat ze nooit worden gelucht of uitgeklopt), de slopen zijn smoezelig (omdat ze te weinig worden vernieuwd), de vensterglazen lijken matglas

(omdat zij vrijwel nooit worden gelapt), en wij, de patienten, stinken (omdat wij te weinig verschoning hebben en te weinig worden gewassen), evenals de broeders (omdat zij hun jassen te weinig verschonen). Alles voor de façade. In de grote woonbarakken hebben de leiders de vrouwen, die niet zijn ingedeeld bij het dagelijkse peloton aardappelpitsters, bevolen, een kistje met aardappelschillen op haar schoot te nemen en te doen alsof zij schillen voor het geval de hoge autoriteiten komen. Façade. Wie niet werkt, wie luiert, gaat op transport.

Donderdag 3 juni

Dezer dagen kregen een Nederlandse en een Duitse Jood onenigheid over een plaats op een bank. De Nederlander, die er zat, stond bij het naderen van een vriend op om hem te begroeten; de Duitser maakte van de gelegenheid gebruik om de plaats te bezetten. De Nederlander wendde zich na het gesprek tot de Duitser en zei: 'Pardon, mijnheer, die plaats is bezet.' De Duitser, kwaad, briest: 'Bezed, bezed, wie ist eigentlich bezed, die Deutscher of die Holländer?' Deze tactloosheid, waaraan spoedig ruchtbaarheid werd gegeven, hebben de Nederlandse Joden hoog opgenomen. Niet om de grofheid van het grapje zelf, maar omdat het precies uiting gaf aan de *werkelijke* gevoelens van de Duitse Joden tegenover de Nederlandse Joden in dit kamp. Dit is zeker een der teerste onderwerpen, die men kan aanroeren, en men doet dat met grote schroom, en met de grootste voorzichtigheid. Hier smeult het onder de oppervlakte tussen broeders van hetzelfde ras: zij kunnen elkaar niet lijden. De Duitsers hebben minachting voor hun Nederlandse kampgenoten, de Nederlanders haten de Duitse Joden, niet zó fel als zij het de Duitse nationaal-socialisten doen, maar zij haten hen dan toch, omdat zij *Duitsers* zijn, *Pruisen*. De verhouding is gecompliceerd. De Duitse Joden spelen hier de baas, precies zoals de Duitse Ariërs gewend zijn de baas te spelen daar waar zij komen. Zij menen dat zij daar récht op hebben. Velen stellen hun Nederlandse rasgenoten de vraag: wat hebt gij u eigenlijk van ons aangetrokken, wat hebt gij voor ons gedaan om ons lot te verzachten, toen wij hierin door het lot werden neergesmakt en gij nog niets te maken had met de pestilentie van het nationaal-socialistisch regiem? Zij richten tot hen het verwijt: gij zijt tekortgeschoten in uw mensenplicht. In hoeverre, is niet erg helder. Dit kamp is in 1939 ingericht voor Joden, die illegaal of statenloos in Nederland rondzwierven. Een deel van de Joden, die vruchteloos een poging hadden gedaan om in de Verenigde Staten binnen te komen, op de 'St. Louis', die demonstratief onder de Amerikaanse kust heen-en-weer bleef varen, vond eveneens plaats in het kamp. Ook de Joden, die in verschillende werkkampen in Nederland waren ondergebracht. Joden hadden door vrijwillige, vaste schenkingen

het verblijf van vele Joden in Amsterdam en elders mogelijk gemaakt. Het z.g. Comité voor Bijzondere Noden had de opneming en het onderhoud van de Joden in het kamp van Westerbork bekostigd. Dat was geen kleinigheid. Er zijn Duitsers die dat bagatelliseren, menen dat de Nederlandse Joden méér, véél meer hadden moeten doen. Dat is een. Een tweede grief is, dat de Nederlandse Joden niet hebben bewerkstelligd of bevorderd, dat hun Duitse protégés, die legaal hier binnen waren gekomen, de weg naar Amerika werd geopend, dat hun daarvoor òf niet het geld ter beschikking werd gesteld, òf dat zij niet voldoende pressie op de Nederlandse regering hebben geoefend om het in deze richting te sturen. Minister-president Colijn had het hun in uitzicht gesteld: hun plaatsing achter prikkeldraad in Nederland was een grote teleurstelling. Dat is twee. Een kwestie van waardering. Als men verbitterd is, en vele Duitsers *zijn* verbitterd van vier jaar kampleven, kan men het onderste uit de zak eisen. Ter verklaring en rechtvaardiging van hun bazigheid zeggen de Duitsers: wij waren hier in het kamp al lang voordat de Nederlanders kwamen; wij hebben al sedert 1933 de ellende van het nationaal-socialistisch regiem doorstaan, zijn soms twee-, driemaal van onze woonplaats verjaagd; jullie zijn pas in 1940 begonnen de ellende ervan te ondervinden. Niet meer een kwestie van *waardering*, maar van karakter en kameraadschap. Indien men het argument zou willen beredeneren, zou men kunnen doen opmerken: Zeker, jullie *zijn* eerder door het lot getroffen dan de Nederlandse Joden, en jullie *hebben* langer ellende geleden dan zij, - maar zij zijn jullie, toen jullie eenmaal in Nederland waren, op het eerste appèl toch bijgesprongen, al is het dan niet precies zoals een aantal van jullie dat hadden gewenst. Jullie hebben in ieder geval de gastvrijheid van de Nederlandse Joden *genoten*. Jullie hadden zo kameraadschappelijk, zo broederlijk kunnen zijn, toen zij tenslotte door hetzelfde lot met jullie werden samengebracht, gelijk-op te delen, zij het uit de enkele overweging, dat zij op hun eigen grondgebied waren. De eerste Nederlandse Joden kwamen pas in de zomer van 1942 naar Westerbork, begeleid door een deel van de Joodse Raad uit Amsterdam. De Duitse registratie bleef in handen van de Duitse Joden onder leiding van de heer Schlesinger. Als de Joodse Raad voor de Nederlandse Joden rechten had te bepleiten, of gunsten wilde verwerven, konden zijn leden zich met de vereiste verootmoediging tot het oppermachtige hoofd van de Duitse Joden wenden. Algemeen is bekend, dat Schlesinger de Joodse Raad niet telt, als *quantité négligeable* behandelt, dat diens gezag miniem is, en dat wanneer een Nederlandse Jood iets bereiken wil, een vrijstelling, een functie, bij zich bij voorkeur rechtstreeks tot de Duitse Joden van gezag wendt, als hij die kent, of anders via Duitse vrienden. Dat wil niet zeggen, dat de Duitse Joden de Nederlandse

buiten spel hebben gelaten; dat niet. Zij hebben hen tot zekere hoogte betrokken in het bestuur van het kamp: Nederlandse artsen zijn hoofden van of assistenten in ziekenbarakken, Joden zijn broeders, Jodinnen zusters, Joden zijn leiders van barakken geworden en tewerkgesteld in een vrij groot aantal functies van ondergeschikte aard, als stokers, als glazenwassers, als schoonmakers, als portiers, als ordebewaarders, als leden van de Vliegende Colonne, etc. De Duitse Joden konden, gezien het grote aantal Nederlandse Joden, dat hier geregeld binnenkwam, gezien ook het grote aantal Nederlandse zieken en ouden-van-dagen, dat in de ziekenhuizen werd opgenomen, de Nederlanders deze deelneming niet ontzeggen niet alleen, maar het was ook een gemak voor ze, hun bepaalde functies over te laten. Maar: de sleutelfuncties, en zo goed als alle functies van belang hielden zij zelf stevig in handen, zodat zij het apparaat konden beheersen en, in de eerste plaats, de belangen der Duitse Joden konden waarnemen en behartigen. Zonder twijfel hebben de opeenvolgende Duitse SS-commandanten van het kamp de voorrangspositie der Duitse Joden bevorderd. Het bloed kruipt tenslotte waar het niet gaan kan. Toen de transporten der Joden in de zomer van 1942 als ‘polizeilicher Arbeitseinsatz’ naar Polen een aanvang namen, promoveerde de toenmalige Duitse commandant Deppner de ruim tweeduizend Duitse Joodse kampbewoners, die van de drieduizend nog over waren, als ‘Alte Kamp-Insassen’, die niet voor deportatie in aanmerking kwamen. Aan welke invloed zij deze gunst te danken hadden, kan men slechts gissen. Men zegt, dat de commandant meende dat de Duitse Joden genoeg geleden hadden en dat het de beurt was van de Nederlandse. Een dergelijke sentimentaliteit, of eer < een > dergelijk fijn gevoel voor rechtvaardige verdeling van het gewelddadige onrecht, de Joden aangedaan, past in het algemeen *niet* in het regiem der nationaal- socialisten. Men kan de veronderstelling wagen, dat de Duitsers bij de regeling van de Joodse zaken de voorkeur gaven aan bespreking, onderhandeling en verdere zakelijke omgang, met Duitse Joden boven die met Nederlandse. Het voorbeeld, dat Amsterdam oplevert, geeft daartoe aanleiding: de door een Duitser (Oostenrijker) geleide *Expositur*, Edwin Sluzker (die oorspronkelijk uit de Bokowina komt). Zij staan dichter bij elkaar, begrijpen elkaar beter, zowel psychologisch als wat taal en manieren betreft. Deppners opvolger, Dischner, en Dischners opvolger Gemmeker, hebben de aan de Duitse Joden verleende voorrang consequent gehandhaafd. Laatstgenoemde heeft zelfs een Joodse adjudant in de persoon van Herr Todtmann, die < de > verbindingsschakel vormt tussen de commandant en de Registratur. De adjudant draagt dienstuniform. Hij <, Gemmeker, > heeft aan de Duitse Joden de hier sedert kort befaamde rode stempel verleend, die hun positie bevestigt en hun bovendien

bepaalde faciliteiten, van bewegingsvrijheid binnen het kamp en van andere aard, verschaft. Aldus hebben de Duitsers de Duitse Joden in zekere zin aan zich gebonden, spelen zij deze uit tegen de Nederlandse Joden. Niet alle Duitse Joden laten zich deze lelijke rol aanleunen, wel een - niet het moreel sterkste - deel. Zij voelen zich onaantastbaar. Onmiskenbaar is, dat de Duitse Joden misbruik hebben gemaakt van hun voorrangspositie en daarvan nog stééds misbruik maken. Zij vormen hier om zo te zeggen een bijna exclusief Genootschap tot bescherming van de belangen van Duitse Joden. Zij doen, elk afzonderlijk en allen gemeenschappelijk, hun best om alle Duitsers, die hierheen worden gebracht, van deportatie te redden en hier te houden. Dat hebben zij van het ogenblik af gedaan, dat de transporten van Nederlandse Joden in Westerbork begonnen. Zij hebben op deze wijze de Nederlandse Joden feitelijk aan de Duitsers uitgeleverd ten gerieve van zichzelf. Zij hebben overal waar zij konden Duitsers in baantjes gedrongen, Duitsers vastgehouden. Dat kan de Registratur met Schlesinger aan het hoofd. In de zeven maanden tijds bijv. dat ik nu in het ziekenhuis verblijf, zijn het *bijna* altijd Nederlandse Joden geweest, die op transport zijn gestuurd. Een enkele keer ook Duitse Joden. Dezelfde klacht komt uit de woonbarakken. Het verplegend personeel is de laatste paar maanden aanzienlijk gedund; de beste verplegers zijn, als bij voorbeschikking, verdwenen: *Nederlandse* Joden; *Duitse* Joden waren er *nooit* bij. Een soortgelijke ervaring doet men in de barakken op: zelden bevinden zich Duitse Joden onder de gedeporteerden. Sedert de laatste vijf, zes weken worden Nederlandse Joden, die totdusver baantjes bekleedden, stelselmatig door Duitse vervangen: als barakkenleiders, als portiers als bedrijfsleiders. Voorkeur hebben gedoopten: onder de Duitsers, die baantjes hebben te vergeven, spelen gedoopten de eerste viool, een clan, waarvan de leden elkaar de bal toewerpen. Broeder Gottschalk gaat vooraan. Er is mij een recent geval bekend van een vooraanstaande Nederlandse Jood, die door een rechtschapen Duitse Jood op grond van zijn bekwaamheden was voorgedragen voor een functie bij de voorlichtingsdienst, maar door de bonzen telkens weer, zeer hoffelijk, maar zeer onfatsoenlijk, werd afgescheept en aan de praat gehouden. Het meest ergerlijk geval van de laatste tijd is de benoeming van Herr Grünfeld als leider van de Joodse Raad in de plaats van notaris Spier, die naar het kamp ‘Jan van Schaffelaer’ in Barneveld vertrok. De commandant stelde, heette het, méér vertrouwen in een Duitse Jood, maar de Duitse Joden hebben het als een gewoon feit aanvaard.

De Joodse Raad is aldus helemáál een werktuig geworden in hun handen. De Duitse Joden spelen niet slechts de baas krachtens hun functionele positie in het kamp, maar ontwikkelen ook nog in ander opzicht een

zekere bazigheid, die de verhouding tussen Duitse en Nederlandse Joden een permanente spanning geeft. Zij commanderen, schreeuwen, blaffen, snauwen, krijsen, intimideren vaak precies zoals de nationaal-socialist, zoals de Pruisische militair. Het zit hun in het bloed en daar zonder tieren zij blijkbaar niet, zijn zij niet gelukkig. Het euvel schuilt in hoofdzaak bij het ondergeschikte personeel, bij barakkenleiders, portiers, keukenbazen, bedrijfsleiders, mannen van wie de meesten voor het eerst in hun leven iets te zeggen hebben gekregen, deel nemen aan de 'macht' en daarvan een apert misbruik maken. De Nederlandse Joden, die het toch al zwaar genoeg te verantwoorden hebben, 'lusten' deze commandotoon, deze *Schnauzerei*, deze 'dikdoenerij' gedecideerd niet, zij haten ze en met hen de Duitse *Joden*. De Nederlandse Joden zijn ook zo lekker niet, er is onder hen ook veel uitschot, maar zij zijn het anders gewend. De Duitse Joden, gewend aan *Tüchtigkeit*, aan *Gründlichkeit*, kunnen het gebrek aan discipline, het tikje anarchie, het individualisme der Nederlandse Joden niet uitstaan. Zij 'lusten' hen *deswege* niet. Ook niet wegens hun nuchterheid, hun gebrek aan geestdrift voor de uitvoering van maatregelen van het gezag. Zij minachten hen en laten het openlijk blijken. Persoonlijke sympathieën en vriendschappen tussen Duitse en Nederlandse Joden buiten beschouwing gelaten, en die zijn er voldoende, is er een scherpe kloof in de gevoelens tussen de twee gemeenschappen. De Nederlanders zeggen: met pak en zak terug naar Moffrika; ze horen niet bij ons. Het is de grote vraag, in hoeverre de Nederlandse Joden zelf hun geboortegrond en woonplaats zullen terugzien. Voor de Duitse Joden is de toekomst zeker niet rooskleurig: een groot deel wil niet meer naar Duitsland terug, waar zij zulke bittere ervaringen hebben opgedaan en waaraan zij zulke wrede herinneringen hebben. Maar waar zij als statenlozen na de oorlog wel terecht zullen komen, dat kunnen zij voorlopig niet zien. Dit verlammende gevoel maakt hen moreel zo kwetsbaar en, misschien, overgevoelig.

Vrijdag 4 juni

In barak 3 zeven kleine meisjes ontluisd. Een Duitse Jood komt op onderzoek bij een der kampartsen, een Nederlander, op suiker. Hij legt doktersattesten over, waaruit zou blijken dat van acht tot tien procent suiker in zijn urine placht voor te komen. Het actuele onderzoek wijst uit: anderhalf percent. De arts deelt het de patient mee. Deze reageert: Das glaub ich nicht. De arts: Also lüge ich. De patient: Das hab ich nicht sagen wollen. De arts: Das *haben* Sie aber indirekt gesagt, und das ist eine Unverschämtheit. De patient: Das habe ich so nicht gemeint. Sie kennen offenbar die Feinheiten der deutschen Sprache nicht. De arts: Ich kenne aber sehr wohl den Unterschied zwischen eine Unverschämtheit und eine Höflichkeit. Bitte, gehe zu einem

anderen Arzt. De patient: Ich werde mich an den Kommandant wenden und mich über Sie beklagen. Und da können Sie darauf sicher gehen, dass Sie auf Transport gehen. Een geval van intimidatie, zoals er hier vele voorkomen.

Een oud vriend ontmoet, ver over de zeventig, stekeblind, die uit Vught is gekomen. De SS heeft hem daar zijn dekens, zijn bovenkleren en bijna al zijn onderkleren afgenomen. In een enkel hemd is hij hierheen gekomen. Duizenden anderen hebben hetzelfde ondervonden. Een masseur, de heer Van der W., heeft gisteren hier rechtstreeks van het Departement van Sociale Zaken een beschikking ontvangen, waarbij hem de wettelijke bevoegdheden worden verleend van heilgymnast-masseur. Voor 1 november van het vorig jaar had hij in verband met het voornemen een wettelijke regeling te treffen van de positie van masseurs, op grond van zijn diploma's een desbetreffend verzoek ingediend, onder mededeling dat hij van vier Joodse grootouders afstamde. Netjes van het Departement. De masseur heeft echter géén verzoek ingediend om te worden toegelaten tot de kring, die hem ook de *bevoegdheid* kan verlenen om zijn vak uit te oefenen. Hier in Westerbork doet hij intussen uitnemend, zeer gewaardeerd werk op zijn gebied. Woensdagnacht een klein transport van driehonderd man uit Amsterdam aangekomen. Totdusver eenenzeventigduizend Joden geregistreerd, die naar het Oosten van Europa zijn doorgezonden. Vandaag een tomaat gehad.

Zaterdag 5 juni

Eindelijk is op Westerbork een zelfstandige chirurgische afdeling geopend. Maandenlang is er aan gewerkt, en gezegd werd, dat deze afdeling bedoeld was voor een Duits lazaret, dat het Lager Westerbork zou moeten worden na de expeditie van de laatste Jood naar het Oosten. Het bezoek van een aantal hooggeplaatste Duitse officieren van verschillende wapens aan het Lager en de bizondere belangstelling voor de chirurgische afdeling gaf steun aan deze opvatting. Sedertdien zijn er de eerste operaties op Joden verricht, operaties, die totdusverre in het Academisch Ziekenhuis te Groningen werden verricht, waarheen zieke Joden, onder geleide van marechaussée werden gezonden. De laatste dagen doet het gerucht de ronde, dat Westerbork < niet geschikt > is bevonden voor lazaret en dat het opvangstation voor Joden blijft en dat nu Vught, groter en moderner ingericht, voor lazaret in aanmerking komt. Totnogtoe is aan de bekendmaking, tijdens het jongste bezoek van Aus der Fünten gedaan, dat de barakbewoners voortaan om half zes moesten opstaan, de vrouwen boven de zeventien heide moesten trekken en de kinderen van tien tot zeventien steentjes rapen, geen uitvoering gegeven. Zo gaat het hier wel meer. Het enige nieuwe dat gebleven is, is dat de middenweg van de Boulevard des Misères

niet door profane voeten wordt betreden: OD-ers patrouilleren er en jagen onnozelen, die het gebod overtreden, weg.

Zondag 6 juni

Zware regen. Broeders bulderen: ‘Stilte! De dokter houdt visite.’ De zaal blijft rumoerig. Assistent verschijnt op de drempel van de dokterskamer en brult: ‘Broeder v.E., als je géén stilte kunt krijgen, donder ik jou en de zieken eruit.’ Broeder van E.: ‘Stiller kun je het dan niet hebben.’ Hilariteit. Assistent ontwapend.

Twee patienten achter mij liggen al twintig minuten luidkeels de lof te zingen van schellevislevertjes-en-kuitjes, moten heilbot, gerookte en verse zalm. Mijn linkerbuurman filosofeert over een ander motief: als ik aan mijn broodje-met-pekelvlees van De Haas denk, of aan mijn broodje-halfom, dan krijg ik het water in mijn mond. Het eerste wat ik doe, als ik in Amsterdam terug ben. Een derde: Joop, zou je geen trek hebben in een galle-met-maanzaad?! Dagelijks terugkerende thema's. Gisteravond algemene verhuizing in drie grote barakken naar andere: binnen tien minuten ontruiming. Jachtig gesjouw met bedden, beddegoed, sjofele tafels en koffers, rugzakken en wat levensmiddelen. Het verstoorde mierennest. Plaats moet worden gemaakt voor twee grote transporten van zestienhonderd man elk uit Vught, die dinsdag naar het Oosten worden doorgezonden. Ook een groot aantal gedoopten, met twijfelachtige papieren, waren van deze verhuizing het slachtoffer. Zij waren kortgeleden nog zo prachtig als één grote familie van gelijkgezinden samengebracht in barak 73. Pech!

Toevallige avondreünie in de dokterskamer van een paar dokters, een paar broeders en enkele patienten, *des enfants chéris*, die zich zekere vrijheden kunnen veroorloven. Filippica van de hoofdbroeder. Tegen de assistent-dokter, die geleerde toespraken houdt op de kursussen voor de broeders, maar verzuimt hun de liefde voor het vak bij te brengen. Over broeders, die geen gelegenheid laten voorbijgaan om zich aan de dienst te onttrekken, zich in hoeken van de ziekenzaal verschuilen om uiltjes te knappen, zich in de wasruimte terugtrekken om sigaretjes te roken, die van dienst en discipline geen benul hebben. De fout, zegt hij, schuilt hier, dat de leiding ‘Zurückgestellten’, gedoopten enz. als broeders aanstelt, en gediplomeerde verplegers naar Polen zendt. Gebridged en koffiegedronken. Om elf uur naar bed. Geruchten, dat dinsdag het laatste transport van drieduizend man naar Polen gaat en dat Westerbork werkkamp wordt. Grote opwinding. Er is sprake van de ontginning van een heidecomplex! Een grappenmaker heeft een bordje op zijn bank gezet: ‘Tob niet! 't Wordt toch anders.’

Maandag 7 juni

Emotie als nog zelden is voorgekomen: de

schoonmaaksters kwamen vanmorgen snikkend de zaal binnen, mannen briesten: dat is wel het vuilste dat wij hebben meegemaakt. Een zwakke kwalificatie voor al datgene wat men hier op Westerbork alléén al heeft beleefd. De taal is in zulke omstandigheden arm. Midden in de nacht, tegen half vijf, is een transport van zeventienhonderdvijftig Joden in veewagens aangekomen: op een honderd mannen na, niet anders dan berooide vrouwen met haar kinderen en zuigelingen. Vrouwen en kinderen van mannen, die aan de Moerdijk te werk zijn gesteld bij het opwerpen van verschansingen en die van de Duitse autoriteiten de verzekering hadden gekregen, dat hun vrouwen niet naar het Oosten op transport zouden worden gesteld. De vrouwen gáán dinsdag a.s. op transport naar het Oosten. Zij kwamen broodmager, geradbraakt aan, na een reis van tien uur. Ze spuwden vuur en vlam over de gemene behandeling in Vught, de afmatting en de vernedering: des morgens om vier uur op, half vijf appèl, tot zes uur staan, half zeven aan het werk, vaak met honden achter zich aan; met een uur schafttijd tot 's avonds half zeven, soms half acht. Onder de babies zijn verscheidene zieke, roodvonk en mazelen: op mijn zaal is een baby, een krullebol van nog geen jaar, tussen de andere kinderen neergelegd. ‘Polizeilicher Arbeitseinsatz’, hoont men.

Er sterven in Vught gemiddeld vier babies per dag. Algemene belangstelling en vertedering. De gehele nacht hoort men de laatste dagen stemmen van kinderen, die vaak in hun bedden stoeien. Zij zijn gedoopt: ‘de galerij der kleine roofdieren.’ De kindersterfte is groot; een kind per dag: longontsteking, roodvonk, ingewandsstoornissen komen veel voor. Het klimaat is ruw, de accommodatie slecht, het besmettingsgevaar groot, de voeding ondoelmatig. De zorg van de dokters is uitnemend, maar het sociale milieu is erbarmelijk, de verzorging van de kinderen laat veel te wensen, in het bizonder van de babies, de hygiënische toestand fataal. De vrouwen missen vaak de hulp en steun van de man, de nodige hulpmiddelen.

Dinsdag 8 juni

Precies om zeven uur gisteravond, toen zich de poorten van het ziekenhuisterrein ontsloten om de drommen bezoekers binnen te laten, ging het fluitsein: onveilig. Verbazing: een pesterijtje voor de Vughtenaren, om hen te beletten, na zo lange tijd van gescheiden zijn hun familieleden te bezoeken? Dat men zo denkt, bewijst wat men hier gewend is en mogelijk acht. De poorten werden gesloten: wie reeds binnen waren, werden onverbiddelijk teruggezonden, de patienten werden op bevel aan hun bedden gekluisterd. Tot ongeveer acht uur, het tijdstip van het einde van het bezoek bleef het een mysterie wat de reden was van het noodsein. Toen werd bekend dat een van de Vughtenaren, die gisteren gekomen waren, een S-geval uit barak 67, was ontvlucht.

De OD-ers kregen opdracht, in alle barakken een onderzoek in te stellen naar de ontvluchte. Eerst tegen tien uur werd het sein 'veilig' gegeven. De Vughtenaren hebben hun familieleden niet gezien: vanmorgen vroeg hebben zij het consigne gekregen, zich voor transport naar het Oosten gereed te maken, en om elf uur zijn zij, in beestenwagens, vertrokken. Het chagrijn vreet hier aan aller harten wegens zoveel meedogenloosheid. Vandaag op verzoek geposeerd voor de schilderes Cohen-Bendiks, die mijn portret in potlood maakt. Vermoeiende bezigheid. De verhalen van de Vughtenaren zijn erbarmelijk. Velen zijn weer met luis binnengebracht en in de circustent ontluisd. Vrouwen zijn kaalgeschoren en hebben zich tegen de schande van het kaal-zijn met een hoofddoek getooid. Uit Vught zijn en worden alle kinderen beneden de zestien jaar weggezonden. Vele moeders zijn eerst op protest met haar kinderen meegezonden. Nochtans zijn er jeugdige kinderen alleen gestuurd. Vught is zeker een der wrangste episoden uit de vervolging der Joden in Nederland. De mannen, die op het ogenblik nog aan de Moerdijk werken en wier vrouwen onlangs achter hun rug via Westerbork naar Polen zijn doorgezonden, zijn voor een groot deel dezelfde, die de spoorweg van Hooghalen naar Westerbork hebben aangelegd. Commandant Gemmeker had voor hun prestatie bizondere waardering, hield hen van transport naar Polen terug, liet hen ook extra voedsel verstrekken en toen hun expeditie naar Vught op de proppen kwam, stelde hij dat voor als een onderscheiding; zij zouden ook daar te werk worden gesteld aan de aanleg van een spoorweg; hun vrouwen zouden hen vergezellen. Het wantrouwen overheerste bij menigeen de geestdrift; men had in de praktijk de waarde van het woord van de Duitser leren kennen. In Westerbork wist men wat men had; het dagelijkse toezicht was in handen van marechaussée, voor het grootste gedeelte goedgezind en mild; in Vught was het toezicht in handen van SS-mannen gelegd, die in de Duitse school hun opleiding hadden genoten. Maar toen de mannen en vrouwen eindelijk tezamen gingen en zich bij hen de overtuiging had gevestigd dat zij niet op transport naar Polen zouden gaan, jubelden zij en huilden zij als gelukkige kinderen. Zij waren dronken van vreugde. Men kent het slot van de historie.

De mannen werden aan de Moerdijk aan het graven van tankvallen en het bouwen van bunkers gezet en de vrouwen werden, beroofd van hun kleding, met zieke kinderen, naar Westerbork teruggezonden. Dat was een grenzeloze gemeenheid. Een even grote gemeenheid was, dat de Duitse autoriteiten de mannen hadden voorgelogen, dat de vrouwen de kinderen naar een kinderhuis gingen brengen en daarna naar Vught zouden terugkeren. Toen de vrouwen in Westerbork < aankwamen >, schreiden zij, om de scheiding van hun mannen, om het lot harer kinderen.

Het wantrouwen was toch gerechtvaardigd gebleken.

Vannacht half drie bezoek van Rosengarten, de administrateur van het ziekenhuis. ‘Mijnheer, mijnheer, uw vrouw staat op de lijst voor transport. Wenst u vrijwillig mee te gaan?’ De wakker-gemaakte sprìngt op, stoot een kreet uit; het angstzweet staat hem meteen op het voorhoofd. Hij barst uit: ‘Natúúrlijk ga ik mee! Ik heb toch twee kinderen, van drie-en-een-half en zes-en-een-half jaar.’ Rosengarten noteert op de lijst: gaat vrijwillig mee. Alles is plotseling wakker, gespannen, gedégouteerd. Rosengarten gaat naar een ander bed: ‘Mijnheer, uw vrouw gaat morgen op transport. Wenst u vrijwillig mee te gaan?’ ‘O God, wat moet ik doen, ik ben hartpatient. Heb er met mijn vrouw nog niet over gesproken. Mag ik er eerst met een dokter over praten?’ ‘Jazeker mijnheer, maar u moet tóch beslissen. De dokter komt morgenochtend nog vroeg genoeg om met hem te spreken.’ Eerste mijnheer tot tweede: ‘Ik ril. Hebt u het óók zo koud?’ Rosengarten: ‘Wát doet u?’ ‘Ik wéét 't niet! Ik weet 't niet. Wát moet ik doen?’ ‘Ik zal maar aantekenen dat u meegaat. Dan kunt u nog wel met de dokter praten’. ‘Mijn god, mijn god!’ De broeder: ‘Gaat u toch slapen. U hebt nog een paar uur en de reis duurt lang en is vermoeiend.’ ‘Maak u het me toch niet moeilijker en laat u me met rust!’ Om half zes komt een brief van do vrouw van de patient: ‘Blijf waar je bent. Ik ga alleen. Het is te zwaar voor jou.’ Om zes uur komt de man van de Registratie: ‘Mijnheer, het spijt me dat ik het u zeggen moet, morgenochtend gaat uw vrouw op transport. Wilt u meegaan of niet?’ De patient vliégt overeind: ‘En gisteren is me nog verzekerd dat mijn vrouw niet zou gaan!’ ‘Is, spijt me, niet míjn zaak. Ze staat op de lijst en u moet uw besluit nemen.’ ‘Da's verdómd gemakkelijk gezegd! Jullie decreteren maar, maar óns leven is er mee gemoeid!’ ‘Stil maar man, wij gaan óók, een paar treinen later alleen.’ ‘Ik wens me mijn besluit voor te behouden, tot straks.’ Man van de Registratur haalt zijn horloge uit zijn vestzak: ‘Ik geef u nog vijf minuten om uw besluit te nemen.’ Stilte. Patient (geslagen): ‘Ik ga mee; ik kán niet anders!’

Midden in de nacht is het tweede transport uit Vught gekomen, om-en-de-bij dertienhonderd mensen, mannen, vrouwen en kinderen. Zij zijn, moe en uitgeput, ziek en vervuild, voor een deel uit de vuile vee- en goederenwagens waarmee zij gekomen zijn, eenvoudig met gesnauw, gedonder en slagen en stompen overgeheveld in de vuile vee- en goederenwagens, die hen naar het Oosten overbrengen. Het getál moest vol. Men kan hier geen trein meer zien, de een zonder te vloeken, de ander zonder te walgen, een derde zonder te snikken. De trein gaat martelend en folterend geregeld: nooit is hij te laat, nooit wordt hij door een bom getroffen. Waarom laat de Voorzienigheid ons in de steek? Verscheidene zieke kinderen op transport meegestuurd met hun ouders of alleen de moeder, die naar het Oosten werden gedeporteerd. In mijn

barak ligt een man met tuberculose: zijn vrouw en drie kinderen zijn doorgezonden. Uit de S-wagen van de trein zijn vanochtend, op bevel van SS-officier Fischer, die uit Amsterdam op bezoek is, tien mannen gehaald, naar aanleiding van de vlucht van de gevangene uit barak 67, genaamd Hans Polak. Deze mannen zijn weggevoerd, in de richting van de heide, in de buurt van Assen. Tegenover mij is een 'Ariër' komen te liggen, een echte Amsterdammer, steil haar, puntige wipneus, brede kaken, Jordaans taaltje. Hij komt uit de strafbarak, waar hij samen met twee vrienden zat opgesloten, omdat hij zijn Joodse vrouw een pakketje wilde brengen. De ondercommandant heeft hem doen weten, dat hij binnenkort weer naar huis mag. Zijn Jodenster heeft hij al weer mogen afdoen. Hij is onze enige 'goy' hier en wij houden hem in ere. Hij voelt zich, zegt hij, best thuis onder ons. Zestien Joden naar Barneveld, naar het kamp 'Jan van Schaffelaer' overgebracht, van de lijst-Frederiks. Het is al een paar maanden geleden, dat het laatste transport plaats had. Men twijfelde, of er nog wel een nieuw transport gáán zou. Een man, die ook door de lijst was aangewezen, moest achterblijven, omdat zijn papieren niet in orde waren, ene Boasson. De commandant had van Aus der Fünten uit Amsterdam nog niet de machtiging voor zijn overbrenging ontvangen; wel had de Joodse Raad daarvan het afschrift in zijn bezit. Een komiek geval: er zitten in Barneveld al een stuk of vijftien exemplaren van de tak Boasson, allen voor Nederland hoogst-verdienstelijke en onmisbare mannen, van wie de meesten uit Middelburg komen, evenals Frederiks zelf. Barneveld heeft Boassons genoeg, maar waarom zou men ze niet compleet hebben. Dus jammer, dat Boassons papieren niet in orde waren. Vandaag een stuk kaas gehad.

Woensdag 9 juni

Officieel moesten van mijn barak (van ruim tweehonderd zieken) gisteren slechts drie op transport. Er zijn er eenentwintig gegaan, dus achttien zieken, die 'vrijwillig' zijn gegaan, omdat familieleden waren opgeroepen ongeacht of zij familieleden in het ziekenhuis hadden. Van bevoegde zijde is vandaag officieus meegedeeld, dat in de eerstvolgende vijf weken geen transporten meer zullen gaan. Een zucht van verlichting gaat door het kamp, maar op de achtergrond blijft het wantrouwen aanhouden, waarmee de verklaringen en toezeggingen der Duitse autoriteiten gewoonlijk worden ontvangen. De commandant heeft gisteren druk met dr. Spanier geconfereerd.

De tien mannen, die gisteren uit de S-wagen zijn gehaald, zijn onder geleide van drie grüne Polizisten per auto naar Assen gebracht en daar weer in de transporttrein gezet. Toen commandant Gemmeker de vlucht gemeld werd, had hij de bedreiging geuit, dat er bloed zou vloeien.

Men heeft blijkbaar de indruk willen wekken, dat deze tien mannen

op de heide gefusilleerd zouden worden en aldus schrik en ontsteltenis in het kamp teweeg willen brengen, teneinde de zucht tot ontvluchten voorgoed te bedwingen. De vluchteling is niet gevonden. Er wordt druk gegist over de reden van de stopzetting van de transporten: 1. behoefte aan spoorwegmaterieel in verband met het komende offensief der geallieerden; 2. aanwending van de vrijkomende wagens voor het vervoer van Arische werkkrachten naar Duitsland; 3. een vroeger genomen besluit om veertigduizend Joden in Nederland te houden; 4. behoefte aan spoorwagens voor het vervoer van Franse en Belgische Joden naar Westerbork voor doorzending naar het Oosten. Zo werkt de fantasie in Westerbork. In verband met laatstgenoemde veronderstelling wordt in OD-kringen gezegd, dat de OD-ers naar België zullen worden gezonden voor het ophalen van Joden. Men discuteert er over de vraag of men zal gaan of niet. De meningen zijn verdeeld.

Een Jood, een zekere Bonewit, die aan de Moerdijk heeft gewerkt, is in het ziekenhuis opgenomen, in barak 82. Hij is aan de schouder gewond geraakt, naar Vught teruggebracht juist op de dag dat zijn vrouw en kind op transport werden gesteld en heeft bewerkstelligd dat hij met hen mee werd gezonden naar Westerbork. Een bofferd. Hij heeft mij omtrent de Moerdijk een boekje opengedaan. Tien weken geleden werden voor de Moerdijk vijfhonderd krachtige mannen aangewezen, drie weken geleden opnieuw vijfhonderd man voor het gebied van Gouda en Zwijndrecht, voor het maken van tankvallen en bunkers. Zij zijn daarheen vertrokken in gestreepte gevangeniskleren. Zij werken er van 's morgens half zeven tot 's avonds half zeven onder het toezicht van Hollandse SS, die in torens de wacht betrekken, om zo te zeggen aan de lopende band. Het werk bestaat in het uitgraven van zware kleigrond. Wie tegen de werkdiscipline zondigt, komt op rapport en < wordt > veroordeeld tot een dracht zweepslagen op het zitvlak; hij moet zelf aftellen; de keren dat hij overslaat worden niet meegeteld. Een der ergste gevallen is het volgende: een Jood, die niet mee kon komen, werd bevolen twee kruiwagens gevuld met klei een bunker op te rijden. Hij viel, kreeg een gapende hoofdwonde; desondanks kreeg hij een dracht zweepslagen. Het komt voor, dat bij wijze van straf het eten wordt ingehouden. Het eten bestaat uit een derde rantsoen brood per dag met veertig gram boter en veertig gram worst en een rantsoen dunne bieten- of koolsoep. De schafttijd bedraagt een half uur en in deze tijd moeten de mannen hun soep, midden in de klei, nuttigen. 's Avonds na het appèl moeten zij hun broodrantsoen aan de keuken afhalen, hetgeen soms tot acht uur duurt. Eén zondag in de vier weken vrij. Joden regelen de interne zaken van het kamp, een Joodse dokter behandelt hen, die op het werk gewond worden. Gewonden en zieken worden naar Vught teruggezonden, dat

direkt voor plaatsvervangers moet zorgen. Na het avondeten gaan de mannen uit eigen beweging direct naar bed, teneinde de vermoeienis van de zware arbeid te boven te komen en mee te kunnen. Een bijzonder geval, dat zich voordeed, was het volgende: op een dag werd het prikkeldraad op een bepaalde plaats doorgesneden bevonden. Om half drie des middags werd in stromende resen appèl gehouden en de gevangenen medegedeeld, dat zij tot half negen op de appèlplaats zonder eten zouden moeten blijven, tenzij de daders zich meldden. Na een poos begonnen Joden tegen de straf te morren en brachten de daders bij de SS aan. Laatstgenoemden werden als afschrikwekkend voorbeeld zwaar getuchtigd. Bonewit heeft drie weken aan de Moerdijk gewerkt. Toen hij in Vught terugkwam en om zijn civiele kleren vroeg, kon men hem die niet teruggeven: zij waren er niet meer. Hetzelfde was het geval met de anderen. Hij moest in wat onderkleren naar Westerbork worden vervoerd. Hij is verbolgen over de houding van de leden van de Joodse Raad te Vught, die hem hadden voorgespiegeld dat hij het aan de Moerdijk beter zou hebben dan in het kamp te Vught. Hij verklaarde, dat de mannen, die naar de Moerdijk waren gezonden, de verzekering hadden ontvangen dat hun vrouwen en kinderen 'gesperrt' zouden blijven zolang zij aan de Moerdijk tewerk waren gesteld, en later de schriftelijke mededeling hadden gekregen, dat hun vrouwen de kinderen in een 'Heim' zouden onderbrengen en weer naar Vught terugkeren. Intussen is het familieverband officieel opgeheven. Sedertdien zijn vele van deze vrouwen en haar kinderen naar het Oosten op transport gesteld.

Vandaag een gekookt ei gehad. Bericht uit Amsterdam, dat er zo goed als geen boter en kaas, noch vruchten of vis zijn te krijgen.

Donderdag 10 juni

Vlak achter het prikkeldraad van het kamp bloeien statig de paarse lupinen. Een verkwikking voor het oog van de duizenden gedeukte mannen, vrouwen en kinderen, die in het avonduur uit de dorre straatjes tussen de doodse barakken, of uit de stomme vensters van de vieze washokken de natuur kunnen begluren. Tussen de lupinen verheffen zich om de paar honderd meter de torens, waar marechaussées met de barse helm op de rode, boerse kop en de angstwekkende karabijn binnen het bereik van de hand de wacht houden, om ontvluchting te voorkomen. Langs het prikkeldraad patrouilleren marechaussées met de karabijn aan de forse schouder. Oók de lupinen staan onder strenge bewaking: wie niet uit het kamp mag voor het verrichten van arbeid, blijft erin en steekt geen vinger uit naar de decoratieve lupinen. Maar het wémelt van lupinen in het kamp: op de ruwe houten tafels in de woonbarakken staan zij, in oude, doffe conservenbussen, voor de ramen te pronken; zij brengen aldus wat kleur en fleur en geur

tussen de goorheid der opeengepakte bedden en de stank van ongewassen kleren en bezwete lijven. Als tegen de avond de jonge mannen en vrouwen, bewust van hun onblusbare levenskracht en energie, bestoft en bezweet, maar in marstempo van de heide het kamp weer binnenstuiven, zijn zij getooid met bossen lupine, die zij als zelfgekozen beloning voor hun dagelijkse stugge arbeid meevoeren. Onder geleide van de marechaussée, die correct toezicht houdt op de discipline, maar de jonge mannen en vrouwen graag de troost en de vreugde laat van de dag: de bloeiende bloem, het evenbeeld van hun jeugdige levens, die geknot worden, maar zich niet láten knotten. De heide bloeit, buiten én binnen het kamp. In de ziekenbarakken verspreid, liggen ongeveer vijftig kinderen, die uit Vught met de transporten zijn meegekomen met roodvonk, mazelen, longontsteking en bof. Ook twee vondelingen, die in het registratiebureau zijn gevonden, zonder enig hetkenningsteken. Naar aanleiding van de jongste ontvluchting van een S-man uit barak 67 is het toezicht op de S-mannen in de ziekenbarakken, dat allengs verslapt was, weer verscherpt: zij mogen slechts in pyama gekleed gaan en mogen zich niet buiten de barakken begeven. Een OD-er, een hond van een vent, houdt toezicht bij de hoofdingang van het ziekenkamp. Het gerucht gaat, dat de Frederiks-Joden in Barneveld vandaag naar Westerbork komen. Niemand gelooft het. Nochtans is er sprake van, alle Joden, die nog in Nederland zijn, in Westerbork te concentreren, daarvan een ghetto te maken en van opvangkamp te veranderen in werkkamp. Het zou niet zo vreemd zijn als de Barnevelders naar hier kwamen.

Zaterdag 12 juni

Opnieuw zijn de gemengd-gehuwden met kinderen vanmorgen op het Registratiebureau bijeengeroepen, naar schatting een driehonderd. Gemmeker heeft hen toegesproken: òf sterilisatie en dan naar Amsterdam terug zonder ster en met een J van gedistingeerd formaat òf de mogelijkheid van expeditie naar Polen, om daar onder een onmenselijk arbeidsproces te bezwijken. Vóór maandag moeten de opgeroepenen hun besluit kenbaar maken. De geschiedenis heeft een ironisch tintje. Toen de Duitsers in ons land met hun uitzonderingsmaatregelen tegen de Joden begonnen, heeft menig Jood, die gemengd gehuwd was, zijn huwelijk (tijdelijk) laten ontbinden om zijn gezin in veiligheid te brengen en zijn bezittingen te redden. Totdat de Duitsers er vorig jaar de gemengde huwelijken, en zelfs de ontbonden gemengde huwelijken mét kinderen, erkenden in zoverre, dat zij werden vrijgesteld van deportatie en niet uiteen werden gerukt. Spijt bij hen, die van hun Arische wederhelft gescheiden waren. Wat de Duitsers met de ene hand gegeven hadden, namen zij met de andere weer terug: eerst werd het *ontbonden* gemengde huwelijk op de mesthoop gesmakt, daarna werd het gemengde huwelijk

zónder kinderen (uitgezonderd kerkelijke Angehörigkeit of doop voor 1 januari 1941) uiteengerukt en sedertkort zijn gemengd-gehuwden niet kinderen, die aan de hel van Polen willen ontsnappen, gedwongen zich te laten steriliseren. Degenen, die destijds hun huwelijk hebben laten ontbinden om hun gezinnen te redden, behoeven daarvan tenslotte weer géén spijt te hebben, tenzij zij, om Polen te ontlopen, de voorkeur hadden gegeven aan sterilisatie. Voor mannen, die hun huwelijksleven reeds hebben afgesloten ten gevolge van impotentie, is de keuze, waarvoor de Duitsers hen plaatsen, niet bizonder moeilijk, maar voor mannen in de kracht van hun leven: afgrijselijk. Zij zitten in de klauwen van de Moloch, die zijn prooi niet meer loslaat. Westerbork is bijenpark geworden. Een zwerm bijen, die het kamp kwam binnenvliegen, is gisteren met de koningin in een botertonnetje opgevangen. De bijen hebben er blijkbaar niets tegen tussen Joden te verkeren. Vandaag is het ochtendappèl om zes uur gefloten in plaats van half zeven, zoals totdusver gebruikelijk was. De geïnterneerden, die vier weken geleden naar Amersfoort werden overgebracht, zijn vandaag teruggekomen, even doelloos als zij er heen zijn gegaan. Zij zagen er welvarend uit dank zij de betere voeding en het gunstiger klimaat in Amersfoort. Zij kwamen terug met het bericht, dat Amersfoort weer concentratiekamp geworden is: er zijn honderdnegentig Ariërs en tien Joden ondergebracht. Sedert de vlucht van Hans Polak houdt commandant Gemmeker persoonlijk een scherp toezicht op de S-barak. Hij verschijnt er twee keer per dag, houdt er inspectie en ondervraagt de barakleider. Het geval heeft hem sterk beroerd. Polak was er voordien in Amsterdam al drie keer in geslaagd te ontvluchten. Toen hij hier aankwam, is een fout gemaakt: in plaats van in de S-barak had hij in de gevangenis geplaatst moeten worden. Aanvankelijk werd de ontvluchting geweten aan onachtzaamheid van vier OD-ers die drieënvijftig S-mannen naar het badhuis moesten begeleiden, waaronder ook Polak. Of zij ook drieënvijftig man hebben teruggebracht is niet zeker, maar het bewijs kon niet worden geleverd, dat zij er maar tweeënvijftig hebben teruggebracht. Toen de commandant het dreigement uitte dat er bloed zou vloeien, hebben de OD-ers erg in angst gezeten, dat hun hachje er mee gemoeid was. Het is met een sisser afgelopen, maar sedertdien zijn de OD-ers zeer streng in hun bewaking van de barakken, waar S-mannen verblijf houden, barak 67 en de ziekenbarakken. Ofschoon de S-mannen hun kleren weer hebben moeten inleveren, krijgen zij toch al weer verlof om dagelijks een uur op het ziekenterrein te wandelen, eerst onder toezicht van een OD-er, nu onder begeleiding van een broeder, die voor hen verantwoordelijk wordt gesteld. Verscheidene S-mannen hebben geweigerd, van de gelegenheid onder een OD-er te gaan wandelen, gebruik te maken. Aan deze vernedering wensten zij zich niet te

onderwerpen. Vandaag één gekookt ei.

Zondag 13 juni

Eerste Pinksterdag. Uitstorting van de Heilige Geest. Het sterilisatieprobleem is in een nieuwe fase gekomen: een lid van de Joodse Raad is vanmorgen langs de bedden gegaan om Joden, die met Arische vrouwen gehuwd zijn en geen kinderen hebben, de boodschap van de commandant over te brengen, of zij bereid zijn zich *vrijwillig* te laten steriliseren. Vriendelijk geformuleerd! De boodschapper heeft vergeten erbij te vermelden, dat wie niet vrijwillig bereid wordt gevonden, zich blootstelt aan deportatie naar Polen, gelijk de gemengd-gehuwden mét kinderen. Maar wel heeft hij erbij gevoegd, dat zij die bereid zijn zich aan de operatie te onderwerpen, een contractje moeten tekenen: de *vrijwilligheid* moet wel duidelijk komen vast te staan, - voor de geschiedenis. Het probleem stelt menigeen hard op de proef. Tegenover mij liggen twee gemengd-gehuwden, één met, één zonder kinderen, de eerste een Oostenrijker van tegen de zestig, de tweede een Amsterdammer van in de dertig. Eerstgenoemde had eerst spontaan besloten: ik laat mij steriliseren, ik heb, redeneerde hij, mijn leven geleefd, kinderen kan ik mijn vrouw niet meer schenken, waarom dus niet? Later heeft hij zijn besluit herzien: totnogtoe, redeneerde hij, is sterilisatie slechts sporadisch toegepast bij geestelijk minderwaardigen om de voortplanting te voorkomen, maar nog niet bij gezonde individuen. Het is niet bekend of een dergelijke ingrijpende operatie niet later geestelijke stoornissen teweegbrengt. Hij weigert en aanvaardt de eventuele consequentie van zijn weigering: Polen. De andere redeneerde: ik wéét dat sterilisatie tegen de natuur indruist en ook tegen de ethiek, maar ik doe het toch en ga terug naar Mokum, omdat ik niet kan hebben dat mijn vrouw werk doet, dat ik kan doen en waarmee ik de kost voor haar kan verdienen. Zo ligt voor een ieder het probleem anders. In alle barakken voert men ernstige discussies over wat te doen staat, vooral de jonge mannen en vrouwen staan voor een dilemma. Men voelt zich als tussen Scylla en Charybdis: welke keuze men ook doet, het is beide even erg. Ook onder de artsen is de mening verdeeld: zij zijn het er natuurlijk over eens dat sterilisatie onaangename psychische reacties zal kunnen hebben, maar ik heb de opvatting horen verkondigen: wie zich laat steriliseren, is nog niet verloren: ná de oorlog zal de medische wetenschap zeker het middel vinden om de sterilisatie ongedaan te maken. Over één ding is men het volkomen eens: de maatregel is het toppunt van barbaarsheid. Hitler heeft meer dan eens verklaard dat God Zijn zegen op zijn werk gaf! Hij weet natuurlijk niet, wat Godslastering is.

Gisteravond in de grote zaal der Registratur een symphonie-orkest in optima forma, in dezelfde zaal, waar de transporten worden

binnengebracht, waar mannen zuchten, vrouwen en kinderen wenen, elke week de smeekbeden de wanden verscheuren van hen, die aan de ramp van de expeditie naar Polen willen ontkomen. Op de voorste rij in civiel commandant Gemmeker met zijn echtgenote, vlak achter hem zijn Joodse adjudant Todtmann, Schlesinger, het hoofd der Registratie, dr. Ottenstein, het hoofd van de Antragstelle, en andere Joodse sommiteiten. Vijfhonderd Joden vormen het auditorium, netjes, burgerlijk gekleed, vrouwen in japonnetjes, die zij van de Fürsorge hebben verkregen. Vijfendertig spelers, artiesten en dilettanten, met dodelijk ernstige gezichten op het podium. Een mager partijtje in de ruimte: strijkers en blazers. Als plakplaatjes steken zij af tegen de witte achtergrond. Een zekere Neuberger dirigeert in grijs colbertcostuum Arische muziek: Oberon van Weber, Die Unvollendete van Schubert, Valse triste van Sibelius. Alle tempi te langzaam. Solisten: Mevrouw Erna Weiss met liederen van Schubert, rammelkast van een piano; de Poolse gazzan Rokach met een aria uit de ‘Paljas’, met orkest, in het Duits. Op verzoek van de commandant als toegift de Hongaarse Rhapsodie van Liszt. Erbarmelijk. Razend applaus slechts voor de liederen en de Paljas. Een bloemstuk voor de dirigent. In de pauze heeft de commandant een sigaretje gerookt met Neuberger. Zich verder onderhoudend met mevrouw Dassy, de echtgenote van de dirigent, die naast hem zat. Zo amuseert de commandant van Westerbork zich tezamen met zijn Joden, en maakt hij zich het leven dragelijk. De Joden gedroegen zich zeer eerbiedig: toen de commandant binnenkwam, stond alles stram in de houding, toen hij vertrok eveneens. Zij weten hoe het hóórt.

Grote wandeling gemaakt langs de rand van het kamp samen met een jong, intelligent meisje, dat uit vrije wil hier is. Genoten van weidse uitzicht en opgestapelde zomerwolken in blauwe hemel. Langs het prikkeldraad vijf meter diep kanaal in vergevorderde staat van aanleg, door Joden gegraven, om hun ontvluchting te bemoeilijken. Luguber gevoel. Twee ons suiker.

Maandag 14 juni

Vijf uur 's morgens: wasuur. In de galerij der kleine roofdieren gaat voor de zoveelste keer 's morgens een erbarmelijk geschrei op. Een lastig, uit Vught gekomen jongetje, uit vaste slaap gewekt, blèrt: ‘Ik wìl niet gewassen worden! Ik wìl niet.’ De broeder buldert: ‘Thuis mag je willen. Hier heb je nìets te willen. Hier willen *wij* alleen.’ Het jongetje gilt: ‘Ik wìl niet!’ De broeder: ‘Als je niet wil, krijg je een pak slaag! Hoor je? Een pak slaag!’ ‘En toch wil ik niet!’ ‘Je tergt me!’ Een ogenblik stilte. De broeder: ‘Als jíj vies kijkt, dan zal ìk 's vies kijken en dan zal je 's wat zíen!’ De broeder heeft het pleit gewonnen: hij gaat door voor de beste, beschaafdste broeder van de zaal. De hoofdverpleegster

heeft van het geval gehoord: zij maakt in het dagrapport een aantekening dat het raadzaam is, patienten op een àndere, mìnder drastische wijze te behandelen. Met de schoonmaaksters is het Nieuwe Testament de barak binnengekomen. Het zijn gemengd-gehuwden en onder haar zijn gedoopten. Eén harer las sedert een dag of wat zo tussen het werk door een blinde patient op zijn bed een paar hoofdstukken uit het Testament voor. Vanmorgen was een buurman geprikkeld en kwaad: 'Neemt u mij niet kwalijk', interrumpeerde hij, 'maar ik ben Jood, en het is hier een Joodse omgeving en het hindert mij dat u u hier uit het Nieuwe Testament laat voorlezen.' Een half uur later wordt de opposant in de dokterskamer ontboden. De dokter (een Protestants gedoopte, vroeger lid van een kerkeraad): 'Is het waar, dat u u hebt verzet tegen het voorlezen van het Nieuwe Testament?' 'Verzet niet, maar ik voelde mij als Jood gehinderd en ik was geprikkeld doordat ik ziek ben en slecht geslapen had. Ik zou mij óók gehinderd gevoeld hebben door het voorlezen van de Thora. Want ik ben niet godsdienstig.' 'Wát hebt u precies gezegd?' 'Dat ik mij gehinderd voelde.' 'Meer niet?' 'Ik heb u het precies verteld. Méér heb ik niet gezegd.' 'Wilt ge dat zwart-op-wit geven?' 'Ik sta niet voor een rechter van instructie. Ik ben gewend de wáárheid te spreken.' 'Ik zal van deze zaak werk maken.' 'Het spijt me als ik iemand gehinderd heb. Als dát zo is, ben ik bereid mijn excuses aan te bieden. Ik was alleen gehinderd doordat ik mij onprettig voelde.' 'Dan zullen we het daarbij laten.'

Dinsdag 15 juni

De gemengd-gehuwden hebben bericht gekregen, dat zij hun besluit wat betreft de sterilisatie tot donderdag a.s. mogen aanhouden. Twee Joodse dokters zullen voor die tijd een verklaring van de betekenis en de gevolgen van de sterilisatie geven. Gisteren was een desbetreffende getypte mededeling aangeplakt in de vestibule van de Registratiezaal, waar het Symphonie-orkest zijn derde concert voor een stampvolle zaal gaf, maar deze keer zónder de vererende tegenwoordigheid van de commandant. Het tweede concert heeft hij nog bezocht. De Joden mogen zich nu verder onder elkáár amuseren, onder toezicht van OD-ers, die als suppoosten fungeren. Dagelijks debat over de duur van de oorlog. Broeder: 'Ik heb net twee Joden gesproken. De een zei: de oorlog duurt nog eenentwintig jaar; de ander: nog drie jaar.' Interruptie: 'Zeker Portugiezen!' Men blijft ontevreden over de Engelsen en Amerikanen, die niet snel genoeg opschieten, om de expeditie van álle Joden naar Polen te voorkomen. 'Man, maak je toch niet druk voor de dag van morgen! Vóór de oorlog heb je dat toch óók niet gedaan. Toen heb je je ook niet afgevraagd wat de dag van morgen zou brengen. Toen kon je toch óók de volgende dag dood zijn zonder dat je je daarover een dag tevoren druk maakte? Waar maak je je nú dan druk om?'

‘Jawel, maar het is toch oorlog en wat valt er van Polen te verwachten? Wat horen wij daarvandaan? Zo goed als niets!’ ‘Je kunt tenslotte maar één keer dood, en of je tien jaar eerder gaat of tien jaar later, maakt zoveel verschil niet uit. Het beste is te leven bij de dag. Het heeft geen *zin* je zenuwachtig te maken voor de dag van morgen. Het kan morgen uit zijn met de oorlog en dezelfde dag kun je in een greppel vallen en je nek breken. Ken je het geval van die soldaat, die in de vorige oorlog vier jaar lang zonder schampschot aan het front heeft gestaan en een uur na de Wapenstilstand door een schot in het hoofd getroffen werd en overleed?’ ‘Maak er maar een grap van.’ ‘Om de donder niet: maar het komt er op aan, soldatesk te leven als je tóch eenmaal in die situatie geplaatst bent.’ ‘Stik met je soldatesk! Ik leef maar één keer!’ Het lastige jongetje grient. Het brult: ‘Ik wil een boterham met jam! Ik wil een boterham met jam.’ Stemmen: ‘Draai 'm z'n nek om!’ ‘Geef 'm een pak rammel!’ ‘Smijt 'm 't raam uit!’ De broeder: ‘Eerst je pap opeten.’ ‘Ik wil 'n boterham met jam.’ De hoofdzuster: ‘Eet nu eerst je pap 's lekker op.’ ‘Ik wil een boterham met jam!’ Broeder: ‘Is 't nou verdomme uit. Eet je of eet je niet, lammeling!’ Stemmen: ‘'t Jong is verkeerd opgevoed. 't Is verwend.’ ‘Zet 'm in 't washok!’ 't Jongetje brult als een mager speenvarken: ‘Eh, eh, eh!’ De hele zaal brult mee: ‘Eh, eh, eh! Och, och, och!’ Ander jongetje roept: ‘Moet grote doen!’ Troep werklieden trekt zingend voorbij: ‘Zo gaat Jantje naar de bliksem toe!’ Onbedaarlijke vreugde.

Geruchten omtrent arrestatie van Mussert, die zich zou hebben verzet tegen terugvoering in krijgsgevangenschap van Nederlandse leger.

Woensdag 16 juni

Actuele grap: Wat is de vergrotende en overtreffende trap van ster? Ster, steriel, ster-af.

Gisteren zware regenval. Vannacht ijskoud, liggen woelen onder mijn dekens. Vanmiddag op de wandeling door het kamp binnengevallen in barak 21, een kleine ruimte, waar veertig man opeengepakt wonen tussen boven op elkaar geplaatste bedden. De kachel snorde lustig, lekkere atmosfeer. Koffie stond te pruttelen, de heren stonden brood te roosteren. ‘Wel verdikkie, hebben jullie de kachel an! Wij in het ziekenhuis liggen te rillen van de kou. Hoe komen jullie aan kólen?’ ‘Op bonnen.’ ‘Op bonnen?’ ‘Ja, op klau-bonnen.’ Het komt er maar op aan, het adres te weten. Sedert ruim een maand zijn de kachels officieel uit. Een storm van kritiek en verontwaardiging, heeft zich vanmorgen, na het ontbijt ontlast over de jongeman die besloten heeft zich te laten steriliseren. ‘Je bent een lafaard!’ ‘Je hebt geen karakter!’ ‘Dat dóet geen kerel!’ ‘Je moet er zelf maar voor komen te staan. Ik doe het voor mijn vrouw.’ ‘Je wijf moest het niet wíllen. Misschien wíl ze het wel ook niet.

Lollig een gesteriliseerde vent!' 'Weten jullie zeker dat jullie straks in Polen níet worden gesteriliseerd? Ik niet. Dán maar liever direct hier. En bij mijn vrouw blijven!' 'Dat moet je in Polen nog maar afwachten. En wat zou het dat je vrouw haar eigen kost verdient? Dat doen d'r méér!' 'Waar het om gaat is, dat je geen karákter hebt. Het beroerde is dat de Joden in het algemeen weinig karakter hebben!' 'Dat ís jammer genoeg zo.' 'Men had wat nú gebeurt, veertig jaar geleden al kunnen voorzien.' 'Je zègt?' 'Ja natuurlijk, veertig jaar geleden al hebben de Zionisten de Joden in Europa gewaarschuwd. Maar men heeft niet willen luisteren. Ze hadden het in West-Europa te goed.' 'Dan kun je wel tot Egypte teruggaan.' 'De grote fout is, dat de Joden niet historisch hebben leren denken.' 'Leer jij maar 's een massa historisch denken. Heb je ooit gemerkt dat de massa wíl denken? Dat moet ze toch in de eerste plaats wíllen. Je moet maar eens opletten hoe híer de massa denkt. Ze heeft hier toch waarachtig wel een probléém om over na te denken, haar eígen probleem. Waar ze aan denken is het broodje-met-pekelvlees, aan de galles, aan de koegel-met-peren op vrijdagavond. Maar haar geestelijk en zedelijk probleem, ho maar!' 'Eten de Christenen dan géén broodjes-met-pekelvlees?' 'Natuurlijk wel. Maar de Joden zijn verrotte materialisten. In plaats de situatie te nemen zoals ze is, zich er bij neer te leggen dat er niet lekker te vreten valt, en dat zij zich te harden hebben voor de toekomst, denken zij aan hun maag, aan hun slenterpartijtjes in de Kalverstraat, aan de mokkeltjes. Laat ze liever zorgen dat ze wat in hun ransel hebben en de jeugd opvoeden voor zijn taak. Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst.' 'Precies. En doen de Zionisten dat dan niet? Trachten die de jeugd niet te bereiken en voor de toekomst voor te bereiden?' 'Dat is zeker het beste wat ze doen kunnen. Maar de mássa: ze heeft het zo gemakkelijk gehad en ze heeft zo licht geleefd. De bioscoop, de radio, de motorfiets, alles gaven van de techniek, maar niet bepaald geschikt voor de staling van het karakter, dat een volk nodig heeft. Het zedelijk element ontbreekt.' 'Heren, het moet rústiger zijn, het is hier een zíekenzaal!' 'Precies, het zedelijk element ontbreekt. En als jíj zedelijk dacht, liet je je niet steriliseren. Dat zég ik. Een láfaard ben je.' 'Dan maar een lafaard. Jullie zullen nog wel 's anders piepen.' - 'Misschien; maar jij loopt weg voordat je lont geroken hebt. Je doet alsof je de oorlog al verloren hebt. En dat wil ik nog wel 's zien.' 'Stilte!', brult de broeder, 'de dokter maakt visite.' De discussie is afgekapt. Een gekookt ei vandaag.

Donderdag 17 juni

De kindersterfte blijft hier zorg baren. Van de week twee kinderen in één gezin, een kind van vier, een kind van twee jaar, overleden terwijl de vrouw zwanger is van een derde kind. De familie was uit Vught gekomen. De sterfte wordt op het ogenblik op vijftien

kinderen per week gesteld. Een voorbeeld van behandeling van zieke kinderen: een kindje wordt met middenoorontsteking per open autobus naar het Academisch Ziekenhuis te Groningen vervoerd, zonder begeleiding, noch van de vader, noch van de moeder. Het oor wordt doorgeprikt, het kind wordt direct na de operatie weer op de autobus naar Westerbork gezet, waar de vader het aan de ingang van het kamp in ontvangst kan nemen. Het kind was zes maanden vrijwel aan één stuk door ziek geweest, griep, angina etc. Middenoorontstekingen, keelontstekingen, infecties van verschillende < organen > komen veelvuldig voor. Het klimaat is slecht, ruw, veel stof.

Gistermiddag kleine sensatie tijdens het clandestiene rookuurtje in het waslokaal, corpulente, weldoorvoede man met grote blauwe ogen komt aangesloft in overhemd zonder boord en onderbroek. ‘Mag ik me even bekend maken, mr. Zo-en-zo, raadsheer van het Hof te R.’ Grote belangstelling. Geen kleinigheid. Geweldige aanwinst voor de ‘Plutocratenclub’ met haar supporters. Zonder ballotage toegelaten. De ‘Plutocratenclub’ bestaat uit een tandarts, een stuk of wat kooplieden, een journalist, allen wandelende patienten, die een kampvriendschap gesloten hebben; de supporters zijn eveneens van diverse pluimage. ‘Ja, mijne heren, ik zag u daar zo gezellig staan en ik gevoel mij hier nog lang niet op mijn gemak, ik dacht, ik zal mij maar bij u aansluiten. U vergeeft mij wel mijn summiere kleding. Ik was het óók anders gewend! “We zien wel dat u van goede kom-af is.” “Ik ben verbaasd over uw opgewekte stemming. Dat begrijp ik niet, maar dat zal wel aan mij liggen.” Dan moet u maar veel bij ons komen, dan zult < u > wel zien dat het best gaat.’ Een gek geval: wij hebben wat medelijden met de grote man, die hooggezeten over zovele mensen recht heeft gesproken en nu als een onbeholpen, zielig mens in zijn onderbroek voor ons staat. ‘Had u ook niet kunnen dromen.’ ‘Nee, en ik heb gedacht: och, ze zullen me wel laten zitten, me niet wegvoeren. Maar ze hebben me gewoon van huis gehaald.’ ‘U zult ook wel niet mild over de Moffen denken. Ik kan ze wel de strot afbijten.’ ‘Zit je weer op je stokpaardje? Leer je het nu nooit? Je bent eenvoudig infantiel.’ ‘Infantiel of niet infantiel, als het er straks op los gaat, en ik de kans krijg, doe ik mee. Maar dát wél. Ik rijg ze aan repen, verdomme! Jullie hebben geen bloed in je sodemieter!’ ‘Als je je niet kunt verheffen boven de ploerten, die je dit aandoen, dan ben je ook niet veel beter. Als je < zo > begint kun je een hoop Joden meteen mee de weg uitnemen. Daar zit ook een hoop schoelje onder.’ ‘Kan me niks verdommen, maar m'n wráák moet ik hebben.’ ‘Dat is jouw zaak, maar je bent 't toch zeker wel met me eens, dat wie *heer* wil zijn, niet tegelijk *straatveger* zijn kan. In geen enkele revolutie nog is het vuile werk door heren gedaan. Ook Hitler en zijn trawanten doen het

vuile werk. Ze worden straks, als ze hun rol vervuld hebben, vanzelf wel opgeruimd, eensdeels door de woedende volksmenigte, andersdeels door de rechtbanken. Ik voor mij, ik verlaat mij op het recht. Wil jij tot de woedende volksmenigte behoren, ga dan je gang. Wat zou ú als rechter doen?' 'De menigte zal haar woede zeker koelen. Maar er komen natuurlijk speciale rechtbanken voor de berechting van landverraders. Hun lot zal wel de kogel zijn.' 'Ze moesten ze precies aandoen wat ze de Joden aandoen. Werken in concentratiekampen dat ze d'r bij neervallen. Dat hebben ze dubbel en dwars verdiend.' De rechter verontschuldigt zich en retireert: zijn onderbroek zakt af; de knoop is losgegaan. Naar schatting hebben negentig percent der gemengd-gehuwden voor hun sterilisatie getekend. De uitvoering ervan is voor onbepaalde tijd uitgesteld. Krop sla gehad.

Vrijdag 18 juni

Ochtendconferentie tussen vier zieke rechtsgeleerden, op een der bedden, mr. Zo-en-zo, een strafpleiter en twee andere meesters in de rechten. Mr. Zo-en-zo voelt zich nog niet erg op zijn gemak in deze vreemde omgeving. 'Ik draag het zwaar', zegt hij, 'ik was helemaal geen Jood meer, ik had niets meer met het Jodendom te doen. Ik ben ook zó jong niet meer. En nu heb ik ook nog een evenwichtsstoornis. Psychisch, zuiver psychisch. Ja, wat moet ik met de hele boel an!' Hij kijkt verschrikkelijk goedhartig uit zijn trouwe, blauwe kinderogen, argeloos, helemaal geen echte rechter. Een zware jongen (buurman van de strafpleiter en liggende tegenover de twee andere juristen), om te zien meer gorilla dan mens, komt, geboeid door het gezelschap, aangeslenterd, vraagt, of hij er bij mag zitten. Mr. Zo-en-zo: 'Gaat u zitten.' De strafpleiter: 'Dat is niet de éérste keer dat u zit.' 'U moet me niet beledigen. Ik heb niets gedaan. Ik ben slachtoffer van de oorlog.' 'Ik bedoel er niets slechts mee. Ik heb zelf ook gezeten.' Mr. Zo-en-zo (terzijde): 'Die kén ik. Het is een vaste klant van de justitie.' Tot mr. Zo-en-zo: 'U geldt voor mij als niks meer dan een gewone straatventer.' Mr. Zo-en-zo: 'Ik voel mij hier zelf zo'n beetje, hoe zal ik 't zeggen, ook zo'n beetje zó.' Verweer en leedvermaak van de maatschappelijk laag-geplaatste, dat het lot niet hem alléén getroffen heeft en ook de hoger-geplaatsten en hóógst-geplaatsten, de deftigen, de verwatenen, niet heeft gespaard. Zijn verweer tegen het geestelijk overwicht, het snobisme van hen, die het ver in de maatschappij hebben gebracht. Zijn leedvermaak over hun trümel. 'Hier', pleegt hij te zeggen, 'zijn wij allen gelijk.' In zijn stem, in zijn ogen: spreek me dat nou maar 's tegen als je kunt! Je kunt zo snedig zijn als je wilt, je kunt zo knap zijn als je wilt, je kunt de meest geleerde woorden gebruiken, je kunt de fijnste relaties in de wereld hebben, - híer sta je net als ik in je blote naaktheid tegen de muur en hebt níets, maar dan ook niets

in te brengen. Probeer het maar 's. Je bent even rechteloos als ik, eindelijk, we zijn gelijk. Waar of niet? Zij, die uit de onderste lagen der samenleving zijn gekomen en hier iets te zeggen hebben gekregen, commanderen, vaak met wellust, degenen die vroeger in de vrije maatschappij < iets > te zeggen hadden. Zij nemen geen grenzen meer in acht. De intellectueel, de snob, de parvenu willen van deze gelijkheid, van deze gelijkmakerij niets weten. Gelijk? Het mocht wat: het lijkt maar zo. Het wrede lot mag dan arm en rijk hebben samengeveegd op één grote, vuile hoop, hen één en dezelfde harde weg doen gaan, maar dat wil nog niet zeggen, dat er geen verschil meer bestaat. Zij spreken er onderling over. Er zijn nog altijd natuurlijke verschillen, onderscheid in aanleg, verschil in ontwikkeling en beschaving. Daar klampen de intellectuelen, de snobs, de parvenu's zich aan vast, daaruit smeden zij een zekere geestelijke solidariteit. Men ziet het aan hun laatste stukken kledij, die zij uit de grote roof hebben kunnen redden en welke nog het oude raffinement bezitten. Men hoort het aan hun taal, die gevormd is en doorregen met vreemde en moeilijke woorden, en afsteekt tegen het bastaardtaaltje van de grote massa. Onder elkaar handhaven zij een zekere homogeniteit en gemeenzaamheid, zij hebben zich innerlijk teruggetrokken achter de verschansing van opvoeding, cultuur en beschaving. Uiterlijk hebben zij zich overgegeven: zij zijn te verstandig om niet te beseffen dat zij tegen de grote hoop verloren zijn, dat zij openlijk hun voorrechten van aanleg, opvoeding, ontwikkeling, beschaving niet kunnen handhaven om zich ook hier een erkend bevoorrechte positie te scheppen. Wat achter de schermen gebeurt dat is een tweede. Wat de àndere partij achter de schermen klaarspeelt, staat daar als spel van evenwicht tegenover. De krachten zijn gisteren op elkaar gebotst. Een der patienten, een oud-lid der Provinciale Staten, had op eigen gezag ‘namens alle patienten’ een correspondentiekaart geschreven om de chef-arts geluk te wensen wegens zijn verjaardag vandaag en deze kaart juist aan zóveel patienten ter tekening laten aanbieden als waarvoor er plaats was. De tekening was wat eenzijdig uitgevallen. Er rezen protesten. De initiatiefnemer wilde daaraan tegemoetkomen en bood minzaam de kaart alsnog ter tekening aan de protestanten aan, - die weigerden. Zij vertikten het mee te doen: klassebevoorrechting. Pats! Het woord was gevallen! Dezelfde zware jongen, van wie hierboven sprake is, liet grote lange lijsten aanrukken, waarop alle tweehonderdvijftig patienten hun naam konden plaatsen en die een prachtig bloemstuk zouden begeleiden. Het klasse-relletje, dat er in zat, ging echter niet door: allen tekenden, ook zij, die oorspronkelijk de correspondentiekaart getekend hadden. De arts kreeg echter beide gelukwensen, zowel de kaart als de lijsten. Het onweertje was daarmee over. Op de receptie bij de dokter maakten een aantal

patienten hun opwachting, in pyama, hun zickenhuisdracht. Met uitzondering van de zware jongen; die verscheen keurig in wandelcostuum, gestreept. Triomfantelijk, met het air van: ik zal jullie nu 's laten zien hoe het hoort. Een gekookt ei.

Zaterdag 19 juni

De Untersturmführer heeft op de Boulevard des Misères een Jood afgeranseld. Zonder verklaring. De Jood weet niet waarom. Hij heeft de heideploeg de vrije zaterdagmiddag bij wijze van straf terug laten komen voor graafwerk, omdat een aantal Joden op het appèl na het ophouden van de regen in de loop van de morgen had ontbroken. Een stuk kaas.

Zondag 20 juni

Onverwacht zijn vannacht om twee uur twintig leden van de Fliegende Kolonne en honderd van de Ordnungsdienst opgeroepen en naar Amsterdam gezonden. Bekend is, dat er in Amsterdam een razzia is gehouden en dat het in het voornemen ligt weer enkele duizenden Joden hierheen te brengen. Als direct motief wordt verondersteld: het zware bombardement van Dusseldorf, zodat er behoefte bestaat aan meubelen ten behoeve van de getroffen bevolking. In kapitale, vlammendrode letters is in de portiersloge het volgende bekend gemaakt:

‘F’ FÜRSORGE SPRECHSTUNDE DER FÜRSORGE TAGLICH (AUSSER SONNTAG)

Alleen in de *Duitse* taal. In een barak, waar voor het grootste gedeelte *Nederlanders* liggen. De behandeling van de taal hier heeft een evolutie doorgemaakt. Gedurende de internering van de Duitse vluchtelingen voor de oorlog en nog geruime tijd daarna hebben zij zich moeten schikken in een Nederlands regiem, dat het Hollands als voertaal gebruikte en het Duits negeerde. Dit was voor vele Duitsers geen bezwaar; zij hadden tijdens hun verblijf in Nederland voldoende Hollands aangeleerd om de orders te begrijpen en zich verstaanbaar uit te drukken. Officieel is het Hollands voertaal gebleven tot een maand of vier, vijf geleden. Maar sedert de komst van de Nederlandse Joden in juli van het vorig jaar hebben het Duits en Hollands naast elkaar dienst gedaan bij aanduidingen van gebouwen, bekendmakingen in de barakken al naar gelang de leiding uitging van een Duitser of een Nederlander. Taal-rivaliteit. Menig Nederlander bleek echter bereid, vaak uit ijdelheid, soms uit een gevoel van hospitaliteit, de Duitsers in particuliere gesprekken tegemoet te komen met het gebruik van de Duitse taal. Ook nu nog altijd. Menig Duitser betoont de Nederlanders, vaak uit kinderlijke ijdelheid, vaak uit leergierigheid, een soortgelijke bereidwilligheid door de Hollandse taal

tegenover hen te hanteren. Zowel het Hollands als het Duits komen er daarbij meestal bekaaid af: een gruwel voor gevoelige oren. Maar er zijn vele Nederlanders, die taai vasthouden aan hun eigen taal, er zijn nog méér Duitsers, die onder geen beding afstand doen van het Duits, zich vaak ook geen moeite hebben getroost enigszins behoorlijk het Nederlands aan te leren en < die >, als er een aanleiding voor is, de Nederlanders in het Duits aanblaffen en afbekken, alsof het Duits daarvoor de authentieke taal was. Sedert ettelijke maanden speelt de Duitse taal officieel de baas: op last van de militaire commandant moeten alle brieven, uitgaande van de bestuursinstanties, geschreven worden in het Duits. Het Hollands heeft hier ten volle moeten capituleren voor het Duits. Ook de Nederlanders, die bij deze instanties werkzaam zijn, zijn aan deze last gebonden. Resultaat in vele gevallen: verhaspeling van de Duitse taal. Maar de Duitsers knijpen een oogje toe: zij kennen onze taal voldoende om te begrijpen wat er bedoeld wordt. Niemand spreekt tegenwoordig meer van bestuur, maar van Verwaltung. Het gehele personeel, een paar duizend man, loopt met banden om de arm, waarop uitsluitend in het Duits hun tak van dienst plus nummer staat vermeld: Krankenhaus, Fürsorge, etc. Ook hier heeft het Nederlands een volledige nederlaag geleden. De enige concessie, die het Duits aan het Nederlands heeft gedaan, betreft de aanduidingen van dienstgebouwen en officiële mededelingen betreffende dienstverhouding, bestraffing, enz. in de barakken. Maar ook daarmee wordt de laatste tijd de hand gelicht. Een voorbeeld daarvan is de bovenvermelde bekendmaking van de Fürsorge. Dit voorbeeld kan men met vele andere aanvullen: overal in het kamp vindt men mededelingen of aanwijzingen uitsluitend in het Duits. De opzienbarende mededeling van de Fürsorge is trouwens grotesk: de F is zo gierig als een vrek, die slechts denkt aan zoveel mogelijk opzamelen en zo weinig mogelijk geven. Maar het gebaar is mooi. Rechter Zo-en-zo heeft de abrupte verandering van atmosfeer niet kunnen dragen. Hij is vandaag verhuisd naar barak 3, waar zij, die geestelijke stoornissen vertonen, worden opgenomen, voor het ondergaan van een slaapkuur. Vlucht voor de werkelijkheid. Aan het eind van een verrukkelijke zomerdag is hier vanavond een der laatste golven Joden uit Amsterdam binnengespoeld. Onder de brandende zon zijn tweeduizend mannen, vrouwen en kinderen, in veewagens het kamp Westerbork binnengereden. Het was vandaag stikheet in de barakken. In de ziekenbarakken lagen de patienten halfnaakt boven op hun dekens; de kinderen met naakt bovenlijf. Zij, die ‘dienstfrei’ waren, hadden hun heil gezocht op een vrij stuk hei binnen de omrastering aan de oostelijke zijde van het kamp. Dit stuk heide is veranderd in een soort duinlandschap: het zand, vrijgekomen door het uitgraven van een kanaal op een meter

of wat afstand van het prikkeldraad, is opgeworpen tot hopen, die het terrein omranden. Aan de kampzijde, direct achter de barakken, tieren bosjes eikenhakhout, nog dun en spichtig. Het imitatie-landschap zou ideaal zijn, als niet, precies in het midden, een carré van oude, vieze en stinkende matrassen in halfopen gesprongen, witte hulsels het ontsierde. In dit ontsierde landschap zochten begunstigden verademing van de hitte in het kamp. Mannen en vrouwen, jongens en meisjes zaten gepaard verscholen tussen de bosjes, tegen de taluds der duinen met het gezicht over de hei aan de andere zijde van het kanaal, met de ruggen naar het prikkeldraad gekeerd. Precies gelijk in de duinen wisselden de mannen en de vrouwen, de jongens en de meisjes zoetheden en innigheden, onbekommerd en onbekrompen, ongeacht de aanstaande tragedie van de komst van het transport, volgens de onveranderlijke natuur van de mens. Paren kuierden langs het kanaal als langs het strand, zij aandachtig luisterend naar het gevleugeld woord van hem, bewogen door de gist der liefde. Paren lieten gezamenlijk het lijf bruin polijsten door de zon. Alles, wijl het klaarlichte dag was, in eer en deugd, onder het wakend of spiedend oog van met verrekijkers gewapende marechaussées in hun torens en van langs het prikkeldraad patrouillerende marechaussées. Marechaussées, die er bars en streng uitzien, maar zachtmoedig zijn in hun optreden, blijk geven van deernis met de gevangen Joden, van afkeer van de speciale functie, die hen door een dwingende macht is opgelegd. Het leven gaat zijn gang: geen tragiek voor de tijd. Terwijl men hier zijn eigen tragiek vergeet en deze bewust of onbewust afreageert in amoureuze liflafjes, of in een onschuldig apartje met de zon, is een nieuw stuk tragiek onderweg: mensen, losgerukt van hun bodem, beroofd van hun bezit, berooid en verlaagd en vernederd, in beestenwagens. Men kent het procédé, men kent het tafereel; men heeft het hier al zo vaak gezien, of er al zo dikwijls van horen gewagen. Langs dezelfde weg zijn telkens weer, eindeloos, de ordeloze processies van landverhuizers, zigeuners gegaan: mannen, vrouwen en kinderen, belast met de bagage, die zij juist nog konden torsen. De tragiek is verwerkt, zij heeft haar oorspronkelijke grootsheid, ruigheid verloren. De eerste golven, die hier binnenrolden, waren krachtige jonge mannen en vrouwen, die zich uitstekend voor het mysterieuze avontuur hadden voorbereid: zij kwamen van Hooghalen gemarcheerd en er ging een schok door het kamp, eer van bewondering dan van deernis of afgrijzen, voor deze moedige, kordate voorhoede der Joden. Daarna kwamen dooreengemengd het proletariaat en de paupers met hun vele kinderen en hun vaak povere kledij en schamele have: een armzalige stoet, die ordeloos uit Hooghalen kwam aangezeuld, sjofel en stumperig en zich met lawaai hier binnenstortte. Deernis, diepe deernis vervulde de harten met deze gehavenden, die hun hele leven

aan de rand van het bestaan hadden geleefd en nu, geplunderd, aan de storm waren overgeleverd. Golf op golf van deze proletariërs en paupers spoelde hier binnen: telkens weer hetzelfde toonbeeld van kleinheid, kleinmoedigheid, berooidheid en ellende. Zonder pauze gingen zij, vaak haveloos zoals zij gekomen waren, soms voorzien van wat inderhaast bijeengegaarde vodden van anderen, door naar Polen. De derde oktober was het hoogtepunt, nog altijd staat bij met het zwartste kool aangestreept: tienduizend zielen werden hier in één keer binnengestouwd, de mannen uit de onderscheidene werkkampen, met hun vrouwen en kinderen, die in een angstwekkende, duivelse razzia werden opgevangen. De weg van Hooghalen tot Westerbork kermde van de ellende der Joden, van de hardvochtigheid, de schaamteloosheid hunner vervolgers: een zee van moedeloze, geslagen mensen; waartussen kinderen en nog eens kinderen, die elkaar verdrongen en over elkaar struikelden in de menigte. In het kamp tekort aan woonplaats: overvuldheid van de barakken, mannen en vrouwen sliepen dooreen, op de appèlplaats moesten duizenden onder de blote hemel overnachten. Nog altijd in hoofdzaak het proletariaat uit de volkrijke buurten der grote steden. Langzamerhand is deze geweldige massa naar het Oosten getransporteerd. Daarna kwamen de ouden van dagen uit de rusthuizen, de zwaar zieken uit de ziekenhuizen, overal uit het land vandaan. De eerste transporten kwamen met de trein nog slechts tot Hooghalen; vandaar kwamen zij die nog een voet konden verzetten, hijgend en blazend naar Westerbork gestrompeld; de rest kwam per ziekenauto. Een macabere stoet van kreupelen, blinden en verkalkte mannen en vrouwen sukkelde, gesteund door leden van de Ordnungsdienst het kamp binnen. Het hart brak de toeschouwers: de tragiek van uitgeleefde en bijna uitgebluste levens nog eens versterkt door de uitstalling van hun hulpeloosheid en machteloosheid. Later bracht de trein hen tot in het hart van het kamp zelf. Als ratten stierven deze oude, ontwortelde mensen in het kamp. Als minder dan vodden werden hun overblijfselen in het crematorium verbrand. Daarna zijn de transporten gekomen via het kamp te Vught: letterlijk tot op het hemd uitgekleed kwamen mannen, vrouwen en kinderen, vaak dik onder de luis in beestenwagens vervoerd, het kamp binnen, eerst mannen en vrouwen tezamen, later de vrouwen van de mannen gescheiden, alleen. Een apart stuk tragiek in de algemene tragiek. Hierop volgde het massale transport in beestenwagens, veertig, vijftig, zestig man in een wagon, temidden van de bagage, en dicht op de drek, naar Polen. Thans is men bijna aan het slot: de Joden, die nog in Amsterdam overbleven, zijn in opeenvolgende transporten van ongeveer tweeduizend per trein het kamp binnengebracht, eveneens in beestenwagens: de laatste resten van het proletariaat en de kleine burgerij en een groot deel der Joodse intellectuelen. De binnenkomst van de transporten

vandaag maakte niet de tragische indruk van voorafgaande transporten: voor het merendeel welgebouwde en goedgeklede mannen en vrouwen voorzien van goede dekens en uitrustingsstukken alsof zij voor een vakantieverblijf waren aangekomen, en die blijkbaar gewend waren te reizen. Een enkele zieke werd op een brancard nauwelijks opgemerkt naar het ziekenhuis weggedragen. Ook het publiek reageerde niet alsof het wederom een tragisch moment in zijn tragisch lot beleefde: slechts een belangstellend uitzien naar familieleden, vrienden en kennissen alsof men op vakantie-aan-zee was en vreugdig nieuwe gasten inhaalde. Niet de stille smart of de zwijgende deernis van mensen, die hun broeders en zusters een gevangenis en een plek des onheils zien betreden, maar luidruchtige kreten van herkenning en begroeting. Westerbork-le-Bain, zoals een geestig man dit kamp heeft betiteid.

Maandag 21 juni

Gisteren een stralende dag met een milde zon. Vandaag een vieze, druilende regen. Vannacht zijn nóg twee treinen elk met ongeveer tweeduizend Joden binnengekomen, ook in beestenwagens, toen alles sliep. De tragiek van de duisternis, waarin schijnwerpers hun onheilspellend licht werpen. Vanmorgen vroeg deponeerden lorries de duizenden koffers, zakken en bundels, die de Joden uit hun huizen hadden meegenomen en die in een aparte wagon waren geladen, op het terrein tussen de barakken, waar de Joden waren ingekwartierd, in de regen op stoffige grond. De regen werd modder: duizenden mannen en vrouwen hebben, na een lange, afmattende wachttijd, hun bagage bemodderd teruggekregen. In dichte troepen zijn zij de barakken ingedreven: drie, vier, soms vijf mensen in twee bedden, mét hun bagage. De bedden staan drie verdiepingen hoog, gescheiden door gangetjes van een halve meter breedte op zijn hoogst, zonder één enkele tafel, bank of stoel. Tot duizend, elfhonderd mensen in één barak, zonder elleboogruimte, zonder behoorlijke berging voor hun kleren, kris-kras dooreen. Als mieren gaan zij langs en over elkaar, als kleine, onbetekenende mieren. De opeengepakte mensenlijven stralen een hitte uit als in een oven. Zij verspreiden een walm als een brandende fakkel. Zij slapen dicht-opeengepakt, onrustig, woelig: vaak op het stalen geraamte van het ledikant, soms op de grond. Eén grote stroom van mensen sjokt naar de WC. Zij zijn al weer vroeg bij de hand: om drie uur 's nachts, teneinde een behoorlijke wasgelegenheid te krijgen. Als bijen aan de overvulde korf, zo klonteren zij overdag in drommen in en om de ingang van de barakken. Tussen en om de barakken zwermen zij rond, of staan zij in groepen bijeen, als op een kermis of markt, Een bestendig geschuifel en gezoem, precies als ín de barakken: geren en geloop naar de Joodse Raad, naar invloedrijke of of gewaand-invloedrijke mannen om een '*Zurückstellung*' te verkrijgen,

of, in de hoop daarop, alvast een baantje. Zij, die vroeger bij de Joodse Raad belangrijke posten innamen en deswege gestempeld waren, lopen hier met benauwde gezichten rond en wenden zich thans tot degenen die zij vroeger geholpen hebben, om hulp en steun. Zij staan beteuterd van de plotselinge wending in hun lot; de laatsten zijn hier níet de eersten, zij behoren weer tot de grote, grauwe hoop, waartoe zij ook vroeger behoord hebben. Een stukje tragiek: de omlaaggetuimelde kleine man, die een dag de gehoorzame knecht was van een beulsknecht.

Dinsdag 22 juni

Men kan hier, in de ziekenbarak, leven als heer. Tenminste op sommige dagen. Ik lééf inderdaad als heer. Dat kán men zelfs in pyama en in gevangenschap van Hitler en zijn mannen. Uit mijn aantekeningen Is reeds gebleken, dat wij, als zieken, geregeld ons eitje krijgen, ook wel een stuk kaas, van beste kwaliteit, suiker, jam. De militaire commandant had ons dat kunnen weigeren, als hij gewild had, maar hij heeft dat niet gewild. Men tast nog steeds naar de redenen, waarom niet. Er zijn mensen, die veronderstellen dat hij, ofschoon hij de Joden uit West-Europa weg wil hebben, persoonlijk niets tegen hen heeft en hun geen kwaad wil aandoen. Dat is zeer wel mogelijk; het onfatsoen heeft zijn grenzen. Zo zijn er mensen die zeggen: wij zijn ook niet zo kwaadaardig als men zou menen; na de oorlog hangen wij hem niet op aan een ijzeren draad, maar aan een fluwelen koord. Ook een opvatting. Maar dit ter zijde; het staat wat naast het herenleven. Vanmorgen bijvoorbeeld. Eerst, na het ontbijt op bed, tegen negen uur de barbier. ‘Scheren m'neer?’ ‘Graag.’ ‘U is gisteren toch niet geschoren?’ ‘Nee, eergisteren.’ ‘Dan is 't goed m'neer. Wilt U maar gaan liggen?’ Languit, behaaglijk lig ik. ‘Mes goed, m'neer?’ ‘Prachtig.’ Het mes vliegt over m'n gezicht: spiegelglad wordt het. Men kan hier in dit opzicht nog een graadje meer heer zijn. Zoals mijn buurman: die bezit een electrisch scheerapparaat, dat hij, via een stopcontact naast zijn bed, inschakelt in het electrisch net en < waarmee hij >, zonder zeep, geluidloos de stoppels van zijn gezicht wegscheert. Ik ben jaloers op hem. Anderen ook. Zo'n rijkaard! Terwijl ik geschoren word zit de pedicure op mij te wachten, met een hete doek met instrumenten. Voor het eerst in mijn leven komt de pedicure aan mijn voeten te pas. ‘Eerst de linkervoet.’ Ik volg aandachtig de soepele wendingen van tang en pincet en lig verbaasd te kijken, naar wat een deskundige van een voet vermag te maken. Daarna het rechterbeen. Zelfde uitvoerige behandeling. Heb daar in het particuliere leven nooit tijd voor gehad. Dat deed ik zelf zo goed en kwaad het ging. Ik ben trots op goedverzorgde voeten. ‘Ziezo meneer, over vijf weken kom ik bij u terug.’ ‘Graag mevrouw.’ Intussen krijg ik een wenk van Heinz, de broeder: ‘Meneer, uw warm< e water > is klaar. Zal ik het maar alvast in het washok zetten?’ Weliswaar

geen bad in optima forma, maar, de omstandigheden in aanmerking genomen, toch een redelijke verschoning en verfrissing. Dan kruip ik < in > mijn kooi terug en begin aan mijn dagelijkse taak. Met een herengevoel: ik heb het vanmorgen goed gehad, ik ben in mijn meest primitieve menselijke beboeften erkend. Heb ik teveel gezegd, dat men hier als heer kan leven, zich tenminste als heer kan voelen? Bij de regie van het baden heb ik een kleine fout gemaakt. Ik stond spiernaakt, toen een der jongens van de zaal het badhok instoof. Een hoofdbroeder, die daarvan getuige was, brulde me toe: ‘Een schandaal, een groot schandaal. Men staat niet naakt waar kinderen bij zijn!’ Dat in tegenwoordigheid van kinderen drie volwassen mannen naast elkaar hun behoefte zaten te doen, dàt zag de broeder niet. Ik was perplex; ik kon het groot schandaal van het geval niet direct beamen. Op hetzelfde ogenblik wipt de stationsarts van de straatzijde het badhok binnen. ‘Is dat nou geen groot, schandaal, dokter, naakt te staan waar kinderen bij zijn?’ ‘Mijnheer, ik moet u op grond van medische overwegingen het baden in tegenwoordigheid van kinderen verbieden.’ Nog altijd was ik perplex. Ik was juist klaar met de ceremonie, kleedde me en verdween in de ziekenzaal. Toen ik binnen kwam, stond mr. Zo-en-zo zo goed als spiernaakt vlak tegenover de rij bedden met kinderen, tot het ontvangen van steun wegens een breuk. Ik stond perplex. In de loop van de dag debiteerden zowel broeders als patienten een serie dubbelzinnigheden in de nabijheid van kinderen. Zo gaat 't nu eenmaal hier. Een brok kaas. Beste soort. Vannacht twee oude raannen overleden.

Woensdag 23 juni

Een lid van de Joodse Raad bezoekt in de ziekenbarak een stokoud mannetje, dat om bijstand had laten verzoeken. Verschrompeld als een oude goudrenet, met glimmende rode koontjes. Een beetje vergevorderd seniel. Meer dan slecht van gezicht. ‘Juffrouw, zied-u, ik zou zo graag mijn testament gemaakt hebben.’ Hilariteit bij de omliggende patienten: ‘Zijn testament! Zeg broer, kom ik er dan ook in? Ik kan best wat gebruiken.’ Het mannetje, met pruillip, huilt half. ‘Kan dat dan niet? Ik zal u vertellen. Ik ben zo'n beetje zo oud dat ik wel's aan de dood kan denken. Ziet u, m'n vrouw is 't vorig jaar in Utrecht gestorven en nu zou ik toch zo graag willen, dat als ik stierf, mijn urn met as naast die van mijn vrouw kwam te staan. Dat wou ik nu in mijn testament laten opnemen. Dat kan toch wel?’ ‘Die heeft vast een tik van de molen beet.’ ‘En, juffrouw, dan wou ik graag dat u een notaris voor me haalde om het alles in orde te maken. Dat wilt u wel voor me doen, niet?’ Hilariteit. ‘Ik zou maar een verzoekschriftje sturen aan de Führer!’ De juffrouw toetert het mannetje in het oor: ‘Zeker wil ik dat voor u doen, hoor! Gaat u nu maar lekker slapen. Het komt in orde.’ Het oude mannetje knikt met zijn oude gezichtje en glimlacht: gelukkig dat dát in orde komt.

Donderdag 24 juni

De nieuw gekomen jongemannen zijn bij de heideploeg ingedeeld, de jonge vrouwen bij het heideplukken, het kruien van zand en van plaggen. Over de Boulevard des Misères trekken de gehele dag door processies van vrouwen, die het zand en de plaggen brengen naar een werk in aanbouw. Een nieuw element, dat het bedrijf van Westerbork een soort couleur locale geeft. Het geheel heeft eer het karakter van een maskerade, of van een scène uit een opera, dan dat van slavernij of dwangarbeid. Vrouwen in trossen van vijftig of honderd, gesteld onder toezicht van leden van de Ordnungsdienst: zij torsen twee-aan-twee tonnetjes aan een onder het hengsel gestoken stok, half gevuld met zand, of elk afzonderlijk één heideplag onder de arm, zoals een meisje, dat naar school gaat, haar lei. Niet in driftige werkgang, maar in slenterpas, zoals men langs een strandboulevard gaat. Niet in werkpak, maar in wandeldracht. In mantelpak, of in jurk, of in blouse-en-rok, met regenjas, met hoofddoek, op wandelschoenen, vaak met hoge hak, met roodgelakte nagels en geverfde lippen, gepermanent. Naar links en rechts wuivend met de hand, naar familieleden of kennissen langs de Boulevard. De vrouwen spélen werkkamp. *Opéra bouffe*. Vanavond cabaret in de ene vleugel van de barak. Propvol met mensen.

Tingeltangel-liedjes, begeleid door harmonicamuziek. Een Italiaanse aria voor twee baritons. Jiddische gijn. Met het telkens terugkerende deuntje:

> En wij zijn oorlogsmoe,
> Wij gaan naar Mokum toe.
> Ik mis mijn Kremzjelisj,
> Ik mis mijn Sjabbestisch.

Cabaretsfeer in de ziekenzaal. Veel applaus. Voldaanheid. Een glimp van het oude Amsterdam, Rembrandtsplein. In de andere vleugel van de barak op hetzelfde uur in een hoek een godsdienstoefening van oude mannen met grijze baarden, wetsgeleerden, getooid met de stemmige, haast tot aan de grond reikende perkament-kleurige talles, met zwarte dwarsstrepen. Van mannen, die wars zijn van wuftheid en lichtzinnigheid, zich hier meer dan ooit terugtrekken in het gebed, en buigend en buigend en buigend, de Enige God van Israël aanroepen voor hun verlossing uit ellende en slavernij. Geen klaterende stemmen van ledige uitgelatenheid, maar haast onhoorbaar geprevel van het woord van de Talmoed. Twee werelden, die volstrekt vreemd tegenover elkaar staan, gescheiden door een klein portaal.

Van de gemengd-gehuwden, die voor de keuze zijn gesteld tussen sterilisatie en terugkeer naar Amsterdam, of Polen, hebben naar schatting negentig percent geopteerd voor sterilisatie. Een vinnig debatje. 'Hier heb je nu het karakter der Joden. Zij staan klaar om zich te laten steriliseren terwijl hun de vrije wil wordt gelaten om te weigeren.' 'Noem dat maar

vrije wil, met het pistool op je borst. Is Polen dan zo'n lolletje?' 'Nee, Polen is zeker geen lolletje, maar toch is het een lafheid in zo'n zaak te buigen voor het pistool. Er zijn toch verscheidenen die weigeren te buigen en het risico van Polen aanvaarden. Zij verdraaien het zich te lenen voor de immoraliteit, die van hen wordt geëist in ruil voor een vrijheid, die maar een schijnvrijheid is. Deze mensen hebben zich los durven maken van de angst en geven de voorkeur aan de handhaving van hun zelfrespect, wát er ook van komen moge. Zij kennen wel degelijk de vrije wil.' 'Weet je wat vrije wil is? Als je ja of nee mag zeggen, zonder meer. Het voorstel, dat ons is gedaan, is immoreel, omdat het onder dwang is gedaan, en dan kan men ons niet kwalijk nemen, dat we zwichten. Onze vrije wil is maar schijn.' 'Als alle Joden solidair waren geweest en als één man geweigerd hadden, had ik wel eens willen zien wat de Duitsers gedaan hadden.' 'Als, als! Dat is het nu juist. Maar ze waren niet solidair. Dat is het rotte. Ze zijn nog nooit solidair geweest. Van begin af aan hebben zij gebogen, als knipmessen. We hadden nooit onze voorouders moeten opgeven en de Joodse Gemeente had de registers moeten verbranden, dan was het nooit zo ver gekomen. We hebben geen leiders gehad, die dat aandurfden. We zitten nu eenmaal in de val en hebben geen andere uitweg dan ons te laten steriliseren.' 'En toch, daar blijf ik bij, is het een kwestie van karakter.' 'Dan heb ik maar liever geen karakter.' 'Je behoeft er niet kwaad om te worden. Ik zeg nu eenmaal precies zoals ik er over denk.'

Zaterdag 26 juni

Bekend is geworden, dat er a.s. dinsdag weer een transport naar het Oosten gaat. De zenuwen der mensen zijn weer gespannen. Het was wel te verwachten: vele barakken zijn overvuld, de mensen leven als ratten in een riool, vlak op elkaar, de bedden zijn tegelijk slaap-, lig- en zitplaats, keukentafel, bagagedépôt, schrijfbureau van alien tegelijk met de tergende en afmattende wrijvingen en ruzies die daaruit voortspruiten. Overal hoort men dezelfde klacht: ik kan niet slapen, ik kan mijn benen niet behoorlijk strekken. Mannen en vrouwen kruipen 's morgens zo vroeg mogelijk uit hun nest en zoeken het vrije stukje hei op om daar het gemis aan slaap in te halen. Overdag liggen tussen de eikenbosjes oude, uitgeputte mensjes te dommelen of te slapen. Zij staan thans voor een transport naar het Oosten. Patient: 'Och broeder, doe me een plezier, ik heb m'n boordeknoopje laten vallen, raap 't 's effetjes voor me op.' 'Wat zeg je? Boordeknoopje? Parvenu!' Gelach. Deze samenleving van gedwongen landverhuizers is arm aan cultuurgoederen: haar leden hebben alles achtergelaten en er zelfs niet aan gedacht, kleine voorwerpen, die tot het dagelijkse leven behoren, mee te nemen of in reserve mee te nemen. Boordeknoopjes, kleerborstels, schoenborstels,

schoensmeer, knopen, zeep, veters, zijn hier zeldzaamheden: lastig. Een patient vroeg dezer dagen aan een andere patient een kleerborstel te leen. ‘Ja, die wil ik je wel geven. Maar je moet er rekening mee houden dat mijn buurman er zojuist zijn valse gebit mee heeft geborsteld.’ De aardigheid was er af. De buurman is de dandy van de hele ziekenbarak. Hij is negentig jaar en kerngezond; hij is zo recht als een kaars, maar schuifelt meer dan hij loopt. Hij is ‘zurückgestellt’ om een of andere reden, maar omdat hij iedereen in de weg komt, niet geschikt voor een gewone barak. Hij mag daarom in de ziekenbarak verblijven. Elke morgen kleedt hij zich *tiré à quatre épingles*: geklede jas, hoog, staand boord met zwarte das, brede, zwarte deukhoed, *so easy* aan een zwart koord, zwarte wandelstok met zilveren knop. Dit is onze oudste lopende patient. Schuifelende patient. En hij schuifelt de godganselijke dag van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, kaarsrecht, als een levende grafzerk, voetje voor voetje, langs het smalle paadje tussen de bedden. Met grote, fletse ogen, starende in het niets. Hij stagneert geregeld het verkeer: breeders en patienten gaan gedwongen in hetzelfde seniele tempo achter hem aan, in afwachting of en waar het de dandy belieft een zijweg in te slaan en aldus doende het verkeer vrij te geven. Zonder mopperen, zonder ongeduld. Hij bezit het privilege, het verkeer zoveel maal per dag te verlangzamen als hij verkiest. Een paar keren per dag verlaat hij de ziekenzaal voor het washok. 's Morgens om zich het gezicht te wassen tot aan de rand van het overhemd; de broeders doen bij tijd en wijle de rest; één der andere keren om in vol ornaat met wandelstok, ten aanschouwe van iedereen, die toevallig langs komt, te tronen op een bekende plaats. Dat is onze archaïsche bezienswaardigheid: naar het uiterlijk een dandy, van binnen een mummie. Hij waart als zijn eigen schim rond.

De lieveling van de barak is eergisteren gestorven, ook een negentigjarige: opa Knorringa. Maanden geleden werd hij binnengebracht met een oudemannetjeskwaal. Maar anders nog een ferme kerel: een boer uit Uithuizermeeden. Een kerel met een gezonde ronde kop, helemaal geen Jodenneus, om te zien een ras-echte Ariër, met trouwhartige, argeloze blauwe ogen. Een man met een natuurlijke beschaving, goede manieren, een ontwapenende kinderlijke openheid. Met een taaltje even smeuïg als karakteristiek, een stem knetterend als een zevenklapper. Hij aanvaardde zijn lot dapper en gaf zich aan de breeders over in het geloof, dat hij in goede, vertrouwde handen was. Voor elke attentie, die hem werd betoond, tot de po aan toe, toonde hij zich dankbaar als een aanhankelijk kind. Hij dacht dat hij in een filantropisch instituut terecht was gekomen met zuiver altruïsten. Hij plachte bewogen uitdrukking te geven aan zijn dankbaarheid: ‘Uw-is een weldoener der mensheid. God zal u zeker daarvoor belonen.’ Het klapperde door de zaal. Het eten smaakte hem

‘merakels best’. Het smakte door de zaal. Opa had voor ieder een goed woord, het woord van de in zorg en kommer wijsgeworden man, die zijn kinderlijke eenvoud en geloof behouden had. Als hij toornde tegen tekortkomingen of onachtzaamheden, tegen gebrek aan hygiënisch begrip, vlamde edele verontwaardiging door zijn stem, alsof de gehele mensheid beledigd en geschandaliseerd was. Hij had zelf met het leven afgerekend en zag de dood rustig en bedaard, als een verlossing tegemoet; maar hij was bezorgd voor zijn kleinzoon, wie het grote, gevaarlijke transport boven het hoofd hing. Roerende taferelen bij het bezoek: de oude man streelde en streelde het frisse gelaat en de zachte handen van de jonge man, als ware hij Abraham, de jóngen Izak. Wie deze ontmoetingen gadesloeg, geraakte diep ontroerd: in deze oude, strelende vingers sidderde het verlangen, van de jongen het lot, het noodlot af te wenden. Het jong klemde zich aan de grootvader vast als aan een beschermengel. Het lot week voor de bezwering van de grijsaard niet terug: de jongen ging de harde weg, die zovelen vóór hem moesten gaan. Het laatste schot vóór de dood viel. De oude, fikse man ging kwijnen, zijn psychische krachten namen snel af, het hart weigerde zijn diensten. Het dodenmasker weerspiegelde een reine, gave, goede mensenziel. Zo oud als hij was, was hij de Benjamin van de barak geweest. Deze keer geen koud cynisme, dat de onafgebroken opeenvolging van doodsgevallen in de toeschouwers wakker roept, maar spontane deernis. De lieveling van allen was heengegaan. Gisteravond groot diner in de dokterskamer, die grenst aan de ziekenzaal. Met het jongste transport is het gezin van de stationsarts meegekomen: vrouw, zoon en dochter. Een aantal lopende patienten met hun vrouwen waren genodigd om de hereniging met een maaltijd te vieren. In civiel, keurig aangedaan. Om half negen verdwijnen de genodigden in de dokterskamer. Hier en daar spelen patienten schaak of een partijtje bridge, staan of zitten groepjes een praatje te maken. Tegen negen uur het gebruikelijke appèl: ‘Mijne heren, naar de bedden!’ Het is uit met de pret. Een poosje later, ook volgens het bekende recept: ‘Stilte, mijne heren, ik wil geen woord meer horen. Jullie moeten slapen gaan! Het is de hoogste tijd!’ Het wordt stil; de patienten dommelen langzamerhand in. Opeens luidruchtige stemmen uit de dokterskamer: het gezelschap krijgt de hoogte. Een lachsalvo. Nog een lachsalvo. En nog een. Patienten schrikken op uit de dommel. De luidruchtigheid stijgt. De lachsalvo's volgen elkaar op. Het wordt rumoerig op zaal. ‘Stilte, mijne heren! Rustig, mijne heren!’ Protesten van patienten: ‘Op die manier kunnen we niet slapen. Laat ze dáár stil zijn. Laat ze daar rustig zijn!’ Revolte. ‘Rustig, mijne heren!’ Lachsalvo's uit de dokterskamer. ‘Moet je dáár gaan zeggen! Waarom doe je dat niet? We kunnen zo niet slapen!’ Een broeder slentert naar de dokterskamer, klopt behoedzaam aan,

sleekt z'n neus om de deur en vraagt bedeesd: ‘Zouden de heren wat kalmer kunnen zijn? De patienten hebben er last van.’ Oké. De broeder retireert. ‘Valt me mee!’ sneert een patient. Pats! Weer een lachsalvo, en weer een. ‘Een geestige boel daarbinnen! Stilte!’ brult een patient. ‘Stilte!’ brult de broeder. ‘Stilte! stilte!’ brult iedereen, ‘we willen slapen!’ De broeders geven het op. Ze zien het belachelijke van de situatie in. Tegen half twaalf is het dineetje afgelopen en is het rumoer ten einde. De patienten komen op een rijtje uit de dokterskamer en sluipen naar hun bedden. Een patient: ‘Het gekkenhuis gaat uit.’ Lachsalvo onder de patienten. De broeder: ‘En nu slapen gaan!’ Vandaag heeft de Untersturmführer op straat een Jood afgerost omdat deze hem niet onderdanig genoeg groette.

Zondag 27 juni

Vanmorgen herdenking van een zestigjarig huwelijk. Oud heertje, gezond, maar een beetje seniel, met een rood klimroosje in het knoopsgat van zijn verfomfaaide colbertje. Bezoek van zijn gebogen vrouwtje dat, evenals hij, veilig opgeborgen is in een ziekenbarak. Hij is de vader van een hier tewerk gestelde dokter, die ‘wat voor zijn vader heeft kunnen doen’. Speechje van de assistent-arts: veel lief en leed samen doorgemaakt, nog veel lange jaren van huwelijksgeluk, thuis! Deelneming van de buren. Zij zijn tezamen dolgelukkig, zij glimmen van verrukking, zij danken de hemel dat zij hier in dit oord van tergend wachten nog altijd bijeen zijn. Hij mag vanavond bij haar in haar barak op bezoek, tot tien uur, met een eetpartijtje. Wat een feest, hier, in dit kale sinistere nest. 's Middags, in dezelfde barak, een sterfgeval. Voor de zoveelste keer is een oude man bezweken. Het lugubere *sjeimets*, het doodsgebed, heeft op de voet de feestspeech opgevolgd. 's Avonds een komisch incident. Een malende tachtigjarige, die thuishoort in een rusthuis, wordt lastig en wil het bed uit. Er is geen huis mee te houden. Broeder alarmeert de dokter, die met een spuitje komt. Spanning hij de patienten. Dat komt meestal alleen maar bij transporten voor, als voor transport aangewezenen wild worden en verdoofd moeten worden. De dokter zoekt naar een geschikte plek op de arm voor de inspuiting. Constateert: ‘Geen gréintje vlees. Alles kalk.’ De tachtigjarige: ‘Ken ook cement weze, dokter.’ Daverend gelach. Het regiem van de hoofdzuster begint vrucht te dragen: de dekens worden van tijd tot tijd uitgeklopt, de matrassen geregeld gekeerd, de ramen een enkele keer gelapt. Voor zulke kleinigheden heeft zij oog. Zij poogt in een dagelijkse chaos orde te scheppen. Vanmorgen nieuwe order: geen gezamenlijk morgenbezoek meer aan het washok; de mannen wassen zich voortaan van zeven uur tot half acht, de jongens van half acht tot acht. De broeders porden alle lopende patienten om zeven uur uit bed. Botsing met de realiteit. Er liggen op het ogenblik honderdtwintig

mannen op zaal, waarvan ongeveer twintig jongens. Honderd man moeten zich dus in een half uur tijds wassen, aan zesentwintig kranen. Gevolg: opstopping, wrijving, een relletje, revolte. Onuitvoerbare order. Degenereert vanzelf, zoals vele orders, die botsten met de praktijk. Tot dusver ontbreekt de order, dat volwassen mannen en jongens < niet > tegelijk het cabinet < mogen > bezoeken. Afgeluisterd gesprek: ‘Hebt ù al een “Zurückstellung”?’ ‘Nee, ú!’ ‘Heb je vitamine R voor nodig.’ ‘Vitamine R?’ ‘Ja, vitamine R-relaties.’ ‘U zult vitamine B bedoelen.’ ‘Vitamine B? Hoe komt u daar bij?’ ‘Wel, *Beziehungen*.’

Maandag 28 juni

Sedert de laatste dagen trekken 's morgens vroeg bataljons mannen met schoppen over de schouder in rotten van drie, zingend langs mijn barak naar de heide. Een imitatie-Arbeidsdienst. De voorste rijen mannen in overalls, en hoge laarzen of zware vetleren schoenen; de rest in de kleren zoals zij hier zijn binnengebracht, met petten of hoeden of blootshoofds. De voorsten marcheren en zingen ‘Van je hela, hola, houd er de moed maar in’, zij die daarachter komen doen een poging om te marcheren en te zingen, zij die daar weer achter komen, de ouderen, de mannen van veertig en vijftig sjokken mee met mieze gezichten. Het marcheren en zingen gaat vrijwillig, het sjokken en het mieze gezicht is niet uitdrukkelijk verboden. De terugtocht van de heide precies hetzelfde liedje. Er wordt weliswaar lang gewerkt, elf uur per dag, maar niet hard. De klachten betreffen niet het werk maar wel de voeding: de arbeid in de open lucht verbruikt nog wel zoveel energie, dat de portie brood en de portie warm eten, die dagelijks worden uitgereikt, verre beneden de behoeften van het lichaam blijven. De leden van de heideploeg schooieren waar ze de kans krijgen. Dat hongergevoel onder de kampbewoners manifesteert zich de laatste tijd sterker. Er zijn in mijn omgeving verscheidene patienten, die al sedert geruime tijd geen familieleden meer in Amsterdam of elders hebben en dientengevolge geen pakketten meer ontvangen, en met hun familieleden honger lijden. Zij schamen zich niet om het brood, dat anderen hun aanbieden, te aanvaarden: sommigen vragen het openlijk, vooral ten behoeve van de kinderen. Onder hen bevindt zich een zeer beschaafd en zeer bescheiden man met een vrouw met vier kinderen. Links en rechts van mij en tegenover mij liggen mannen, die moeten leven alleen van hetgeen zij uit de keuken ontvangen. Voor degenen, die hier niet ondervoed of niet met een slopende kwaal worden binnengebracht, valt het nog te doen. Maar niet voor werkende mensen. 's Morgens komen tegenwoordig zeven vrouwen de ziekenzaal schoonmaken; zij kijken de patienten het brood letterlijk uit de mond en aanvaarden gretig de sneden brood, die beterbedeelde patienten haar bij wijze van versnapering aanbieden. Deze vrouwen komen

uit de woonbarakken en klagen geregeld over honger; zij zien er slecht uit, sommigen harer zien grauw en zwart, misschien niet alleen van de honger, maar zeker van ellende. Zij zijn met deze welsprekende kleur uit Amsterdam hier binnengebracht; deze omgeving met haar zenuwslopende vexaties van alle mogelijke aard is er op berekend haar trekken nog verder te versomberen. Vele vrouwen leven hier op de rand van zenuwuitputting; menige vrouw stort ineen en komt in het ziekenhuis terecht om te worden opgekalefaterd. Voor hoelang?

Vanmorgen werd mr. Weinreb, de man van de lijst-Weinreb, patient in barak 82, op het kantoor van Gemmeker, de commandant, ontboden. Een Hauptmann van de Deutsche Wehrmacht en een hooggeplaatste SS-officier waren uit Den Haag gekomen om hem te halen. De commandant bood Weinreb een sigaar aan en vroeg hoe hij het in het ziekenhuis had. Goed, antwoordde hij. De commandant uitte zijn tevredenheid over de zorg, waarmee dr. Spanier het ziekenhuis bestierde. Mr. Weinreb kreeg opdracht, zich in een half uur tijds reisvaardig te maken om de heten officieren in hun auto naar Den Haag te volgen. Later kreeg hij bevel, zich eerst morgenochtend voor de reis gereed te maken. De heten officieren hadden vernomen, dat hedenavond het Joodse Symphonie-orkest een uitvoering zou geven en daarvan wilden zij gaarne profiteren. Mr. Weinreb heeft zich destijds als ambtenaar van het Departement van Economische Zaken verdienstelijk gemaakt voor de voedselvoorziening, zowel voor Duitsland als Nederland. Als blijk van erkentelijkheid wilden de Duitse autoriteiten hem in de gelegenheid stellen naar Amerika te emigreren. Hij verzocht hem toe te staan, dat een aantal Nederlandse Joden hem zou vergezellen. De Duitse autoriteiten willigden dit verzoek in. Mr. Weinreb stelde een lijst van dertig personen samen, die met hun gezinnen van de gunst zouden profiteren. De lijst dijde uit tot zeventig personen. Op een gegeven ogenblik verklaarden de Duitsers de lijst vervallen. Velen die op de lijst voorkwamen zijn sedertdien naar Polen doorgezonden. Mr. Weinreb zelf heeft enkele malen op de transportlijst gestaan, maar is daarvan weer geschrapt. Mr. Weinreb vermoedt dat zijn ontbieding naar Den Haag geen verband houdt met zijn verdiensten voor de voedselvoorziening, maar met de recente arrestatie van een aantal personen en dat hij als getuige zal worden gehoord. Personen in het gevolg van bovengenoemde officieren hebben daarop gezinspeeld.

Per gewone trein, eerste en tweede klasse, zijn vandaag een aantal Joodse vrouwen, Engelse onderdanen, op weg naar Engeland vertrokken. Zij worden geruild tegen Duitse onderdanen in Engeland.

Twee tomaten.

Dinsdag 29 juni

Vandaag is weer een transport van tweeëntwintighonderd personen naar het Oosten vertrokken. Onze rust heeft dus slechts drie weken geduurd. Met dit transport zijn driehonderd zieken meegegaan en honderdvijftig S-gevallen, ondergedokenen die gisternacht waren aangekomen en zo als ze reilden en zeilden, zonder enige uitrusting, zijn doorgezonden. Twee mannen hebben in mijn barak vanochtend vroeg een poging tot zelfmoord gedaan. Mislukt: de een heeft zijn halsslagader verwond, de ander werd voor dat hij de hand aan zichzelf zou slaan het mes uit de hand gewrongen. De stationsarts heeft prachtig ingegrepen. Lugubere stemming, grote bewogenheid. Nu het transport weer voorbij is en de normale sfeer weer is teruggekeerd, is het alsof een woedende zee is gaan liggen na een brullende orkaan. De barakken zijn nog altijd stampvol. Een Jood die heeft verzocht hem op de lijst-Puttkammer te plaatsen is zestigduizend gulden gevraagd voor zijn ‘Zurückstellung’, een andere een halve ton. In beide gevallen zijn het S-mannen. De een heeft de eis afgewezen, hij laat het erop aankomen, de ander overweegt nog wat hem te doen staat. Vandaag van een Christen uit Amsterdam een doos vol tomaten ontvangen met een begeleidend briefje, waarin staat: ‘Er zijn haast geen tomaten te krijgen. Zelf had ik < er > totnutoe drie, de kinderen van mijn zuster niet één.’ Aandoenlijk van zorg en opofferingsgezindheid. Grote opwinding over de dood van Generalkommissar Fritz Schmidt, die op een dienstreis in Frankrijk het slachtoffer zou zijn geworden van een ongeval. Men herinnert zich met bitterheid, dat hij in redevoeringen heeft verklaard, dat de Joden in Polen hard zouden moeten werken en puin zouden moeten kruien en dat hij niet zou rusten voordat de laatste Jood uit Nederland zou zijn verdwenen.

Woensdag 30 juni

Vandaag is een schaakcompetitie begonnen. Tevens grote schoonmaak. Vanmorgen vroeg, na het ontbijt, zijn vijftig bedden uit de dubbele middenrij naar buiten gedragen, in het straatje tussen twee barakken. Aan elke zijde vijfentwintig bedden. In de heerlijke, glanzende zon. Op de achtergrond prikkeldraad. Daarachter de heide. Verspreid kruiwagens. Alle patienten, die lopen konden, in hun colbertje en pantalon, die onder het hoofdkussen vandaan werden gehaald. De anderen bleven op de bedden. Een beweging en een leven in het straatje als van kwetterende mussen. Schaakpartijtjes hier en daar. Zonnebaders. Middagmaal in de openlucht: stamppot in blinkende pannetjes. Politiserende groepjes mannen, midden in het straatje. Onopgemerkt verschijnt, met zwart, geplakt haar, een ongesterde man, een gebruind, onbeduidend jongmens van even twintig met één arm en een zwabberende mouw, en een wat slepend been. Hij hobbelt het straatje door zonder één opmerking, zonder naar links te kijken of naar rechts. Consternatie

onder de broeders. ‘Vooruit - naar bed, daar gaat de Unterscharführer!’ fluistert angstig een jong broekje van een broeder, die vroeger nooit broeder is geweest, maar ijscomannetje en nu dertig patienten onder zijn commando heeft. Volwassen mannen, waaronder kérels. ‘Wat naar bed!’, bijt een patient-van-aanzien hem toe, ‘je kunt tegen ons wel snauwen alsof we recruten waren, maar voor de eerste de beste Duitser beef je als een riet! We hebben met je Unterscharführer niets te maken. We staan hier lekker.’ Het broedertje kijkt bedremmeld. *In* de zaal, als de patienten op bed lagen, was hij nooit op tegenspraak gestuit, ging het commanderen zo gemakkelijk. De zon en het licht geven ons ons vrijheidsgevoel terug en maken ons moedig. In onze burgerkleren voelen we ons weer mensen. De Unterscharführer komt terug door het straatje, weer zonder naar links te zien of naar rechts. We nemen hem van top tot teen op: we hebben nog nooit een Unterscharführer in burger gezien. Heel wat anders dan in dat indrukwekkende, sprinkhaan-groene pakje met distinctieven. Hij merkt ons naar het schijnt niet op. Het broedertje blijft onthutst staren. Voor de derde keer komt de Unterscharführer terug, blijft abrupt voor de ingang van de barak staan, draait wat heen en weer en begint een gesprek met een naderende Jood, die een kruiwagen voortduwt. Vriendschappelijk. Waarachtig vriendschappelijk. De Jood staat als gelijke, ongedwongen tegenover hem. Een tweede Jood voegt zich even ongedwongen bij hen, neemt ongevraagd deel aan het gesprek. Zij schijnen elkaar goed te kennen. De patienten blijven rustig staan en praten onbevangen door. ‘Ken je de geschiedenis van dat knulletje? Die is aan het Oostfront geweest. Toen hij terugkwam en hier Unterscharführer werd, heeft hij gezegd: Jullie Joden komen wel uit Polen terug, maar ik krijg mijn arm, die die verdomde Russen hebben afgeschoten, niét terug!’ We hebben medelijden met het kereltje, dat er, ondanks zijn nette burgerpakje, erg poverties uitziet. ‘Maar zal ik jullie 's wat anders vertellen. Als de trein gaat snaait hij van de Joden nog wat-ie kan. Met z'n ene arm. De fielt. En als de trein weg is, is hij tegen de Joden poeslief en bestaat er geen Jodenkwestie voor hem. Fijne jongen.’ We kijken hem er op aan: kan een mens dàt doen? - we wéten dat een mens dat doen kan. De Unterscharführer reikt elk der beide Joden de hand en verdwijnt zonder naar links te zien of naar rechts, zonder dat het hem heeft getroffen of gehinderd, dat patienten niet in hun bedden lagen en als gezonde mensen met elkaar stonden te praten. Het broedertje is nergens meer te zien. Het heeft een lesje gehad; dat hopen we tenminste. Het bedrijf gaat onverminderd door. Tot diep in de middag. Zomerdagje buiten.

Donderdag 1 juli

De eerste helft van het jaar is om. Wonderlijk: ofschoon ik hier zonder doel en zonder zin, althans schijnbaar, lig te

wachten, te wachten, is het halve jaar voorbij gevlógen. Elke dag vraag ik mij af: hoe lang nog, gelijk ieder ander. Het wachten is een kunst. Andere keuze dan wachten heb ik niet, maar nochtans vereist het talent. Het oefenen van geduld is eigenlijk een genade. Het vraagt onbevreesdheid voor wat komt. Wie de moed heeft het leven onder de ogen te zien, moet ook de moed hebben de dood onder de ogen te zien. Doodsverachting staat tegenover levensmoed. Men kan slechts eenmaal sneuvelen. Iedereen in Europa staat thans aan het front, of is geconsigneerd en kan naar het front geroepen worden. Zodat men rekening moet houden met de dood. Dat maakt het leven dragelijk, dat maakt de mens in de moeilijkste tijd van zijn leven sterk. Ruimte en tijd zijn opgeheven: de mens leeft tegen de achtergrond van het niets. Sneuvelt hij, dan sneuvelt hij, brengt hij er het leven af, dan staat hij in de toekomst sterker. Deze wachttijd is een tijd van morele scholing en rijping, van de verwerving van het inzicht, dat het leven een lot is, dat men niet in de hand heeft, maar dat men het leven geleend heeft gekregen en dat men koelbloedig terug moet geven, wanneer het weer van ons wordt opgeëist. De wachttijd gaat snel. De gemeenschap, waarvan ik deel uitmaak, is rijkgeschakeerd en boeiend. Uit alle delen van het land en Europa, uit alle lagen der samenleving zijn hier mensen verzameld, die weliswaar door hetzelfde lot verbonden zijn, maar die elk hun eigen lot, hun eigen geschiedenis, hun eigen ervaring, hun eigen expressie hebben. Ieder legt op zijn beurt zijn levensboek open en leest daaruit een paar bladzijden voor. Ieder vertelt op zijn beurt en in zijn taal en op zijn manier hoe hij in de handen van zijn vervolgers is geraakt en, soms via andere stations hier op Westerbork is terechtgekomen. Ieder schildert zijn eigen lijdensweg, ieder richt zijn aanklacht. Ieder doet omstandig het relaas van het lot van zijn vrouw, zijn kinderen, zijn vader, zijn moeder, zijn broers, zijn zusters. Ieder releveert, hoe zijn gezin is uiteengerukt, hoe hem zijn bezittingen zijn ontroofd, hoe hij is vernederd. Alles tragische nuances van een-en-het-zelfde lot, maar zij eisen voortdurend de aandacht op. Het ziekenhuisbedrijf, de verhouding van de artsen en de broeders tot de patienten in het dagelijks leven, vaak met een persoonlijk cachet, houden voortdurend de aandacht bezig, evenals de krant met de gebeurtenissen aan de oorlogsfronten. De geregelde transporten, van Joden uit het land naar Westerbork, van Westerbork naar Polen, wekken een bestendige spanning. Het dagelijks bezoek van familieleden aan de patienten geeft een zekere hartelijkheid en intimiteit aan het ziekenhuisleven. De dagelijkse uitreiking van pakketten van familieleden en vrienden uit het land, geregelde briefwisseling met familieleden en vrienden onderhouden het contact met de buitenwereld. Gezelschapsspelletjes temperen de ziekenhuissfeer. Al deze levensuitingen zijn in staat, de dagen behoorlijk

te vullen en het bestaan hier rijk te schakeren, zodat de dagen, weken en maanden schijnen te vliegen. Het verblijf hier gelijkt op het wachten van een patient in de wachtkamer van een dokter: de patient heeft pijn en is bevreesd voor de operatie of de kuur, maar in afwachting daarvan kan hij zich afwisselend bezig houden met griezelverhalen van detective-romans, met schone reisverhalen, of met plaatjes in foto-albums. Elk op zijn beurt wordt voor de operatie of de kuur opgeroepen, maar hij heeft intussen gelegenheid gehad de verveling te verdrijven. Vandaag een hard gekookt ei.

Vrijdag 2 juli

Overlast van vliegen. Het jongste transport naar het Oosten heeft een pikante noot. Onder de getransporteerden bevond zich een pasgekomen voornaam lid van de Joodse Raad te Amsterdam, tezamen met zijn vrouw en zijn twee kinderen. Hij had er op gerekend hier te blijven, maar hij had zich de vijandschap van de ‘alte Kamp-Insassen’ op de hals gehaald: zij beschouwen hem als een dergenen, die schuldig staan aan het feit, dat zij in het ellendige Westerbork werden geïnterneerd. Schlesinger, het grote opperhoofd, heeft, zegt men, persoonlijk aan Gemmeker verzocht hem op transport te zenden. Herrie in het hoenderhok. Sommige Nederlandse Joden vinden het een schandaal, in het bizonder omdat zijn vrouw niet zo sterk is, en zijn kinderen niet zo gezond, anderen gunnen het hem van harte, omdat hij zich ook tegenover hen van een weinig sympathieke kant had doen kennen. Zo gaat het soms in de hoge regionen van mannen, wier naam nooit klank heeft gehad, die eerzame advocaatjes en handelsreizigers zijn geweest en die zich nu de weelde kunnen veroorloven van grote rancune. De machtswellust viert onder de hooggeplaatsten hoogtij, de arrogantie druipt menigeen uit de ogen. Op het juiste ogenblik wordt deze machtswellust, deze arrogantie, soms ook de luiheid, die hooggeplaatsten zich kunnen aanmatigen, gestraft. Maar afgescheiden daarvan: waarom zouden hooggeplaatste leden van de Joodse Raad, die slechts op eigen lijfsbehoud bedacht waren, voor transport naar Polen gevrijwaard blijven, terwijl zoveel duizenden, veelal eenvoudige leden van de samenleving, met hun medewerking of medeweten op transport zijn gestuurd! Het is het lugubere leedvermaak van de kleine man, die de Joodse Raad verantwoordelijk stelt voor zijn ongeluk, het hem kwalijk neemt dat hij de Duitse autoriteiten de voet niet heeft dwàrs gezet, < blij > dat zich een wrekende macht voor de hoog te paard zittende bonzen manifesteert. Hij gunt niemand het transport naar Polen, maar, zegt zijn geprangde sentiment: ik, verdomme, goed, maar híj dan ook. Gelijke monniken, gelijke kappen. Zo is Schlesinger, de almachtige maker en breker van existenties hier, het werktuig, dat in de hand van een hogere macht ten opzichte van bepaalde figuren recht doet, en aldus

het evenwicht tussen recht en onrecht herstelt. De omstandigheden leiden ertoe dat ook vele andere hooggeplaatsten, die een ogenblik de macht hebben uitgeoefend, soms met de beste bedoelingen, het smadelijke transport naar Polen moeten ondergaan, dat zij wilden ontlopen. In Amsterdam waren zij de bezitters van een 'stempel', zij warden opgepakt toen zij uitgespeeld hadden, en hier heeft de stempel geen kracht meer. Zij zijn gros geworden en gaan door. De commandant heeft gelast, dat het Symphonie-orkest geen klassieke muziek meer mag spelen: dat is te vermoeiend voor mannen en vrouwen, die de gehele dag werken. Voortaan zal het orkest licht aansprekende operette-muziek geven. De commandant heeft een poging gedaan, de leden van de Not-Bereitschaft bij het marcheren te gewennen aan het tempo van militaire muziek. Dat is mislukt: de commandant heeft er toen in berust, dat de militaire muziek zich richt naar het marstempo van de Not-Bereitschaft. Vandaag zijn een aantal Joden, die vier Joodse grootouders hebben en gemengd-gehuwd zijn noch gedoopt, naar Amsterdam teruggezonden, naar men reden heeft om te geloven omdat de Duitse weermacht of industrie hen nodig heeft. Onder hen bevindt zich één Jood, die in het concentratiekamp in Vught is geweest, hierheen als S-geval is gekomen en vier weken lang in strafbarak 67 heeft gezeten. Hij mocht zijn vader mee terugnemen naar Amsterdam, niet zijn moeder. Andere S-gevallen doen al maandenlang tevergeefs moeite om hun S kwijt te raken. Zij hebben voor de Duitse weermacht of industrie geen belang.

Zaterdag 3 juli

Gisternacht is een transport van zestienhonderd man uit Vught aangekomen, elfhonderd uit het kamp, vijfhonderd man van de Moerdijk. Dertig personen werden bij aankomst in het ziekenhuis opgenomen. Het transport kwam zonder bagage aan, slechts met de kleren die men aan het lijf had, als landlopers. De mannen van de Moerdijk zijn zij van wie de vrouwen een paar weken geleden werden doorgezonden naar Polen. Zij zeggen: wij hebben het aan de Moerdijk kunnen bolwerken, ook al moesten wij zwaar werken, en als wij naar Polen op transport gaan, zullen wij de paar maanden dat de oorlog nog duurt, ook nog wel volhouden. Velen zien er slecht uit. Het sterilisatie-geval heeft een onverwachte wending genomen. De Joodse Raad heeft officieel bericht gekregen, dat *alle* gemengd-gehuwden, zowel met als zonder kinderen, naar Amsterdam worden teruggezonden, ook zij, die geweigerd hebben zich te lenen voor de sterilisatie-operatie. Men vraagt zich af wat daar achter steekt. De vrijdagavond is een ogenblik van Joodse godsdienstige wijding en, soms, van wrijving tussen de orthodoxen, de vromen, en de liberalistische jeugd. Ruig gebaarde, gebogen rabbijnen, uit alle delen van Europa, die een toevlucht hadden gevonden in het humanistische Holland, oude,

bij de Joodse wetten zwerende, Hollandse Joden met hun zwarte keppeltjes liggen broederlijk naast jonge, baardeloze Joden, assimilanten en socialisten. Zij leven weliswaar naast elkaar, maar langs elkaar heen: hun levenswegen zijn uiteen gegaan, hun horizon ligt anders. Op vrijdagavond is er een uiterlijke verbroedering: de wetsgetrouwe Joden en zij, die nog een herinnering hebben aan het ouderlijk huis en slechts op de grote feesten de oude Joodse tradities plachten te gedenken, verenigen zich in het Sjabbes-gebed. Tegen het donkerworden, als de Sabbath intreedt, worden kaarsen ontstoken, een voorzanger gaat voor en samen met de gemeente, die zich om hem heen heeft geschaard, staande, met opengeslagen gebedenboek, draagt hij een sterk gescandeerd, licht gebed voor, dat de vreugde van de Sabbath bezingt. Een fijne aria uit een goede opera. Zieken op de bedden zingen mee, als zij de woorden kennen, anders de gemakkelijk aansprekende melodie. Het kaarslicht, nog bij daglicht ontstoken en zich flets verspreidend, krijgt bij het vallen van de duisternis gloed en schept een heldere, vrolijke sfeer; het gebed krijgt, naar gelang het vordert meer vaart, sterker ritme en tenslotte een lichtheid, die alle aardse zorgen doet verdwijnen. De gehele week zoemt de melodie door de barak. Na de dienst keert een ieder weer tot de orde van de dag terug. De rabbijnen, de vrome ouden keren tot hun legersteden terug om te praten over de Talmoed, de liberale jongeren verzamelen zich in de wasruimte om het politieke of militaire nieuws van commentaar te voorzien, meestal onder het roken van een sigaretje, of een pijp. Achterbakse critiek van de vromen. Gisteravond, voor de zoveelste keer, een uitbarsting. ‘Je moest je schamen, op Sjabbes te roken. Eerst *oren* (= gebeden zeggen) en dan roken, 't is ongehoord!’ ‘Waar bemoei je je mee! Da's toch mijn zaak.’ ‘Parg! Je bent een Jood en je hebt je te houden aan de wet. Je weet heel goed, dat je op Sjabbes niet met vuur mag omgaan.’ ‘Jij rookt dan geen sigaretje, maar je roomheid kunnen ze me gestolen krijgen. Je moet me maar eens zeggen wat het roken van een sigaret met godsdienst te maken heeft.’ ‘Snotneus, ik kon je vader wel zijn. Jullie hebben geen eerbied voor de ouderdom en niet voor de Torah. Jullie hebben het onheil over ons gebracht. Hitler is een werktuig in de hand van God om jullie te straffen. Denk daar maar 's over na.’ ‘Dat is gemakkelijk gezegd, maar jullie zijn de eersten die je eigen wetten niet naleeft. Oren kunnen jullie wel, maar dat is ook net het enige. Wat brengen jullie bij voorbeeld terecht van je reinheidswetten, als jullie het toch over het naleven van de wet hebben? Wat zien we er hier van? Doodsbenauwd zijn jullie, dat vlees bij melk komt. Maar jullie lichamen stinken. In het washok komt het water alleen maar op je gezicht, jullie kleren gaan nooit van je lichaam, jullie spuwen naar links en naar rechts. Staat daarover niks in de Torah? Zullen jullie mij lastig vallen

over dat onnozele sigaretje!' 'Je moet niet onredelijk zijn. Dat heeft er allemaal niks mee te maken. Je kunt best eerbied hebben voor de tradities van anderen. Als ze er zich nu eenmaal < aan > stolen, dat je daar tegenin gaat, laat het dan. Je hoeft toch op vrijdagavond niet te roken. Ik doe het ook niet, ook al zou ik het soms graag willen. We leven hier nu eenmaal in een gemeenschap van Joden.' 'Vragen ze soms of ik er op gesteld ben, dat ze oren? Niet dat ik er iets tegen heb, dat is nu eenmaal Joods gebruik. Maar ze moeten mij ook vrij laten wanneer ik roken wil. Dat is een particuliere aangelegenheid. Wie het niet zien wil, ziet het niet. Zo goed als ik niet hoor wat ik niet horen wil. Is dat duidelijk of niet?' Het debat is doodgelopen, zoals het telkens doodloopt, wanneer het thema van de sigaret op de proppen komt. Het is een altijddurend punt van ergernis voor de vrome gemeente, die zich in haar heiligste gevoelens voelt aangetast. De jonge generatie is zo zeer gebrand op haar sigaretje, het grote genotmiddel hier, dat zij doof blijft voor het telkens herhaald protest.

Zondag 4 juli

De transportlijst is weer in aantocht, er gaat weer een siddering door de gemoederen, in alle hoeken en gaten vormen zich apartjes en wordt weer gefluisterd. Bekend is geworden, dat de ziekenhuizen deze keer tweehonderd niet-teruggestelde patienten moeten afleveren en dat voor elke patient minder drie man van het verplegend personeel op transport gaan. De vorige keer waren vierhonderd patienten geëist, er werden slechts tweehonderdzevenenvijftig geleverd. De schrijver van dit dagboek heeft officieus aanzegging gekregen, dat hij deze keer ook op de transportlijst voorkomt. Hoogst onaangename tijding. Juist gisteren uit Amsterdam bericht ontvangen, dat pogingen in het werk worden gesteld om mij op de lijst-Puttkammer geplaatst te krijgen en aldus een rode stempel voor mij te verkrijgen. Het is voor mij een dubbeltje op z'n kant. Vandaag is O. jarig. Vanmiddag met dokter Bloch een partij schaak gespeeld, die naar mijn mening voor mij glad gewonnen stond, maar die ik verloren heb. Dat heeft mij gehinderd.

Maandag 5 juli

Vannacht heeft een kindje voortdurend gehuild om zijn mama en zijn papa. De patienten hebben liggen protesteren en vloeken. Het ijle kinderstemmetje is in de nachtelijke stilte zo penetrant. Het kindje heeft al de hele week elke nacht om zijn mama en papa liggen schreien, en elke nacht hebben patienten liggen schreeuwen en vloeken. Ook overdag schreit het kind om zijn ouders, maar dan gaat het ijle kinderstemmetje verloren in het gezoem van de zware stemmen der volwassen patienten. Medelijden voor kleine kindertjes manifesteert zich niet: elkeen is te veel door zijn eigen, stille zorgen in beslag genomen.

Het zou ook geen zin hebben, want men kan met medelijden hier zo weinig beginnen. Men kan het kind zijn mama en papa niet terugbezorgen, zeker niet op de ogenblikken dat het kind er om schreit. Het kind ligt slechts verkeerd: het zou moeten liggen tussen kleine kinderen die niet protesteren of vloeken en niet beseffen dat het schreiend kind iets in zijn leventje mist. Een der vele kindertjes, waarvan men hier zegt: daar denkt-ie dat-ie de oorlog mee wint.

Vandaag is de Joodse Raad geliquideerd. Een deel van zijn leden is hedenochtend naar Amsterdam teruggezonden, zestig met familie, anderen, ook een zestig, zijn voorzien van een rode Z-stempel, hier gebleven en hebben nu dezelfde status als de ‘alte Kamp-Insassen’, die al vierenhalf jaar in het kamp vertoeven. Zij die hier zijn gebleven, zijn zo goed als allen mannen of vrouwen, wier ouders zich eveneens hier bevinden. Zowel zij die hier zijn gebleven als degenen, die naar Amsterdam zijn gegaan, hebben voor een dilemma gestaan. Beide groepen hebben dezelfde trieste ervaring: zij hebben gezien dat gestempelden, die zich hier veilig waanden op een gegeven ogenblik op transport zijn gezonden, ook dat gestempelden die zich in Amsterdam veilig waanden, op een dag uit hun huizen zijn gesleept en via Westerbork naar Polen werden gezonden. Eerstgenoemde groep is echter voorshands geneigd de haar verleende faciliteit te beschouwen als een beloning, die de commandant haar leden heeft verleend voor de vele diensten, die zij hem als leden van de Joodse Raad hebben bewezen. Noblesse oblige. Het is in werkelijkheid een demonische hulde van de vertegenwoordigers van een regiem dat van Joden gebruik heeft gemaakt om Joden te vangen, Joden uit te leveren, Joden te bewaken. Het is de zucht naar een veilig stempel geweest, het verlangen het eigen vege lijf te redden, dat de Joden er toe heeft bewogen, de afgrijselijke diensten te bewijzen, die hun pijnigers van hen verlangden, vergden. Waarbij zij terloops hun eigen vriendjes hebben bevoordeeld door hun functies toe te spelen < en > voor transporten te bewaren. Dat zij nu ‘bis auf Weiteres’ zijn teruggesteld, dankzij een rood stempel, in werkelijkheid een testimonium paupertatis, is hun van harte gegund, maar zij zullen, tot rust gekomen van de adembeklemmende jacht, van de kwade roes, toch in hun geweten gaan graven, als zij een geweten hebben. Want het geweten is een niet zoveel voorkomend gewas. Zij die naar huis zijn teruggegaan zullen misschien met een wrang gevoel denken aan het herkregen geluk. Zij hadden zich hier ingeleefd, dankzij hun bevoorrechte functies ook sociaal de beste plaatsen verworven: de beste huisvesting, die er hier bestaat - intussen: oggenebbisj, maar toch de beste - goede betrekkingen met de keuken, een zekere bewegingsvrijheid, op Westerbork zelf, tussen Amsterdam en Westerbork, een eigen amoureuze wereld. In een klein jaar tijds kenden zij de détours van het kamp,

waarin zij zich met gemak bewogen, hadden zij ook hun vaste relaties met de SS geschapen. Thans komen zij thuis, in een lege, doodse stad, waarin de onrust, de angst als een dikke wasem tussen de huizen hangt. Ook voor hen; want elk ogenblik kan er een razzia op touw worden gezet, waarvan zij het slachtoffer kunnen worden. En hun huis! Bestaat het nog? Is het intussen niet leeggeplunderd? Waar moeten zij wonen, als zij geen huis meer hebben! Hoogst waarschijnlijk in het nieuwe ghetto, dat in de Transvaalbuurt is geschapen en dat binnenkort wellicht van de rest van de stad wordt afgerasterd, zodat zij daar in een naargeestig isolement leven, ondanks hun stempel. Terwijl hun confrères in Westerbork binnen zekere grenzen een zekere vrijheid genieten en, tussen het prikkeldraad door, < van > de ruimte van heide en hemel kunnen genieten, daaraan vreugde kunnen beleven. De Joodse Raad is geliquideerd. Wij wachten met spanning op het volgend hoofdstuk. Een aantal gemengd-gehuwden, ongeveer dertig man, zijn vanmorgen met dezelfde trein als de teruggezonden leden van de Joodse Raad, - twee derdeklasse coupés - naar Amsterdam gereisd.

Dinsdag 6 juli

Schreiende vrouwen. Schoonmaaksters hanteren snikkend de bezem, aan de open vensters staan vrouwen, badend in tranen. Vanmorgen zijn broers of zusters, vaders of moeders op transport gegaan. Mannen wordt het te machtig; zij slikken tranen weg. De trein gilt: de giftige slang begint te schuifelen. Twee aparte wagons met S-gevallen. Ik zelf ben door het oog van een naald gekropen. Vanmorgen om < vier > uur werd bekend, dat ik van de lijst was geschrapt. Felicitaties links en rechts; handjes van mijn naaste buren. Ik neem de uitingen van medeleven glimlachend in ontvangst. Inwendig voel ik pijn; overal worden andere mannen uit hun bedden geroepen om zich gereed te maken voor het duistere transport. De gelukwensen moeten even zovele zweepslagen zijn in het gezicht van hen, die gaan. De R-vitamine, waarop ik de hand kon leggen, heeft deze keer gewerkt. Zondagmiddag sprak de stationsarts mij aan. ‘Ik moet even met u praten van man tot man. U staat voor dinsdag op de lijst.’ ‘Valt er niets aan te doen?’ ‘Ik kan niets voor u doen. De Registratur heeft u op de lijst gezet.’ (Dat wil dan zeggen, dat de stationsarts mij als transportfähig heeft opgegeven.) ‘Maar ik zeg het u maar tijdig dan kunt u uw maatregelen nemen.’ Ik naar het bureau van dr. Spanier, de Almachtige op het terrein van het ziekenhuis. De portier ligt als een Cerberus voor de deur: ‘zonder briefje geen toegang.’ Naar Markus, de hoofdportier: ‘voor transportzaken ontvangst dr. Spanier eerst woensdag.’ ‘Maar dinsdag gaat de trein.’ ‘Kan ik niets aan doen. Hij ontvangt niet.’ Begrijpelijk: hij zou gek worden als hij allen te woord zou moeten staan, die van de lijst af willen. De

voorbereiding voor het transport is toch al een mallemolen. Doe toch nog een poging om bij dr. Spanier door te dringen. Broeder Gottschalk komt toevallig naar buiten: 'Ik heb het gezien, u staat op de lijst. Ik heb dr. Spaniers aandacht er op gevestigd. Zeg maar aan Markus, dat hij u een briefje geeft.' Markus naar dr. Spanier. Komt terug met de boodschap dat Spanier weigert me te ontvangen. Heen-en-weer gelopen tussen stationsartsen die ik ken. Zullen met elkaar beraadslagen. Naar Heinemann, van de Joodse Raad; niet op kantoor. Naar vrienden in barak 57 en 58 om de hand te leggen op twee brieven, waarin wordt gezinspeeld op onderhandelingen van 'de opvolger van de heer Wistik met een gezeten heer' om mij en twee anderen, de heer Rood en mej. Cirkel, op de lijst-Puttkammer geplaatst te krijgen. Geluk: Rood begeleidt mij naar de Registratur, waar hij een neef heeft die veel vermag en hem de verzekering heeft gegeven, dat hij en zij de eerste paar weken niet op de transportlijst zullen paraisseren, teneinde de zaak Puttkammer de nodige speelruimte te laten. De neef trekt zich mijn zaak aan. In de brieven staat: er wordt jullie direct een telegram gestuurd zodra de zaak in orde is. Rood zegt: 'Jammer dat < je > niet eerder bent gekomen. Ik dacht dat jíj wel veilig was.' Ik schud het hoofd. Ik heb geen enkele terugstelling. Om half vijf terugkomen. Dan is een beslissing genomen. Ik keer naar mijn barak terug. Bevel van de hoofdportier: op last van dr. Spanier uitgaansbriefje teruggeven. Dr. Spanier is blijkbaar kwaad. Ik geef mijn briefje af: betekent dat ik in mijn vrijheid om mijn belangen te behartigen ben gekortwiekt. Vrouwelijke employé van de Joodse Raad waarschuwt Rood en gaat om half vijf met hem naar de Registratur. Komt terug met het bericht dat de zaak voor vijfenzeventig pereent in orde is. Heeft intussen Heinemann gemobiliseerd die mijn naam heeft opgeschreven. Heinemann zit in de nachtelijke contactcommissie, waar de leden opkomen voor hun favorieten. Deze is ook doorgedrongen in de naaste kringen van Schlesinger. De stationsarts komt langs: 'We hebben een bron aangeboord, die vermoedelijk spuit.' Meer niet. Ik blijf in het onzekere. Toevallig verschijnt een kampvriend op het toneel, de heer Schripperman, een salonfiguur, een Wichtigtuer. 'Ik sta op de lijst, mijnheer Schripperman.' 'Staat ú op de lijst? En u is al acht maanden hier', brult hij met schorre stem. Hij trekt me mee naar een hoekje. Hij pakt < me > bij een knoop en fluistert: 'U gaat niet op transport. Dat zeg ik u. Ik ga onmiddellijk naar mijn schoonvader, de heer Trottel. Die kent Schlesinger goed en die heeft vandaag al twee van de lijst gekregen. Die krijgt alles gedaan wat-ie wil.' Hij blaakt van ijdelheid. Ik kijk hem stomverbaasd aan. 'Dat zeg ik u.' Schripperman gaat direct op stap met de vrouwelijke employé van de Joodse Raad. Na een uur komt ze terug. 'Het is voor negentig percent in orde.' Ze is geëchauffeerd, helemaal in het spel. 'Een

wonderlijke wereld', zegt ze. 'Ik begrijp er niets van. Ik heb nooit geweten dat er zulke krachten hier bestaan. Een oud, onooglijk mannetje met een pet diep in zijn ogen. Er stond een hele rij mensen die niet aan de beurt konden komen en hij liep zo maar het kantoor van de god binnen. Hij is geïnteresseerd in mensen van betekenis. Hij komt straks bij je.' Om zeven uur verschijnt Rood, bezweet, opgewonden, overstuur: 'Bedonderde boel, ik heb bericht dat ik morgen op transport ga.' Ik schrik. 'Op transport? En ik dacht dat je er voor veertien dagen uit was.' 'Dacht ik ook, maar het gaat niet door. Juffrouw Cirkel is er ook bij.' 'En Puttkammer dan!' 'Wachten ze niet op. Zie dat je voor míj wat doet.' 'Da's niet zo eenvoudig.' 'Zie maar, ik moet nu weg, heb nog veel te doen.' Hij rent met de Puttkammerbrieven trillend in zijn handen weg. Klein oud heertje met puntbaardje verschijnt aan mijn bed. 'Ik ben Trottel.' Hij gaat op mijn bed zitten en begint te fluisteren. 'Het kan zijn dat u vannacht om vier uur toch nog moet pakken en naar de trein moet. Maar dan zegt u de ordonnans maar, dat er een vergissing in het spel is en dat hij u direct naar Schlesinger brengt. U noemt mijn naam, zegt hem dat ik de zaak met mevrouw Schlesinger besproken heb en dat u op een telegram van Puttkammer wacht. Dan komt de zaak in orde.' Schripperman verschijnt, tiré. Trottel: 'U is te laat.' 'Ja, een minuutje maar.' Trottel af: 'U hebt het dus goed begrepen.' Schripperman licht de zaak nader toe. 'Ik heb nog twee collega's. Kunt u daar nog wat voor doen?' 'Uitgesloten, het gaat om u alleen. Ik doe het voor u uit vriendschap.' Mysterieuze man. Hij verdwijnt, heeft nog wat te doen. Acht uur: een forse man slentert langs mijn bed, schijnbaar doelloos. 'Daar gaat Schlesinger!' De Grote Man. Is hij daar toevallig, of voor mij? Hij treuzelt. Ik spring van mijn bed. 'U is mijnheer Schlesinger. Mag ik mij even bekendmaken? U kent mijn geval?' 'Ja, wat kan ik de commandant zeggen?' 'Puttkammer is onderweg.' 'Geeft niet. U hebt wel lang gewacht met het regelen van uw zaken. U is nu al meer dan drie maanden in het ziekenhuis.' 'Lang gewacht? Ik heb eerst mijn vroeger gemengd huwelijk gehad, maar dat gaf op een bepaald ogenblik niet meer. Barneveld is geprobeerd, maar kon wegens mijn politieke antecedenten niet doorgaan. Nu is Puttkammer gaande.' 'Ik zal zien wat ik voor u doen kan. U ziet mij morgen wel aan de trein.' Schlesinger af. Alles kijkt hem vol ontzag na. De stationsdokter komt op mij toe: 'Was dat Schlesinger?' 'Ja.' Pats op mijn schouder. 'Dan is de zaak in orde jong!' Hij glundert van voldoening. Ik blijf sceptisch gestemd. Vanmorgen vier uur bracht de ontknoping. Om negen uur verschijning Trottel, als uit de grond gerezen. Hij fluistert: 'In orde, wat? Ik heb ze alle vier gesproken. Nu moet ik uw zaak gaan regelen. Want volgende week is er weer een transport.' Wie 'alle vier' waren, kan men slechts gissen. Van de vrouwelijke employé van de

Joodse Raad vernam ik dat dr. Spanier 'er zijn toestemming aan gegeven had.' Maar hij was ontstemd op me, dat ik zo weinig voor mezelf had gedaan. Ik moet mijn zaak dus regelen. Rood is intussen op transport gesteld. Mejuffrouw Cirkel is voorlopig gespaard op grond van een telegram, waaruit zou moeten blijken dat zij onderdane is van Honduras. (Haar pas volgt later.)

Twee kinderen van een jaar of zeven spelen buiten. Eén snelt op mij toe en zegt: 'Moet u eens horen: we waren aan het spelen daar - en het jong wijst op een sleperskar bij een barak - en toen kwam opeens de Obersturmführer. Ik trok hem mee - en hij wijst op zijn speelgenootje - en wij liepen hard weg. De Obersturmführer heeft ons niet gezien. Anders waren we op transport gegaan.' Twee kleine meisjes hebben een woordenwisseling, die wat hoog loopt. De een zegt tegen de ander: 'Ik ben niet voor je, al hebben jullie een rooie Z!' Vandaag zijn zesentwintighonderd Joden op transport gegaan. Pikanterie: onder de gedeporteerden bevond zich een broeder die van dr. Spanier verlof had gekregen om 's avonds in de ziekenbarak een paar liedjes voor te dragen maar een heel cabaret had georganiseerd. Voor deze overtreding moest hij met zijn transport boeten. Ordnung musz sein! Vannacht zijn uit Amsterdam tweehonderdnegentig Joden aangekomen. Er was gerekend op zevenhonderd.

Woensdag 7 juli

In het washok vanmorgen. 'Da's ook een gek geval: moet 'k naar Westerbork voor komen om m'n neef te leren kennen.' 'Er zijn er een hoop, die hier hun vrouw pas leren kennen.' Zinspeling op de vele gevallen van echtelijke ontrouw. Na het ontbijt de was gedaan, overhemd en zakdoeken. Roetzwart van het stof. Er is hier een wasinrichting, maar ze werkt traag: het duurt lang voordat men zijn was terug krijgt. Als men ze terug krijgt, want er raakt veel zoek. Het beste is dus, het zelf te doen, al laat de techniek ook wat te wensen over. Intellectuelen, oude verwende mannetjes, die nooit een vinger in het water hebben hoeven steken, ziet men soms als ijverige vrouwtjes bezig aan de was in een teiltje in het washok. Zij groeien boven zichzelf uit, worden handig en komen tot het besef, dat een mens nooit te oud is om te leren en dat wat je kent meegenomen is. Zo voeden we ons zelf op. Een opzienbarend geval is het onverwachte transport, als S-geval van Han Hollander, de vermaarde radio-omroeper van de voetbalwedstrijden. Oorzaak: een onvoorzichtige uiting van zijn vrouw. Zo storten vrouwen mannen in het ongeluk. Hollander had het meest benijde baantje van het hele kamp. Hij was zoiets als administrateur in het zg. Heidelager van de SS, halverwege Westerbork en Hooghalen. Hij had het baantje gekregen wegens zijn internationale faam en omdat hij zo'n 'vlotte vent' was. Hij was daar zo vrij als een vogel in de lucht en genoot vele

faciliteiten. Zijn vrouw had als snedige repliek de vrouw van een Duitse Jood toegebeten: ‘Er komt nog wel een andere tijd. Wij zullen jullie Rotmoffen dan wel krijgen.’ Zo denken hier vele andere Hollanders, maar ze zeggen het niet, althans niet waar Duitse Joden bij zijn. Verraad door een alte Kamp-Insass. Rapport aan de Obersturmführer die vond dat de huisvrouw van Hollander iets te ver was gegaan. Hij liet ze beiden in barak 51, de gevangenis, een vierkant huisje, opsluiten en hen op transport zetten: aldus eindigt, als het te pas komt, de meest brillante carrièere van een Jood hier. Het geval maant de Joden tot onderlinge nederigheid. Hollander liep jammer genoeg wel wat met de borst vooruit. Trots op zijn uitverkorenheid. Vier Nederlandse Joden, die in het Heidelager als bedienden van de SS fungeerden, zijn ontslagen en door Duitse Joden vervangen. In de barak der gedoopte Joden (73) ligt een Jood, die elke morgen tefillin legt. (Morgengebed onder uitoefening van een bepaald ritueel.) Hij is een der vers gedoopten. Bij Trottel op bezoek geweest. Ik heb mijn entrée gemaakt met vijftien sigaretten. Hij aanvaardde ze met de verontschuldiging dat hij in het belang van mijn zaak zelf sigaretten had geoffreerd. Maar ik moest goed bedenken: hij had zijn interventie zuiver uit altruïsme verleend. Dat moet ik aannemen. Vijftien sigaretten is hier een aardig geschenk, dat neerkomt op vijftien guldens maar het is toch maar een onnozele aardigheid. Geld spielt hier keine Rolle! Trottel openbaarde zich als een aud-koerier van het Duitse ministerie van oorlog, als drager van vele onderscheidingen. Hij vertelde mij, dat hij een der weinigen in het kamp was, die door de Obersturmführer werden ontvangen. Geweldige portie vitamine-R. Hij beschouwde het echter niet als een eer en hekelde hen, die voor de Obersturmführer kropen. Hij heeft met mij beraadslaagd over de weg, die ik nu te volgen < heb > om ‘gesperrt’ te worden: authentieke bevestiging dat ik op de lijst-Puttkammer was geplaatst of werd geplaatst. Ik heb direkt via de Joodse Raad een telegram naar mr. Planten, directeur van het Algemeen Handelsblad laten zenden om met de meeste spoed deze bevestiging te verstrekken. Afwachten. Intussen heeft de stationsarts mij toegezegd, dat hij mij in afwachting van de ontvangst van de bevestiging, voorlopig nog in de ziekenbarak zal houden. Schripperman heeft ook een klein partijtje sigaretten willen aannemen. Hij had mij echter uit zuivere vriendschap geholpen. Moet ik aannemen, want dit partijtje sigaretten was maar klein. Maar slim is hij wel, Hij hield het niet voor onmogelijk dat ik hem later nog eens van dienst zou kunnen zijn. ‘You never can tell.’

Donderdag 8 juli

Vannacht heeft het dochtertje van kennissen van me gedroomd, dat haar pop op transport moest. Telepathie in de barak. Een bezoekster heeft dezer dagen de voorspelling gedaan, dat de oorlog op

16 augustus uit is. Pertinent. Het klinkt haast impertinent na alle ijdele voorspellingen, die er sedert de oorlog < begon > door telepathen zijn gedaan. Elke dag zegt zij: let maar op 16 augustus; dat wordt een grote datum. Het is een wonderlijke vrouw. Een soort zeemeermin: spierblond haar, een paar grote zeegroene ogen, een gezicht zo rood als van een gekookte kreeft, overigens abrupt van taal. Ze heeft van menig patient de lijnen van de hand gelezen en griezelige profetieën gedaan. Uit mijn lijnen heeft ze twee dingen gelezen:

U draagt wel een trouwring, maar een huwelijk zie ik niet. Juist. U gaat niet op transport. Afwachten. Iedereen tuurt naar 16 augustus! Een nieuwe bom in het kamp: gisteren zijn alle houders van rode en groene Z-stempels 'ontsperd', zoals het officieel heet in de Hollandse vertaling van het Duitse document. Krachtens de ontwikkeling van het kamp heeft er een reorganisatie plaats van het bedrijf in het kamp. Er zal een zg. nieuwe stamgroep worden gevormd van hoogstens zestienhonderddrieëntwintig houders van rode Z-stempels, waartoe uitsluitend kampingezetenen zullen behoren, die zich ten volle inzetten voor het werk, waarmee zij belast worden. De groep strekt zich uit tot mannen en vrouwen van veertien tot vijfenzestig jaar. Onder bedoelde zestienhonderddrieëntwintig kampingezetenen zullen vallen driehonderd man voor de gezondheidsdienst (dokters, verplegers en administratief personeel), tweehonderd man voor de zg. buitendienst (graafwerk) en vijfhonderd man voor de industrie. De kinderen van twee tot veertien jaar zullen worden ondergebracht in een Kindergarten gedurende de tijd, dat de ouders werken. De blauwe Z-stempels blijven onaangetast, dat zijn de stempels, die bij bizondere beschikking zijn verleend, aan gedoopten, gemengd-gehuwden, zuivere Portugezen, optanten voor Palestina, Barneveld of de lijst-Puttkammer en andere gepriviligeerden, maar de houders zullen aan dezelfde arbeidsverplichtingen moeten voldoen als de houders van rode Z-stempels. Desniettemin wordt het aantal blauwe Z-stempels verminderd: de leden van de Joodse Raad is meegedeeld, dat zij hun stempels zullen verliezen, tenzij de Zentralstelle bereid is ze te hemieuwen. Daarop bestaat natuurlijk geen kans. De heren Schlesinger en Todtmann worden verantwoordelijk gesteld voor de uitvoering van het decreet. Het komt hierop neer, dat een groot aantal kampingezetenen vrij komt voor deportatie. Bij de bestaande toestand heerste er zogenaamd gebrek aan transportmateriaal, maar het is blijkbaar de bedoeling, het Jodenvraagstuk definitief af te doen, en slechts een beperkt aantal Joden in Westerbork te houden, die misschien nog voor het verrichten van bepaalde diensten nuttig kunnen zijn. De gedoopten en de gemengd-gehuwden worden reeds bij kleine partijtjes naar huis gezonden; wat het toekomstig lot van de anderen zal zijn, is nog niet duidelijk. Westerbork wordt naar het schijnt een Arbeitslager van

beperkte omvang. Misschien met vijf- of zesduizend ingezetenen. Intussen zijn vandaag de vakarbeiders, bontwerkers en voddensorteerders voor de keuze gesteld alleen naar Vught te vertrekken, of met hun vrouwen te worden doorgezonden naar Polen. Het overgrote deel heeft het laatste gekozen. Het lijkt op het spelletje, dat met de arbeiders op de Moerdijk is gespeeld. De zenuwen spelen de Joden weer parten. Velen, die zich veilig waanden bij hun stempel, zien het transportgevaar plotseling steil uit de afgrond oprijzen. De jongste transporten waren al zo angstig: vele mannen van naam konden niet meer worden gehouden. Ontrechte rode stempelhouders bieden hun stempel voor een sigaret te koop aan! Waardeerbare galgenhumor! Het is het tragi-komische stempelspel, dat ook in Amsterdam is gespeeld: deportatie in etappes. Telkens laten de Joden zich weer verlakken, klemmen zij zich vast aan hun stempel, die achteraf nict goud-gerand blijkt.

Vrijdag 9 juli

Conferentie met Trottel in zijn barak. Listig man tot in merg en been. Zit vol verhalen over kleine intriges en over de heldenrol, die hij daarbij heeft gespeeld. Ogen als van een snoek, gelig, verscholen achter de oogleden. De aap is uit de mouw: u moet vandaag nog unbedingt naar Schlesinger, zeggen dat u van mij komt. U moet hem te verstaan geven, dat u mijn belangen, zijn belangen en die van Stein na de oorlog zult behartigen. Uw erewoord geven. Later brengen we nog een bezoek aan Stein. Ik sta helemaal achter u, maar u moet uw belangen bij Schlesinger zelf verdedigen. U geeft hem natuurlijk ook het afschrift van het telegram, dat u naar Amsterdam hebt gezonden betreffende Puttkammer. Dat is nodig voor uw Antrag, die trouwens al is ingediend. Staat niets in, kan Schlesinger doen. Uw zaak staat goed, want ik heb Schlesinger in mijn hand. U moet wel laten merken, dat u zijn macht erkent. Hij was een gewoon fabrikantje en heeft nu een geweldige macht; dat wil hij wel weten. En < u > moet hem ook duidelijk maken, dat hij wat te zeggen zal hebben bij uw latere publicaties over Westerbork. Enfin, dat laat ik aan u over. U is autodidact en verstaat van het leven wel wat. Maar u moet vanmiddag nog naar hem toegaan, want ook het transport van dinsdag wordt gevaarlijk en daar moet u uit blijven. U moet Schripperman er maar buiten laten. Hoe minder mensen erin gemoeid worden, hoe beter. Ik heb geluisterd en gezwegen. Trottel spreekt graag, hoort zichzelf graag praten. Heerlijk ijdeltuitje! Trottel weet blijkbaar een boel van Schlesinger, maar zij hebben ook belangen gemeen. Na de oorlog heeft Schlesinger een goede pers nodig tegen zijn vele vijanden, die op het ogenblik wachten om tegen hem los te barsten. Het geval intrigeert me. Ik wil meer van Schlesinger weten, wil hem zien, met hem praten, hem peilen. Ik naar het bureau van Schlesinger; is er niet, confereert

met Gemmeker, de Obersturmführer. Van vijf tot zeven vruchteloos geantichambreerd. Tenslotte briefje achtergelaten met verzoek morgen uur van samenkomst te bepalen. Bij terugkomst in de ziekenbarak stuift de portier me tegemoet: 'Waar zit u toch! U moet onmiddellijk naar de Registratur, naar dr. Ottenstein. U had er al om half vijf moeten zijn.' Zou er bericht van Puttkammer zijn? Ik als de weerlicht naar Ottenstein. Loop mejuffrouw Cirkel tegen het lijf. 'Ik moet bij Ottenstein zijn. Ik ben veel te laat.' 'Ik ook.' Toch Puttkammer. Mejuffrouw Cirkel wordt eerst ontvangen. Niet door dr. Ottenstein, maar door Frau Slottke, een agente van de Sichetheitsdienst, secretaresse van Rauter in Den Haag. Ik observeer mejuffrouw Cirkel over de toonbank: strak, gespannen gezicht. Daarna kom ik aan de beurt: 'Is u mijnheer Zo-en-zo?' 'Ja.' 'Gehuwd?' 'Gescheiden.' 'Met een Arische vrouw getrouwd geweest?' 'Ja.' 'Kind?' 'Ja.' 'Nog contact?' 'Ja; met het kind.' 'Is u gesperrt?' 'Nee.' 'Waarom niet?' 'Zit al acht maanden hier en de enveloppe van mijn oproep is zoekgeraakt. Daarzonder kan ik geen Sperre verkrijgen.' 'U was redacteur van het Algemeen Handelsblad?' 'Ja.' 'Wat schreef u?' 'Letterkundig werk in het algemeen.' 'Dank u.' Dat was al. Dat ik politieke artikelen heb geschreven heb ik voorzichtigheidshalve maar verzwegen. Voorzichtigheid is de moeder van de porseleinkast. Wat wil men van mij en mejuffrouw Cirkel? Ik steek mijn licht op bij een vroeger lid van de Joodse Raad. 'Zal voor Theresienstadt zijn. Zij is daarmee belast.' Zouden we een kans hebben om naar Theresienstadt te verhuizen? Zal dat het resultaat moeten worden van de bemoeienis van de heer Planten? Joei, joei! Zal wel gauw genoeg blijken. In ieder geval deel ik bij terugkomst in de barak het geval aan de stationsarts mee om hem ervan te overtuigen, dat hij mij in ieder geval houden moet, in afwachting van de ontknoping. Mijn kansen om voorlopig hier te blijven zijn, aldus ziet het er uit, vandaag gestegen. Rechter Zo-en-zo die onlangs naar barak 3 verhuisde tot het doen van een somnipheen-kuur is in onze barak teruggekeerd. Zijn psychische stoornis is blijkbaar nog niet geweken. Toen gisteravond de dienstleiders bezig waren met het uitkiezen van de kampingezetenen, die voor een nieuwe rode stempel in aanmerking kwamen en dus beslisten over het lot van hen, die naar Polen zouden worden doorgezonden, werden zij in allerijl door de Obersturmführer opgeroepen. Voor het bijwonen van de generale repetitie van een uitvoering van amusementsmuziek in de Registratiezaal. De dirigent was niet content met de paar mensen, die voor het bijwonen van de generale repetitie ambtshalve in aanmerking kwamen. Er waren hoge gasten uit Amsterdam op bezoek, Aus der Fünten c.s. Willy Rosen zong populaire schlagers, Max Ehrlich en Chaja Goldstein zongen liedjes, Siegler bespeelde de piano. De barricade die bij aankomst van transporten van Joden uit Amsterdam en elders placht te worden gebruikt

om hen in bedwang te houden deed op het podium dienst als decoratiestuk. Onder de gasten bevond zich ook professor David Cohen, die een ereplaats innam. De Obersturmführer had gisteren blijkbaar geen andere zorg. Geen der dienstleiders heeft geweigerd de vertoning bij te wonen. Ook professor Cohen niet. Willy Rosen, die gevaar liep van transport, heeft zich een blauw stempel gezongen.

Een Jood komt bij Samson, een der bonzen, die grote invloed hebben, om hem te bewegen hem voor transport te bewaren. Samson neemt de man van top tot teen op en zegt: ‘Was wollen Sie, Sie sind reines Transportmaterial.’ Koud cynisme. Inderdaad, de man had geen enkel gebrek en was niet ziek, dus transportfähig. Referent Blüth komt op ziekenzaal. Een patient vestigt er Blüths aandacht op, dat hij maaglijder is en voor Polen niet geschikt is. Of Blüth hem niet van de lijst kan houden. Blüth antwoordt: ‘Des te beter voor je, des te eerder ben je dood.’ Koud cynisme.

Zaterdag 10 juli

Van Schlesinger geen antwoord gekregen. In de namiddag naar de Registratie om bij dr. Ottenstein te informeren naar het doel van de ondervraging van Frau Slottke. Dr. Ottenstein afwezig. Slaapt omdat hij gisternacht in touw was geweest. Bromet kan me geen uitsluitsel geven. Daarna naar Trottel. Afgesproken samen naar Schlesinger te gaan. ‘Moet ik nog iets zeggen over hulp van dr. Spanier?’ ‘Hoeft niet, heeft Schlesinger al in orde gebracht.’ ‘Heb ik u al verteld, dat de stationsarts bereid is mij voorlopig nog te houden?’ ‘Dacht u, dat die dat zonder goedkeuring van Schlesinger zou doen?’ Ik besef het: machtig heer is die Schlesinger! Trottel trekt een bedenkelijk gezicht als hij verneemt van onderhoud met Frau Slottke. Schlesinger zal er wel meer van weten. Om half zes naar diens bureau. Moeten antichambreren. Klein toneel van de Joodse Raad in Amsterdam: in- en uitvliegen van Joodse ambtenaartjes. Uit een der kamers klinkt het geluid van een eerste viool, repetitie onder leiding van de dirigent van het orkest, Neuberg. Tegen kwart voor zes komt Schlesinger; zwaargebouwde, vierkante kerel, kogelronde kop met smal toelopend, kaal voorhoofd, sensueel gezicht, rode lippen, fosforiserende ogen. Dictatortype: hij heft de arm driftig gestrekt recht vooruit als groet. Wisselt een handdruk met Trottel. Gaat zijn bureau binnen en komt een ogenblik later terug met mevrouw Schlesinger die in zijn bureau gewacht had, om haar uitgeleide te doen. Vrouw zo rond als een ton, deugdelijk doorvoed, goed leven, bol hoofd als van een maanvis, pikzwart, blinkende witte tanden, coquet. Trottel gaat voorlopig zonder mij in Schlesingers kamer: het is beter, meent hij, dat hij Schlesinger eerst alleen ontmoet. Er kunnen anderen in de kamer zijn. ‘U moet maar doen zoals u dat het beste acht.’ De keuken heeft natuurlijk

haar geheimen. Vijf minuten later word ik binnengeroepen. ‘Also, mijnheer Zo-en-zo. Hoe gaat het.’ Ik leg mijn hand in zijn uitgestoken vlezige knuist. ‘Ik wil u vooraf hartelijk danken voor uw hulp op jl. dinsdag. U hebt u een vriend betoond. Wie zich mijn vriend betoont, is voorgoed mijn vriend, dat begrijpt u.’ Het van buiten geleerde lesje. ‘Spielt keine Rolle. Hoe staan de zaken.’ ‘Gisteren ben ik onverwacht bij Frau Slottke geroepen. Die heeft < mij > ondervraagd wat mijn huwelijksbetrekkingen, enz. betreft. Hebt u enig idee wat dat kan zijn?’ ‘Ik weet het niet, ofschoon ik het wel kan vermoeden.’ Diplomatiek gezicht; lange haal aan zijn sigaret. ‘Men zegt: Theresienstadt.’ Schlesinger zwijgt. ‘Denkt u dat het uitgaat van mtjn krant? Ook een collega van mij was opgeroepen.’ ‘Waarschijnlijk wel.’ ‘Dus het is gunstig.’ ‘Denk het.’ Het klinkt niet overtuigend. ‘Weet u wat u doet? Komt u maandagavond bij mij en mijn vrouw op bezoek.’ ‘Goed!’ ‘Neen, laten we wat anders doen. U is een international journalist. U zorgt dat ik morgen in de loop van de dag in een paar regels uw levensloop heb en uw betrekkingen in het buitenland.’ ‘Daar heb je 't’, schiet 't in mijn geest. ‘Goed!’ zeg ik. ‘In orde.’ Hij staat op ten afscheid. ‘Moet u de copie van mijn telegram naar Amsterdam voor Puttkammer niet hebben?’ ‘Die schenk' ich Ihnen!’ Machtig heer! Potige handdruk bij het afscheid. Trottel zegt buiten: ‘Het is in orde: u blijft hier. Als u er maar voor zorgt, dat hij die paar regels omtrent uw levensloop en uw relaties krijgt. Ik heb mij garant voor u verklaard. Ik heb vertrouwen in u.’ Aardig van Trottel! Kleine schelm, ik heb je door, leperd! We zullen wel zien. Zo gemakkelijk ben ik niet te vangen. Tegen zeven uur kom ik in mijn barak terug: grote emotie over het van de radio afkomstige bericht, dat Engelsen en Amerikanen op Sicilië geland zijn. Iedereen vraagt iedereen: heb je het gehoord, is het juist? Gelukkig, eindelijk komt dan de invasie, die de Joden van de druk moet bevrijden en hun verlossing brengen. Dat is de stemming die algemeen heerst. Een kleine morele opkikkering in de ellende. Gisteren een transport van een grote tweehonderdvijftig Joden uit Amsterdam aangekomen.

Zondag 11 juli

De schaakcompetitie is helemaal verlopen en in het vergeetboek geraakt, ten eerste doordat deelnemers op transport moesten, ten tweede doordat de geesten sterk in beslag zijn genomen door de ‘ontsperring’ en de consequenties daarvan voor de transporten. Vorige week is de vader van een vriendin van mij de ziekenbarak binnen gebracht. Geleerde, kerngezonde kerel, maar totaal onmaatschappelijk, een zonderling. Hij leeft dwars door zijn omgeving heen, doet niet anders dan lezen, het boek vlak onder de slechte ogen. Is zijn gehele leven goed verzorgd, venvend, staat in deze samenleving met zijn handen totaal

verkeerd. De familie had gedacht, hem en de andere leden voor transport te kunnen behoeden. Desondanks hangt hun het fatum boven het hoofd: zij lopen grote kans dinsdag de grote reis te moeten doen. De vrouw zegt verdrietig: ik zou best de reis alleen aan kunnen, maar met hem is het niet te doen. Ik zou niet weten, wat met hem te beginnen. De man zegt kinderlijk blijmoedig: och, het zal wel meevallen; men moet het maar nemen zo het valt. De dochter (die zelf gesperrt is) zegt: afschuwelijk, mijn broer, die hier kan blijven, wil per se met mijn ouders mee en hij is al niet helemaal normaal. De spanning is onverdragelijk. Wij hopen, dat het transport dinsdag niet doorgaat; maar dan komt een week van nieuwe spanning, en misschien nog één, en het eind van het lied is dat zij toch gaan. Ik zou willen vragen: Heer, maakt het kort. Voor jonge mensen is dit leven van spanning te verdragen, zij kunnen het aan, maar oude mensen gaan er aan te gronde. Hoe eerder de lijdensweg ten einde is, hoe beter misschien. Elke dag kust de vrouw haar man, kust de dochter haar vader vol tederheid, ter begroeting en ten afscheid. Elke dag strijkt de dochter met haar hand liefderijk over de grijze kruin van haar vader, strijkt zij de plooien glad in het gerimpelde gezicht van haar moeder. De zuster volgt bezorgd de gangen van de broeder. Een aandoenlijk voorbeeld van een gelukkig gezin; een voorbeeldige wederzijdse hartelijkheid, een geestelijk deelgenootschap, een aangeboren aristocratisch levensgevoel. Dit gezin is gegrepen door de orkaan van het antisemitisme, staat op het punt te worden verstrooid. De schaduw van de hopeloosheid der toekomst ligt in de blikken van de moeder, die uiterlijk rustig zich voorbereidt voor haar onbekende bestemming.

Dagelijks is de ziekenbarak met zijn ongeveer tweehonderdvijftig bedden het terrein van familiereünies. Rondom de zieke, of de pseudo-zieke, verzamelen zich alle leden van het gezin, de vrouw en de kinderen. De vader zit met de ontwortelde kinderen op schoot hen te knuffelen, mannen en vrouwen zitten lijf aan lijf, hand in hand. Vrouwen zitten te schreien, geschokt door het zenuwslopende leven in de woonbarakken, of beangst door het vooruitzicht van het transport. Families zitten samen familieportretten te bekijken, soms het enige bezit, dat zij nog hebben kunnen meenemen, behalve wat lijfgoed, uit hun huis. Anderen zitten samen te avondmalen uit het pannetje met eten, dat de vrouw in haar eigen barak heeft toebereid en voor de man heeft meegebracht.

Verstandige vrouwen trachten met woorden van troost nerveuze of ongeduldige mannen tot bedaren te brengen. Een bonte markt van uitwisseling van menselijke tederheden - in ellende op de drempel van twee werelden, die van het vertrouwd, gevestigd milieu met zijn vaste waarden en die van de pauper in de eindeloze ruimte zonder bestemming of bescherming.

Maandag 12 juli

Tijdens het bezoekuur, toen bezoekers met hun familieleden de kansen bespraken van het transport van morgen, of, in de zekerheid dat zij op de transportlijst voorkwamen, afscheid namen en de laatste behulpzame hand boden, bericht van de Kommandantur, dat ik voorlopig was teruggesteld. Vrijwel op hetzelfde ogenblik bezoek van mejuffrouw Cirkel, die tegelijk met mij door Fraülein Slottke was ondervraagd en mij kwam meedelen, dat zij morgen op transport gaat. Op grond van welke overweging ik voorlopig ben teruggesteld, weet ik niet. Omdat ik een kind heb uit een gemengd huwelijk? Fraülein Slottke is bij de ondervraging daarbij nogal lang blijven stilstaan. Of zijn er toch hogere machten in het spel? Ik zal daarover verdere inlichtingen moeten inwinnen. Mejuffrouw Cirkel was zeer flink en rekent vast op een weerzien. Ik heb haar de groeten meegegeven voor O., rnocht ze die ontmoeten, waarop kans bestaat. Het telegram, waarbij haar pas van Honduras werd aangekondigd, heeft blijkbaar niet langer gewicht in de schaal kunnen leggen.

Dinsdag 13 juli

Het transport is weer achter de rug: Westerbork heeft deze keer ruim tweeduizend Joden voor het Oosten moeten prijsgeven. De slachtoffers zijn voor een groot deel gevallen onder de houders van groene Z-stempels. Grote slachting is gehouden onder het ziekenhuispersoneel: een groot aantal verplegers en verpleegsters en administratieve functionarissen zijn opgedoekt, benevens zestien artsen. Broeders en zusters, die hier al vele maanden hadden gewerkt, zijn verdwenen en daaronder van de beste, terwijl andere, van de slechtste, gebleven zijn. De Kommandantur heeft dezer dagen gedecreteerd, dat er een nieuwe kampkern zal worden gevormd, bevattende de meest actieve kampbewoners; de Registratur deert het decreet niet en plaatst bureaucratisch op de transportlijst degenen, die voor de hand komen, met uitzondering van hen, die gepriviligeerd zijn. Het gat, dat in het personeel geslagen is, is duidelijk zichtbaar. Het is duidelijk dat de ziekenhuizen worden ingekrompen, dat er een paar barakken zullen verdwijnen. De zg. Ouderlijst is aangetast, d.w.z. de lijst van ouders van leden der Expositur, voor wie Fischer te Den Haag een bizondere Sperre had verleend; het grootste deel hunner is op transport gesteld. De Obersturmführer had naar Den Haag getelefoneerd, dat hij met gebrek aan transportmateriaal te kampen had, en of hij de Ouderlijst mocht aantasten. Fiat. Ook de ouders van de Joodse Raadsleden, die vorige week naar Amsterdam terugkeerden en wier ouders tot dusver gesperrt waren zijn doorgezonden. Alleen de ouders van de Joodse Raadsleden, die hier zijn gebleven en tot ‘alte Kamp-Insassen’ zijn bevorderd zijn nog gesperrt. Twee hunner, die voor Barneveld hadden geopteerd, maar waren afgewezen en deswege op de

transportlijst waren geplaatst zijn daarvan op het laatste ogenblik door de commandant persoonlijk weer geschrapt. De lijst-Puttkammer is ook niet gaaf gebleven: zestien leden van de lijst zijn op transport gezonden, hetzij omdat het bedrag van hun afkoopsom nog niet was gestort, hetzij omdat het geld in Zwitserland was geblokkeerd. Ook veertig jonge mannen en vrouwen van de Hasjera waren door de Registratur op de lijst gebracht wegens tekort aan transportmateriaal. Bureaucratie! De hasjeraleden staan onder de persoonlijke protectie van de commandant, die deze jongens en meisjes extra voedsel laat geven. Zij zijn en bloc weer van de lijst afgevoerd na interventie van hun leider. Vanmorgen in mijn barak geen dramatische intermezzi: het waren allen jonge kerels, die in het besef van hun onverbruikte mannelijke kracht hun onbekende bestemming tegemoet gingen. Maar langs de ramen torsten OD-ers baren, waarop mannen en vrouwen, die geen voet verzetten konden. Leden van de 'polizeilichet Arbeitseinsatz'! Taferelen, die doen denken aan die van de Bastille uit de Franse Revolutie.

Vanavond cabaret in de Registratiezaal! Westerbork heet het beste cabaret van Nederland. Nationaal-socialistische bonzen komen naar hier om het te zien. Het bloed kruipt waar het niet gaan kan! Gisteren mijn schoenen in de reparatie gegeven. Vanmorgen waren ze kant en klaar terug, goed genaaid en een duim dik verzoold! Service, meneer, service! Vandaag heeft de barak afstand moeten doen van een harer meest markante patienten: Flip, een uit de buurt van Rotterdam afkomstige veekoper, die maanden en maanden geleden gehavend uit het strafkamp in Ommen hier werd binnen gebracht en zich een uitzonderlijke positie verwierf. Een gedrongen figuur met een kop met borstels op een stierennek, geweldige biceps, een paar ijzeren handen, een gezicht zo grauw als beton, een stem als het geknetter van een machinegeweer, een paar fletse, blauwe trouwhartige ogen. De man had Geltungstrieb; van het ogenblik af, dat hij weer ter been was, heeft hij zich opgeworpen als maître de maison. Handig als de weerga, deed hij in de barak alle kleine huishoudelijke karweitjes, die anders verwaarloosd worden. Met fantastische verbalen, sappig verteld, won hij bet gehoor van de zaal. Hij drong door tot de dokterskamer, waar hij de dagelijkse zorg voor de orde op zich nam: hij maakte de bedden op, deed de was, bield de boel schoon, kokkerelde, organiseerde voor de dokterskamer, ook voor zichzelf, vooral tabak. Afgekloven pijp tussen de tanden, scharrelde hij de godganse dag in blauwe overall heen en weer tussen dokterskamer en de barak en de wasruimte. Woelig. Zijn stem knetterde de gehele dag door. Een nummer. Hij maakte zich onmisbaar, de macht steeg hem naar het hoofd, de dronken makende macht van de kleine man. Hij gevoelde zich onmisbaar, onder de hoge bescherming van de stationsarts, onaantastbaar: vrij van transport. Hij

bemoeide zich met de gang van zaken in de barak zelf, critiseerde het werk der broeders, berispte patienten. Hij mocht fantaseren als hij van zijn heldendaden vertelde in het veekopersbedrijf, hij had een sterke rechtvaardigheidszin en getuigde daarvan soms zo ruig mogelijk. Wrijvingan en ruzies waren het gevolg. De stationsarts liet hem begaan, mengde zich niet in de bisbilles met de broeders, met de patienten: Flip was zijn factotum, zijn onvervangbaar factotum. Vooral toen zijn vrouw en kinderen er eenmaal waren: het gerief was onbetaalbaar. Achter Flips rug werd voortdurend gekuipt: naijverige of gekwetste broeders of spionnen van buiten bewerkten zijn val. De arts moest hem uit de ziekenbarak ontslaan. Flip verhuisde naar een gewone woonbarak, maar hield de relatie met de dokterskamer aan: iedere morgen verscheen hij, in de oude, blauwe overall, trouw op zijn post, de pijp tussen de kaken, alsof er niets was gebeurd. Dat heeft hij nog vijf dagen kunnen doen. Als transportabel element plaatste de almachtige Registratur hem op de transportlijst; geen macht ter wereld kon ertussen komen. Vanmorgen is hij naar het Oosten abgeschoben. Een potentaat, enerzijds populair, anderzijds gehaat, is gevallen. Hij is gestruikeld over zijn machtsbegeerte. Au fond was het een goede, goedhartige, ronde kerel. De barak heeft aan leven en kleur verloren. Vanavond is de dandy van de barak gesuccombeerd. Een hevige diarrhee heeft het stoere, rechte lijf geveld. Dagenlang lag hij nog met een oog te staren, als een voorwereldlijke cycloop. Griezelig.

Woensdag 14 juli

Eerste teken van de inkrimping van het ziekenhuis: vanmorgen zijn er tweeënveertig bedden uit mijn barak gehaald. De dubbele middenrij is weer hetsteld tot een enkele rij, de verkeersruimte is vergroot, het straatje tussen de bedden is een heirweg geworden, de ventilatie is vergemakkelijkt, men haalt ruimer adem. Middaguur: grote beweging in de barak, de bedden moeten in allerijl terug op last van boven. De B-vleugel der barak moet worden ontruimd, een gedeelte der mannen wordt overgeheveld naar de A-vleugel, waar schrijver dezes resideert. De rest gaat naar barak 83. De B-vleugel wordt barak voor vrouwen, die weer elders vandaan komen. Iedereen is in actie, de dokters gaan langs de bedden voor het geven van verhuisvergunningen, de broeders sjouwen met bedden en matrassen, verhuizende patienten bedelen om goede ligplaatsen, andere patienten maken gebruik van de gelegenheid om betere plaatsen te veroveren, de kleine kinderen staan recht overeind in hun bedden te schreeuwen, maken, dol geworden door de commotie, buitelingen of organiseren kleine steekgevechten, patienten wijzen op hun voorhoofd, om aan te duiden dat zij het organisatietalent aan de top niet bizonder waarderen. Het is een gekkenhuis, of een poppenkast, of een kermis, dat weet men niet precies. De assistent-dokter

houdt een schreeuwerige toespraak, waarin hij de heren van de andere vleugel vertrouwd maakt met de gedachte, dat het regiem híér tweehonderd percent strenger is dan daar. In de B-vleugel was het een vrijgevochten bende: iedereen was op wanneer en zo lang hij wilde. Men kon soms nog tot elf uur heten op een bank voor het open venster in het washok vinden om een luchtje te scheppen, of een sigaretje te roken. Alle patienten moeten nu de gehele dag op bed blijven en op tijd gaan slapen. Wie dit gebod overtreedt, zal als gezond worden beschouwd en gaat de ziekenbarak uit. De patienten, die de dokter kennen, knipogen elkaar toe: de assistent schendt elke dag zelf de voorschriften van het regiem meer dan een keer. Hij is als een jonge hond, die overal blaffend tegenop springt en alles omver stoot. Hij gaat de gehele dag brullend door de ziekenzaal, hij vecht met de breeders, hij dolt met de patienten, hij rookt de gehele dag door, ook terwijl hij visite maakt, hij speelt schaak met de patienten. Voorschriften en de toepassing ervan zijn twee verschillende dingen. Dat zal straks wel blijken ... De betrekkingen tussen dokter en broeders, en patienten, is veel te innig geworden om de uiterste strengheid te betrachten. Vandaag is het een ‘lollige dag’.

Donderdag 15 juli

Changement de tableau. Ik heb een nieuw bed betrokken, een bovenbed, in de uiterste hoek van de barak, vanwaar ik een overzicht heb over het gehele tableau van honderddertig bemande bedden, geplaatst in vier gelederen. Ik gevoel mij als een filmregisseur in zijn cabine. Ik heb direct uitkijk op een man, die het slachtoffer is geworden van *shellshock* en aan een stuk door ligt te beven en te steunen, en op een blinde. Op de achtergrond ligt een kerngezonde rabbijn met een spierwitte baard, als op een praalbed, geflankeerd door twee jongens van een jaar of tien. Naast mij ligt een slachtoffer uit het concentratiekamp van Vught, een man, die nu al vijftien weken verzwakt terneer ligt en nog altijd niet vrij is van koortsaanvallen. Een groot deel van de patienten heeft de barakziekte: diarrhee. De gehele dag hangt er een faecaliënlucht in de barak. Ik ben er, wonderlijk genoeg, tegen gehard. De broeders, die de gehele dag met steekpannen sjouwen, zijn er tegen gehard; waarom zou ik er niet tegen gehard zijn? Men raakt in moeilijke omstandigheden aan veel gewend, waarvan men in normale sociale verhoudingen walgt. Het walgen leert men hier af. In een decreet van vandaag heft de Obersturmführer - wat een woord! - de vinger weer eens tegen de Joden op. Wie niet op het werk verschijnt, wie niet hard genoeg werkt, gaat op straftransport; wie teruggesteld is, zal aan de hogere autoriteiten worden gerapporteerd en bij speciale beschikking op straftransport worden gezonden en, in afwachting van deze beschikking, in de strafploeg van Westerbork worden ingedeeld. Wij zijn werkelijk

'Arbeitslager' geworden. Een tweede decreet herinnert er aan, dat het ons verboden is, in onze correspondentie mededelingen te doen omtrent de transporten of omtrent de interne aangelegenheden van het kamp. De barak, waar overtredingen worden geconstateerd, zal worden verstoken van schrijffaciliteiten.

Van de administratie bericht ontvangen, dat ik een blauwe Z-stempel heb gekregen. Dat wil zeggen, dat ik, 'bis auf Weiteres' ben vrijgesteld van transport naar het Oosten, dat ik recht heb op een rokerskaart, mij kan vervoegen tot Lippmann & Rosenthal, dat ik f 250,- op zak mag hebben en dat ik naar mijn betrekkingen en vrienden briefkaarten mag schrijven tot het bevestigen van de ontvangst van pakketjes. Ik ben een hele klasse verhoogd. Aan wie ik de blauwe Z te danken heb, weet ik niet; aan wat, evenmin. Dat zal later wel blijken. Menigeen verkeert in een soortgelijk mysterie als ik; dat zijn de bureaucratische krachten van het kamp. De voorspelling van de telepathe, dat ik niet op transport ga, schijnt uit te komen! Een hardgekookt ei, plus een halve komkommer. De laatste dagen melk ad libitum.

Vrijdag 16 juli

De cultuur heeft vandaag een goede dag. Een broeder heeft op verzoek van een aantal patienten de WC's van de rest van de wasruimte afgeschut door een paar matten, die hij heeft bevestigd aan een paar van de zoldering afhangende stukken ijzerdraad. Drie man tegelijk kunnen zich nu zonder al te veel gêne behoorlijk terugtrekken. Men is vol lof voor de broeder, die begrip had voor de geuite cultuurbehoefte. Naast mij ligt een vermeldenswaard geval: een zestienjarige jongen, onecht kind van een Joodse moeder, die als vader een Ariër heeft aangewezen, die het vaderschap ontkent en beweert dat de moeder met andere mannen heeft verkeerd. De rechtbank heeft in 1927 het vaderschap aangenomen door op eis van de moeder de man alimentatieplicht op te leggen. De moeder is sindsdien overleden. De jongen is besneden, maar is niet ingeschreven bij de Joodse Gemeente. Hij heeft zich, onder overlegging van het vonnis van de rechtbank en van een zg. negatief-verklaring der Joodse Gemeente te Den Haag, tot Seyss-Inquart gewend om een beslissing. De jongen vertoeft reeds sedert 10 mei in het kamp. Beweging in het kamp: vanavond om tien uur vertrekken driehonderd Joden naar Amsterdam, gedeeltelijk gemengd-gehuwden, gedeeltelijk juweliers en diamantbewerkers. Een gedeelte der diamantbewerkers heeft de vorige week nog op de transportlijst gestaan. De vertrekkenden zijn in de wolken. Onder applaus zijn transportabele patienten, die tot het transport behoren, uit de barak vertrokken. Op de Registratur vernomen dat mijn blauwe Z-stempel niet het gevolg is van het onderhoud met Fraülein Slottke. Hij komt dus uit andere bron; waarschijnlijk heb ik hem

te danken aan interventie van Schlesinger. Wat is hij op de duur waard? Er lopen geruchten, volgens welke de Palestinalijst op springen staat. Uit Enschede een transport van vijfentwintig man binnengekomen: ondergedokenen.

Zaterdag 17 juli

Het gaat weer tegen dinsdag: nerveuze stemming. Het is vrijwel zeker dat al degenen, die nog een groene stempel hebben en allen, die geen stempel hebben, op transport gaan. Voor de hoop dat nieuwe transporten uit Amsterdam of Vught de executie nog zouden kunnen vertragen, is geen ruimte: vannacht is zowel uit Amsterdam als uit Vught een klein contingent Joden binnengekomen, in totaal een zeshonderd. Onder deze zeshonderd bevinden zich bovendien nog een groot aantal Gesperrten, Zodat de oud-gedienden van Westerbork het grootste deel van het komende transport zullen moeten leveren. Vanmorgen is ook officieel indirekt bekendgemaakt, dat de Palestinalijst voor velen geen waarborg tegen deportatie meer oplevert. Allen, die voor deze lijst een Antrag hebben lopen, moeten deze vandaag tussen 12 en 4 uur op het bureau van de Joodse Raad aannemelijk maken, hetzij door officiële stukken uit Genève of Palestina, waaruit blijkt dat zij op de lijsten staan genoteerd, hetzij door een zg. Palestina-certificaat, hetzij door stukken waaruit blijkt dat echtgenoot of echtgenote zich in Palestina ophoudt. Dat wil dus zeggen, dat naar schatting negentig percent van hen, die zich voor de Palestinalijst hadden aangemeld, de Antrag niet aannemelijk kan maken en dinsdag a.s. op transport gaat. De Palestinalijst heeft uitruiling van Joden tegen Duitse staatsburgers ten doel: vijf Duitsers, naar men zegt, tegen één Jood. Een Jood staat dus gelijk aan vijf Duitsers! De Obersturmführer ruimt op: dinsdag gaat naar men zegt voorlopig weer het laatste transport en daarmede gaat zo mogelijk iedereen mee, die niet zal behoren tot het zg. blijvend gedeelte, dat zesduizend personen zou tellen. Op het ogenblik zijn op de Kommandantur conferenties gaande om precies uit te maken, hoe de ieeftijdsverhoudingen van deze zesduizend personen zullen zijn.

Het transport van gemengd-gehuwden c.s., dat vannacht om twee uur naar Amsterdam is vertrokken, werd verzameld in barak 58. Het werd tot het tijdstip van vertrek bezig gehouden door het cabaret van de commandant. Note gaie, als men denkt aan de beestachtige behandeling van de Joden die in de Hollandse Schouwburg op hun transport naar Westerbork moesten wachten of aan dat van de Joden, die na langdurige mishandeling of treitering te Vught naar Westerbork op transport werden gesteld, vaak zonder behoorlijke uitrusting. Vanmiddag een lange file van Palestina-Joden voor het gebouw van de Joodse Raad. Sombere gezichten, sombere gesprekken. Bij bosjes werden zij afgewezen. Een

document van een mijner vrienden luidde als volgt, afkomstig van het Office Palestinien de Genève:

'7. Juni 1943. Auf unsre Anfrage in der Angelegenheit des für Sie beantragten Zertifikates erhielten wir aus Jeruzalem die telegrafische Mitteilung dasz unsre zuständige Instanzen in Palestina Sie für den Austausch registriert haben.'

Afgewezen, kort en bondig. In totaal hebben een twaalfhonderd Joden met inbegrip van hun gezin dit lot gedeeld.

Voor het avondeten een rede van opperrabbijn De Vries over het lot der Joden. Profetische, lange, rechte figuur, hoog voorhoofd, nobele gelaatstrekken, lange, witte baard, slanke handen, heldere stem. Vergelijking met de uittocht uit Egypte, God en Israel zijn onafscheidelijk, Joden mogen vergaan, Israel is eeuwig, het Oude Testament is onvergankelijk, men mag de Joden hun bezit afnemen, als zij het leven maar behouden, de Joden zijn geen geslagen honden, maar leeuwen. Rhetorisch en esthetisch, maar geen aanwijzing voor de levenshouding van de Joden voor nu en voor de toekomst, geen richtlijnen voor hun verhouding tot de maatschappij, waarin zij leven. In zoverre een teleurstelling.

Zondag 18 juli

Vernomen, dat de heer P., directeur van het Algemeen Handelsblad, van de Duitse autoriteiten een wenk heeft gekregen, dat hij beter deed niet ten behoeve van oud-redacteuren van het blad moeite te doen voor de lijst-Puttkammer. De heer P. heeft mij niet geantwoord op een brief die ik hem heb geschreven om mij in een kritiek stadium de behulpzame hand te bieden. Het is nog altijd duister op welke instigatie Fräulein Slottke zich met mijn zaak heeft ingelaten. Intussen groeit de overtuiging hier, dat de lijst-Puttkammer geen ander doel heeft dan door een voorspiegeling van permanente vrijstelling van 'polizeilicher Arbeitseinsatz' in Polen het 'zwarte geld' uit de Joden te persen. Dit geld bestaat uit diamant en goud; papieren geld heeft voor het doel geen waarde: papier is geen goud. Puttkammer is een employé van de Rotterdamse Bank, die als lokvogel dienst doet Maar wij Joden grijpen ons aan iedere strohalm vast om aan de reis naar Polen te ontglippen. Wij zijn ervan overtuigd, dat, indien de oorlog nog lang duurt, wij allen in Polen zullen terechtkomen en weten ook dat geen enkele lijst daartegen als kruid kan dienen, wij allen trachten te rekken, in de hoop dat er eindelijk iets gebeuren zal, dat aan de deportaties definitief een eind maakt. Het handjevol Joden, dat hier nog vertoeft, gevoelt zich als de laatsten der Mohikanen. Zij vechten tot het uiterste, niet slechts om aan de onzekerheid van de bestemming te ontkomen, maar ook om 'erbij' te zijn als de zaak omzwaait. Vele vrouwen leven op de rand van haar zenuwkracht tengevolge

van de uitputting, die de aanhoudende onzekerheid van haar lot heeft teweeggebracht: wallen onder de ogen, afgematte trekken. En toch is alles relatief. Vanmiddag een Jood gesproken, die pas uit Vught is teruggekomen. In Vught waren bij het appèl de mannen opgeroepen met Portugese voorouders onder voorspiegeling, dat zij naar Portugal zouden worden getransporteerd. Hij had zich, ofschoon hij met de Portugezen niets uitstaande had, gemeld: hij wilde uit de hel van Vught weg. De gehele dag klinkt daar het 'Los, los!' met de stok en de karabijn op de achtergrond, zoals in een concentratiekamp. Hij kwam met gemengd-gehuwden en gedoopten in Westerbork terecht. 'Als ik te kiezen heb tussen Vught en Polen', verklaarde hij, 'dan liever Polen. Zoals het in Vught toegaat, kan het zeker niet in Polen toegaan. Een hel, een hel!' Dat was in de portiersloge die tegenwoordig clandestiene rooksalon is sedert de B-vleugel gesloten is voor mannelijke patienten. De wasruimte van de A-vleugel is een echte beestenstal en komt met de beste wil van de wereld voor rooksalon niet in aanmerking. De portier: 'Wat Polen betreft, ben ik ook optimistisch. Dat zal daar wel loslopen. Ik ken mannen, die uit Buchenwald en Dachau zijn teruggekomen.' Een Oostenrijks oud-Hauptmann: 'Dacht u dat ze ons naar Polen sturen om ons daar gezellig in een tuintje neer te zetten? Als ik optimist kón wezen, zou ik het zijn. De nationaal-socialisten zijn sadisten. Ik heb zelf tweehonderdzevenentwintig dagen in Buchenwald gezeten en ik heb er mijn gezondheid verspeeld. Ik was ijzersterk en nu ben ik op. Er komen Joden uit Buchenwald en uit Dachau terug, maar misschien drie op de honderd. De beste kerels zijn er verrekt. Ik weet zeker, dat als ik naar Polen word gestuurd, en ik gá dinsdag, dat ik het niet overleef. Werken kan ik niet meer en non-valeurs zullen ze zeker niet te eten geven. Dat komt in hun kraam niet te pas. Sadisten zijn het. Optimist ben ik niet.' Een dikke ader staat boven de slaap van de oud-Hauptmann. Het gelaat is diepgegroefd. De dokter: 'Van optimisme kan geen sprake zijn. Wie zich optimist noemt, geeft zich over aan luchthartigheid. Die heeft nog niets geleerd van de harde feiten. Wat horen wij uit Polen? Zo goed als niets. Een enkele maal komt eens clandestien een brief door, waarin een paar nietszeggende regels staan, en daaraan klampt men zich vast en ontleent daaraan steun voor zijn optimisme. Van de gesneuvelden horen wij niets. Nee, het optimisme kan niets veranderen aan de werkelijke toestand. Het is een beroerde boel. Wie naar Polen gaat, is afgeschreven.' De portier: 'En toch blijf ik optimist.' De ex-Hauptmann stikt in een aanval van asthma. Wij kijken elkaar als gewonde beesten in de ogen.

Maandag 19 juli

Het onechte kind, dat naast mij ligt, heeft vandaag uitsluitsel gekregen. Op het bureau van de Joodse Raad geroepen, kreeg

hij mededeling dat hij zich gereed moet houden om naar huis te vertrekken: hij is als Arisch kind officieel erkend. Grote sympathie bij de Joden, die om < hem > heen liggen. Van Trottel officieus bericht gekregen, dat Fräulein Slottke mij van de lijst van sollicitanten voor Theresienstadt heeft geschrapt, zodat ik rekening moet houden met transport naar Polen. Ik behoef mij echter voor het komende transport nog niet bezorgd te maken: Schlesinger zal mij van de transportlijst schrappen, mocht ik daarop voorkomen. ‘Ik heb je gered’, fluistert Trottel mij in het oor. Wellicht gaat na dit transport voorlopig geen transport; in de tussentijd kan ik met Schlesinger praten. Trottel speelt open kaart: ‘Ik stel mij op een egoïstisch standpunt. Ik heb tegen Schlesinger gezegd: na de oorlog komen de Duitse Joden in een moeilijke positie en het is van belang, Nederlandse Joden te hebben, die onze zaak opnemen!’ ‘Voorzover dat in mijn vermogen ligt, ben ik daartoe bereid.’ ‘Dat moet je maar duidelijk aan Schlesinger zeggen. Ik heb nog veel te doen vanmorgen, maar ik ben het je toch maar even komen zeggen.’ Nu weet ik, dat de Antrag voor Theresienstadt van Schlesinger afkomstig is geweest, om tijd te winnen. Het regent vandaag nog afwijzingen van Anträge, in het bizonder voor hen die zich hebben beroepen op de dubbele nationaliteit: Joden in Nederland geboren uit Engelse ouders, Joden, in Nederland geboren, maar in Engeland gehuwd, enzovoort. Definitie van een lijst: een verzameling van Joden, die op een bepaald moment op transport gaan. Het gehele administratiepersoneel van het ziekenhuis wordt vannacht gemobiliseerd bij gebrek aan ziekenpersoneel met het oog op het transport van morgen. Er zal < een > grote uittocht zijn van patienten, verplegers en verpleegsters en artsen.

Woensdag 21 juli

Gisteren een dag van dubbele ellende. Eerst het transport, 's Morgens om vier uur bij brutaal electrisch licht begon de assistent-dokter, door een paar broeders begeleid, weer zijn macabere rondgang door de barak om de slachtoffers stuk voor stuk uit hun slaap te wekken. De stationsarts, door een of andere onnaspeurlijke reden geprikkeld, greep in het werk van zijn assistent in: hij rende ook met een lijst in de hand hem achterna, tot midden in de zaal, en las met harde, hoge stem op een holletje de namen af van zevenentwintig patienten, die voor de reis naar het Oosten waren aangewezen. Dat waarmee anders een half uur van lopen en zoeken heenging, was thans in nog geen minuut gedaan: wat schril, wat cynischer, maar sneller en doortastender. Als het lancet van de chirurg, dat vastberaden en zeker in een ziek lichaam wordt gezet. Weer was een aantal ouden van dagen en gebrekkigen aangewezen om in de buik van de giftige slang te gaan en de reis naar het duistere Polen te doen. De blinde, die tegenover mij lag, rees op

met de moedige woorden: ‘Ik kan niet zien, maar ik weet dat ook in Polen de zon, de maan en de sterren schijnen.’ Sterke, karaktervaste kop, hoog, edel voorhoofd, waarvan de luiken blind zijn, maar waarbinnen een eigen leven huist. Menig ziende kan aan deze moedige man een voorbeeld nemen. Elke week heet het: dit is een verschrikkelijk transport. Alle transporten zijn verschrikkelijk. Telkens weer is het hartverscheurend, moeders en vaders, of enkel moeders met hun kleine kroost, een gele kaart op de borst, of gebogen ouden van dagen, allen beladen met hun laatste povere bezittingen, te zien uittrekken onder de hardvochtige wil van een mensenhater. Maar in de verschrikking zit crescendo: deze keer werden in het transport zwangere vrouwen in de zevende en achtste maand, en kinderen met roodvonk van acht dagen opgenomen, in goederen- en beestenwagens. Totdusver had men deze categorieën de ellende van een hachelijk transport bespaard. Zeker niet uit humanitaire overwegingen; maar omdat er nog geen bepaalde haast zat achter hun transport. Ze zijn nu blijkbaar ten offer gevallen aan de wens, zoveel mogelijk schoon schip te maken. 15 Juli was de datum, waarop Nederland zo goed als Judenrein moest zijn. Het is 15 juli en het quotum van negentigduizend Joden, dat Hitler had geëist, is geleverd. Bij het transport bevond zich ook een man (een S-geval) met zijn vrouw, die pas bevallen was en nog een klein, ziek kind. Dit transport was ook verder verschrikkelijk, omdat de gezinnen met kleine kinderen, die werden doorgezonden, legio waren: voornamelijk mensen, die hun hoop hadden gevestigd op Palestina, maar wier papieren waren afgekeurd. Het was voor deze mensen verschrikkelijk, omdat zij zich in hun hoop bedrogen achtten. Onder hen bevonden zich zo goed als alle leraren, die op Westerbork les gaven. Het was verschrikkelijk voor de vrome Joden, omdat een aantal bekende Nederlandse rabbijnen in het transport opgenomen was. Het was verschrikkelijk omdat het snikheet was. Het was waarschijnlijk psychisch gesproken wel het ellendigste transport, ooit van Westerbork naar het Oosten vertrokken. Wederom dezelfde ongerijmdheid: in strijd met de order van de Obersturmführer, zijn een aantal van de bekwaamste, vlijtigste en meest kundige broeders weggezonden, terwijl onbekwame en luie elementen zijn gebleven. Direct na het transport: verhuizing van barak 82 naar barak 83. Weergaloze bende. Razende dokters, schreeuwende broeders, voor de rest een horde trekkende met dekens, kleren, dozen met levensmiddelen. Verdere inkrimping van het ziekenhuis. Twee barakken zijn thans verdwenen, dat komt neer op een blijvende vermindering met ongeveer vijfhonderd bedden. In barak 83 heerst een zeer strenge discipline, men zou haast kunnen zeggen model, indien het ook hier al weer niet slechts het uiterlijk betrof. De broeders zijn geen broeders in hun optreden, maar cipiers, straf en hard, niet allen, maar de meesten.

De leiding is in handen van een broeder, die uit Apeldoorn komt en hier klaarblijkelijk dezelfde harde hand laat voelen als daar.

Donderdag 22 juli

Eerste conflict in onze nieuwe barak. Vanmorgen om half negen wandelt een lopend patient, een bokser, gespierd als een gorilla, doodgemoedereerd langs de portier de barak uit voor een slentertochtje op en neer langs de vensters. Stijl barak 82. De portier, eea Duitser, een gezicht als een ijzeren masker, stuift naar buiten. Wijst met zijn duim gebiedend over de schouder, bars: ‘Naar binnen, de barak in! Vóór elf komt hier niemand uit!’ ‘Je kunt me zeggen hoe laat het is. In barak 82 was ik het anders gewend.’ ‘Ik zeg u: naar binnen, anders zult u 's wat anders zien. Dan gaat u er uit!’ De patient wordt kwaad: ‘Wat zegt u? Ik zou maar oppassen als ik u was!’ ‘Voor dreigementen ben ik niet bang, dat moet u goed begrijpen.’ De patient stuift woedend op het portiertje af, heft een machtige arm omhoog en brult: ‘Rotvent, als je niet oppast sla ik je tot pap. Begrijp je dat?’ Het portiertje wijkt ineenkrimpend, doodsbleek in een hoek van zijn loge terug, doodsbenauwd voor de geheven zware arm. Administratiepersoneel komt verschrikt toegesneld. De portier, opeens weer moedig: ‘Hij gaat eruit, of ik zal rapport maken bij de OD.’ De patient: ‘Je kunt barsten!’ Verdwijnt in de barak. Portier brult: ‘Ik zal de OD waarschuwen!’ Lid van het administratiepersoneel: ‘U is werkelijk te stroef. U beschouwt de zieken als gevangenen. Het is hier geen gevangenis. Het zijn mensen.’ ‘Ik heb mijn orders en daaraan houd ik me. Hij gaat er uit!’ ‘U kunt uw orders hebben en toch kunt u de patienten menselijk behandelen.’ ‘Ik ben portier en vertegenwoordig het politiegezag. Met het verdomde Hollandse karakter valt niets te beginnen. Ze zullen zich behoorlijk gedragen. Ik heb mijn besluit genomen, en nog nóóit ben ik van een besluit teruggekomen.’ ‘Dat is uw grote fout, dat u dat niet kunt. Een verstandig mens komt van een besluit terug als het te hard is.’ De portier aarzelt: ‘Als hij behoorlijk zijn excuses aanbiedt, zal ik nog 's zien.’ Tweede conflict. Bezoekuur tussen zeven en acht. Smoorheet. Bezoekers hangen aan en om de bedden als bijen aan de korf. In een hoekbed ligt een oud-rector van een gymnasium, vermaard classicus, te lezen, zijn kippige ogen vlak op zijn boek, dat hij hoog tegen het licht houdt. Het bezoek van zijn bovenbuur omsingelt hem, berooft hem van het licht. Hij krijgt het benauwd, breekt door de mensenkluwen heen, vlucht de portiersloge in. De portier vangt hem op: ‘Dat gaat niet. U moet in uw bed blijven tijdens het bezoekuur.’ De rector neemt hem met zijn glunderogen spottend op: ‘Dat moet u dan maar eens proberen. Ik kan dat niet.’ ‘Wat ik moet proberen, zal ik zelf wel uitmaken. Maar u moet u aan de reglementen houden.’ Hij wijst met uitgestrekte arm naar een plakkaat aan de muur.

‘En die zeggen, dat u in bed moet zijn.’ Gezicht van: ziezo, nou weet u 't! ‘Die reglementen zijn door de Duitsers gemaakt, mijnheer, en wij zijn met elkaar Joden, en die moeten elkaar zo verdraagzaam en goed mogelijk behandelen.’ De rector wist met zijn zakdoek doodbedaard zijn bril af. ‘Ik heb met uw praatjes niets te maken. U gaat naar binnen.’ ‘U is geen ziekenhuisportier, maar, als ik zo zeggen mag, een Feldwebel.’ De portier heeft een kop zo rood als de lellen van een kalkoense haan. Hij zwijgt, maar zijn ogen bliksemen. Als hij de goede rector had kunnen vernietigen, had hij het zeker gedaan. Grote controle vandaag op de bedbagage: een doos mag niet groter zijn dan 20 × 20 × 30 cm. Een der broeders inspecteert! de inhoud van dozen en smijt eruit wat naar zijn mening aan etenswaren overbodig is. Klein dictatortje, opgevoed in de school van de knecht van de knecht van de Führer. Voor de rest liggen de patienten, de meesten, volwassenen én kinderen, al weken lang niet behoorlijk gewassen, te zweten in hun bedden in de smeltende hitte. Elders worden de patienten naar buiten gedragen; hier steekt geen broeder een vinger in hun belang uit. Het stinkt in de barak. Geen dokter die zich met de zaak bemoeit. De patienten zijn razend; zij liggen onder elkaar te mopperen, te schelden of te vloeken. En kwaad naar de vliegen te slaan, die bij zwermen om de bedden rondzwerven. Grote schaarste aan rookwaren. Voor een pakje sigaretten betaalt men grif f 22,50.

Vrijdag 23 juli

De Obersturmführer loopt met plannen rond. De geruchten als zou Westerbork op het bestaande niveau als Arbeitslager worden geconsolideerd, nemen vastere vorm aan. Een bepaald aantal bijeengelegen barakken is aangewezen voor de industrie, metaalbewerking, lompensortering, confectiebedrijf; de resterende bewoners worden geconcentreerd in een bepaald complex barakken. De commandant meent, zo heeft hij gezegd, dat Joden die de gehele dag werken, behoefte hebben aan ontspanning. ‘Mijn Joden’, zoals hij zegt. Sedert kort heeft hij daarvan praktisch blijk gegeven: door een Symphonie-orkest, dat later werd veranderd in een cabaret, dat nog altijd geregelde voorstellingen geeft. Alleen is intussen de Arische muziek, die aanvankelijk werd toegestaan, weer verboden; nog slechts Joodse muziek is toegelaten. De grilligheid is duidelijk herkenbaar. De commandant verschijnt nog geregeld in het cabaret, waar hij zit te schudden van de pret, zich op de knieën slaat van plezier. Maar applaudisseren doet hij niet, kan hij als SS-officier niet. Onlangs waren een paar rijke Drentse boeren zijn genodigden, die niet waren geïnstrueerd: zij applaudisseerden als gekken. Aan de commandant wordt thans de bedoeling toegeschreven, een café-chantant te doen inrichten voor de volwassenen, een speeltuin voor de kinderen, ter verhoging van de gezelligheid. Dat lijkt op goedheid des

harten. Hij laat zich de laatste tijd ook persoonlijk meer in met zijn Joodse artisten. Hij is erg op hen gesteld, heeft hun aparte huisjes ter bewoning gegeven, heeft hen vrijgesteld van transport. Hij heeft hun onlangs na een der voorstellingen cognac en andere versnaperingen gestuurd. Gisternacht heeft hij Ehrlich en enkele andere artisten tot diep in de nacht op bezoek gehad en vriendschappelijk met hen gepraat. De artisten zijn geen gewone mensen! Dus ook geen gewone Joden. Maken trouwens niet de Führer en zijn vrienden uit wie Jood is? Ehrlich antwoordde op de vraag, of de commandant antisemiet is: 'Jawohl aber nicht für mich und dich.' Wat bezielt de commandant? vraagt men. De Untersturmführer, die bekend staat als een hond van een vent en menig pak ransel op de openbare weg van het kamp heeft uitgedeeld, heeft vandaag poeslief gedaan. Hij heeft bij een bezoek aan barak 21 de Joden vriendschappelijk op de schouder geklopt. His master's voice? Iedereen in het kamp spreekt over de reorganisatieplannen van de commandant en zijn joviale stemming en is geneigd, dat in verband te brengen met de gebeurtenissen aan de fronten van de laatste tijd.

Zaterdag 24 juli

Het verhaal loopt in het kamp dat ik met toestemming van de Obersturmführer een roman over Westerbork schrijf en dat ik de commandant iedere dag een hoofdstuk moet voorlezen. Gisteren was officieus bekendgemaakt, dat er voorlopig geen transporten meer zouden gaan, niet meer van Westerbork naar het Oosten, niet meer van Amsterdam naar Westerbork. Vanmorgen kwam als donderslag uit heldere hemel, - die anders zo helder niet is, want er hangt altijd hier of daar nog wel een wolkje - het bericht, dat er weer een transport uit Amsterdam op komst was. Gisteren liep trouwens al het gerucht, dat er weer Joden in de Hollandse Schouwburg zaten. Vanmiddag om zes uur is een transport van vierhonderdvijftig Joden aangebracht: voor een groot deel leden van de Expositur, ook (op enkelen na) de zestig Joden, die op Westerbork deel hebben uitgemaakt van de Joodse Raad en de vorige week als een soort beloning voor goed gedrag met een speciale Ausweis naar Amsterdam waren teruggezonden. Er zit wrange humor in het geval: er waren Joden onder, die met hun hele hebben-en-houden: pannen en potten, erwten en bonen, bepakt en bezakt naar Amsterdam waren teruggekeerd, als gierigaards Westerbork hadden verlaten. Ze kwamen nu terug met een enkele rugzak en een deken, de man met een zware stoppelbaard, de vrouw verfomfaaid. Men kon onder het publiek horen: 'die gun ik het!', of 'had hij nou maar zijn geld opgemaakt!' enzovoorts. Leedvermaak. De knechten van de Führer spelen met de Joden als de kat met de muis: zij jagen ze van de ene hoek naar de andere en hebben lol over hun angst en hun geleidelijke uitputting. De knecht op

Westerbork richt als hoon voor hen een cabaret met lichte, luchtige muziek op als afwisseling van de macabere transporten op dinsdagochtend. En de Joden schamen zich niet, dit cabaret te frequenteren (met uitzondering van hen, die ambtshalve gedwongen zijn het cabaret te bezoeken): het kost maar een dubbeltje! Nadere bizonderheden over het bezoek van Ehrlich c.s. aan de Obersturmführer: Ehrlich was vergezeld van Camila Spira, Ziegler, Schlesinger, Todtmaan. Chaja Goldstein, die tot de clan behoort, was niet uitgenodigd. Ze was razend, als een spin. (Zo ziet zij ook in gewone doen uit). Dat is excusabel: het is niet opwekkend, door de beul van je rasgenoten, van je vader en je moeder, te worden veronachtzaamd. De commandant was gesecondeerd door zijn moeder, die onder het lamplicht zat te breien, en door mejuffrouw Hassel, zijn secretaresse. Het gesprek was geanimeerd. Schlesinger alleen was wat stilletjes. De Obersturmführer deed een verhaal over bijenteelt: hij bekende, dat hij er niet veel van wist, maar hij had er van een vriend een en ander over gehoord. Een der gasten karakteriseerde hem als: een goeie jongen, die nog veel moet leren. Het gezelschap bleef tot diep in de nacht bijeen, maar er werd hoegenaamd niets geserveerd, geen eten en geen drinken. De volgende dag verklaarde Ehrlich tegenover vrienden: ik ben nu favoriet, ik kan nu, als ik wil, mensen redden. Zou hij Schlesinger naar de kroon willen steken? Moeder zit met haar dochtertje aan het avondeten. Dochtertje trekt een vies gezicht tegen de pudding. Moeder: hoor eens, als je je pudding niet opeet, ga je zónder mammie op transport. De patient, die de portier met een pak slaag heeft gedreigd, heeft geen excuses aangeboden. De portier heeft de OD buiten spel gelaten. De patient loopt nog ongehinderd rond. De portier geeft nog altijd iedereen een grote bek. Een hard gekookt ei.

Zondag 25 juli

Decreet van dr. Pick, chef van de quarantainedienst: aangezien vliegen besmettelijke ziekten overbrengen, is ieder kampinwoner verplicht vijftig vliegen per dag te vangen en ze, gewikkeld in een papiertje, bij het quarantainestation in te leveren. Het paard achter de wagen: de hopen vuilnis, die in de nabijheid van het kamp liggen en waar de vliegen welig tieren, blijven buiten beschouwing, evenals de open, onreine WC's, bronnen van besmetting. In een der ziekenbarakken heeft men vliegenpapier opgehangen, waarop de vliegen bij honderden en duizenden gevangen worden. Het vliegenpapier is echter schaars. Gisteravond particulier bezoek bij een vooraanstaand Nederlands-Joodse dokter en zijn vrouw, in diens spreekkamer. Nog een andere dokter en diens vrouw waren op bezoek. Discussie over toestanden in het kamp. Ik: 'De Hollandse Joden kunnen het bloed van de Duitse Joden wel drinken.'

Gastheer: ‘Omgekeerd ook. Ik heb veel met de Duitsers gepraat en zij zijn nog altijd razend, dat zij hier zijn terechtgekomen, dat zij in het begin veel ontberingen hebben geleden, honger en kou. Zij zijn kwaad, dat de Hollandse Joden hen in de steek hebben gelaten.’ Genodigde doktersvrouw: ‘Dat zijn praatjes. De Hollandse Joden hebben de Duitse Joden geholpen wat zij konden. Ze hebben ze hele zendingen cacao, koffie, kaas gestuurd. Dezer dagen heeft een alter Kamp-Insass ronduit in mijn barak verklaard, dat de Nederlandse Joden geen schuld hebben aan het lot van de Duitse Joden. Zij hebben de ellendige Pruisische geest, die nooit tevreden is, alle schuld op anderen afschuift, steeds meer wil hebben. Ze blaffen en brullen de hele dag, blazen elke kleinigheid op tot een geweldig feit en dreigen iedereen die niet onmiddellijk gehoorzaamt, met transport.’ Gastvrouw: ‘De Duitse Joden hebben zeker geen reden om over de Nederlandse Joden te klagen. Ze zouden zich eerder kunnen beklagen over hun eigen Joodse landgenoten. Wat hebben de rijke Duitse Joden, die zich met vermogens in Amsterdam-Zuid vestigden, voor hun arme landgenoten gedaan? Niet veel. Zij hielden hun handen stijf op hun zak. Laat iemand dát maar eens tegenspreken.’ ‘Hoe is u hier door de Duitse artsen ontvangen?’ Gastheer: ‘Niet vriendelijk. Ik mocht in het begin wel een paar consulten houden per dag, en als ik er twee had, vond ik het druk; maar in de ziekenhuizen zelf mocht ik niet komen. Later pas is dat veranderd. Tegenwoordig is de verhouding onder de doktoren goed; er heerst een goede corpsgeest.’

Maandag 26 juli

Geestdriftige stemming: via de marechaussée is het bericht binnengekomen dat Mussolini is afgetreden. De BBC heeft het nieuws omgeroepen, de Duitse radio heeft het eveneens bekendgemaakt. Tot in de middaguren heeft nog de traditionele twijfel geheerst, ondanks het feit dat Gemmeker, de commandant, tot een vooraanstaande Jood hier de vraag stelde: ‘Was sagen Sie zu Mussolini?’ Tijdens het visite-uur van zeven tot acht is de twijfel definitief opgeheven door het ‘Nieuwsblad van het Noorden’, dat binnenkwam en een bevestiging bevatte van het bericht. Verder twee proclamaties, een van < de > maarschalk, een van de keizer-koning aan het volk, waarin wordt geproclameerd, dat de oorlog wordt voortgezet. De gehele dag heeft de naam Mussolini door het kamp gezoemd. De opvatting overheerst, dat de oorlog nu spoedig tot het verleden zal behoren. Hardnekkige pessimisten zijn op slag tot optimisten bekeerd. Optimisten geloven, dat zij over een of twee maanden thuis zullen zijn. Politici menen, dat we in de juli-maand van 1918 leven. Zij worden gesteund in hun opvatting door berichten, dat in de Balkan opstandige bewegingen worden gesignaleerd. Opmerkelijk is, dat in de proclamaties van de maarschalk en de keizer-koning

aan Mussolini geen dank wordt gebracht voor de bewezen diensten, geen zinspeling wordt gemaakt op het fascisme, noch op de verbondenheid met Duitsland. Slechts wordt gesproken van het gegeven woord. Wij kijken scherp uit naar wat volgt.

Een van mijn vrienden, die per jongste transport uit Amsterdam in Westerbork is teruggekomen, ontmoet. Hij was verrast mij nog hier te vinden. ‘Hoe heb je hem dat geleverd?’ ‘Protectie van Schlesinger.’ ‘Staat zeker iets tegenover.’ ‘Ik denk van wel. Wat ik zonder mij te compromitteren voor hem zou kunnen doen, zal ik doen.’ ‘Je moet er toch niet voor zorgen, dat hij niet wordt doodgeslagen?’ ‘Dát nu niet. Maar à la guerre comme à la guerre.’ De schoolkinderen zijn vandaag op last van hogerhand naar de hei gestuurd om lupinen te plukken. Brandende zon. Ze zijn bekaf teruggekomen, verscheidene met zonnesteek. Met het jongste transport uit Amsterdam zijn een paar gesteriliseerde mannen meegekomen, die onlangs uit Westerbork naar Amsterdam waren gezonden. Transport van vijftig vrouwen en kinderen, ondergedokenen, uit Scheveningen aangekomen. De Obersturmführer heeft gisternacht na de cabaretvoorstelling, die tot één uur duurde, zich wederom persoonlijk onderhouden met zijn kunstenaars en een aantal genodigden. Hij heeft cognac geschonken en sigaren uitgedeeld. Hij ontpopt zich als kunstbeschermer.

Dinsdag 27 juli

Toen gisteravond de ziekenhuispatienten na een woelige dag juist tot rust waren gebracht en zoetjes op hun bedden lagen, slechts worstelend met een haast ondragelijke hitte, kwam de zeventienjarige zoon van de stationsarts binnen met het bericht: ‘De Italianen hebben vandaag om kwart over drie de wapens neergelegd. Ik heb het gehoord van Tobias, dezelfde die vanmorgen het aftreden van Mussolini heeft meegedeeld.’ Als geëlectrificeerd richten zich de patienten overeind. ‘Dan is het gauw afgelopen.’ ‘Dan gaan we gauw naar huis.’ Een heft het soldatenlied aan: ‘t Is nog mááár een poepie daaage ...’ Anderen stemmen in. Gezoem door de zaal. De broeders vergeten dat de patienten stil moeten zijn, volgens het reglement. Het bericht klinkt onwaarschijnlijk. Vanmorgen nieuwe lezing: de Italianen hebben vannacht om twee uur de wapens neergelegd. Zou ‘officieel’ zijn, afkomstig van de marechaussée. De vreugde is gedempt wegens verscherping van het kampregiem: de commandant heeft het standrecht voor het kamp afgekondigd, samenscholingen van meer dan twee man zijn verboden. Ook het toezicht op het dragen van de Jodenster is verscherpt. Er wordt druk gepolitiseerd. De portier heeft gewaarschuwd: ‘Niet politiseren, er lopen spionnen in het kamp rond, ook in deze barak ligt er een. Wees voorzichtig.’ Men fluistert nu omzichtig met zijn directe vrienden. Velen zijn er van overtuigd,

dat de oorlog nu snel ten einde gaat. Ik moet aan mijn telepathe denken: 16 augustus, heeft zij gezegd. Vanmorgen is zij naar Amsterdam vertrokken, met een partijtje gemengd-gehuwden. Maar toch klinkt het bericht nog onwaarschijnlijk: het klopt niet met de proclamaties van de keizer-koning en van Badoglio. Het is nog te vroeg: de regie moet nog worden voorbereid. Laat in de middag: de stemming is gezakt, het opzienbarende bericht is niet bevestigd. Het is duidelijk, dat Italië niet gecapituleerd heeft. Men is er echter zeker van, dat de capitulatie spoedig komt. In de loop van de dag zes Joden gearresteerd omdat zij in het openbaar geen ster hadden gedragen, maar later weer vrij gelaten. De Obersturmführer voelt zich gegriefd door kwaadwillige praatjes, die over hem worden verspreid. Bij proclamatie heeft hij daarover zijn misnoegen te kennen gegeven. 'Wederom' zegt hij, 'zijn in het kamp onverantwoordelijke geruchten in omloop, en wel in verband met proeven voor cabaret- en concertvoorstellingen en het proberen van artisten. Ik beveel derhalve als strafmaatregel, dat de voorgenomen amusementsmuziek op zondagmiddagen niet zal doorgaan. Bovendien maak ik er uitdrukkelijk op opmerkzaam, dat bij het voor de dag komen van verdere geruchten de voortzetting van artistieke voorstellingen ernstig in gevaar komt.' (De vertaling van de oorspronkelijk in het Duits gestelde proclamatie komt niet voor rekening van de schrijver.) Die brave commandant, zo maar het slachtoffer van praatjes! Het zal ons een zorg zijn, of hij ons op amusementsmuziek wil trakteren en of zijn cabaretvoorstellingen-met-een-vieze-bijsmaak al of niet worden voortgezet. We wachten op de ineenstorting van het regiem. Vandaag zijn de schoolkinderen wederom naar de hei gestuurd voor het plukken van lupinen. Brandende zon. Wederom gevallen van zonnesteek. Opgeschoten jongen met spiernaakt, gebruind bovenlijf achter een handkar. Op zijn rechterborst een helgele Jodenster, vastgeplakt met leukoplast. Leuke donder.

Woensdag 28 juli

De grachten langs het prikkeldraad naderen hun voltooiing. Over een groot deel staan zij voor een derde gevuld met water, stilstaand water. Na een paar dagen reeds neemt het een modderkleur aan. De grachten, die het langst gevuld zijn, zijn een zwarte modderpoel geworden, vies en smerig. Zij wasemen stank uit, die zich paart aan de stank van de latrines. Walgingwekkend. Langs de grachten staan woonbarakken, de latrines staan op enkele plaatsen midden tussen de woonbarakken in. Overal stijgt de stank uit de bodem op. Aan de rand van het kamp strekt zich een kleine tuinderij uit. Zij is bemest met menselijke uitwerpselen. Een Frans schrijver heeft eens gezegd, dat de faecaliën van de méns het gemeenst stinken. De Duitse autoriteiten demonstreren het hier. Walgingwekkend. Ook de mensen zijn walgingwekkend. Hun adem

stinkt: hun tong is gedompeld in sexuele drek, die zij onophoudelijk uitbraken. Een voorbijgaande vrouw of meisje is vaak het voorwerp van geile spot, elke opmerking, die zich daarvoor leent, geeft aanleiding tot geslachtelijke aardigheidjes. Zoals kleine kinderen zeggen: poep. Onder de Duitse Joden heerst zenuwachtigheid. Met het naderen van het eind van de oorlog duikt voor hen een probleem op: waarheen? Hun vreugde over de loop van zaken is getemperd. Zij hebben hun vaderland verloren, zijn uitgedreven en *ausgebürgert*, statenloos, zij willen of kunnen niet terug. Zij willen ook niet het risico lopen, opnieuw het slachtoffer te worden van antisemitisme, dat ook voor het naziregiem het leven van de Joden in Duitsland onaangenaam heeft gemaakt. Zij vragen zich af: kunnen wij in Nederland blijven en daar als vrije burgers leven? Zij hebben niet het gevoel, dat zij deze vraag met ja mogen beantwoorden. Al lang bekruipt hun het pijnigende besef, dat ook Nederland hun geen blijvende herberging zal willen bieden en dat zij het kamp Westerbork nog lang na het vertrek van de laatste Nederlandse Jood zullen moeten blijven bewonen. Een Duitser, met wie ik een dezer dagen over dit vraagstuk sprak, verklaarde: ‘Zodra ik maar even de kans krijg, smeer ik 'm.’ Zo denken er natuurlijk velen over. De Duitse Joden hebben zelf de oplossing van hun probleem bemoeilijkt door hun Pruisische bazigheid tegenover de Nederlandse Joden. Deze zeggen: niet alleen Duitsers eruit, maar ook de Duitse Joden. Dat zeggen zij in de vaste overtuiging, dat zijzelf in Nederland zullen blijven of er zullen terugkomen. Maar het getuigt van hun geladen gemoed tegen hun Duitse rasgenoten. Het schijnt dat sedert de dramatische val van Mussolini de spanningen tussen de twee groepen Joden zich verscherpen. Trottel fluisterde mij gisteren in: ‘Het begint gevaarlijk te worden.’ Dat komt hierop neer: vele Duitsers, die zich tegenover de Nederlandse Joden misdragen hebben, hen hebben uitgekafferd, hun hun macht hebben laten gevoelen, beginnen gevaar te ruiken, wraak te duchten. En nog altijd hebben de Duitse Joden niets geleerd: zij blijven kafferen, blijven hun machtswellust uitoefenen. Gisteren nog Frau Stein, de dictatrice van het Woningbureau, tegenover een Duitse rabbijn, die revisie kwam vragen van een besluit, dat zijn verhuizing betrof. Frau Stein, een man-wijf om te zien, stekende ogen: ‘Ich habe meinen Entschlusz gefasst, und er ist unabänderlich.’ Bits en spits, hard, arrogant, om haar een bak koud water over het krampachtige hoofd te gieten en haar te doen afkoelen. Het is deze brute, onmenselijke arrogantie, die onder de Nederlandse Joden zoveel kwaad bloed heeft gezet. En niet alleen onder de Nederlandse Joden; ook onder Duitse Joden, die verbitterd door hun jarenlange isolatie hier, graag hun opgekropte woede zouden koelen aan hun eigen ras- en landgenoten, die als kleine Hitlers dictatortje hebben gespeeld,

geraasd, gescholden, gedreigd, wraak geoefend. Vanmorgen heeft een Duitse vrouw van deze wraakgevoelens getuigd, toen een Duits-Joodse ploegbaas zijn mannen, die naar zijn zin niet behoorlijk poot-aan gespeeld hadden, dreigde met een paar uur overwerk. ‘Wenn man später d'rauf los haut, hau' ich mit.’ Zo lopen de spanningen dwars door de nationaliteiten heen, Nederlandse Joden haten Duitse, maar ook Nederlandse, bijvoorbeeld leden van de Ordnungsdienst, Duitse Joden hebben zware grieven tegen de Nederlandse, maar zij koesteren ook rancunegevoelens tegen menigeen hunner landgenoten. Het gehele kamp gist van rancune over aangedaan leed, over achteruitstelling, over wat niet, en nu reeds begint de angst voor de botviering van deze rancune zich af te tekenen in de kringen der Duitse Joden. Men ziet om naar houvast, naar bescherming, wie zal hun houvast geven, wie bescherming? Wie zal de anderen bescherming verlenen indien en als de volkswoede in het kamp losbarst. Het wordt tijd te gaan denken aan een boven partijen staande Orde-Dienst, die moord en doodslag voorkomt of tegengaat.

Donderdag 29 juli

Vandaag mijn broer uitgeleide gedaan tot aan de marechaussée-kazerne. Hij is Arisch gehuwd. Negen weken heeft hij als leider aan multiple sclerose in het ziekenhuis gelegen. Hij is, als zovele patienten, die lijdende zijn aan een chronische ziekte, sterk achteruitgegaan wegens gebrek aan behoorlijke medicijnen, maar meer nog wegens gemis aan behoorlijke omgeving met goede, liefderijke verpleging. Hij kon nauwelijks nog met hulp, zijn benen verzetten. Ik had gemakkelijk kunnen ontsnappen. Zonder dat de marechaussée het bemerkte ben ik met de twee leden van de Ordnungsdienst, die mijn broer vervoerden, tot de vrachtwagen doorgedrongen, die hem naar Assen, naar de trein, vervoerde. Een ogenblik heb ik in verleiding gestaan, maar ik heb daaraan weerstand geboden: ik wilde in geen geval mijn broer in gevaar of moeilijkheden brengen. Bovendien schoot door mijn brein: het is de moeite niet meer waard, de oorlog is gauw voorbij. 't Is een wonderlijke sensatie, zo dicht bij de vrijheid te staan en ze af te wijzen. Alsof men zich van een aantrekkelijke vrouw afwendt. En toch is deze vrijheid een relatieve winst. Wie zich in Westerbork kan handhaven, de transporten kan ontgaan, kan meer doen met zijn positieve gevangenschap dan de Jood in Amsterdam met zijn relatieve vrijheid of de Jood die is ondergedoken en tussen vier muren zit, en elke minuut het gevaar moet duchten geknipt te worden. De gevangenschap is het prikkeldraad en de opgelegde discipline in de barakken, maar verder kan men zich met wat fantasie en humor en wat liefde tot de natuur, een eigen wereld scheppen, waarin men de gevangenschap van het materiële lijf vergeet. Men kan zowel bij het werk, mits het buitenshuis ligt en zolang het normale krachten niet te boven gaat

- en dat gaat het in Westerbork zeker niet -, als in zijn vrije uren, die men buiten kan doorbrengen, genieten van de wijde luchten, de wijde hei, van de vogels. De luchten werken hier zo kostelijk, de hei heeft zijn kleuren, de zonsondergangen zijn verrukkelijk, zwermen meeuwen, wit lijf met zwarte kop, leven, misschien bij duizend tegelijk, hun dartelheid in de lucht uit. Ik kan lang naar de meeuwen staan kijken: zij zijn het symbool van de waarachtige vrijheid: zij onttrekken zich aan de aarde wanneer zij willen, zij zeilen vrij op de wind, zij stijgen en dalen, soms in ordelijk verband, soms ordeloos en grillig, als een reeks losse gedachten, maar altijd sierlijk. Zo kan mijn lichaam binnen het prikkeldraad gevangen zitten en mijn geest er vrij en ongebonden buiten toeven. Dit gebeurt natuurlijk in het onderbewustzijn of het bewustzijn, dat op zekere dag het prikkeldraad ook voor het lichaam geen beletsel meer zal zijn en dit de geest, de gedachten in de ruimte vrij kan volgen. Maar men kan in gunstige omstandigheden, zoals de zomer oplevert, het gevoel van gevangenschap voor een groot deel overwinnen. Men kan zelfs het gevoel aankweken, dat men hier onder wat ongunstige omstandigheden een zomervacantie doorbrengt. Het komt op de fantasie aan.

Vandaag grote overgang: de stationsarts heeft mij uit de ziekenbarak ontslagen, niet omdat mijn gezondheid hem hinderde, maar omdat het ziekenhuis nog steeds verder wordt ingekrompen en er telkens gebrek aan ruimte ontstaat. Ik ben geplaatst in een gewone woonbarak (85) voor het eerst na bijna negen maanden in het ziekenhuis te hebben doorgebracht. Een beetje opzienbarend afscheid van vele mannen, die ik, zij het oppervlakkig, had leren kennen. Voor het eerst sedert mijn entrée zit ik te schrijven aan een tafel, geen mooie of stevige, maar toch een tafel, met een bank voor mijn zitvlak. Tot nog toe had ik voortdurend. zittend in bed geschreven, of een enkele keer zittend in een kruiwagen in mijn vroeger straatje. Ik voel mij weer een beetje maatschappij-mens in gezelschap van andere mannen, die aan de tafel de krant zitten te lezen. Ik ben verlost van het ziekelijke oude-mannetjesgedoe, van het gerochel en het gereutel, van de stank en het gedril van het ziekenhuis. De barak, waarin ik ben terechtgekomen, staat bekend als een goede barak. Hij is gereserveerd voor families zonder kleine kinderen (tot veertien jaar). Hij maakt een zindelijke en rustige indruk: de grond ziet er een stuk properder uit dan die van de ziekenbarakken, waar toch elke ochtend gedweild wordt. Hij ligt aan de uiterste oostelijke kant van het kamp en geeft uitzicht over de heide tot aan de horizon. Overigens staan de bedden dicht opeen, drie verdiepingen hoog, maar met behoorlijke doorgangen, zodat de barak niet overvuld is. Nog niet; het kan nog komen. Ik voel mij na een verblijf van een uur al ingeburgerd. Wonderlijk toch is het adaptatievermogen van de mens: alles gaat hier razend snel,

als het eenmaal gaat, en de mens met een gezonde geest verwerkt het even snel en gemakkelijk. De dingen des levens zijn zo dramatisch of tragisch als men ze zelf wil maken. Men leert hier de onbelangrijke dingen als onbelangrijk te beschouwen en alleen de heel grote essentiële dingen als groot en essentieel. Dit kamp is als verschijnsel, als realiteit een monstrum, maar de dingen die erin gebeuren zijn zo kleurrijk, zo wisselend, zo humoristisch, dat men zijn ogen uitkijkt en het kamp vaak vergeet voor de gebeurtenissen.

Vrijdag 30 juli

Het regiem is verscherpt. Gevolg van de loop van zaken, militair en politiek. De Duitsers zijn nerveus. Een der SS-officieren heeft zich gisteren laten ontvallen: ‘Die Juden werden bemerken was die veränderte Umstände für sie bedeuten.’ De omstandigheden zijn dus veranderd. Om te beginnen is de censuur op de binnenkomende post verscherpt. Sedert enkele dagen zijn de agenten van Lippmann & Rosenthal, die zo goed als niets meer om handen hebben nu er vrijwel geen transporten meer binnenkomen, belast met de censuur. Het is reeds vele malen voorgekomen, dat kampingezetenen ontboden zijn om zich te verantwoorden wegens uitdrukkingen en mededelingen in brieven aan verwanten. Ook is de controle op de bezigheid der Joden verscherpt: SS-mannen zijn sinds gisteren bezig met het inspecteren van de barakken en roepen iedereen, die zij overdag aantreffen, ter verantwoording. Wie niet een behoorlijk alibi kan verschaffen, wordt of bij het arbeidsproces ingelijfd, of gestraft. Anderzijds blijft de commandant mild: sedert eergisteren mogen de Joden in de woonbarakken met het oog op de buitengewone hitte langer opblijven. De eerste avond tot half twaalf. Twee echtparen hebben van < de > gelegenheid gebruik gemaakt om te eclipseren. Gisteravond tot elf uur. Vele Joden koesteren de vrees, dat de nationaal-socialisten hen te elfder ure nog in allerijl naar Polen zullen zenden. Niets wijst nog daarop. Gisteravond eerste avondlijke tocht door het kamp in het donker. De Boulevard des Misères leek een soort Kalverstraat: giechelende meisjes gearmd, tussen bedaarder wandelaars, die een hoekje om maakten. In het midden van het kamp een machtige schoorsteen, reikende naar de lila hemel. Aan de ene kant van het kamp theepartijtjes, aan de andere kant schimmige, vrijende paartjes, als katten over de heide sluipend. In een der straatjes jazz-muziek van het cabaret-orkest: ‘Bei mir bist du schön’, in Duitsland streng verboden wegens de Jiddische inslag, onder de belangstelling van honderden kampbewoners. Net als een Indianenstadje in Midden-Amerika, midden in de prairie, waar de cultuur zich voor het eerst presenteert. Last in mijn barak met mijn bagage. Ik heb hier niets anders dan een bed, dat ik tussen mijn lichaam en mijn bagage moet verdelen. In het ziekenhuis

had ik het ruimer: ik kon mijn bagage in het bagagedépôt deponeren en als ik ze bij me wilde houden, kon ik ze wegstoppen, hetzij onder of achter mijn bed, ze plaatsen op een bankje naast, of op een plankje boven mijn bed. Ruime keus. Zo kon ik in de loop van de tijd weer een zeker bezit aankweken. Ik ben hier aangeland met zo goed als niets, een pyama, een hemd, een broek, een tandenborstel. Ik miste niets, was gelukkig met mijn staat van bezitloosheid. Eindelijk niets! Familie en vrienden hebben mij van allerlei gestuurd, kleren, boeken, conserven, etcetera. Ik heb mij met dit nieuwe bezit verzoend, ben er weer gelukkig meer geworden. En nu zit ik met dit bezit in mijn maag, weet er geen raad mee. Voorlopig heb ik het op een onbeslapen bed gedeponeerd: een gevulde rugzak, nog een zak met kleren, een koffertje met levensmiddelen, een stapel boeken, een winterjas, een regenjas, dozen met brieven, en een tiental kleinigheden. Dit alles drie hoog, zodat ik altijd klauteren moet. Vandaag is bevel gekomen, dat ik, gelijk anderen, het onbeslapen bed moet ontruimen; het wordt bezet. Dat geloof ik nog niet zo direct; want er is een order van hogerhand van gelijke strekking; ze heeft slechts de netheid en ordelijkheid ten doel. Maar het is duidelijk, dat mijn bezit een last voor mij is. Het tragische is, dat ik van mijn nieuwverworven bezit niet kan scheiden. Ik zou er gelukkiger door worden, zo gelukkig als ik was toen ik hier aankwam, en niets bezat dan wat ik strikt nodig had. In ieder geval zou ik 's avonds niet zoveel tijd nodig hebben om op mijn bed, 's morgens niet om er uit te komen. Met het ontstaan en het groeien van het bezit wordt de mens dom: hij gaat zijn eigen geluk in de weg staan. Heeft de jongste ervaring nu werkelijk niets geleerd? Ik kan het niet geloven. Ik zou mijn familie en vrienden soms willen vragen, mij maar niets meer te zenden: materieel heb ik het goed, in bepaalde opzichten beter dan ik het tijdens de oorlog thuis heb gehad en zeker niet slechter dan zij. De afgelopen winter heb ik in de appels gezwommen, de laatste weken stromen de tomaten mij toe, nu weer beginnen de appels te stromen. Met velen onzer is het zo gesteld. Op de tafels prijken hier en daar meloenen, schalen met gloeiend rode of deftig witte bessen. Grotendeels gaven van Christenen. Aardig: die lepe nationaal-socialisten verbieden Joden fruit te kopen, en de Christenen zenden het ons bij pakketten vol. Aardig ook: de Obersturmführer en zijn handlangers weten dat, maar doen net alsof ze niets zien. Voor zulke kleinigheden als het kopen van fruit bij Christenen zijn Joden anders in de gevangenis en in het concentratiekamp terecht gekomen. Zij zijn er voor doodgeslagen. Ik vraag mijn familieleden en vrienden toch maar liever niets, want tenslotte ben ik gesteld op hun blijken van liefde en vriendschap, en zou ik het toch als een groot gemis voelen, als ik geen appels en geen tomaten kreeg en als ik in deze chaos,

in deze drek niet een zekere materiële welvaart genoot, bij wijze van verzachting. En ik zou hun in geen geval de vreugde willen ontnemen, voor hun familieleden en hun vrienden te zorgen.

Zaterdag 31 juli

Het slapen in de woonbarak valt niet mee. Late discussies en al vroeg gaan de lichten aan ten behoeve van hen, die vroeg op hun werk moeten zijn. Wennen. Vanmorgen afscheidsbezoek gebracht aan dr. Spanier, de chef van het ziekenhuis. Charmante kerel. Goede manieren, goed discours. ‘Ik durf u bijna niet te vragen, hoe het u gaat. U hebt daarop altijd een ironisch antwoord.’ Dr. Spanier glimlacht. Een weemoedige glimlach van de scepticus, die het leven kent. ‘Ik kom u mijn gevoelens van dankbaarheid betuigen voor wat u voor mij gedaan hebt. U weet toch, dat ik uit het ziekenhuis ontslagen ben? Ik ben er bijna negen maanden geweest. Anders dan mijn gevoelens van dankbaarheid heb ik u niet aan te bieden. Zal nu wel verder zien.’ Dr. S.: ‘Nu, wer hat Ihren S weggewischt?’ ‘Ik weet het niet met zekerheid, maar ik heb het sterke vermoeden, dat het uw werk is geweest. Dan moet ik u daarvoor nog eens extra bedanken.’ Dr. S. maakt een afwijzend gebaar. ‘Brauchen Sie nicht.’ Onaangediend verschijnt de Untersturmführer. Kleine breedgeschouderde kerel, brutaal, uitdagend gezicht, drank-ogen. Dr. Spanier gaat hem tegemoet. Ik sta op, in de houding, volgens voorschrift. Een handbeweging: ‘Bleibe ruhig sitzen.’ Dat kan zo'n heer zich veroorloven! Kort onderhoud tussen Spanier en de Untersturmführer, bij een divan, waarop vier ingepakte flessen. Drank. Untersturmführer: ‘Wie kann ich die denn mitnehmen!’ Dr. Spanier lachend: ‘Wozu haben Sie denn solche breite Hosen.’ De Ustuf laat gewiekst de flessen een voor een in zijn twee wijde broekzakken glijden. ‘Guten Tag’. De Ustuf reikt dr. Spanier de hand. ‘Gute Reise’, zegt deze hoffelijk. De Ustuf gaat met verlof naar Berlijn en dan naar het Oostfront. ‘Vielleicht ist der Krieg bald zu Ende.’ ‘Vielleicht’, antwoordt de Ustuf onverschillig. Exit. ‘Gelooft hij dat de oorlog gauw uit is?’ ‘Ja, maar hij gelooft ook dat Duitsland de oorlog wint.’ Dr. Spanier lacht spottend. ‘Nog een jongen’, zeg ik, ‘die nog veel moet leren.’ ‘Jawel: hij is veertig.’ Ik: ‘Hij ziet er uit als twintig.’ ‘Hij zal nooit wat leren. En die regeren ons.’ Dr. Spanier gaat met vakantie. Zal hem echter opnieuw ontmoeten. Nieuw decreet: degenen, die geld toucheren, zullen in de toekomst slechts vijfenzeventig percent ontvangen van het bedrag der aanwijzing. De resterende vijfentwintig percent zal worden gebruikt ten algemene nutte van het kamp. Het gewone procédé: eigenmachtige beschikking. Gemakkelijk, gemeenschapszorg op kosten van anderen! Niemand verspilt er een woord aan. Zij, die wegens bizondere reden menen aanspraak te kunnen maken op het volle bedrag, kunnen een verzoek indienen.

Zondag 1 augustus

De barak is opeens stikvol. Gisteren is er een hele schuif Joden bijgekomen. De barak, die tot dusver als elitebarak werd beschouwd, is opeens een doodgewone barak geworden, waar de mensen dicht op elkaar gepropt zitten en elkaar verdringen. Zij liggen mannetje aan mannetje naast elkaar in de bedden, klitten opeen aan de tafels, botsen tegen elkaar in de wasruimte. Mijn bagage is is gebleven waar zij was: het bed naast mij is, voorlopig, vrij gebleven. Vanmorgen om zes uur een begroeting bij het opstaan: ‘Mag ik me 's effen. Ik heet Cohen.’ ‘Ich heiss Kartenspieler, doctor in de filosofie. Wo kommen sie her?’ ‘Uit Gronau.’ ‘Is u de vader van de bekende schilder?’ ‘Ja, dat ben ik. Prachtige dingen heeft hij gemaakt.’ ‘Waar zit uw zoon tegenwoordig?’ ‘In Theresienstadt. Ik heb nog een zoon in Barneveld. En nog een, die hier bij de Joodse Raad werkt.’ ‘Ach so. Ich habe in Amsterdam über “Jüdisch-empfindsame Spaziergänge” geschrieben.’ ‘Interessant.’ ‘Was machen Sie eigentlich?’ ‘Ik ben stoffenhandelaar.’ ‘Amsterdam ist eine schöne Stadt. Ik heb in de Oranje Nassaulaan gewoond. Vandaar moest ik verhuizen naar Oost. En daarvandaan ben ik hierheen gebracht.’ ‘Mijn zoon, de schilder, heeft in de Titiaanstraat gewoond. Prachtig huis met een riant uitzicht aan de achterkant.’ Stem uit de hoogte: ‘Houden jullie verdomme je bek dicht, ik wil nog slapen!’ Vanmorgen na negen maanden weer de eerste douche gehad in het badhuis in het centrum van het kamp. Kwartiertje gewacht. Het bad zelf heeft niet langer dan een kleine tien minuten mogen duren. Armoedig straaltje water. Veel te heet. Toch van genoten. Alsof ik voor het eerst in mijn leven een douche kreeg. De nagels van mijn handen zijn echter weer zo zwart als roet. De strijd tegen het fijne zwarte kampstof - een menging van zand en kolenstof - is hopeloos en maakt de mens radeloos. Iedereen prutst de gehele dag aan zijn nagels zonder ze ooit schoon te krijgen; een kwelling voor de kokette vrouw. Nagelborstels zijn zeldzaam. De voeten zijn 's avonds bedekt met zwartsel. De neus is een permanent stofnest; volwassenen en kinderen peuteren geregeld in hun neus om het stof er uit te vissen. In de ooghoeken vestigen zich zwarte propjes. Het stof dringt in de kleren en vormt een landkaart van vlekken. Borstels zijn schaars. Een bad is een reiniging voor een ogenblik. In deze barak liggen vele jonge mannen, die aan de Moerdijk hebben gewerkt. Zij zijn tuk op water; 's morgens plenzen ze, 's avonds plenzen ze, vaak spiernaakt. Een jonge generatie, die hygiëne en zindelijkheid kent, die sportief leeft. Voor een groot deel oude sociaal-democraten, die in moderne huizen hebben gewoond en zegeningen van de beschaving hebben leren kennen. Vannacht een straftransport van honderdvijftig man uit Scheveningen aangekomen en ondergebracht in de S-barak 67.

Maandag 2 augustus

Al een kleine week houdt een ondragelijke hitte aan. Het is in de barakken om te stikken, buiten de barakken om te smelten. Westerbork ligt kaal, onbeschermd; geen verzachting van de hitte door schaduw. Brandende, verzengende zon op een stuk zand, met barakken. De mensen, die 'dienstfrei' zijn, zoeken verademing en rust in de spichtige bosjes eikeloof of sparregroen, die op het zand zijn aangeplant, of in de armelijke erica van de heide binnen het kamp. Het windje van fijn zand, dat hier het leven buiten de barak dikwijls bezwaart, is gistermorgen uitgedijd tot een soort sirocco, die wolken zand deed opstuiven en het gaan tot een pestilentie van verblinding maakte. De hitte sloeg als vuur uit de bodem. In de verte speelden de flitsen van een onweer in de lucht. Zou het hierheen komen, zou de regen het vuur van de aarde doven en het smerige losse zand binden? De flitsen bleven hun valse spel spelen, het onweer ging ons voorbij. Tegen de avond kwam de hele bevolking van Westerbork naar buiten, naar verademing snakkend. In de straatjes tussen de barakken hoopte het volk zich op, in de bosjes wemelde het van leven, de heide was zwart gespikkeld, voor de een-, twee- of driefamiliehuisjes vormden zich theepartijtjes-zonder-thee; op de geschroeide weitjes tussen de huisjes zochten velen rust voor de lome ledematen. Voor de gemeenschapshuisjes der vrijgezellen verzamelde zich de jeugd, die in de buitendienst werkt, rondom naar buiten gebrachte tafeltjes en stoelen; ettelijke honderden. Een violist en een harmonicaspeler brachten leven in de brouwerij met populaire wijsjes. Een sfeer van verwachting in de zwoele zomerlucht: zou het een kermesse d'été worden? Al deze jonge mannen en vrouwen, die kunstmatig van elkaar gescheiden worden gehouden, in voortdurende hoogspanning leven, zouden zij de verleiding kunnen weerstaan en niet ten dans gaan? Zij luisteren met welbehagen naar de meeslepende muziek, maar een stille afspraak bepaalt hun gedrag: geen man grijpt een vrouw, geen jongen een meisje om het middel. De gelatenheid, de ernst overheerst. Tot diep in de avond blijven de mensen buiten, blijven de muzikanten hun melodieën spelen. Paren sluipen weg, langs hopen steenkool, langs honderden geraamten van hoog opgestapelde ledikanten, langs links en rechts opgetaste voorwerpen, naar de buitenkant van het kamp. Langs het prikkeldraad draadloze vrijages tussen patrouillerende marechaussées en Jodinnetjes, die met de marechaussées oplopen. Tegen elf uur sluipen zij weer terug naar hun barakken, voor het strenge avondappèl, langs barakken en uitkijktorens, die op bordpapier gelijken. De sfeer van Westerbork is die van een filmstad: kunstmatig, surrogaat. Vanmorgen een nieuwe sirocco. De vliegenplaag is ondragelijk. De tafels zijn bedekt met vliegen, die bij troepen een aanval doen op de etenswaren. Zij maken het ontbijt, het middageten,

het avondeten tot een plaag. Zij hechten zich aan de randen van bekers en flessen. Zij zwermen om de open WC's. Bij duizenden kruipen zij door de tonnen met afval. 's Avonds zoemen zij boven de bedden. Zij steken. Wanneer men vijftig vliegen doodslaat, komen er honderd bij. Zij tieren hier welig. Dysenterie komt veel voor. Men noemt het verzachtend buikloop. Oorzaak onbekend; maar het besmettingsgevaar is overal. Een vlooienplaag ontwikkelt zich. In menige barak wemelt het van vlooien. Het wemelt sedert kort ook van katten in het kamp. Plotseling waren ze er. Elk huisje heeft bij wijze van mascotte een poesje aangenomen. Poesjes zwerven door de barakken. Het leven is een beetje ongemakkelijk geworden, ongemakkelijker dan anders. Vijf maanden geleden heeft de quarantainedienst lijsten aangelegd van de bewoners voor inenting tegen tyfus. Sedertdien heeft men daarvan niets meer gehoord. Van de week eerst is de dienst begonnen met het oproepen van de bewoners voor de inenting. Men zou zeggen: een beetje laat. De medische bureaucratie gaat ook hier langzaam.

Dinsdag 3 augustus

Vanmorgen geen transport. Rust. De wereld schijnt goed en barmhartig. Kinderen danken God, dat hun ouders weer voor een week aan de beul ontsnapt zijn, ouders danken de Hemel, dat zij hun kinderen voorlopig nog veilig weten. Iedere week is er een, en iedere week kan nu de laatste zijn. De oorlog zal misschien nog niet zo heel gauw uit zijn, maar, evenals in Italië, kan het regiem in Duitsland bezwijken, en dan zijn in ieder geval de Jodenvervolgingen uit. Elke week is thans dubbele, driedubbele winst. Nog altijd weet men van Polen zo goed als niets. De Obersturmführer hebben klachten bereikt, dat de barakkenbewoners in de tonnen voor etensresten ook scheermesjes, glasscherven en andere scherpe voorwerpen smijten. Dat mag niet meer voorkomen; het vee is er de dupe van: voortaan moeten deze tonnen bewaakt worden door oude heertjes, die niet in het gewone arbeidsproces zijn ingedeeld. Wat verwacht men van deze heertjes? Dat zij persoonlijk onderzoeken, uit welke bestanddelen het afval bestaat, dat bewoners in de tonnen deponeren?

Met Trottel gistermiddag naar het bureau van Schlesinger voor een conferentie, maar Schlesingers vrouw liet weten: het gaat niet, Schlesinger heeft een langdurige conferentie met Gemmeker. Trottel zegt, dat ik een verantwoordelijke functie krijg, direct onder Schlesinger. Deze heeft Trottel gevraagd, of ik in staat ben orde te houden. Ik ben benieuwd, wat hij met mij voorheeft. De bedoeling van de conferentie was geweest, te spreken over het antagonisme tussen de Duitse en de Nederlandse Joden in het kamp en maatregelen onder het oog te zien om te voorkomen, dat zij elkaar straks in de haren vliegen. Denken

Schlesinger en Trottel, dat ik een wonderdokter ben en dat ik de haat, die de Duitse Joden zich hier op de hals hebben gehaald, kan bezweren? Trottel zegt: ik persoonlijk ben niet bang, en het schijnt dat hij geen reden heeft om bevreesd te zijn voor zijn hachje; hij is au fond een goed kereltje, dat alleen maar ijdel is en denkt dat hij in staat < is > mee te helpen, historie te maken. Maar hij is de spreekbuis van bepaalde kringen, waarvan Schlesinger aan de top staat, en hij weet dat het leven van Schlesinger en vele alte Kamp-Insassen in gevaar komt zodra de oorlog afloopt en hier chaos komt. Men kan het elke dag overal vernemen: we hebben nog wat met ze te verrekenen. De klacht tegen Schlesinger is: hij gaat over lijken. Zo ziet hij er ook uit: zelfbewust, hoogmoedig, bruut, koud. Hij is een Emporkömmling, die de macht heeft, met de Joden te doen wat hij wil. Een jaar geleden nog moest een chef van dienst een beleefd briefje schrijven om hem vrij te krijgen van de zg. buitendienst. Het wemelt hier van Emporkömmlinge, grote en kleine, die in het gewone leven handelsreizigers of kleine advocaten waren en hier in het lugubere spel der Jodentransporten gewichtig politiek hebben gevoerd en met een hoge borst rondlopen. Tegenwoordig iets minder: Schlesinger is uit de omstandigheden naar voren gekomen, zoals Sluzker uit de omstandigheden naar voren is gekomen: hij is onder toezicht van Gemmeker, de koning over de Joden, diens plaatsvervanger. Hij heeft alle voordelen van zijn positie genoten en geniet nog altijd deze voordelen; hij glimt van voldaanheid en barst van zelfvoldaanheid; hij heeft als een dictator mannen en vrouwen op transport gezonden, die dachten dat zij zich op Westerbork hadden ingekocht, anderen heeft hij van transport vrijgesteld om redenen, die men liever niet onderzoekt. Hij heeft mannen afgestoten, beledigd, vernederd; hij heeft vrouwen begunstigd. Hij is niet schuldiger of minder schuldig dan de potentaatjes, die op lager niveau precies hetzelfde hebben gedaan, maar hij staat hoog, men ziet in hem de knecht van Gemmeker, hij is daardoor kwetsbaarder voor de pijlen, die gegriefden, gekwetsten, beledigden, querulanten klaarhouden voor het ogenblik dat het ‘los’ gaat. De dictator Schlesinger is schuldig, omdat hij zich de macht heeft laten delegeren door de knecht van de Groot-Inquisiteur, maar ook is schuldig elke Jood, die van de macht van Schlesinger, en van de invloed der miezerige potentaatjes, die zich in zijn schaduw koesteren, hebben geprofiteerd. Voor elke man en elke vrouw, die Schlesinger op eigen initiatief of op instigatie van anderen ‘eruit heeft gehaald’, heeft hij een andere man en een andere vrouw moeten leveren: dat was voor hen die de dans ontsprongen geen geheim. Schlesinger is echter schuldiger dan ieder ander: hij heeft van zijn macht misbruik gemaakt om zich datgene te verwerven wat hij anders niet had kunnen

verwerven. Dat kon de knecht van de knecht van de Beul zich niet veroorloven zonder zichzelf te compromitteren en te diskwalificeren. En nu zoekt deze knecht beschutting tegen de storm, die straks over zijn wellustige kop zal losbarsten. En Trottel is bezig het terrein daarvoor te verkennen en te effenen. Vanavond zal ik daarover waarschijnlijk meer vernemen. Gisteravond zijn in de omgeving van het kamp drie boerderijen afgebrand. Ariërs worden van brandstichting verdacht. In verband hiermee zijn tien Ariërs gearresteerd die, van hun bedden gelicht, vanmorgen in het kamp zijn binnengebracht. En als gijzelaars in een barak opgesloten, thans worden bewaakt door Duitse leden van de Ordnungsdienst. Wat zullen later de Nederlandse Christenen, over deze knechtendienst der Joden te zeggen hebben? Sedert enkele dagen zijn in het Heidelager tien SS-mannen gelegerd in verband met een zekere actie van anti-nationaal-socialisten in Drente, die, naar bekend is geworden, te Schoonebeek drie NSB-ers hebben gedood, onder wie de burgemeester. Een geval van meningitis in barak 5. Het slachtoffer is een vrouw, die dezer dagen een baby verwacht. Het barakgedeelte, waar zij ligt, is door prikkeldraad afgezet. Men is doodsbevreesd voor uitbreiding van de besmetting. Een Jood heeft aan de Obersturmführer een brief gericht, waarin hij om vrijstelling van transport naar Polen verzoekt op grond van de overweging, dat hij als vooraanstaand leider van een groot warenhuis te Amsterdam ervoor heeft gezorgd, dat tachtig procent van de goederenvoorraad aan de Duitse weermacht is afgeleverd. Een andere Jood, wonende in de Waverstraat te Amsterdam, heeft de Obersturmführer een brief geschreven, waarin hij om vrijstelling van transport verzoekt op grond van de overweging, dat hij als politieman verscheidene Joden bij de Gestapo heeft aangebracht. Hij werd direct op transport gesteld.

Woensdag 4 augustus

Gisteravond bezoek aan Schlesinger op diens bureau tezamen met Trottel. Schlesinger (in blauw overhemd) bood een sigaar aan. Begon me te vertellen, dat hij bij de Obersturmführer juist een grote overwinning had behaald: hij had voor tachtig percent zekerheid gekregen, dat er geen transporten meer zouden gaan, dat Westerbork dus Arbeitslager zou worden en dat de ouden van dagen en de kinderen die hier waren ook hier zouden blijven. De Obersturmführer had dezelfde dag een bezoek gebracht aan de S-barak en de S-mannen bemoedigend toegesproken: als zij zich fatsoenlijk gedroegen, zou er niets met hen gebeuren. Wat er dan wel met hen zou gebeuren, als zij zich niet fatsoenlijk gedroegen, heeft hij te raden gelaten. Wij wachten maar, want wij hebben al zoveel beleefd, dat niet klopte met de toezeggingen van de hoge heren. Ik heb Schlesinger mijn inzichten

ontvouwd omtrent wat zou kunnen geschieden om de spanningen tussen de Nederlandse en Duitse Joden weg te nemen. Het ziet er naar uit dat bij het eindigen van de oorlog Westerbork het terrein zal worden van moord en doodslag. Dat kunnen de Joden zich niet veroorloven. De buitenwacht gelooft dat wij hier gemeenschappelijk lijden en in onze ellende solidair zijn. Het zou beschamend voor ons zijn, wanneer hij moest bemerken dat het bij ons niet anders was dan bij de SS. Wij mogen geen onvermijdelijke rancunes scheppen, die na de oorlog de Duitse en Nederlandse Joden van elkaar zouden vervreemden en die in de weg zouden staan aan een behoorlijke regeling van het Joodse vraagstuk. De Joden mogen niet hun eigen rechter spelen. De conflicten, die er bestaan, rechtvaardigen in de meeste gevallen de veten niet, die worden gevoed. Een Nederlands-Duitse contactcommissie zou moeten worden gevormd om de gedachte te verbreiden, dat de Nederlandse en Duitse Joden hun veten moeten begraven en om zonodig een organisatie te scheppen, die, in geval van nood, zou optreden om daden van geweld te voorkomen. Haast was in verband met het naderen van de vrede geboden. Schlesinger was het met deze denkbeelden eens en uitte de wens, dat ik mij zou belasten met het bijeenbrengen van een aantal Nederlandse Joden, die mijn opvattingen deelden en bereid waren met hem te confereren. Daarin zou mijn functie bestaan. Trottel uitte de vrees, dat de Obersturmführer, wanneer hij van bovenbedoelde beweging de lucht kreeg, dat niet goedsmoeds zou opnemen. Hij vond het nodig, de commandant van het plan op de hoogte te stellen en zijn toestemming te vragen. Overigens: zonder machtsmiddelen kon men het denkbeeld niet uitvoeren en wapens mocht men niet bezitten. Schlesinger: wanneer ik met deze zaak bij de Obersturmführer aankom, vraagt hij me: wie zijn degenen, die met moord- en wraakplannen rondlopen? en zendt ze op transport. En ik wil niemand op transport sturen. De commissie behoeft niet de naam van commissie te dragen, ze behoeft ook niet officieel te zijn. In de commissie moet ook een vertegenwoordiger van de OD zitten. Trottel moppert en zegt: ik zeg niets meer. Sputterend verlaat hij het bureau. Stevige hand tot afscheid van Schlesinger, die in zijn handdruk zijn fysieke kracht en zijn vastberadenheid laat uitkomen.

Bezoek aan bonenlezerij. Een honderd Joden zitten bonen te lezen ten behoeve van de Nederlandse regering. Bij elke boon een vaderlands lied: ‘Waar de blanke top der duinen’, of ‘In een blauw-geruite kiel’. Op de achtergrond de villa van de Obersturmführer buiten het kamp met vlak in de nabijheid een erf met honderd hanen, die ten behoeve van de tafel van de commandant gehouden worden en gemest worden met het afval der bonenlezerij. Vlak in de nabijheid een barak

met vijfduizend radiotoestellen, die van bewoners van Drente zijn afgenomen, voorzien van een label met merk, naam en adres.

Donderdag 5 augustus

De dag begint met vermoeienis. De nacht is onrustig: de vlooien pesten me. Mijn lichaam is bedekt met cirkelvormige roze plekken met in het midden een rood stipje. Keurig gedaan voor zo'n vlo: vakmanschap. Ook de vliegen laten me geen rust: drie stevige bulten rondom mijn knie, die fiks jeuken. Venijnige beesten, die onderling anders zo gezellig stoeien. Vannacht hebben ze met een duivels plezier onophoudelijk de punt van mijn neus gekitteld. Tegen zes uur pantoffelparade: een eindeloos geschuifel van geschoeide voeten van een driehonderd man, die loom en slaperig naar het washok sjokken. Sjok, sjok, klos, klos. Gedrang en geduw om de drie WC's. Gedrang en geduw om de waskranen boven een langgerekte gootsteen van mannen, die zich moeten scheren en wassen. Gebrek aan ruimte om zijn voorwerpen neer te leggen, zijn kleren, zijn handdoeken op te hangen. Vieze, modderige grond met plassen. Ruzietjes. Bij gebrek aan ruimte < zich > kleden op de bedden. Tien, twaalf mensen schuiven en jongleren om één kleine, vieze tafel met hun dozen, bekers, flessen. Onophoudelijk va-et-vient in de gangetjes tussen de bedden van de bewoners, van hun vrouwen, die in de andere vleugel van de barak huizen. Om acht uur geschreeuwd bevel: iedereen uit de barak, schoonmaak! Weggejaagd uit zijn huis. Wie niet bij een werk is ingedeeld, wie niet ziek is, moet maar zien dat hij twee uur zoek brengt. Of de zon brandt, of het stof rondstuift, of het regent, daarmee heeft de schoonmaak niets te maken. Dus er uit! Doelloos gelummel in de portiek, voor de barak. Wie een boodschapje kan bedenken, doet een boodschapje. Wie er geen heeft, draait in een kringetje rond. Herkauwt met zijn medemens de politieke bespiegelingen van de vorige avond, uit verveling. Of vertelt een afgezaagd historietje. Of klaagt, dat hij slecht geslapen heeft. Enzovoort. Wij zijn met ons allen zielig; zo in onze onbehuisdheid ronddolend. Tegen tien gaat de poort weer open: met onze vuile, bedrekte schoenen of laarzen stappen wij in een schone zaal. Dat dacht u maar: de grond is wel aangeveegd, maar zo smoezelig als het vloertje van een balkon van een tram. Als hij gedweild is, is hij zwart van de modder. Alles wat men aanraakt, is smoezelig, vies, vet: de tafels, de banken, de bedden. Iedereen gaat aan zijn werk, zijn liefhebberij. Er leven in zo'n barak duistere existenties van mannen en vrouwen, die niet zijn ingedeeld bij een of ander bedrijf, ondanks het strenge bevel van de Obersturmführer, dat een ieder moet werken. Het papier is geduldig. Een enkeling schrijft, zoals de schrijver van dit memoriaal, een enkeling tekent, zoals een mijner buren, de meesten beoefenen

de gezelligheid, het lekker bijeenklitten, het keuvelen over niemendal, de flirt. Werken is niet eenvoudig. Een voorbijganger stoort: ‘Is er wat nieuws? Wanneer denkt u dat de oorlog afgelopen is?’ Zo zijn er vijftig op een dag, die dezelfde vragen stellen. Fatsoenlijk blijven is vermoeiend: het kost tijd. Men mag niet zeggen: Stik! Want dan is men onwellevend en krijgt een slechte naam. Men leert hier wellevend te zijn tegenover de onnozelsten, de domsten, de onbescheidensten. Een ander stoort: ‘Schrijft u een dagboek?’ ‘Schrijft u een boek over Westerbork?’ Een kluitje mensen komt aan tafel zitten: veel en luid gekwek, stevig heen en weer geschud van de gammele tafel. Schrijven onmogelijk. Waar moet ik me < afzonderen >, waar vind ik privacy? Zo gaat het de gehele dag door. Naar buiten: wandeling. Iedereen kent na een zekere tijd iedereen in het kamp. Om de tien passen een vriend: ‘Hebt u nieuws? Hoe lang denkt u dat de oorlog nog duurt?’ Tegen de een: is morgen afgelopen. Tegen een ander: nog een jaar, minstens. Men zou willen zeggen: stik, maar men moet wellevend blijven, anders krijgt men een slechte naam. Dat is niet goed voor iemands naam. Op zondag kan ik tenminste nog antwoorden: vandaag is het zondag en spreek ik niet over de oorlog. Op zondag trouwens is er geen nieuws. Men zou wensen dat er geen oorlog was alleen al om er niet over behoeven te praten. De meesten denken, dat er niets anders is om over te praten dan de oorlog. Slenter om de buitenkant van de stad naar huis terug. Val met mijn neus in een relletje: over het gebruik van de ene kachel, over het openzetten of het dichtdoen van een venster, over de was, over God-weet-wat-niet. De mannen stromen van het werk terug voor het middageten, met grote appetit: etenskaart halen, in een rijtje staan. In een grote schaal een minuscule portie aardappeltjes-m-de-schil, met een scheutje goulasj, op zijn Hollands toebereid. Pellen. Resultaat: koude portie patatten, gedompeld in koude goulasj. Afwas met koud water. Potje, pannetje, mes, vork, lepel, alles blijft vettig. Middagdutje. Dacht u maar. Niet dat ik officieel recht heb op een middagdutje; maar wanneer men eenmaal een middagdutje kan doen, doet men dat hier. Het opgelegde werk is zinloos, het middagdutje niet. Men kan ook zeggen: het middagdutje is niet minder zinloos dan het werk. Maar men komt niet tot het uiltje, dat men knappen wil. Rechts en links gekwek, van een vrouw, die nog naraast over een ruzietje van gisteren of een nieuw ruzietje begint, van twee zogenaamd zieken, die van bed tot bed een gesprek liggen te schreeuwen, van een jongeman en zijn verloofde, die boven op bed zijn geklauterd en liggen te giechelen, van een groepje mensen, die politiseren, of kaartspelen en temperamentvol nakaarten. Of iemand is ergens bezig met het inslaan van spijkers. Of iets anders, dat lawaai maakt. Het lawaai is permanent, 's Middags

komen de vrouwen, familieleden, vrienden op bezoek: kakafonie van stemmen, zoals het gesjirp van een leger krekels in een tropisch oerwoud, hard, schril, doordringend. Als de mannen van het werk thuiskomen, gaat het crescendo: gedrang als in een bazar, lawaai als in een papegaaienlaan in Artis. Als de dagbladen binnenkomen, barst opnieuw een lawine van politieke en militaire bespiegelingen los, vlak, zonder bezinning, luid, lawaaiig. Tot tien uur, tot elf uur. Voordat het rumoer gedoofd is, iedereen stil en rustig ligt, is het half twaalf. De volgende morgen staan de mannen loom, lusteloos op.

Vrijdag 6 augustus

Avondwandeling met een jonge, intelligente vrouw. Regenachtig weer. Aan de rand van het kamp gesprek over de reactie van de Joden op de samenleving hier. Eeuwig thema. Een jonge Jood komt op ons af, lange, schrale kerel. Met de vinger wijst hij naar de diepe gracht, die de Joden tegen hun eigen ontvluchtingsdrift aan weerszijden van het prikkeldraad hebben gegraven: ‘Lijkt dat niet op een massagraf?’ Wij kijken elkaar aan: wat bedoelt deze man met dit lugubere woord. Ik denk aan loopgraven, waar soldaten onder moordend artillerievuur als vliegen vallen. ‘Ja,’ zegt de man, ‘als het misgaat, gelooft u dan niet dat de Duitsers hier de Joden en masse in zullen werpen? Ze laten ons deze grachten toch niet voor niets graven.’ Ik moet lachen: dat lijkt me wel wat fantastisch. In mijn onderbewustzijn leeft de sensatie: ze zijn er boeven genoeg voor. De man zegt: ‘Katyn. Dat hebben de Duitsers toch zeker gedaan. Dat kunnen zij om vijf minuten voor twaalf hier ook doen. Een paar machinegeweren en het is gebeurd.’ Wij geloven het niet: Katyn is vast het werk der bolsjewisten; hoe weten de Duitsers dat het vijf minuten voor twaalven is, en dan hebben ze wel wat anders te doen. We blikken gezamenlijk in de diepe schacht in het zand, waarin de schoppen nog steken, in gelid overeind staan. Hij is er geschikt voor, en de boeven deinzen voor niets terug. ‘Maak u maar niet ongerust’, zeg ik tot de man, ‘het zal zo'n vaart wel niet lopen.’ De man gaat weg. ‘Tekenend voor de stemming en de angst onder de Joden.’ De boeven zijn er toe in staat. Het giet. Wij staan tegen een barak onder een luifel na te praten. Een raam gaat open, een mannekop komt naar buiten: ‘Komt u toch binnen!’ Een kampvriend had onze stemmen herkend. Met modderschoenen klauteren we door het venster naar binnen. Wij zitten opeens midden tussen de gedoopten, de geschmadden. Vallen in een gezelschap met een balalaika. Kennismaking: ‘Is u de man van de heetwaterkraan?’ ‘Ja.’ ‘Is u de juffrouw van de Joodse Raad?’ ‘Ja.’ ‘Is u Rus?’ ‘Ja.’ Mijn metgezellin, dochter van een Russische moeder, voelt haar Russisch bloed sidderen, barst in het Russisch uit: ‘Goworietje-lie woei paroeskie?’ Als kwetterende mussen zitten twee

jonge mensen Russisch te parlevinken. ‘Och, speelt u een Russisch liedje voor me?’ Een Russisch liedje op de balalaika. Twee, drie, vier Russische liedies. Tussen de hoge bedden met hun zwervende vodden. Sfeer van een transmigrantenboot op de Wolga. Stjenka Raza. Een tweede Rus begint met schorre, verrookte stem te zingen. De balalaika ondersteunt hem. Het ene liedje volgt op het andere. Heerlijke, melodieuze, kinderlijke liedies, ritme, vaart. Kring van belangstellenden. Stem uit een bovenbed: nog een Rus. Wonderlijke combinatie: Jodenkamp, barak met gedoopte Joden, Russische kolonie, visite van rasechte Nederlandse Joden, spontane verbroedering. Man met de balalaika tot jonge vrouw: ‘Ik ken u al van vroeger: u hebt in Amsterdam op straat eens in het Russisch mijn dochtertje aangesproken, toen ik met haar liep te praten.’ Vertederd nemen we afscheid. Gelukkig dat er nog iets anders in de wereld is dan oorlog, dan nationaal-socialisten, dan pakketjes, dan vermoeidheid. Goed gestemd zoeken wij onze barak op, alsof er iets groots in ons leven is gebeurd. Gisteren is men begonnen de S-mannen in barak 67 kaal te scheren. Ze krijgen gevangeniskleding. Eergisteren is hier een gewonde Ariër binnengebracht en in het ziekenhuis opgenomen. Naar verluidt heeft hij een moordaanslag gepleegd op de burgemeester van Beilen, een NSB-er. Gefluisterd wordt dat de binnengebrachte een man van Vrij Nederland is. Hij wordt verpleegd door hoofdbroeders en heeft totnogtoe enkele malen bezoek gehad van de Obersturmführer. Ook van de recherche, die hem enige malen heeft verhoord. De Obersturmführer ging de recherche de eerste keer voor op de fiets, in poloshirt, met blote armen, als wegwijzer. Arm links, arm rechts. Groot vertoon in het kamp. Vandaag bezoek van een hoge Piet, de secretaris van Rauter, ene Harster. Sterren met gouden balken. De gewone nerveuze vertoning: wij moesten onze bedden behoorlijk opmaken, voor halfacht de deur uit wegens een extra schoonmaakbeurt voor de barak, geen middagdutjes, de zieken moeten op hun pyama een vastgenaaide ster dragen. Waarom het er zo keurig moet uitzien in een barak van Joden, die bij de nationaal-socialisten bekend staan als onordelijke Zigeuners, is niet duidelijk. Het ziet er anders helemaal niet keurig uit; een leek ziet dat met één oogopslag. Op de wegen patrouilleren dubbelposten van OD-ers en Not-Bereitschafters, de eersten in groene, de laatsten in blauwe overalls, om er op toe te zien, dat Joden niet blijven staan praten. Het kamp moet de indruk maken van een bijenkorf, waar - potdorie! - gewerkt wordt. Zo ‘uzt’ de Obersturmführer zijn Vorgesetzte, die inspectie houdt. Bokswedstrijd van jonge Joden bijgewoond in de zaal, waar overdag een paar honderd vrouwen dicht opeengepakt met benepen gezichten aardappels zitten < te > jassen. Ergens in een hoek lag tussen latwerk een paar ton

aardappels. Alles in de puntjes: een ring, bokshandschoenen, supporters. Toezicht van een OD-er. De sport staat onder hoge bescherming van de Obersturmführer. Ergens anders, op het vrije veld, oefenden Joden zich in het korfballen.

Zaterdag 7 augustus

Trottel riep mij gisteren op de weg aan: 'Hé; ik maak de zaak verder niet mee. Het gaat me te hoog.' Hij kon het niet op zijn verantwoording nemen, dat wij stappen deden om de spanningen in het kamp te doen luwen en onheilen te voorkomen achter de rug van de commandant om. 'Dan moeten we maar naar Schlesinger.' Half zeven conferentie op zijn bureau. Joviale begroeting. Maar schelmenogen. Voor oppassen. Deur op slot. Omslachtig verhaal van Trottel: spionnen zijn al bezig te loeren, - zijn snoekogen worden een graadje geler -, als de commandant er de lucht van krijgt, zijn we er allemaal bij, die maakt geen grapjes. Schlesinger moet eerst een volmacht hebben van de commandant. Schlesinger: 'Mijne heren, ik heb de zaak geloof ik opgelost. Ik heb hier een ontwerp, dat ik de commandant zal voorleggen; het voorziet in de instelling van een "Schlichtungscommission" ten behoeve van de bedrijven, die een nieuwe organisatievorm zullen krijgen. Groot geheim nog, mijne heren, dus discretie. Iedereen in het kamp weet dit al. Als de commandant zijn goedkeuring er aan hecht, kunnen we achter deze dekmantel ons gang aan.' Trottel: 'Nee, we moeten open kaart spelen. En dat kunnen we. Ik ben veel aan de commandant verplicht en ik geloof wel van hem gedaan te kunnen krijgen, dat hij ons de zorg voor de rust van het kamp overlaat. Hij weet toch ook wel, dat de Duitsers de oorlog verloren hebben en dat als het omgaat zijn leven in onze hand ligt.' Schlesinger: 'Dan kent u de commandant niet. Hij is er vast van overtuigd dat Duitsland de oorlog wint, hij is bovendien te goed gedisciplineerd om iets te laten blijken, en bang is hij niet. Wij kunnen beter achter een sluier blijven om ons doel te bereiken.' Hij trekt met beide handen de lapellen van zijn colbertje halverwege samen om te manifesteren wat hij bedoelt. Trottel doet allerlei omstandige verhalen om te laten zien, hoe groot, dankzij zijn grote tact of persoonlijke invloed, zijn successen zijn geweest in schijnbaar hopeloze gevallen. 'Zie je, dat heb ik 'm allemaal geleverd.' Diplomaat, mensenkenner, maar grote ijdeltuit. Schlesinger luistert met half geloken ogen verveeld naar Trottels bombast. Als Trottel uitgesproken is, geeft Schlesinger me een leep knipoogje. 'Wat is uw bedoeling eigenlijk? De politieke leiding van het kamp te vragen? Dan zijn we er allemaal geweest.' Trottel: 'Ik wil alleen er maar op wijzen dat er hier spanningen bestaan en onze medewerking aanbieden tot het bevorderen van de rust.' Schlesinger zwaait om:

‘Daartegen heb ik niets. Das können wir machen. Ik geloof niet, dat daar gevaar in steekt. Dus heer Trottel gaat naar de commandant.’ Trottel glimt: hij heeft het gewonnen ... Streber. Tot mij: ‘Het ligt dan in mijn bedoeling dat u voorzitter wordt van de “Schlichtungscommissie”., die voor de helft bestaat uit Hollandse, voor de helft uit Duitse Joden. Als < u > mij nodig hebt, kunt u altijd bij mij komen.’ ‘Wij kunnen op deze wijze de belangen van de Nederlandse en Duitse Joden oelijkelijk dienen. Hoe precies, dat zullen we dan nog wel verder zien.’ Afscheid als van twee worstelaars, die elkaar in de handdruk meten. 's Avonds bezoek bij dr. Neuburger, van de Antragstelle. Een charlatan, die elke vrouw het hof maakt en zich uitput in Hollandse woordspelingen. Hij heeft blijkbaar van de conferenties gehoord; hij tracht mij uit te horen, zonder succes. Ik wantrouw deze gladde aal.

Het bericht van de val van Orel en van Catania, op Sicilië, heeft de stemming in het kamp opnieuw lichter gemaakt. Maar vanmorgen stonden in de portiek van mijn barak vrouwen, die eruit waren gejaagd ten behoeve van de schoonmaak, met de kragen van haar mantels op te grienen van de kou en de ellende. Arme stakkerds, die de lichamelijke kracht of geestelijke weerstand niet hebben om zich boven de vuiligheid van het leven hier te verheffen.

Zondag 8 augustus

Iedereen in het kamp klaagt erover, dat hij de laatste tijd zo goed als geen brieven ontvangt. De agenten van Lippmann & Rosenthal oefenen censuur uit. Beweerd wordt, dat brieven, waarop geen adres van afzender voorkomt, eenvoudigweg verbrand worden. Haast niet te geloven. Ikzelf heb in de laatste veertien dagen slechts twee brieven ontvangen, voorzien van adres van afzending. Het komt herhaaldelijk voor, dat ontvangers van brieven door de agenten ter verantwoording worden geroepen wegens een of andere duistere zinspeling op geld of ondergedokenen. Op deze wijze werken de heren ertoe mee, dat de Duitse autoriteiten nog geld van Joden achterhalen of Joden vinden. De grootste drijver hier is een zekere Scheltens, die met het en verdoemenis dreigt om de Joden tot confidenties te dwingen. Hij is gevreesd als de pest. Gisternacht is weer een klein transport uit Amsterdam binnengekomen, waarbij ongeveer honderd S-gevallen, ondergedokenen. Zij worden kaalgeschoren en krijgen gevangeniskleren. De agenten van Lippmann & Rosenthal treden ook tegenover deze Joden op in een nieuwe rol. Zij horen hen uit op de adressen, waar zij ondergedoken waren. De Joden gedragen zich hier meer dan beschamend: zij noemen bijna allen grif de namen en adressen hunner gastheren en weldoeners. Zij zullen daarover vermoedelijk nog < wel > wat te horen krijgen. Een bejaarde dame, van hoge beschaving en ontwikkeling,

hield mij gistermiddag op straat aan: ‘Stel u voor, nu zit ik in de quarantaine, omdat ik luizen op het hoofd had. Zeker hier of daar opgedaan. Het is verschrikkelijk, maar ik dank God, dat ik nu eindelijk wat rust heb. Ik zit in de gedooptenbarak en daar is het zo vol en daar is het de hele dag en de hele nacht zo'n hels lawaai, dat men eenvoudig niet tot rust komt. Het is er afschuwelijk. En nu heb ik in de quarantainebarak een bed voor mij helemaal alleen, met niemand boven me. Het is jammer dat ik over een paar dagen weer terugmoet. Ik lig samen met kinderen, waarvan de moeders weg zijn, kleine jongetjes, waarvoor de meisjes, die wat ouder zijn, zorgen. Zij hebben geen stuk speelgoed. Het is hartbrekend en aandoenlijk.’ Dezelfde avond nog een bezoek aan de quarantainebarak: een soort paardenstal, walgingwekkend. In deze paardenstal voelt een oude, beschaafde vrouw, die een paleis van een huis bewoonde, zich meer op haar gemak dan in een zogenaamde woonbarak, waar haar engere geloofsgenoten wonen. Was gisteren bekaf van het lawaai in mijn eigen barak. Heb twaalf uur aan een stuk geslapen. Was ook niet erg lekker tengevolge van inenting tegen tyfus.

Maandag 9 augustus

Gistermiddag ‘thee’ bij dr. Wachtel. Deze thee was bedoeld als camouflage voor een soort poging tot verzoening tussen Duitse en Nederlandse Joden. Het zit in de lucht: de Duitse Joden hebben opeens een geweldige behoefte aan verzoening. Zou dr. Wachtel de lucht gekregen < hebben > van mijn initiatief en dit een Nederlandse Jood misgunnen? Zo zijn ze wel. Er waren tien mensen aanwezig, vijf Duitsers, vijf Nederlanders. Van Duitse zijde waren behalve dr. Wachtel o.a. nog aanwezig: dr. Neuburger, dr. Emil Cohn, Weiss, Rosenberg, van Nederlandse zijde Willy Polak, mevr. Mendes da Costa, Barend Waterman, Philip Mechanicus. Dr. Wachtel hield een lange inleiding, waarin hij een verklaring trachtte te geven van de positie der Joden in het kamp en poogde aan te tonen, dat de houding der Nederlandse Joden tegenover de < Duitse > Joden ongerechtvaardigd was. De oude arrogantie: alsof de schuld alleen bij de Nederlandse Joden lag. Of kortzichtigheid. De zin van dr. Wachtels voordracht komt hierop neer: de Duitsers, die aanvankelijk als vluchtelingen in het kamp kwamen, zijn bedrogen in hun verwachtingen, daar zij in een stuk veengebied van de wereld werden afgesloten en hun bedoeling om verder te trekken zagen gedwarsboomd. Zij zijn door de Nederlandse Joden aan hun lot overgelaten. Aanvankelijk stond het kamp onder Nederlands bestuur. Toen in juli 1942 de Hollandse Joden kwamen, niet als vluchtelingen, maar als ballingen op weg naar Polen, kregen de Duitse Joden het bestuur in handen. Dat was de wens van de toenmalige commandant,

die beter met de Duitse Joden kon opschieten: zij spraken zijn taal en hadden manieren met hem gemeen. Dat hier dus Duitse Joden de lakens uitdelen, was op initiatief van de Duitse commandanten. De klacht, dat de Duitsers de Nederlandse Joden naar Polen zonden en zelf hier bleven, hield geen steek. Bijna alle Duitsers, die nog in Duitsland waren gebleven, zijn, precies als de Nederlanders, naar Polen gezonden. De paar duizend Joden, die zich in dit kamp bevinden, spelen geen rol ten opzichte van het totaal. Aan de verhouding tussen de twee groepen Joden staat derhalve een misverstand in de weg, dat opgeheven moet worden om de animositeit, die tot uiting komt, op te heffen en daden van geweld te voorkomen. Het debat groepeerde zich om de uitgesproken wens, uit deze samenkomst in de barakken en elders de gedachte uit te dragen, dat het voor de toekomst der Joden niet wenselijk is, zich aan gewelddaden schuldig te maken. Opgemerkt werd, dat de animositeit niet alleen tussen Duitse en Nederlandse maar ook tussen Nederlandse en Nederlandse Joden bestond. De haat en de wrok zaten zeer diep. Zij waren voor een groot deel het gevolg van het optreden van de barakkenleiders, van het feit ook, dat zo goed als alle barakkenleiders Duitsers waren, die het Hollandse karakter niet kenden, ook de taal van de Hollanders niet spraken en niet verstaan werden. Gepleit werd voor vervanging van Duitse barakkenleiders door Hollandse. Ook werd gepleit voor een of andere commissie tot het beslechten van geschillen. Uit de discussie ontwikkelde zich de klacht, dat de positie der Duitse Joden na de oorlog geheel onzeker was. Men nam aan dat de Nederlandse Joden van de Nederlandse Christenen alle hulp en steun zouden ontvangen, die zij nodig hadden, maar bracht naar voren dat de Duitse Joden statenloos waren geworden en zich niet konden verheugen in de sympathie der Nederlandse Christenen. Duitsers, die de laatste tijd Amsterdam hadden bezocht, hadden kunnen constateren, dat de Christenen sterk tegen de Duitse Joden gekant waren, even sterk als de Nederlandse Joden. De Duitse Joden hadden in grote meerderheid geen lust meer naar Duitsland terug te keren, waar zij familie noch bezittingen meer hadden, terwijl de Nederlandse Joden nog altijd Nederlandse staatsburgers waren en bij Ariërs hun bezittingen konden terugvinden. De Duitse Joden hadden behoefte aan een zekere goodwill bij de Nederlandse Joden en daartoe dienden hun geschillen uit de weg te worden geruimd. Daartegen werd opgemerkt, dat de Duitsers wel wat laat tot dit inzicht waren gekomen, maar dat de Nederlandse Joden bereid waren, hun Duitse broeders te helpen en dat de kans op hulp goed stond nu het slechts enkete duizenden Duitse Joden betrof. Dr. Wachtel sloot de samenkomst met het uitspreken van de hoop, dat ieder ertoe zou

meewerken, in eigen kring verzoening tussen Duitse en Nederlandse Joden tot stand te brengen. Hij stelde zijn woning gaarne ter beschikking ten behoeve van andere groepen ter bespreking van het vraagstuk. In de ziekenhuizen is een imperatief verbod aan S-gevallen uitgevaardigd om zonder uitdrukkelijke toestemming van dr. Spanier voor de barak te gaan wandelen. Wie het toch doet, wordt zonder pardon naar de S-barak teruggezonden. Sedert de laatste dagen gietregens. Het kamp is bij tijd en wijle een modderpoel, waar men doorheen waadt. Gisteren bijna een uur in striemende regen in queue voor het prikkeldraad gewacht om te worden toegelaten tot de S-barak. Sedert gisteren is een nieuwe regeling in zwang: tot dusver kon men slechts op een briefje van de OD-kazerne familieleden in de S-barak bezoeken; thans mag men zonder briefje binnen tegen afgifte van zijn Lagerkarte aan de OD-ers, die de barak bewaken, maar men kan blauwbekken tot men groen ziet. Met knotsen aan een riem staan de heren op post. Ik kon wegens een afspraak niet langer wachten. Toen ik wegging, kwam juist een stoet S-mannen de strafbarak uit tot het brengen van een bezoek aan hun familieleden in de ziekenbarakken. Zij waren omringd door een aantal OD-ers. Als wilde beesten werden de S-mannen door het wachtende publiek aangegluurd. Niets meer van de vroegere magie: daar gaan onze hèlden. Het waren gewone ondergedokenen, die niet eerst de marteling van Amersfoort of Vught hadden ondergaan, maar gewoon van de Hollandse Schouwburg naar Westerbork waren gezonden. Ik ging dezelfde weg als de stoet. Een OD-er baste mij aan: ‘Hoort u erbij.’ ‘Nee.’ ‘Maak dan dat u weg komt.’ ‘Een beetje kalm, makker.’ Handbeweging van kalmering. ‘Je kan er ook bij komen, hoor.’ ‘Een beetje kalm.’ ‘Pas maar op, anders ben je er zo bij!’ De stoet gaat verder en ik volg op enkele passen afstand. Leuke jongens, die OD-ers. Ze worden in het kamp gehaat, en vervloekt tot in het gebeente. Gisteravond concert in de registratiezaal. Bijna alleen Duitse genodigden. Commandant aanwezig, met vijf dames uit zijn omgeving in zijn gevolg. Bleef rustig zitten, toen het concert afgelopen was. Verwachtte blijkbaar een toegiftje, dat niet kwam. Moest delicaat gewaarschuwd worden dat de vreugde voorbij was.

Dinsdag 10 augustus

Hausse in gemoedsbeweging: vanmorgen vroeg loopt door het kamp het gerucht als een vlammend vuur, dat Hitler is afgetreden en dat het bewind is overgenomen door Göring, Dönitz en Keitel. Een vloed van gissingen: de oorlog is nu spoedig afgelopen, de Joden zijn nu vrij van transport, zij gaan binnenkort naar huis, enz. Overal, op hoeken van straten, midden op de weg, bespreekt men het gerucht, het werk hokt. Overal gaan opnieuw zuchten op van verademing. Eerst wij, is het thema, dat men links en rechts hoort, en dan onze

familieleden uit Polen terughalen. Sedert vrijdag voor een week houden de censors, de agenten van Lippmann & Rosenthal, zo goed als alle brieven vast. Slechts een enkele brief druppelt door. Vrienden, die gewoon waren, om de dag brieven te ontvangen, hebben al in geen veertien dagen bericht gehad. Ikzelf heb bv. van mijn broer, die morgen veertien dagen geleden naar Amsterdam vertrok, geen bericht van aankomst gekregen, hetgeen ondenkbaar is. Ook van andere verwanten in geen tijd iets gehoord. De censuur uit zich ook in ander opzicht strenger: een decreet bepaalt, dat de kampbewoners voortaan nog maar een velletje als brief mogen gebruiken en dat slechts aan een zijde in de Duitse of Nederlandse taal mogen beschrijven in duidelijke letters. Over wat in het kamp gebeurt, mag geen woord geschreven worden, anders wordt de barak daarvoor gestraft. De hele dag woordenwisselingen over het gebruik van de kachel.

Woensdag 11 augustus

Het grote feit van de dag: de vrouw, die met meningitis in barak 5 ligt, heeft vannacht het leven geschonken aan een tweeling, een jongen en een meisje. Tegelijk heeft een meisje van zestien jaar een kind gebaard. Er worden in het kamp veel kinderen geboren in weerwil van de uitgesproken bedoeling der nationaal-socialisten, de samenleving en de voortplanting der Joden te beletten. Het wemelt in het kamp van zwangere vrouwen, van alle leeftijden. De mannen en vrouwen komen blijkbaar toch nog geregeld in innig contact bijeen in weerwil van de hokken en schotten, die de autoriteiten hebben opgericht, en van de compactheid der samenleving. Het blijkt, dat de onmogelijkheid om zich hier te voorzien van anti-conceptiemiddelen, de kindergeboorten bevordert. Anderzijds is het sterftepercentage onder de babies eveneens groot: alle jonge moeders, die men ontmoet, klagen over de ellendige toestand van hun jonge kinderen, de artsen bevestigen, dat vele babies tengevolge van de slechte voedselomstandigheden en de woningtoestanden overlijden. Gisteravond naar het concert geweest. Stikvol. Een prachtige estrade voor orkest en koor, als telde Westerbork een klein miljoen inwoners en was de bescheiden registratiezaal een monumentale concertzaal. Het is ternauwemood een dorp: vijfhonderd bij vierhonderd vierkante meter. Groszenwahn. Joods program: Ouverture ‘Die Fingalshöhle’ van Mendelssohn-Bartholdy; Improvisation für Violine ‘Baal-Schem’ van Ernest Bloch met Sal Dwinger als solist. Joodse volksliederen voor mannenkoor met Michel Gobets als solist. Hochzeitsmarch uit ‘Ein Sommernachtstraum’ van Mendelssohn-Bartholdy. Dat was voor de pauze, een beetje klassiek. Na de pauze was het leutiger: Grosses Potpourri aus ‘Grafin Mariza’, van Emmerich Kalman, met Jetty Cantor en Michel Gobets als solisten en verder gemengd koor. Paraphrase van ‘Bei mir bist du schön’, van Benedict Silbermann, met Polly Dassy

als soliste en gemengd koor. Melodieën, van Paul Abraham, met Jetty Cantor en Michel Gobets als solisten met gemengd koor. Het was een da capo van de concerten in de Joodse Schouwburg (Hollandse Schouwburg), maar sterk verdund. De vrouwelijke solisten hadden voordien haar lauweren geoogst in strijkjes. De amusementsmuziek was beschamend wegens haar banaliteit, onbenulligheid, grofheid of zieligheid.

De leden van het koor, verschrikkelijk opgepoetst, de vrouwtjes met geverfde toetjes, de mannetjes met torenhoge boorden, zongen met begrafenisgezichten, verstard. De dirigent maakte de indruk van een coupeur, die bezig was de maat te nemen, in plaats van de maat te slaan. Het gehele concert was één brok hels lawaai, waarin alle muzikaliteit hopeloos verzoop. Met een gevoel van schaamte, dat mijn rasgenoten-in-de-ellende zich op last van de Obersturmführer, die tuk is op gezellige avondjes, zo laf en karakterloos aanstellen, ben ik huiswaarts gegaan. Wat een geestelijke drek, wat een stal! ‘Bei mir bist du schön!’ Intussen poppenkast in de barak. Gisterochtend bevel: alle bagage onder de bedden, er zal worden geflit, tegen de vlooien. Iedereen aan het sjouwen: van een, twee, drie hoog alle koffers, rugzakken, bundels, dozen, pannetjes, potjes naar beneden. Eerst gistermiddag laat verscheen de flitbrigade, die haar werk slechts gedeeltelijk konden verrichten. Vanmorgen vroeg bevel van de schoonmaak: alle bagage onder de bedden weg, weer op de bedden, er moet worden schoongemaakt. Iedereen heeft zich weer een bochel gesjouwd om de koffers, rugzakken, bundels, dozen, pannetjes, potjes naar een, twee en drie hoog te krijgen. Straks moeten ze weer naar beneden voor de flitbrigade. Gebrek aan organisatie. Zo is er iedere dag wat, dat extra vermoeienis geeft. Teken des tijds: vandaag heeft een man een winterjas gekocht voor de prijs van acht sigaretten. De koop bewijst dat het geld hier geen rol meer speelt als ruilmiddel en dat de sigaret als koopwaarde hoog staat aangeschreven. De sigaret neemt hier inderdaad in vele gevallen de plaats van het geld in. Men snakt hier naar tabak en wie dik in zijn sigaretten zit, beheerst de goederenmarkt. Hij kan tegen een civiele prijs kopen wat hij wil, want de sigaret wordt hoe langer hoe schaarser en de gehechtheid aan het bezit van goederen hoe langer hoe zwakker. Een winterjas speelt hier in de zomer geen rol en tegen de winter zal men wel verder zien. Toneeltje op het bureau van Schlesinger. Barakkenleider komt zich beklagen. ‘Waarom krijgt barakkenleider Ströbel verlof en ik niet. Dat is nou net de beroerdste die er is en die onze naam bij de Hollandse Joden bederft. Als hij verlof krijgt, wil ik ook verlof hebben; daar heb ik recht op.’ Schlesinger (diplomatiek): ‘Jong, je hebt gelijk, maar ik kan er niets aan doen. Dat bepaalt allemaal de Obersturmführer. Als die meent, dat een barakkenleider recht heeft op verlof, dan geeft hij hem verlof.’ Iedereen weet,

dat Schlesinger de baas is en doet en laat wat-ie wil. De stemming is gedaald: geen bevestiging van het gerucht betreffende het aftreden van Hitler. De oorlog duurt nu weer veel langer en de Joden zijn nu weer in groot gevaar. Schlesinger heeft van de Obersturmführer sanctie verkregen op zijn voordracht betreffende de reorganisatie van de bedrijven en het instellen van commissies voor de beslechting van geschillen. Trottel zegt: 'Hij heeft nu alle macht in handen.' Trottel is vanmiddag door de Obersturmführer in audiëntie ontvangen.

De Ostu bood Trottel een fauteuil aan onder de uitnodiging: 'Lasst uns 'mal gemütlich sprechen.' Trottel heeft hem gezegd, dat hij uit dankbaarheid voor alles wat de Ostu voor hem had gedaan naar hem toe was gekomen om hem op de hoogte te stellen van wat er in het kamp aan de gang was. De Ostu verklaarde van alles op de hoogte te zijn, ook van de conferentie die zondag jl. bij dr. Wachtel was gehouden. Hij had laten nagaan, hoeveel Nederlandse en hoeveel Duitse Joden in het kamp waren, nl. zesduizend en vierduizend. Trottel had voor Schlesinger volmacht verzocht om commissies te benoemen tot het beslechten van geschillen, waarin de Ostu toestemde. Hij had de Ostu ook verzocht om een stok achter de deur te houden door te doen blijken, dat hij van de spanningen in het kamp op de hoogte was, en hem ook de vrijheid gevraagd om de commandant van tijd tot tijd op te zoeken teneinde hem van de stand van zaken op de hoogte te stellen. De commandant was bereid hem deze vrijheid te verlenen. Trottel en ik kwamen overeen met de verdere uitwerking van onze plannen te wachten totdat de Obersturmführer Schlesinger over het bezoek had ingelicht en hem de nodige volmacht had verleend.

Donderdag 12 augustus

Herfstatmosfeer. Strak blauwe hemel, pittig koud. Gisteravond nieuwe samenkomst bij dr. Wachtel, twee nieuwe groepen. De discussie heeft in hoofdzaak gelopen over de vraag, of men door vervanging van een aantal Duitse barakkenleiders door Hollandse niet een betere stemming kon verkrijgen en aldus de animositeit kon doen luwen. Hollandse vertegenwoordigers rapporteerden verscheidene staaltjes van grofheid van Duitse barakkenleiders. Van Duitse kant werd betoogd, dat daar waar twee volken elkaar ontmoeten wrijvingen onvermijdelijk zijn, maar dat de positie der Joden in het kamp Westerbork, vergeleken bij die van andere kampen, zeer gunstig was. Het was het uitdrukkelijk verlangen der commandanten geweest, dat Duitsers de leiding kregen. Overigens waren er goede en slechte Duitse barakkenleiders, zoals er ook goede en slechte Hollandse leiders waren geweest, er waren schreeuwende en blaffende Duitsers, evenals er schreeuwende en blaffende Hollanders waren. De gedachte kwam tot uiting

dat als de Hollandse Joden tegen het eind van de oorlog hun haat tegen de Duitsers zouden willen luchten, de Duitsers zich aaneen zouden sluiten om dat te voorkomen. Gemeend werd echter, dat het einde van de oorlog bij de Hollandse Joden zo sterk het verlangen zou wakker roepen om naar huis te komen, dat zij hun gevoelens van rancune zouden vergeten. Vrij algemeen was het gevoelen aan de zijde der Hollandse Joden, dat het nu te laat was om nog een verzoening tot stand te brengen. Daarmee had men een jaar geleden moeten beginnen. Van commissies van beslechting van geschillen stelde men zich niets voor, vooral omdat men niet kon geloven dat de commandant aan dergelijke commissies zijn goedkeuring zou hechten. Interessant was, dat de Duitsers zich ook hier trachtten te rechtvaardigen door te wijzen op de historie.

Vrijdag 13 augustus

Gisteravond een briefje: ‘Ich bitte Sie, sich morgen frueh um neun Uhr bei mir einzufinden. Schlesinger. Dienstleiter. Dienstbereich II. Verwaltung.’ Vanmorgen prompt negen uur de stierenkop van Schlesinger met het Hitler-snorretje om de deur: ‘Gute Morgen, meine Herren, kommen Sie herein.’ Ronde Tafelconferentie van zes à zeven heren, Duitse dienstleiders, Trottel en de chroniqueur. ‘Meine Herren, ik heb u hier bijeengeroepen om uw kritiek te vernemen op het volgende plan: instelling van, laat ons zeggen, een Organisationsstab. Daarover mag voorlopig naar buiten met geen woord gerept worden; anders krijgen we last. Deze staf zal mij enerzijds voorstellen moeten doen, die de bedrijven ten goede komen, anderzijds moeten optreden als beslechter van persoonlijke en zakelijke geschillen in de bedrijven. Deze bedrijven zullen zich zelf moeten bedruipen en de Stab zal werkobjecten moeten onderzoeken op hun rentabiliteit. Het Lager zorgt voor de grondstoffen, de opbrengst van de arbeid komt het kamp ten goede. Behalve het confectie-, matrassen- en metaalbedrijf, komt er ook een speelgoedbedrijf. Allen die zich thans in het kamp bevinden zullen in de bedrijven hun bestaan moeten rechtvaardigen. Voor de zieken en de kinderen zal gezorgd moeten worden. Van industrie zal niet gesproken kunnen worden, wel van loonarbeid.’ Er ontspon zich een uitvoerige discussie, waaruit bleek dat men het in beginsel met de gedachte eens was, maar meende dat de praktijk de weg zou moeten wijzen. Een deel der leden van de Organisationsstab zou voor elk der bedrijfstakken worden aangewezen, elk naar gelang van zijn speciale bekendheid met het bedrijf, de anderen zouden z.g. Schlichtungscommissarissen zijn. De leden zouden een apart bureau krijgen en zeer discreet, met Fingerspitzengefühl, te werk moeten gaan. Het bureau zou eerst geleidelijk in functie moeten komen, teneinde geen opzien te baren. Het bezwaar, dat de oorlog nog kort zou duren, mocht niet gelden, de commandant

moest in de waan worden gelaten dat de oorlog nog lang zou duren. De arbeiders zouden worden aangespoord, ideeën voor het inrichten van nieuwe bedrijven in te dienen. Het vervaardigen van pannenschoonmakers uit heide verdiende aanbeveling. De beste krachten in de barakken moesten voor de bedrijven worden aangetrokken. Schlesinger sloot de conferentie met de mededeling dat hij de leden spoedig opnieuw zou bijeenroepen en met het uitspreken van de wens, dat de leden hem afzonderlijk zouden bezoeken wanneer zij daaraan behoefte mochten gevoelen. De eigenlijke bedoeling van de Organisationsstab, nl. het bevorderen van de verzoening tussen Duitse en Nederlandse Joden, heeft Schlesinger niet aangeroerd, maar zij stond tastbaar op de achtergrond. Schlesingers fosforiserende ogen spraken meer uit dan zijn rappe mond. Sedert de order van de Duitse autoriteiten, dat kampbewoners, die buikloop krijgen, niet van het werk mogen wegblijven, tenzij zij een hogere temperatuur hebben dan 38.5, lopen er een hoop slappe mensen meer rond. De Joodse artsen trachten de zieken zoveel mogelijk te helpen door de patienten toch in bed te stoppen, maar ze moeten voortdurend bedacht zijn op controle van de heren Duitsers en sturen dus in menig geval ook patienten, die niet voor het werk geschikt zijn, daarheen. Patienten, die ziek zijn en niet naar het ziekenhuis verhuizen, krijgen officieel ‘dienstfrei’. Ook zieke schoolkinderen krijgen ‘dienstfrei’. De laatste dagen worden de schoolkinderen, van klein tot groot, 's middags uitgestuurd voor het aardappelrooien bij de boeren in de omtrek, onder leiding van de onderwijzeressen. Menig kind komt ziek van de te grote inspanning thuis. Verhuisziekte. Vandaag hebben ongehuwde vrouwen en moeders met kinderen zonder man in enkele barakken aanzegging gekregen te verhuizen naar barak 65, die uitsluitend voor vrouwen is aangewezen. Een paar dagen geleden nog was in barak 65 een der twee vleugels voor mannen aangewezen. Het Woningbureau is grillig: zonder bepaalde reden is dit besluit weer ongedaan gemaakt. Zodat vanmiddag de voor verhuizing aangewezenen schamele bezittingen op een kruiwagen laadden en naar hun nieuwe woonstal verhuisden. Een voorbeeld van verhuiswaanzin: een man kreeg eergisteren opdracht, naar barak 65 te verhuizen. Toen hij daar eenmaal was, kreeg hij bevel naar barak 62 te verhuizen. Hij ligt nu in hetzelfde bed, waarin hij was komen te liggen toen hij negen maanden geleden in het kamp verscheen. Intussen was hij ook nog door een vierde barak heengegaan. Er zijn mannen, die in een jaar tijds in zes, zeven, acht barakken hebben gewoond. Mededogen voor mannen en vrouwen, die 's morgens vroeg op hun werk moeten zijn na een nacht, die geen voldoende rust bracht, en eerst laat in de namiddag thuiskomen, bestaat blijkbaar niet. Ook niet bij het Woningbureau, waar Joden de leiding hebben.

Zaterdag 14 augustus

Men kan hier in een dag geruïneerd zijn. Gisteren zijn in één familie de volgende rampen voorgekomen: de heer des huizes zijn zijn schoenen ontfutseld, het enige paar, dat hij had, de vrouw des huizes heeft haar thermosfles gebroken, de zoon des huizes heeft een deken verloren. Ja, dat zijn hier rampen: de heer des huizes, een man van middelbare leeftijd, liggende in het ziekenhuis, kan nu zijn middagwandeling niet meer maken, de vrouw des huizes kan haar man geen thee meer brengen, en hij leeft op dieet, de zoon des huizes heeft het 's nachts nu koud. Waar haalt men een paar nieuwe schoenen, een nieuwe deken, een nieuwe thermosfles vandaan? Men heeft hier gewoonlijk van alles maar één, en als men dat ene exemplaar verliest, is men geruïneerd. Als men een lepel of een vork verliest, kan men zijn buffet wel opdoeken, want dan is het leeg. De consequentie is, dat men de kans loopt te verhongeren, want zonder lepel en zonder vork kan men niet eten. Er gaan vele lepels en vorken teloor, maar toch is hier nog niemand tengevolge daarvan van de honger omgekomen. Hij kan nog altijd op zijn beurt ‘organiseren’, hij kan ook, wat voorkomt, een ‘telegram’ naar ‘een Joods adres’ in Amsterdam sturen met het bevel: zend lepel, zend vork. Wat in vele gevallen succes heeft. Het is moeilijker, nieuwe schoenen, een nieuwe deken of een thermosfles per telegram te laten komen. Gisteren de tiende dag van aardappelen in de schil als middageten. Aardappelen in de schil is verschrikkelijk gezond, vanwege de vitamine die vlak onder de schil huist. Maar er zijn aardappelen en aardappelen onder de schil. Als je dertig krieltjes in je pannetje krijgt inplaats van zeven of acht grote, en als ze ook nog hard en glazig zijn, inplaats van lekker kruimig, gaat de leut voor de vitamine er af. Zeker als ze zo goed als koud zijn. Elke dag ben ik moedig aan het pellen van mijn armetierige aardappeltjes begonnen, ik heb ze ook, zo koud als ze op het laatst ook waren, gedoopt in wat surrogaat goulasj met een snippertje boter uit eigen voorraad, moedig gekauwd en doorgeslikt. Maar gisteren smaakten mijn aardappeltjes, kleiner en onooglijker dan ooit, naar zeep, slechte zeep. Ik heb ervan gegeten zolang het ging, en toen was ik zo ziek van de zeepsmaak, en toen had ik van het pellen zo meer dan genoeg, dat ik het restant eenvoudigweg in het vuilnisvat geworpen heb. Ziezo, daar was ik dan tenminste af. Maar de zeepsmaak, hoe kwam ik daar af. Een pruimpje, dacht ik, een echte reine-claude, zou wel goed zijn. De zeepsmaak bleef, hij kleefde aan mijn verhemelte, plakte tegen mijn tanden. Een peertje, dacht ik, een fijn, sappig peertje, pas per briefpakket aangekomen. Gaf niets: de zeepsmaak bleef. Ik heb nu definitief genoeg van mijn aardappelen: ik wil ze niet meer pellen, niet meer eten, niet meer zien! Toen ik vanmorgen langs de centrale keuken ging, zaten daar honderden vrouwen aardappels te schillen, zoals gisteren,

zoals eergisteren. Waarvoor schillen al die vrouwen in 's hemelsnaam aardappels als ik ze toch in de schil moet eten en ze dientengevolge nu niet eet? Onbegrijpelijk, zoals zoveel in Westerbork onbegrijpelijk < is >. Voor alles staat men hier in de rij, zoals men in een communistische samenleving nu eenmaal in de rij staat. In zekere zin is het hier een communistische samenleving: allemaal gelijk, dezelfde rantsoenen, centrale keuken, allen in de rij. Voor het brood, voor de boter, voor de soep, voor de bonen, voor het bad, voor heet water, voor de kapper, voor alles. Ook in dit opzicht, dat in de centrale keuken, en in alle centrale keukens, veel aan de strijkstok blijft hangen, dat in menig huisje de soep, de boter, het brood het dubbele van de normale portie bedragen, dat vlees en andere waren, die niet voor de grote massa bestemd zijn, naar plaatsen hun weg vinden, waar zij volgens het beginsel der gelijkheid niet horen. Men staat hier ook in de rij voor de was, niet om ze te ontvangen, maar om ze in te leveren. Vanmorgen stond een stoet van vijftig man voor de wasinleveringscentrale. Ieder die zijn was inlevert, kan niet volstaan met een eenvoudig lijstje van goederen, die hij aanbiedt. Nee, hij zou wel eens meer kunnen opschrijven dan hij in werkelijkheid inlevert. Een vrouw telde de dienstdoende ambtenaar honderdvijfenveertig stuks voor, zoveel lakens, zoveel handdoeken, zoveel directoirtjes, die allemaal zijn neus passeerden. Haast een leuk spelletje. Deze maatschappij is arm aan goederen. Derhalve is iedereen verplicht, zijn bundeltje was te openen en voor te tellen en aan te tonen wat hij brengt. Een omslachtig proces, dat files kweekt. En dat het leven vermoeit. Gisteravond cabaret voor SS-officieren, die het kamp kwamen bezoeken. Ehrlich, de conferencier, had het volgende grapje: ‘Meine Herren, wir stammen Alle von Abraham ab; Verzeihung bitte, ab zweiter Reihe allein.’ Op de twee eerste rijen zaten slechts Ariërs; daarna kwamen Joden.

Zondag 15 augustus

Gistermiddag gesprek onder vier ogen met Schlesinger in diens bureau. ‘Spielen Sie Schach, Herr Schlesinger?’ ‘Nein, keine Zeit.’ ‘Jammer, echt een spel voor u. Schaak is een fijn spel van het evenwicht, voor sterke geesten. Het is < een > spel van de oorlog.’ ‘Ja, dat weet ik, met de messen op tafel. Maar ik heb te veel te doen.’ ‘Ik speel het haast iedere dag. Maar sedert ik het ziekenhuis verlaten heb, heeft het niet meer zo'n sterke bekoring; ik heb nu te zwakke tegenstanders.’ ‘Ik speel hier ook met te zwakke tegenstanders.’ ‘Dat dacht ik wel: u is een man van de oorlog en u hebt behoefte aan sterke tegenstanders.’ ‘Richtig.’ ‘Ik leef overigens hier over alles heen, over alle vuiligheid.’ ‘Dat doe ik ook. Men kan zich hier innerlijk vrij gevoelen.’ ‘Ondanks het prikkeldraad. Ik kan met plezier naar de mensen staan kijken, naar de hei. Ik heb mij altijd vrij gevoeld in alle omstandigheden

en ondanks de omstandigheden. Om geld geef ik niet.' 'Geld maakt ook niet gelukkig.' 'Voelt u zich op uw gemak in de massa?' 'Nein. Ik voel niets voor de massa. Ze is dom. Ze moet geleid worden.' 'U was toch gewend te leiden?' 'Ja, ik ben fabrikant geweest.' 'U kent Gemmeker goed. Is het een redelijk mens?' 'Ja, in zijn soort zeker. Ik kan goed met hem opschieten.' 'U is toch zeker gecompliceerder dan hij. Hij lijkt mij een simplistische kerel.' 'Ja, hij is simplistisch.' 'Is het aan u te danken, dat het kamp thans is zoals het is?' Dat is aan Deppner te danken. Die heeft zijn stempel op het kamp gezet. Dischner heeft de SS er in willen halen en had daartoe al een telegram naar Den Haag gestuurd. Maar ik heb een tegentelegram naar Den Haag gestuurd. Dischner heeft mij gedreigd, me daarom te zullen doodschieten. Hij heeft met de revolver voor me gestaan. Ik zei: 'Schiet maar.' 'Anders dan Asscher en Cohen. Die hebben in tijd van vrede de roem geoogst, maar hadden niet de moed in een moeilijke tijd vóór hun volk te gaan staan.' 'Neen, leiders moeten op een bepaald ogenblik de durf hebben nee te zeggen. Dat is hun opdracht.' 'Wat dunkt u nu van de naaste toekomst?' 'Richtig, we stichten overal in de barakken commissies van arbitrage, die bekroond worden door de commissie, die u en Trottel zullen leiden samen met uw en met mijn mannen. Dan kunt u uw ervaring ten nutte maken. Deze commissie zal ook te zorgen hebben voor de leiding bij de teruggeleiding van de Joden uit Polen. Dat mag niet in de handen blijven van hen, die grote fouten hebben gemaakt en zich hebben gecompromitteerd.' 'Dat is een hoofdstuk apart.' 'Richtig. In de grote lijn zijn we het eens. Binnenkort roep ik de leden van de Organisationsstab weer bijeen. Nu heb ik geen tijd meer. Ik zal u dezer dagen uitnodigen voor een namiddag, da setzen wir uns gemütlich zusammen.' Tot afscheid forse handdruk. Gisteravond transport van een kleine vierhonderd man uit Amsterdam binnengekomen. Een groot contingent zieken uit het NIZ. Armzalige stakkers van oude mannetjes, haast zonder bagage. Afgrijzen en medelijden. Onze brieven worden inderdaad door de censuur opgehouden. Slechts brieven, voorzien van adres van afzender, komen door, ongecensureerd, maar veel te laat. Een paar dagen geleden ontving ik een briefkaart uit Amsterdam, gedateerd 3 augustus, eergisteren een brief gedateerd 27 juli. Een vriend van mij ontving eergisteren twee brieven, een gedateerd 28 juli, een 9 augustus. In de gevangenis zitten sedert enige dagen drie Joodse vrouwen opgesloten, die in Amsterdam Joodse vrouwen bij de Gestapo hebben aangebracht. Het is bij het bonenlezen verboden, te zingen of te praten. Sedert de uitvaardiging van dit verbod zoeken mannen en vrouwen bij dit bedrijf emplooi: zij snakken naar bevrijding van het eeuwige gewauwel, dat allerwege heerst en dat de mensen moe maakt en ziek.

Maandag 16 augustus

Vandaag is de grote datum, door de blonde telepathe genoemd als het eind van de oorlog. Nog niets van te bespeuren. Er lopen sedert gisteren in het kamp zg. IPA-berichten, die het doen < IPA (Jüdische Presse Agentur), de spotbenaming voor geruchten > voorkomen alsof er van de kant der Geallieerden geweldige dingen gaande zijn en alsof de Russen beslissende overwinningen behalen. Het leed van de enkeling verzinkt in dat van de massa. Het steekt niet meer af tegen het geluk en maakt dientengevolge ternauwernood nog indruk. Het leed van alle enkelingen heeft zich, als ontelbare droppels, tot een zee van leed verenigd, die voor normale menselijke gevoelens te machtig is en waarin men zou verdrinken als men er zich in begaf. Zo groot, zo algemeen is het, dat men het niet alleen niet kan beschrijven, maar het zelfs niet kan karakteriseren. Het algemene leed is een normale toestand geworden, waar de getroffenen zich naar hebben gevoegd. Wie zijn eigen leed en dat van de massa niet kan dragen, gaat daarin ten onder, langzamerhand of snel. Er doen zich gevallen voor van geestesverbijstering bij mannen en vrouwen, die in de normale samenleving bekend stonden als flinke, veerkrachtige mensen; die een shock hebben gehad. Dit zijn echter uitzonderingen. De menigte leeft als thuis, door haar leed heen. Ze eet en drinkt en mint. Het eten is karig, het drinken bestaat uit surrogaat, de min is gedenatureerd. Er wordt gemusiceerd: een orkest zorgt, zo goed en zo slecht het gaat, voor de muziekbehoeften van het kamp, in de barakken, in de huisjes grijpen violisten en fluitisten zo nu en dan naar hun instrument, om, alleen of gezamenlijk, muziek te maken. De OD heeft haar eigen radio, voor vrolijke muziek. Tekenaars, meestal dilettanten, oefenen hun talent, zij tekenen barakken uit, leggen types vast. Mannen en vrouwen spelen gezamenlijk bridge, of skat; alsof hun leven ervan afhing. De barak der mannen en vrouwen boven de vijfenvijftig zonder kinderen ritselt 's middags en zondags van de kaarten, die over de tafels vliegen. De mannen spelen verder hun partijtje schaak, hun partij dam, leggen ook hun dominootje of hun partij patience. Families spelen gezelschapsspelletjes: monopolie, lossen kruiswoordpuzzles uit de krant op, enzovoort. Mannen en vrouwen maken hun visites, zoals thuis, drinken thee bij elkaar. Dit alles geschiedt, maar in mineur. Op de achtergrond staat toch het leed: men spreekt telkens weer over de familieleden, die naar Polen zijn gedeporteerd, over zoons of vaders, die in concentratiekampen zijn omgekomen, over het onrecht en de willekeur, die men heeft ondervonden, over de onzekerheid van de toekomst, over de ongemakken van het kampleven, over de moeheid, de afmatting. Het leven gaat door, het leed van de dag is groter, het is drukkender, het is permanent, maar het is in het leven ingeschakeld, zoals een gezonde man, een gezonde vrouw een groot licharmelijk gebrek

in het leven inschakelt: het is hinderlijk, het is moeizaam, maar het belet het leven toch niet.

Dinsdag 17 augustus

Vandaag had ik mijn zinnen gezet op gebakken aardappeltjes-zonder-ruzie. Ik geloof niet, dat nog één barakbewoner daarin is geslaagd. Gemakkelijk is dat dan ook niet. Ik heb mijn partijtje aardappeltjes keurig gepeld, en ben precies om twaalf uur naar de wasruimte gegaan, waar de kachel staat, vlak tegenover de WC's. Voor het gemak alles bijeen. De kachel was stikvol: een grote pan met sperciebonen, twee pannen met gort, een schaaltje met aardappels, die bruin moesten worden. Daaromheen een kringetje van mannen met pannetjes-met-aardappeltjes, of stamppot, of een partijtje boterhammen in de handen. De patatten om ze te bakken, de stamppot om op te warmen, de boterhammen om te roosteren. Hopeloos vooruitzicht: de spereiebonen en de gort waren voorlopig nog niet gaar, kookten zonder toezicht rustig door. Stekelige opmerkingen van de mannen over-en-weer. Ik denk: ik doe niet mee, ik wil geen mot, ik houd mijn mond stijf dicht. Ik luister maar, staar maar strak voor mij uit naar de opstaande aardappeltjes, die al beginnen te glimmen en hoop geven, dat een van ons gauw aan de beurt komt. Een van de mannen, die afweet van de gort, komt eens kijken, tilt nieuwsgierig de deksel op, proeft wat, giet wat koud water bij, en verdwijnt weer. Hij wordt in stilte zachtjes verwenst: ‘Had hij vanmorgen niet gort kunnen koken? Moet hij dat juist nu doen, nu iedereen van zijn werk komt en razende haast heeft om weer tijdig op appèl te zijn? Had ook die vent van de bonen dat vanmorgen niet kunnen doen? Moet hij juist nu voor een weeshuis koken en de anderen maar laten wachten, wachten? Die willen toch niet anders dan hun aardappeltjes maar eventjes bruin laten bakken of hun prakje opwarmen. Verdomde kerels! Verdomde egoïsten! Sodemieters!’ Ik houd stijf mijn lippen op elkaar. De aardappeltjes zijn eindelijk bruin. Een zucht van verlichting onder de wachtenden. Eindelijk een opgedonderd. Dat eventjes bruin laten bakken heeft toch nog twintig minuten geduurd. Een prak gaat op. De anderen blijven met de pannetjes in de hand verder staan wachten, < hun gemoed > ironisch < luchtend >. Zij die boterhammen hebben, schuiven of wringen de sneedjes tussen de open ruimtetjes tussen de pannetjes door, branden zich de vingers bruin. Van wie zijn toch die verdomde bonen! Kunnen die er niet zolang af? Hoe staat het nou met die gort? Is die pan eindelijk gaar of niet? Hoort van de zaalleider! Jong, ga jij 'm es effetjes halen. Ik houd mijn mond potdicht, wil niet aan het geruzie meedoen. God zij dank, een pan gort is gaar en verdwijnt van de kachel. Ik heb geluk: ik ben aan de beurt. Ziezo, daar staan de piepertjes, in een klein, bescheiden schaaltje,

naast de reus van een pan met sperciebonen. Heeft net een klein uur geduurd. ‘Verdomme, ik moet zo weer weg! Kan die pan er niet af? Van wie is dat ding toch? Moet je hiernaast zijn, daar, die zitten altijd boven op de kachel. Dat noemen ze solidariteit. Joden onder elkaar.’ Ik houd mijn mond stijf gesloten: ik wil alleen maar gebakken aardappeltjes en niets anders, hoe lang het ook duurt. Ha, sputtert die boter lekker. ze beginnen het al aardig te doen, hier en daar een bruin vlakje. ‘Uw aardappeltjes beginnen al aardig bruin te worden.’ Ik kijk eens tersluiks naar de interpellant, die een pan stamppot in de hand houdt, en zeg niets. ‘Kan die pan gort er niet af? Ik moet verdomme zo weg.’ Geen antwoord: de eigenaar is er niet. Mijn aardappelen knetteren lekker: dat wordt mooi. Een beetje zout erop; had ik vergeten. ‘Uw aardappeltjes kunnen wel af; ze zijn al bruin genoeg.’ Ik word uit mijn tent gelokt: ‘U vergist u; ze zijn nog niet bruin genoeg.’ ‘Ik vind van wel; u hoeft ze toch maar een beetje op te bakken.’ ‘Ik vind van niet; ze zijn nog niet voldoende opgebakken.’ Had ik me zo voorgenomen, me niet in een ruzietje te laten betrekken; nu zit ik er toch in. ‘Dan moet de gort er af; ik heb geen tijd meer.’ ‘Dat is niet mijn zaak.’ ‘Makkelijk gezegd. U voert verdomme de hele dag niets uit. Ik heb mijn ogen niet in mijn zak.’ ‘Hebt u niets mee te maken. U denkt maar, dat u uw ogen niet in uw zak hebt.’ ‘U hebt de tijd, ik niet.’ ‘Ik wil perse geen ruzie. Mijn aardappeltjes zijn niet voldoende bruin. Maar u hebt haast, u moet naar uw werk. Ik zal dus maar geloven, dat mijn aardappeltjes bruin zijn.’ Ik met mijn aardappeltjes af. Precies anderhalf uur heb ik verbruikt voor dit onnozele karweitje. Maar gesmaakt hebben ze, gesmaakt. Komt toch vast door de ruzie. Zo gaat het hier toe bij de kachel, elke dag, de gehele dag. Chaja Goldstein is afgereisd. Zij is gemengd-verbonden met de filmman Peter Güsten. Deze was uit Berlijn gekomen en bij de Obersturmführer ingekwartierd. De nacht voor het vertrek heeft ook Chaja Goldstein in de villa van de Ostu even buiten het prikkeldraad gelogeerd. In een taxi zijn zij, uitgeleide gedaan door de Ostu, naar de trein in Assen vertrokken. Nog nooit is een Jodin in het kamp een dergelijke eer te beurt gevallen. Buiten en behalve Chaja Goldstein, heeft < alleen > Camilla Spira van de commandant een hand gehad en is van een gezellig samenzijn door hem naar huis gebracht.

Woensdag 18 augustus

Recht is recht. Dezer dagen is een baby van negen maanden binnengebracht, als S-geval. Het kindje is in het ziekenhuis opgenomen. Toen een paar dagen geleden de kinderen, die in het ziekenhuis liggen, naar buiten werden gebracht om te genieten van de zon en van de frisse lucht, moest de baby van negen maanden binnen blijven. Omdat het een S-geval is, dat wel eens zou kunnen vluchten.

Recht is recht, en voorzichtigheid is de moeder van de porseleinkast.

Donderdag 19 augustus

Er wordt de laatste dagen nogal gestolen in mijn barak. In de vrouwenafdeling heeft een of andere gauwdief twee rugzakken totaal leeggeroofd: kleren en levensmiddelen. Hij of zij heeft ze naar men vermoedt eenvoudig meegenomen en ze op zijn dooie gemak geleegd. Dat is gemakkelijk genoeg: alles ligt hier open en bloot op bed, het eigen bed of een ander, onbeslapen bed, de eigenaars zijn bijna de gehele dag weg, op het werk, toezicht ontbreekt zo goed als geheel, en wie toevallig langs komt en begerig is, slaat ongemerkt zijn slag. De Ordnungsdienst is erbij geroepen, maar waar moet deze dienst onder vijf-, zeshonderd mensen het gestolene zoeken. Bijna nooit komt gestolen waar terecht. Een paar dagen geleden hebben ze mijn mooie Russische landkaart, uit een Russische Baedeker gescheurd, geroofd. Ik was zo aardig en vriendelijk en welwillend geweest, een partijtje belangstellenden aan te wijzen waar Poltawa ligt, dat de Russen zouden hebben heroverd. Daarna borg ik de kaart weer zorgvuldig weg in een schooltas, waarin ik enkele curiosa bewaar. Toen ik de kaart weer te voorschijn wilde halen, was ze er niet meer. Wat moet men dan zeggen of doen? Ik heb bescheidenlijk de Verwaltung ervan verwittigd, dat ik een Russische landkaart vermiste, en een lid der Verwaltung heeft met een schorre stem een paar keren rondgeroepen, dat iemand een landkaart kwijt was geraakt, en verzocht deze terug te bezorgen. Vergeefs. Wie zegt dat het lid van de Verwaltung, die tot het partijtje mensen behoorde, wie ik de kaart had getoond, de kaart niet onder zijn berusting heeft genomen? Dat zijn zo vragen, die vanzelf opkomen; daar kan men niets aan doen. Wat weet men af van de eerlijkheid van < een > Verwalter, die niemand der barakbewoners kent en die wordt aangesteld door iemand, die niemand kent en die de Verwalter niet eens kent? Gisteravond, toen wij allen als apen bovenop onze bedden zaten en bezig waren ons uit te kleden, kwam hetzelfde lid der Verwaltung met een soort edele verontwaardiging omroepen, dat bij de uitdeling van de pakketten om zes uur 's middags een pakket in verkeerde handen was geraakt en dat verwacht werd, dat hij die het in zijn bezit had, het onverwijld bij de Verwaltung of de Post zou terugbezorgen. Hij zinspeelde daarbij op de jongste diefstallen in de barak. Het wonderbaarlijke is, dat het pakket vanmorgen op een of andere wijze bij de Verwaltung is terugbezorgd. Hieruit blijkt, dat er ook nog eerlijke mensen onder ons leven. Achteraf blijkt, dat hier sprake was van een vergissing van de Post. Er leven genoeg eerlijke mensen onder ons: geen ochtend gaat voorbij, of slaperige of afwezige mannen laten in het washok hun zeep, hun kam, hun scheergerei staan. Bijna altijd vinden deze voorwerpen hun weg naar de eigenaars

terug. Maar ook komt het voor, en herhaaldelijk, dat onder de ogen van zich wassende mannen hun stukje zeep als bij toverslag verdwijnt. Zoals vanmorgen nog gebeurde met de meest fatsoenlijke en meest wellevende man van de hele barak. Zeep is een schaars en kostbaar artikel. Het bovengenoemde lid van de Verwaltung maakte van de gelegenheid gebruik om de barakbewoners aan te sporen, na het uitdraaien van het licht zwijgzaamheid te betrachten, opdat de mannen, die reeds om vier uur op moeten, niet nodeloos van hun nachtrust worden beroofd. Protesten: ‘Dan moet je zorgen, dat om tien uur de vrouwen uit de barakken zijn. Ga maar eens kijken in de hoek (een gesloten kabinetje, waar het de gehele dag en de gehele avond wemelt van vrouwen). Om half tien mogen er immers geen vrouwen meer in de barak zijn!’ De Verwalter: ‘Op tweegesprekken kan ik niet ingaan.’ Hoongelach. In het kabinet huist de chef van de keuken, vriend van < de > Verwalter. Pats: het licht uit. Gebrul: ‘Licht op, licht op, wij zijn nog niet uitgekleed.’ ‘Het licht blijft uit.’ ‘Dan zal ik net zo lang schreeuwen tot het licht weer aan gaat.’ Gegil: ‘Li-i-i-i-cht!’ Het licht gaat weer aan. ‘Ziezo!’

Vrijdag 20 augustus

Snikhete dag. Windstil. Buiten gaan de mannen met verbrande koppen in bloot bovenlijf achter de kipkarren, waarmee zij zandkruien: sterke, gezonde mannen, die vroeger allerlei ambachten hebben bedreven. Oude heertjes zitten voor hun barak op stoeltjes te puffen en zich het zweet van het halfdode voorhoofd te wissen. Moeders rijden in diepe kinderwagens hun babies door het kamp: van de zon moeten de babies het hebben. Zij prevelen vriendelijke, innige woordjes, terwijl hun hart zwaar is en zij denken aan de man, die er niet is, aan de oudere kinderen, die er niet zijn, aan de broer en zuster, die er niet zijn en van wie niets bekend is. De moeders lachen tegen hun babies, die niet willen groeien, die kwijnen. Men vraagt, waarom de babies kwijnen: het voedsel is goed, ze kunnen krijgen wat zij nodig hebben. En toch kwijnen ze. Het klimaat? Er zijn zoveel kinderen, die niet kwijnen, die ondanks zand en stof, ondanks de opeengepaktheid van de mensen, bloeiende rozen zijn. Is het de geest, die de babies ziek maakt, de bedroefde, wroetende geest van de moeder? Zij zoogt haar kind, maar niet met de vreugde van de moeder, die weet dat haar kind een veilige toekomst tegemoet gaat, maar met bezorgdheid en verdriet. Daarvan kwijnen de babies, daaraan gaan zij te gronde. Er heerst een nerveuze stemming in het kamp: dinsdag a.s. gaat weer een transport, driehonderd S-mannen en -vrouwen, vierhonderd zieke ouden-van-dagen met hun families en alle tuberculoselijders. In totaal duizendtwintig: een marge van twintig voor hen, die onderweg bezwijken. Griezelig, weerzinwekkend. Men had gehoopt, dat er geen enkel transport meer zou

gaan. Lauw hangt de hitte van de zon over het kamp. De zon is weg, achter de horizon verdwenen. Wij snakken naar adem. Op de zandheuvels langs de gracht met geel water aan de buitenkant zoeken mannen en vrouwen verademing van de benauwenis, die hangt in de straten tussen de barakken. Zij zitten op een rijtje op de zandhoop tegenover het prikkeldraad. Voor hen de gehelmde marechaussée met het karabijntje in de vierkante uitkijktoren: een koekoeksklok met een mannetje, dat bij hele, halve en kwart-uren te voorschijn komt. Het leunt verveelt in verstarde houding over de balustrade, nu eens naar links, dan naar rechts, telkens weer. In de verte een onafzienbaar bed van paars-fluwelen heide, die het oog streelt, zinnelijk geboeid houdt. Een hemel vol vlammen en strepen, die feller worden met het vallen van de duisternis. De mannen en vrouwen wanen zich in de Sommerfrische, zij vergeten de gracht met geel water en het verroeste prikkeldraad, vergeten het mannetje in de koekoeksklok, de barakken en het dorre veld, die zich achter hen uitstrekken, zij staren in de eindeloze verte, waar het paars van de heide zich in de trillende schemer verenigt met de gevlamde hemel. Een hete, eindeloos hete dag voorbij met een poëtisch slot. Men maakt zich los van het fascinerende natuurtafereel, maakt zich gereed voor de nacht, voor de realiteit. Achter hen staat het dreigement van het transport, dat de geesten benauwt en dat de mens de slaap maakt tot een hel. ‘Heb je 't gehoord? Gemmeker gaat weg.’ ‘Misschien kan Schlesinger wat voor hem doen.’

Bezoek aan ‘het magazijn’. In het magazijn ligt het aardewerk opgestapeld, dat de knechten van de Gestapo uit de huizen van de Joden hier in de buurt hebben vergaard. Oorspronkelijk werd het magazijn beheerd door een Ariër, die alles als een Cerberus bewaakte. Het oude kamp putte eruit naar zijn gading. Opeens was dat uit. Sedert enige dagen is het magazijn weer opengesteld en 's morgens vroeg al staan de vrouwen in ‘slangetjes’ om te ‘winkelen’. Elkeen mag een paar stuks van zijn gading meenemen: een paar bordjes, een vaasje, een kussen, etc. Een kampvriend wilde ook wat hebben. Ik mee. De opzichter, een boom van een Jood, zo dik en breed als een pad, tot mijn kampvriend: ‘Na, was wollen Sie.’ ‘Ik wou voor Frau Schlesinger een paar dingen hebben.’ ‘Ich hab' Frau Schlesinger die schönsten Sachen geschickt.’ ‘Ik bedoel voor Frau Dinges.’ ‘Bitte.’ De opzichter wijst op een hoop prullen aan één zijde van de zaal. ‘Mag ik daar wat van uitzoeken?’ Mijn vriend wijst op een andere zijde. ‘Nein, das ist alles reserviert für den Kommandant.’ Een stapel lampetkannen, cuvettes, koffiekannen, enzovoort, enzovoort, enzovoort. ‘Kunt u niet een oogje dichtknijpen?’ ‘Was Auglein zukneifen! Pass 'mal auf. Ich bin der Dienstleiter von Bereich II. Vergiss das nicht. Hier fällt nichts zuzukneifen. Pass 'mal auf dass Sie Ihre Stellung

nicht verlieren.’ ‘Ik heb dat zo niet bedoeld.’ ‘Ich hab' Sie sehr gut verstanden.’ ‘U hebt geen zin voor humor.’ ‘Ich hab' einen ganz anderen Sinn vor Humor. Ich weisz ganz genau dass < Sie > geflüchtet sind in Baracke 73.’ (Barak 73 is de barak voor de gedoopte Joden.) Mijn kampvriend af. Talloze Joden, ook beschaafde, ontwikkelde Joden, blijken zich niet te generen te graaien in het bezit, dat eens aan andere Joden heeft toebehoord en waarvan zij beroofd zijn en waaraan soms bloed kleeft. Ook Frau Schlesinger niet, die zich ‘die schönsten Sachen’ laat sturen. Ook de opzichter niet, die zich bij Schlesinger een wit voetje zoekt door diens vrouw te begiftigen. Wat de opzichter voor zichzelf heeft uitgezocht, is niet bekend. Hij heeft prachtig de verontwaardigde gespeeld en een schone gelegenheid aangegrepen om zijn afkeer van de ‘geschmadden’ te tonen.

Zondag 21 augustus

Gisteren zes gevallen van diphteritis geconstateerd. De commandant heeft van het concertprogram ‘Bei mir bist du schön’ doen schrappen. Hij vond het tenslotte niet geoorloofd. Zou hij door zijn vrienden zijn aangevallen wegens zijn slechte smaak? Aardig, dat hij de Joden zo tegen henzelf in bescherming neemt. Vanmiddag een bezoek gebracht aan de S-barak met vijfhonderdvijftig mannen en vrouwen. Allen een band met een grote rode S om de arm. Barak als alle andere barakken, maar oneindig meer rommel. Mannen en vrouwen krioelen tussen de smalle straatjes in de lengte en in de breedte tussen de hoogopgestapelde bedden als van een oosterse stad. Op de balken en tegen de zoldering aan spijkers een eindeloos gevariëerde kleurige draperie van garderobes als rekwisieten op een toneelzolder; daarbuiten aan het prikkeldraad en tussen het prikkeldraad een reusachtig bont zeil en vlaggen van wasgoed. Zigeuners tussen hun vodden. Iedereen weet, dat zijn of haar lot bezegeld is: Polen. De jongeren zijn luchthartig, de ouderen beklemd. Langs het prikkeldraad staan mannen en vrouwen bij honderden te wachten om tot de barak te worden toegelaten. Bij plukjes van vijftig passeren zij de groene man van de Ordnungsdienst. Het is vandaag de laatste dag van bezoek voor dinsdag, als het transport gaat. Iedereen is van dezelfde gedachte vervuld: vandaag zie ik mijn vriend, mijn vriendin misschien voor het laatst, morgennacht moet ik misschien pakken om mijn man, mijn vrouw, mijn verloofde in de ballingschap te volgen. Iedereen in de barak weet, dat er aan deze ballingschap geen ontkomen is. Bij het ontmoeten, bij het afscheid leest men dezelfde gedachte in elkaars ogen: het lot heeft beslist. Terwijl wij staan te wachten, passeert een jeugdig paartje, dat terugkomt van bezoek aan de S-barak, aan de andere kant het roestig prikkeldraad. Blijft staan: ‘Dag Jaap, dag Jet, komen jullie vanavond bridgen?’ ‘Ik kan vanmiddag niet, maar Jaap wel.’ ‘Niks leuk

alleen met drie vrouwen.' 'Alsof je voor een vrouw meer of minder bang bent.' 'God Ans, da's waar ook, wij moeten vanavond ook bridgen bij Sam en Lien.' Het jeugdig echtpaar schuift verder. Terwijl de S-mannen vervuld zijn van de komende dinsdag, terwijl ook hun vrienden of familieleden daarvan vervuld zijn, wordt er vanavond gebridged. Vroeger werd ook op zondagavond gebridged, waarom nu niet? In de barak ontmoeting met een dame, schilderes, fin de siècle. 'Denkt u, dat ik er uit kom? Ik ben van Engelse ouders.' 'Hebt u papieren? Hebt u het de Antragstelle laten weten?' 'Ja. Papieren van mijn vader en moeder heb ik. Maar mijn scheidingspapieren nog niet.' 'Moet u zien dat u die krijgt. U kunt misschien vastgehouden worden tot uw papieren er zijn.' 'Men heeft mij beloofd, mij voorlopig hier te houden. Denkt u dat ik daarop aan kan?' 'Ik denk het wel. Als men u dat belooft, dan doet men dat ook.' 'Ik schrijf voor alle zekerheid toch nog maar een briefje om er aan te herinneren.' 'Kunt u doen. Uw kansen staan niet slecht, geloof ik. Ik moet nu weg. Kan maar een kwartiertje hier zijn en moet nog iemand anders zien.' 'Jammer, ik had nog een paar dingen te vragen.' 'Kunt u dan straks doen, buiten aan het prikkeldraad.' 'Zal niet kunnen. Ik verwacht de beeldhouwer Zo-en-zo, die mij zal uittekenen.' 'Wat het zwaarst is, moet het zwaarst wegen. Tot ziens.' IJdelheid in de strafgevangenis ondanks het komend transport. Het wemelt van vliegen. Bij duizenden vliegen ze door de barak. Bij tienduizenden zitten zij 's avonds tegen de zoldering der barakken, zoals sprinkhanen bij tienduizenden op een graanveld zitten. Opgejaagd vormen zij wolken. 's Nachts slaapt men met een zakdoek over het gezicht. Bij honderden zitten zij op de bedden, op de handdoeken. Het wemelt nog meer van vliegen dan van mensen. Tentoonstelling van speelgoed, vervaardigd door schoolkinderen en bestemd voor industriële doeleinden, naar men zegt voor Duitsland. Zeer waarschijnlijk. Kort geleden heeft het door de Joden geleide fotografisch atelier hier voor Duitsland bestemde foto's van Hitler vervaardigd. In Duitsland bestond daarvoor niet voldoende gelegenheid meer sedert het sluiten van zoveel voor de oorlogsindustrie onnodige zaken. Houtsnijwerk: paarden, olifanten, ezels. Goed werk. De kinderen hebben vandaag hun werk toegezongen. De Obersturmführer heeft vanmorgen de opening met zijn tegenwoordigheid opgeluisterd, omgeven door zijn gevolg en de Joodse dienstleiders. Eerst hebben de kinderen een Duits liedje gezongen, dat de Ostu en zijn gevolg hartelijk hebben toegejuicht, daarna Hebreeuwse liederen, die zij wel hebben willen aanhoren, maar niet hebben toegejuicht. Zover gaan ze nog niet. 's Middags hebben de kinderen voor de Joodse kampbewoners Hebreeuwse liedjes gezongen met als slot het 'Hatikwah'. Zionistische levenskracht in dienst van Duitse behoeften, met een tikje ijdelheid. De Ostu is trots op 'zijn'

Joodse kinderen, die zo knap en vlijtig zijn! Voor de Joden, die bij het aardappelenrooien te werk zijn gesteld, had de Obersturmführer gistermiddag een verrassing; zij mochten, ten getale van enkele honderden, zich buiten het kamp begeven, naar Hooghalen, Beilen, Rolde, om daar bramen te plukken, vrij van politietoezicht. Gistermiddag voetbalmatch op het appèlterrein. In dezelfde tijd hardlopen van de boksploeg met orde-oefeningen op een veld aan de rand van het kamp. De trein voor het transport is binnen: zevenentwintig wagens. De wagens zien er ouder en verweerder uit dan de vorige keer; van het leed en het verdriet, dat zij hebben doorstaan. Een groep schoolkinderen, die naar de heide trok en dit elke dag zingend placht te doen, ging de trein zwijgend voorbij op aansporing van een der kinderen, dat uitbarstte: ‘Jongens, daar heb je die pesttrein weer. Niet zingen, hoor!’

Dinsdag 24 augustus

Eindelijk weer een grote, aangrijpende film. Gisteravond, na het visite-uur al, klonterden de mannetjes en de vrouwtjes tussen en op de hoeken der barakken samen als na een grote ramp; na een dubbele moord en zelfmoord, of een inbraak bij klaarlichte dag in de buurt. Het was niet ná, maar voor de ramp: het transport van bijna uitsluitend zieke ouden-van-dagen en S-gevallen. Gistermiddag was, na het opstellen van de voorlopige lijsten, in grote trekken bekend geworden, wat de film te zien zou geven. Hartroerende afscheidsbezoeken in het ziekenhuis, afscheid van vrienden van de S-mannen en -vrouwen bij het prikkeldraad van de S-barak. De film had een spannend voorspel: drie veroordeelden tot het transport hebben gisteravond gepoogd zich daaraan door ontvluchting te onttrekken, drie S-mannen, twee uit de S-barak, een uit het ziekenhuis. Die uit het ziekenhuis had in Den Haag een Antrag voor Barneveld lopen, maar de Duitse autoriteiten gelastten zijn onverwijlde deportatie. Hij had teveel in zijn eigen zaak geroerd. Als speurhonden werden OD-mannen in hun groene uniformen en met politiestokken - een soort tafelpoten - op de vluchtelingen losgelaten. Zij gingen alle barakken binnen, die zij doorzochten. In de grote barakken posteerden zij zich aan de ingang van de mannenbarak: alle mannen, tweehonderd, driehonderd, vierhonderd, passeerden stuk voor stuk, onder vertoon van hun Lagerkaart en werden de vrouwenzaal ingeloodst. Daarna doorzoeking van de mannenbarak tezamen met het personeel van de Verwaltung. Tegelijk onder leiding van de marechaussée inspectie van alle hoeken en gaten van het kampterrein. Een der ontvluchten werd tegen half twaalf ontdekt in de zg. Quarantainetent. Door het kamp ging onmiddellijk het waarschuwingssignaal ‘OD, OD’, en van alle kanten kwamen OD-ers aangesneld, die gezamenlijk een klopjacht hielden op de S-man, die zich uit de voeten trachtte te maken. Hij werd gegrepen

en in de gevangenis opgesloten. Een tweede vluchteling werd in Beilen aangehouden. De derde is tot nog toe voortvluchtig. De emotie in het kamp over het transport kreeg een bizonder accent: de Obersturmführer wees, buiten en behalve het aantal S-gevallen, dat op transport was gesteld, nog vijftig Joden aan, die als straf wegens de ontvluchtingspoging mee moesten, gedeeltelijk uit de S-barak, gedeeltelijk uit het ziekenhuis. Het afgrijzen van het transport werd dientengevolge overheerst door verontwaardiging tegen hen, die de straf van vijftig S-ers hadden uitgelokt. Merkwaardig genoeg niet tegen de commandant, die willekeurig vijftig man op straftransport had gezet voor iets, waaraan zij part noch deel hadden. Ook niet tegen de OD-ers, Joden, die als wilde honden achter Joden waren aangegaan en hen niet de kans hadden gelaten om de vlucht te nemen. Zover is hier de geestelijke ontaarding van velen gevorderd, dat zij hun veronwaardiging niet afreageren op de beul en zijn knechten, maar op degenen, die pogen zich aan hun handen te onttrekken. Al zijn deze pogingen soms ook kinderlijk onhandig. Een gevangene behoudt het recht op de vlucht, ook al dreigt de beul met represailles op hen, die niet vluchten: zij weten, dat zij op zekere dag op transport gaan, maar zijn niet geneigd of bij machte zich daartegen te verzetten; zij gaan slechts eerder. Desondanks is het waar, dat nu uit het ziekenhuis S-mannen op straftransport zijn gegaan, die al maanden- en maandenlang onder hoge protectie stonden en die erop gerekend hadden, nog lang in het ziekenhuis te kunnen blijven of er de oorlog te kunnen uitzingen. Voor deze mannen is het plotselinge straftransport een harde slag. Iedereen voelde dat met hen mee. Het publiek gistte reeds van verontwaardiging, toen de eigenlijke film kwam. Het bekende procédé met enkele variaties. Voor de trein, op het perron of uit de wagons van een verveloze derde klas-coupé hangend, grüne Polizei, in olijfgroene uniform. Een sigaretje in de rode, ongevormde koppen van boerenpummels met varkensoogjes: volkomen onverschillig, afgestompt voor de entourage. Een enkele keer opflikkerende belangstelling voor een voorbijgaand knap Joods meisje of voor een Jood met een kop of met een fors of hoog postuur. Het meisje appelleert aan hun grove zinnelijke neigingen, die ook uitgaan naar de rokken van een Jodin; de Joden van postuur dwingen hun natuurlijk respect af. Onder hun ogen ageren de OD-ers in hun mosgroene uniform, mannen met een geheel andere fysionomie, bruingebrande, zwartgelokte koppen vaak met klassieke tekening met brutale, brandende ogen. Twee werelden, die diametraal tegenover < elkaar > staan, niets van elkaar begrijpen, elkaar tastend opnemen. De OD-ers doen handlangerswerk voor de grüne Polizei: zij dragen in onafgebroken stroom de draagbaren met gebroken, half-vergane mensen, die zij technisch-knap in de beestenwagen hijsen. Deze mensen waren in de ziekenbarak in

inderhaast bij elkaar gescharrelde kleren geschoven terwijl een flinke jonge S-man - onder de tranen van patienten en broeders - zijn vrouw en zijn twee jeugdige kinderen, die achterbleven, stond te zegenen en zichzelf door een rabbijn liet zegenen, naast bejaarde Joden, die over zichzelf het sjeimets (het doodsgebed) uitspraken. Kinderen voor de ramen van de huisjes aan de Boulevard des Misères herhalen telkens weer: ‘alweer een zieke.’ Andere OD-ers jagen het publiek van de Boulevard, dreigend of smekend. Tussen de draagbaren door groepjes S-ers, die zich ten getale van driehonderd over de trein verdelen, zonder de rode S op de arm, die van de brandmerkende armband ontbloot is. Alles geschiedde onder leiding van Pisk, het hoofd van de OD, naar het uiterlijk een soort zuidelijke zeeschuimer, bonkig gezicht, dikke, pikzwarte wenkbrauwen boven koolzwarte, bliksemende ogen, pikzwarte borstel onder de neus. Een gezicht-in-houtskool. Dr. Spanier verschijnt in zijn lange, karakteristieke regenjas, handen op de rug, blijft hier en daar eens staan om een of ander kort te woord te staan, uiterlijk onbewogen. De wagons lopen vol, de transportabelen staan of zitten in de ingang van de beestenwagens de aankomst van de anderen gade te slaan. Tranen worden ternauwernood geplengd. Een enkele vrouw, die haar man niet op transport vergezelt en uitgeleide doet, bet haar ogen met haar zakdoek. Mannen rijden kruiwagens met bagage, met dozen met levensmiddelen. De leden der grüne Polizei blijven onbewogen hun sigaretje roken. De Obersturmführer verschijnt in uniform: de commandant der grünen, een dikke, vette volgevreten kerel, komt te voorschijn en salueert. Hij reikt hem de geleidebrief bij het transport over en maakt rechtsomkeert. Hij onderhoudt zich achtereenvolgens met de aanwezige Joden van de Registratie, met zijn bleke adjudant, Todtmann met zijn wipneus en zijn verschoten rijbroek. Zijn harde gezicht staat strak, er zit geen greintje gemoedsbeweging in. Als de trein vol is en nog slechts wacht op het sluiten van de deuren en het sein van vertrek, komt Schlesinger, in zwart wambuis en met de enkele rechtopstaande haren op zijn kaalgeschoren kop als heldenfiguur, als leeuwentemmer op. Als gevierd leeuwentemmer. Een paar handen hier en daar, een paar woorden met dezen en genen, geen voorstelling echter, maar ongekunstelde aansluiting bij de Obersturmführer, die hem met stroef gezicht ontvangt. Nog ontstemd over de ontvluchtingen. De lange, schrale Ostu maakt een ascetische indruk vergeleken bij de zwaargebouwde, weldoorvoede bevelvoerder der Joden. De wagens worden potdicht gesloten; de leden der grüne Polizei maken zich meester van de overgebleven papieren matrassen van de zieken en spreiden die uit op de harde banken hunner derde klasse-coupés: de vervelende reis duurt lang. De trein zet zich in beweging. Voor de langwerpige luchtgaten hoog in de wagens verschijnen koppen van Joden en Jodinnen op een rijtje,

als in de poppenkast. Ze trekken voorbij als de bladzijden van een boekje van levende beelden. Naakte, wuivende armen met zwaaiende handen als zelfstandige levende organen steken uit de gaten, als van begraven mensen, die een laatste levensteken geven. Luguber. De zwijgende film is afgelopen. Geen stomp, geen stoot, geen onverkoren woord haast. Desondanks sinister, macaber. Het publiek gaat zijns weegs, sprakeloos, niet bij machte te realiseren, wat het heeft gezien. Een jongen maakt de opmerking: 'De vorige commandant schopte de Joden naar Polen; deze lacht ze naar Polen.'

In de barakportieken is een gestencilde mededeling opgehangen, luidend:

SPORT IM LAGER WESTERBORK
Leichtathletik-Wettstreit.
Es wird beabsichtigt, am Sonntag, den 5. September 1943 Wettkämpfe in folgenden Sportarten zu veranstalten:

100 mtr. Lauf	4 × 100 metr. Stafettenlauf
200 mtr. Lauf	Hochsprung
800 mtr. Lauf	Weitsprung
1500 mtr. Lauf	Kugelstossen

Tauziehen
Einschreibungen bis Donnerstag 26. August 1943 jeden Abend von 20 - 21 beim Sekretariat, Kartoffelküche.

Aardige attentie op transportdag. In het kamp zegt men: waarom ook niet honderd meter buikloop. (Er heerst nog altijd buikloop op grote schaal.) Overigens is bekendgemaakt, dat heren en dames zich kunnen aanmelden voor de volgende takken van sport (alles in het Duits): voetbal, handbal, vuistbal, korfbal, boksen, jiu jitsu, gymnastiek, lichte athletiek, onder opgave van leeftijd en dienstwijk. Verder is voor de kinderen een speeltuin opengesteld: een paar wippen en een zandbak met zitplaatsen. Lief voor de kindertjes. Tenslotte vanavond concert. Een uitgelezen dag met louter verrassingen.

Woensdag 25 augustus

Een pikanterie van het transport van gisteren: een paar NSB-ers zijn meegezonden, de heren Deutz, Eisenhardt, Hamburger en Kurt Bech. Zij waren als gedoopte Joden ondergebracht in barak 73. Rauter had hen naar Westerbork gebracht voor het verrichten van spionnagediensten. De Obersturmführer had zijn kamprechercheur, de heer Simons, op de heren afgestuurd. Deze rapporteerde, dat de NSB-ers aan het ageren waren tegen de commandant, die, naar hun mening, te welwillend was tegenover de Joden. De commandant vond in dit rapport aanleiding, hen in de gevangenis te doen opsluiten en hen op straftransport te zenden. De marechaussée heeft voordien enkele der heren een pak slaag toegediend. Ontmoeting op de weg. Vrouw van een jaar

of vijfenzestig. Vermoeide, afgematte trekken. ‘Mag ik u even aanhouden? U weet dat het gevaar voor mij en mijn man om op transport gesteld te worden, nog niet is geweken. Zoudt u voor ons misschien nog iets kunnen doen om ons hier te houden. Als ik alleen was, zou het mij niet kunnen schelen op transport te gaan. Maar met mijn man. Ik moet er niet aan denken. Hij is een geleerde en staat volkomen verkeerd in het leven: letterlijk alles wordt hem ontstolen, nu pas weer zijn schoenen, wassen doet hij zich < niet >, omdat hij het niet kan. Nog nooit in mijn leven heb ik aan zelfmoord gedacht, maar de laatste tijd denk ik daaraan. Hij is mij tot last. Wij zijn gesperrt op de ouderlijst, maar ik vrees dat die springt zoals zovele andere lijsten zijn gesprongen. Wij hadden gehoopt op onze Palestina-papieren, maar die zijn niet geldig bevonden. U weet ik ben Russin. Bij mijn huwelijk heb ik verklaard dat ik Jodin was en dat staat ook in mijn trouwboekje, maar het staat helemaal niet vast dat ik Jodin ben. Ingeschreven bij de Joodse Gemeente sta ik niet. Het is zeer waarschijnlijk, dat ik verscheidene niet-Joden in mijn familie heb. Het is nageplozen en ik heb een acte van bekendheid laten opstellen, waaruit dat kan blijken. Raadt u mij aan, daar werk van te maken? Ziet u, ik kan het met mijn geweten niet in overeenstemming brengen nu nog daarmee te komen aanzetten. Er staat immers in mijn trouwboekje dat ik Jodin ben. En ik heb voor Palestina geopteerd. Ik heb een zeer begaafde zoon, die een aanbeveling heeft van een der grootste mannen in het land. Zouden wij daarop misschien toch nog gesperrt kunnen worden? Met mijn man zal ik nooit de reis kunnen doen. Kunt u dit niet voor ons in orde brengen? Kunt u bij de grote heren niet naar voren brengen dat mijn man een groot taalkundige is en voor de taalwetenschap veel heeft gedaan? Bespreekt u dit geval eens met mijn dochter, als u wilt.’ Een der velen, die zoeken naar een uitweg om het transport naar Polen te vermijden, een der wanhopigen, die bereid zijn elk middel, dat dienstig is, aan te wenden om Polen te ontlopen. Het lijkt erop alsof hun vonnis getekend is. Goede, nobele mensen van beschaving, die in de klauwen van de Moloch zijn geraakt. De dochter, helder verstand, intuïtief denkster: ‘Mijn moeder is een allerliefste vrouw, zeer intelligent, maar ze is verschrikkelijk druk. Altijd geweest. Ze gaat mijn vader op zijn zenuwen. Hij is een geleerde, een in zichzelf gekeerd man, die gesteld is op zijn rust. Hij is eigenlijk veel te trots om rond te leuren en bij Jan en Piet om gunsten te bedelen om hier te mogen blijven. Hij zegt: als het mijn lot is om in Polen op de mesthoop te worden geworpen, in Godsnaam, dan moet dat maar. Mijn vader was in zijn vak een man van groot gezag, een man ook, die stipt orde wist te houden; hij leeft hier eenvoudig voort in zijn oude sfeer zonder zich om iets van zijn omgeving te bekommeren. Dat gaat mijn moeder op haar zenuwen. Ik wou dat ik

in hun plaats naar Polen kon gaan, als zij moeten.’ Terwijl ik dit schrijf in het huisje, waar een bevriende familie en enkele andere families samenwonen, staat in een hoek tussen bed en raam een jonge, wufte vrouw haar lippen rood te verven.

Vrijdag 27 augustus

Gisteren van mijn jongste dochter een brief ontvangen, gedateerd 6 augustus. Het geval-Boasson blijft de gemoederen bezighouden. Wederom wordt links en rechts de vraag besproken, of hij de vlucht had mogen nemen. Men betreurt het echter, dat, nu hij eenmaal de poging had ondernomen, hij er niet in is geslaagd te ontkomen. Hij heeft de zaak echter kinderlijk opgezet: toen hij werd gevonden, had hij slechts een zwart luster jasje aan over een blauwe pyama. Verder had hij niets bij zich. Verondersteld wordt, dat hij in een vlaag van verbijstering heeft gehandeld. Van het eerste ogenblik af, dat hij hier uit Vught werd binnengebracht, heeft hij pogingen gedaan om naar Barneveld te komen. Er ging geen dag voorbij, of hij had over ‘mijn zaak’ een bespreking, hetzij met een lid van de Joodse Raad, hetzij met de stationsarts. Acht weken geleden kreeg hij aanzegging, zich voor vertrek naar Barneveld gereed te houden, maar op het laatste ogenblik werd hem meegedeeld, dat zijn papieren ‘nog niet geheel in orde’ waren: Amsterdam had zijn vertrek nog niet bekrachtigd. Zij, die kijk hebben op zulke mededelingen, roken lont: een S-geval krijgt zo gauw geen vergunning om naar Barneveld te verhuizen. Deze week was uit Den Haag het bevel gekomen, dat Boasson moest worden doorgezonden. Er zijn verscheidene van zulke gevallen bekend: van mannen die, wegens hun S op Westerbork, door opneming in het ziekenhuis door de chef van het ziekenhuis werden gesauveerd, met medeweten van de Obersturmführer, maar eigenwijs in hun zaak zijn gaan roeren, aldus doende hun zaak hebben ‘doodgewerkt’ en op last van Den Haag op transport zijn gesteld. Voor gunsten zoals Barneveld is de toestemming van de Duitse autoriteiten te Den Haag nodig, die, kennisnemend van de antecedenten van de reflectanten, deze zonder pardon op straftransport naar Polen doorzenden: Boasson heeft eigenlijk het vertrouwen, door de Obersturmführer in hem gesteld, geschonden, en de Ostu heeft volgens gebruik collectief gestraft. Desniettemin liggen er in het ziekenhuis nog verscheidene S-gevallen, maar die zijn om een of andere reden ‘zurückgestellt’. Gisteren is in beginsel een arbitragecommissie gesticht, bestaande uit dr. Wachtel, de heer Hanf en schrijver dezes. De commissie is goedgekeurd door de Obersturmführer. Schlesinger deed ons daarvan mededeling in zijn bureau. Er zijn < bezwaren > gerezen van de kant der Hollandse Joden: in de commissie dient nog een tweede Hollandse Jood te worden benoemd. Daartoe is dokter Wolf aangezocht. Deze heeft zich zijn beslissing

voorbehouden: hij wenst met Schlesinger niets te doen te hebben; hij heeft niet nader gepreciseerd, waarom niet. Verder wensen de Hollanders een speciale paritaire commissie, die maatregelen beraamt om de rust in het kamp te bewaren, en ook een paritaire verhouding in het bestuur van bedrijven en barakken, om op deze wijze een verzoening in te leiden.

Zaterdag 28 augustus

Vanmorgen debatje op het terrein voor de strafbarak tussen twee stukken prikkeldraad tussen vier vrouwen en een OD-er, die op post staand wat rondlummelde met zijn stok. Volksvrouw: ‘Geef mij maar liever de “Grüne”. Aan die wéét je tenminste wat je er aan hebt.’ ‘Die slaan veel harder dan wij.’ ‘En geef me toch maar liever de “Grüne” dan jullie, die je eigen mensen afranselen.’ ‘Wij dragen wel een stok, maar daarom behoeven we toch niet te slaan.’ ‘Maar jullie doen het wel. En al sloegen jullie helemaal niet, geef mij toch maar de “Grüne”; jullie haten we meer dan hun. Nou weet je precies waar het op staat.’ Bijval van de andere vrouwen. Degenen, die gemengd-gehuwd zijn geweest en die half-Arische kinderen hebben, moeten zich morgen ‘in hun eigen belang’ bij de Antragstelle melden. Gemengd-gehuwden die deswege een Antrag hebben lopen of teruggesteld zijn, behoeven zich niet te melden. Het gerucht loopt, dat al deze mannen naar Theresienstadt zullen worden gezonden. Ik heb het advies gekregen, de kat uit de boom te zien en mij voorlopig niet te melden, totdat de bedoelingen geheel duidelijk zijn geworden. Men doet en laat met de gemengd-gehuwden wat men wil, al naar gelang men geluimd is. Het vorig jaar in de zomer kwam een decreet af, waarbij zij, die gemengd-gehuwd zijn en zij, die gemengd-gehuwd zijn geweest (met kinderen), in rechten werden gelijkgesteld. Beide categorieën kregen een zg. Sperre; ook op Westerbork. Op een bepaald ogenblik in de afgelopen zomer werden geen Sperren meer uitgereikt en werden de mannen, die gemengd-gehuwd waren geweest (met kinderen) op transport gesteld. Het lot der kinderen kwam er toen niet op aan. Thans is de wind weer om naar het schijnt en kunnen de vroegere gemengd-gehuwden weer op clementie rekenen. Theresienstadt is hun toekomstig adres. Als dat tenminste de bedoeling is en de heren niet voordat het zover komt, weer van gril veranderen. De sport heeft de jeugdige kampbevolking als een besmettelijke ziekte aangegrepen. 's Avonds na het avondeten wordt er gebokst, gejiujitsu'd, aan gymnastiek gedaan. 's Morgens vroeg reeds oefenen jongemannen, die daartoe ‘dienstfrei’ gekregen hebben, op de appèlplaats in lichte athletiek, zoals hardlopen. Gisteren waren twee kereltjes van een jaar of negen bezig in een hoek van de wasruimte zich te oefenen in het boksen. Een derde jongetje, dat er bijstond, mengde zich in de bokspartij met de aanmaning tot een hunner: ‘Jô, je moet je beter dekken!’ De jeugd

is wonderbaarlijk fit: geen tekenen van vermoeidheid ondanks de lange werkdagen. Zij wordt tot de beoefening van de sport van bovenal gedwongen, maar zij vindt in de sport naar het schijnt een uitlaat voor de beklemming van het leven in de barakken. Van de Hollandse kamprechercheur V.R. vernomen, dat de heer D., een der gedoopte Joden, die met het jongste transport naar Polen zijn weggezonden, in totaal vierentwintig Joden bij de Gestapo had aangebracht. De recherche was een nieuw geval van spionnage in de gedooptenbarak op het spoor maar beschikte nog niet over voldoende aanwijzingen om het geval aanhangig te maken.

Zondag 29 augustus

Bezoek aan barak 73, waar de gedoopte Joden huizen. Geluisterd naar een preek van dominee Tabaksblatt, van huis uit Rus, maar Nederlands genaturaliseerd. De dominee, in blauw colbert en hagelwitte boord, had als kansel een leeg ledikant drie hoog. Rondom hem heen bagage: onder hem koffers en dozen, aan de muren rugzakken, kledingstukken, schoenen. Het auditorium, mannen en vrouwen, op banken in de smalle gangen tussen de bedden door de gehele barak verspreid. De gezangen werden begeleid door harmoniummuziek. De dominee wierp de fakkel van de strijd in het kamp der Joden. Hij had tot tekst van zijn preek de toespraak van Jezus tot de Laoditsensen gekozen: kies, heet of koud, geen lauwheid, geen kleurloosheid, geen smakeloosheid. Zijn auditorium vermaande hij: geen hinken op twee gedachten, komt er rond voor uit, bijvoorbeeld wanneer gij in de aardappelkeuken wordt gehoond, dat gij in barak 73 woont. Trotseer het, wanneer men smalend van u zegt: een slechte Jood is weggegaan, er is een slechte Christen bijgekomen. Al deze gedoopte Joden ontvingen met dichte ogen en gebogen hoofden als overtuigde Christenen de zegen van de Heer via de mond van de dominee. De dominee predikte met bijna dezelfde zalving als een dominee-van-huis-uit. Ik wreef mijn ogen uit, in een kamp voor Joodse slaven-in-spé deze grote groep gedoopten in gebed verenigd te vinden en de voorganger een uitdaging te horen richten tot de Joden, die hun oude geloof behouden hadden en de gedoopten als verraad, als een wonde in hun midden beschouwden. Zo fel als de verhouding tussen Joden en gedoopte Joden, kan geen andere verhouding tussen geloofsgroepen zijn. Het is tragisch deze verdeeldheid in een periode van zware beproeving te aanschouwen, een verdeeldheid die wordt geaccentueerd omdat de gedoopten op een hoop zijn gedreven, maar tegelijk begrijpelijk in een wereld, waarin een archaïsch geloof botst met een levend geloof, dat niet kon nalaten tot het geweten en de harten van Joden te spreken. Een uur geantichambreerd in het bureau van

Schlesinger. Telkens wisselende entourage. Binnen zijn dr. Ottenstein en Pisk, het hoofd van de OD. Twee Joden, die op dienstreis moeten, wachten, zelfgenoegzaam, in het gevoel van: wij zijn onmisbaar en onafzetbaar. Prachtige dassen op blauwe hemden. Een jonge blonde vrouw met geëpileerde < wenkbrauwen > en hoog-opgestoken stro-geel haar, de knotsvormige benen koket over elkaar, opent om de minuut haar reticule voor haar spiegeltje en poetst onophoudelijk aan haar wimpers en plukt in haar haar. Moet zij Schlesinger veroveren of moet zij hem behouden? Ze doet zelfverzekerd. De twee kamp-rechercheurs, Van Rijn en Simon, komen binnen. Van Rijn, de Hollander, ingetogen, Simon, de Duitser, druk, lacherig, moppig. Zij komen een nieuw geval van Joodse NSB-spionage in barak 73 bespreken. Bedrijfsleiders wippen binnen. Frau Schlesinger, in het zwart, zeilt als ‘op’ voor de voorstelling binnen, als een botter voor de wind, met een snelle teug aan een sigaret, de rook hooghartig uitblazend, niemand groetend, niemand ziend, snelt als een pijl uit de boog op de deur van Schlesinger toe, opent de deur zonder kloppen, verdwijnt als een fantoom. Weinreb, de man van de Weinreblijst, komt zwaar bebrild, verstrooid, binnenwandelen. Sedert een dag of tien is hij uit Scheveningen weer terug, waar hij wekenlang in de gevangenis heeft gezeten. Hij heeft zich moeten verweren tegen de beschuldiging, dat hij geknoeid heeft bij het plaatsen van de zevenhonderd man van zijn lijst. Hij is erin geslaagd, de Duitse autoriteiten van zijn integriteit te overtuigen en is naar Westerbork teruggezonden, ontheven van zijn S. Hij moet vandaag echter weer naar Scheveningen terug om opnieuw of verder verhoord te worden. Weinreb, geleerde, gaat bescheiden ergens in een hoekje staan. Iedereen wacht en iedereen abordeert Tom, de jeugdige portier, de mooiste jongen in het kamp, de lieveling van alle meisjes, om te vragen, of en wanneer Schlesinger ontvangt. Tom houdt zich diplomatiek van den domme: hij weet niet of en wanneer Schlesinger ontvangt. Pisk, in het groen met zware rode biezen boven de hand, loopt zwart-broeiend in en uit. Transportdag is voelbaar: de OD moet waken, dat er geen boeven ontsnappen. Een lange, schrale, pikzwarte kip komt binnengefladderd: modieus aangedaan, chic hoedje, hoge hakjes, sterk geschilderd, menierode wangetjes, een paar krenten van oogjes, argeloos, duif-onschuldig, onder hoge gewelfjes van wenkbrauwen, een teer neusje, dat ternauwernood uit de wangen steekt. Zij geldt als het mooiste meisje van Westerbork. Iedereen kijkt haar na, wijst haar < na >: die wordt geprotegeerd door de hoogste kringen, omdat ze zo mooi is. ‘Is Schlesinger op zijn bureau.’ ‘Ja, maar hij heeft bezoek.’ Tom kent haar als vaste klant: hij weet, dat zij komt pleiten voor haar gunstelingen. ‘Geef hem dan dit briefje.’ Zij produceert uit haar reticule

een geprepareerd briefje, waarop zij met een potloodje steil achterovergekamde letters krabbelt. ‘Geef hem dat en wacht wat hij zegt.’ Tom verdwijnt en komt een ogenblik later terug met de boodschap: ‘U kunt binnenkomen.’ Het mooiste meisje van Westerbork wandelt zelfbewust naar binnen. Een paar minuten later komt zij weer naar buiten en spoedt zich geaffaireerd naar buiten, alsof zij dringende zaken heeft. De vrouw met het stro-gele haar kijkt haar zichtbaar hoogst geïnteresseerd na. Wij kijken haar allen hoogst geïnteresseerd na. De wachtenden worden ongeduldig. Een nieuwe verschijning wekt sensatie. Tussen twee spinaziegroene OD-ers verdwijnt een jonge, beeldschone brunette in kraakwitte regenjas, waarop een vurige S. Een jonge vrouw, om zo te zeggen geschapen naar de aanwijzingen van het Hooglied van Salomo: een paar ogen, flonkerend als de spiegel der zee onder het spel van zon, wind en wolken, een rij hagelwitte tanden, regelmatig geplant, achter fraai gevormde, zoele lippen, waarop God en Duivel tegelijk spelen, wangen met de verse kleur van een perzik. Een godin tussen twee boeren, van wie een vertrouwelijk de ongevormde hand om haar tengere schouder slaat. Geraffineerd bezoek aan Schlesinger om de S weg te krijgen? Hoogstwaarschijnlijk. Pisk verdwijnt. Dr. Ottenstein verdwijnt. Schlesinger verschijnt op de drempel in de open deur, als jongleur, die op het punt staat verbijsterende dingen te doen. De wachtenden dringen op. Schlesinger: ‘Langsam, meine Herrschaften, langsam!’ Schlesinger verdwijnt. De rechercheurs mogen naar binnen. Pisk verschijnt weer. Het vrouwtje met het stro-gele haar gaat binnen. Kijkt nog even in haar spiegeltje. Komt stralend weer naar buiten. De wachtenden worden onrustig en betwisten elkaar de voorrang. Ordonnans, kleine swell, een jaar of veertien, keurige scheiding in het midden van een uitgeslapen snuit, springt naar voren, gaat in de richting van Schlesingers deur, wiegend met schouders en heupen, kek: ‘Nu ben ik aan de beurt!’ Wachtenden hebben weinig zin voor humor en blijven Tom bestormen. Na een uur kom ik aan de beurt voor een mededeling van misschien iets meer dan een halve minuut. Schlesinger is charmant zoals altijd, maar kort charmant, een man, die precies weet wat hij wil en mensenkennis heeft. Moet grote aantrekkingskracht hebben voor vrouwen. Als ik de wachtkamer verlaat, staan of zitten nog zeker een tien mannen en vrouwen op toelating tot de grote man te wachten.

Maandag 30 augustus

Gisteravond door leden van de OD op straat aangehouden. Precies om tien uur, toen de fluit ging voor het avondappèl. Dat mag niet: om tien uur dient men binnen te zijn. Lange tijd is men toeschietelijk bij het toezicht op de eerbiediging van de ordebepalingen,

op zekere dag trekt men de touwtjes strak aan. Aan een meisje vroeg hij: ‘Na, und Sie?’ ‘Ich hab' mich geirrt in der Flöte.’ Gegrinnik. ‘Ik zie, u is juriste.’ ‘Jawel.’ ‘Da werden wir für Sie eine Hochschule für Flötetöne bestellen.’ Ik moest mijn Lagerkaart laten zien en werd in een kladboekje opgeschreven. De OD-er fluisterde mij in het oor: ‘Ik moet u wel opschrijven, want Pisk is juist langs gegaan en die heeft het gezien.’ ‘Man, schrijf op en scheur straks het velletje er maar uit. En anders zal ik wel zien.’ Vanmiddag om twee uur precies - pünktlich stond in het oproepingsbriefje - moest ik in de OD-kazerne voor Pisk, de piraat, persoonlijk verschijnen. Griezelig, voor het opperhoofd van de Joodse Gestapo van de Duitse Gestapo te moeten komen. Viel erg mee. Er waren meer overtreders dan ik alleen. Pisk vroeg, achter een lessenaar in een grote zaal zetelend, haast gemoedelijk: waarom bent u niet op tijd binnen geweest? Ik antwoordde: ‘Omdat ik het eerste waarschuwende fluitsein niet had gehoord, toen ik in het huis van een vriend te praten zat.’ Pisk wierp mijn Lagerkaart aan zijn helper naast hem toe en verwees mij met de hand daarheen. Dezer dagen is er in een decreet aan herinnerd, dat de OD-mannen in dienst de Lagerpolitie vormen en dat iedereen verplicht is, de aanwijzingen van de OD te gehoorzamen en wel zonder tegenspraak, op poene van strenge straf. Toen hij vijf of zes ordeschenders had verhoord, hield hij een kort toespraakje in het Duits: ‘De commandant wil, dat de ordebepalingen stipt worden nageleefd. Deze keer volsta ik met een waarschuwing. Wie zich opnieuw aan overtreding schuldig maakt, krijgt met de Obersturmführer persoonlijk te doen.’ Zich tot zijn adjudant wendend: ‘Volgend partijtje.’ Ik kon gaan. Alweer een poppenkast-toneeltje beleefd. Degenen, die gemengd-gehuwd zijn geweest en kinderen hebben, zijn voorlopig geregistreerd.

Dinsdag 31 augustus

Verjaardag van koningin Wilhelmina. Vanmorgen weer een transport naar het Oosten van ruim duizend mensen vertrokken. Elk transport is als het ware een schipbreuk: degenen die op transport worden gesteld verdwijnen in de diepte, hun bezittingen blijven aan de oppervlakte drijven. De op transport gestelden nemen het hoognodige mee - in totaal vijftien kilogram -, de rest blijft in de barak, op de bedden, op de grand verstrooid achter, als de tekenen van een verzwolgen levend wezen. Mannen en vrouwen, die zich hier langer dan een jaar hebben staande kunnen houden, hebben eindelijk de weg van zovele duizenden, die eerst veel later hier kwamen, moeten volgen. Langzamerhand ziet men zijn laatste vrienden verdwijnen. Opnieuw dezelfde ervaring: terwijl er een bevel van de commandant bestaat om de beste werkkrachten hier te houden, zendt de registratie stomweg de beste werkkrachten op transport. Zij werkt haast als een

onpartijdige, genadeloze dommekracht. Haast; want het hoofd der Joden schuift eerst een aantal bevoorrechten opzij, zodat de dommekracht hen niet treffen kan. Het wordt voor deze bevoorrechten echter hoe langer hoe moeilijker zich staande te houden, voor het hoofd der Joden hoe langer hoe moeilijker hen achter te houden. Het kwantum moet geleverd worden, en er is haast geen voorraad meer. De bevoorrechten zijn tot dusver prachtig, soms vaak op het kantje af, van ijsschots tot ijsschots gesprongen in een ziedende zee, in de hoop dat reddende schip te bereiken. Veel ijsschotsen zijn er niet meer, en toch is het reddende schip in zicht. Elk transport heeft walgingwekkende bij-omstandigheden. Dit keer werd er, terwijl het transport in voorbereiding was en zich in beweging zette, gedanst. Het staat er: gedanst. Er is al sedert enige tijd een revue in voorbereiding. Alsof Westerbork op zichzelf al niet genoeg revue was. Op last van de Obersturmführer is tweeduizend gulden uit de kampfondsen ter beschikking gesteld voor de kostuums. In de nacht voor het transport hebben de kostumières moeten doorwerken en de morgen van het transport hebben de dansers moeten oefenen voor het ballet, al 's morgens vroeg, uit vrees, dat anders de première van de revue niet zou slagen. Zaterdagavond a.s. al begint de pret. Als de commandant iets onderneemt, doet hij het deugdelijk en voortvarend: niets of niemand kan hem daarbij dwarsbomen. De commandant was dezer dagen verkouden en had zich onder behandeling gesteld van dr. Spanier. Deze schreef hem voor: niet roken. De commandant sloeg het gebod in de wind. Dr. Spanier nam de telefoon van de haak en sprak tot de commandant gemoedelijk de volgende woorden: Obersturmführer, ik heb gehoord dat ondanks het rookverbod in het kamp nog altijd gerookt wordt. De Ostu antwoordde prompt: En ik heb gehoord, dat in het kamp nog zoveel gedronken wordt. (Dr. Spanier staat bekend als liefhebber van een goed glas wijn en wat zich daaromheen gewoonlijk aan dranken groepeert.) Beroering in het ziekenhuis. Naar aanleiding van de ontvluchting van Boasson heeft de commandant de stationsartsen verantwoordelijk gesteld voor het gedrag van de zieken, die met een S gebrandmerkt zijn. De dirigerend arts van barak 83, die deze verantwoordelijkheid blijkbaar te zwaar was en aan zijn eigen hachje dacht, zei de S-zieken op staande voet het verder verblijf in zijn barak op, zodat zij naar de strafbarak (67) zouden moeten verhuizen en zouden worden ingedeeld bij de strafploeg. De arts duldde geen tegenspraak, kon ook niet in discussie treden. Grote verontwaardiging onder de patiënten, afkeuring onder de doktoren. Het geval werd voorgelegd aan dr. Spanier. Deze gelastte de dirigend arts, de S-patiënten te houden. De arts in kwestie dekt al maanden zijn eigen vader en zijn schoonvader, die kerngezond in zijn barak

een onderkomen hebben gevonden. Zijn barak heeft deswege de naam van familiehotel gekregen. Hijzelf heeft wegens zijn bangelijke houding tegenover de S-gevallen zijn reputatie als mens verspeeld. Want men neemt deze zaak algemeen hoog op. Het geval viel samen met een ander geval, dat de gemoederen in beroering bracht. Een Amsterdamse dokter, die in het concentratiekamp te Vught had gezeten en met een S hierheen was gekomen, was er sinds ruim een week geleden in geslaagd, zijn S kwijt te raken. Hij voelde zich opgelucht en had, naar hij meende, in de naaste toekomst niets te duchten. Een paar uur voor het vertrek van de jongste transporttrein werd zijn vrouw bij de commandant ontboden: zij kreeg bevel zich voor transport gereed te maken. Haar werd verzocht, een acte van beschuldiging te ondertekenen wegens onrechtmatige verkoop van meubels. Zij heeft deze beschuldiging afgewezen en geweigerd te tekenen. Uit Berlijn was de met rood gemerkte opdracht gekomen, haar onder Schutzhaft op transport te zenden. Waarom Berlijn zich met deze zaak bemoeid heeft, is een raadsel. Haar man kreeg twee uur voor het vertrek van de trein eveneens bevel, zich voor gewoon transport gereed te maken. Hij is met haar meegereisd in de S-trein. In ingewijde kringen weet men zo goed als zeker, dat de vrouw van de arts naar Mauthausen gaat. Illustratie van de geloofsstrijd in het kamp. Op het beschot van een der latrines staat in grote letters in potloodschrift: ‘Barak 73 wordt na de oorlog in brand gestoken met alles wat er in is. Omyn’ (Amen). In 73 wonen de gedoopten. De speelplaats is klaar: vier wippen, twee rekstokken, een zandbak. Ik heb nu het gevoel, alsof ik in een primitief hotelletje ergens buiten wood, waar men voor de kinderen ook iets heeft willen doen. Marechaussées zien vanuit hun toren de gehele dag op de zandbak met spelende kinderen. Later zal een hunner stellig een boek schrijven getiteld: ‘Ik en de Joodse kinderen in de zandbak.’ Vandaag een brief verzonden naar O.: ‘Ein Strom von guten Gedanken geht unaufhörlich nach Dir aus. Gott gebe dir Kraft, Gott behüte Dich.’ Of deze brief aankomt? Hij gaat over de schijven van de SS.

Zaterdag 4 september

Het lot van het kamp Westerbork is bezegeld: gisteren is het besluit gevallen, het kamp op te heffen en de Joden naar het Oosten te zenden, gedeeltelijk naar Auschwitz, Theresienstadt en Midden-Duitsland. Het is afkomstig van Rauter. De Obersturmführer heeft tot het laatst gevochten om het kamp als Arbeitslager in stand te houden, naar men aanneemt in de eerste plaats in zijn eigen belang, om te ontkomen aan het oostelijk front; men zegt, dat hij sterk onder de indruk was van het besluit. Sterker onder de indruk dan van de wekelijkse Jodentransporten: hij heeft een half uur lang met de handen

voor het gezicht gezeten toen het besluit afkwam. Hij heeft tegen een vooraanstaande Jood gezegd: ik geef meer om menige Jood dan om de meeste van mijn eigen SS-mannen. Het kamp is vol van het besluit. Sommigen zeggen: heb ik het je niet altijd gezegd? en weeklagen: onze sof is niet te overzien. De anderen zeggen: waarom zouden zij dat kleine groepje Joden houden terwijl zij de rest hebben weggezonden? en: ook daar komen wij er wel doorheen. Het kamp is gelijk een bijenkorf: iedereen loopt naar iedereen om het geval te bespreken. Wrok komt boven tegen de Engelsen en de Amerikanen, die wel in Calabrië landen, maar niet in Holland en dus nog lang niet in Westerbork zijn. Verwijten barsten los tegen hen, die voorspeld hebben dat de oorlog wel afgelopen zou zijn nog voordat de laatste Joden naar Polen waren vervoerd. Hetgeen nog altijd mogelijk blijft! De marechaussée zegt: we zien het nog niet gebeuren. De Joden sporen elkaar aan, nu maar eindelijk hun voorraden op te maken en hun vitaminen aan te spreken om zo sterk mogelijk in Polen, of Duitsland, of elders aan te komen. Vandaag juist een brief gelezen van een mijner vrienden, die bericht heeft gehad van een Nederlandse Jood die in Tsjecho-Slowakije terecht was gekomen en het vermoeden uitsprak, dat hij op weg was naar Hongarije of Roemenië. Verstandige Joden zeggen: laat ze ons maar naar Polen sturen, we komen daar dan in goede conditie aan en kunnen onze zwakke broeders en zusters helpen. Stempels hebben geen waarde meer, of zij rood, blauw of groen zijn. Lijsten hebben geen waarde meer. Alle Joden gaan dezelfde weg: zij worden van het Nederlandse grondgebied verwijderd, zonder uitzondering, zonder aanzien des persoons, en worden naar het Oosten ‘abgeschoben’. En intussen gaat de revue maar door. Terwijl het nieuws als een bom in het kamp viel, als een voltreffer, begaven zich de dienstleiders en andere genodigden naar de generale repetitie. Terwijl in alle barakken, op alle hoeken van straten mannen en vrouwen hun toekomstig lot stonden te schatten, moeders zaten te schreien over de toekomst van hun kinderen, mannen vrouwen zaten te troosten, de strafbarak vol zit met mannen en vrouwen, zaten de commandant en de elite der Joden van Westerbork te luisteren naar de geestigheden van Max Ehrlich, de maker van de revue, te staren naar de leutige, losse dansen van Joodse vrouwen. Opvoering van een soort moderne ‘Paljas’, waarin menigeen, als hij een gevoelig hart had, een gebroken hart zou hebben gehad. De proloog ontbrak aan de revue, evenals de epiloog. Vanavond gaat de première. Ik ga erheen, moet als kroniekschrijver zien, niet wat er gebeurt, maar hoe het gebeurt. Intussen heeft de commandant gelast, dat er geen operaties meer mogen worden verricht zonder zijn voorafgaande toestemming. Het schijnt, dat er operaties zijn geschied, die medisch niet verantwoord

konden worden en slechts verricht waren om transport van de betrokkenen naar Polen op te houden. Dat is ook in Amsterdam en elders voorgekomen. Er is een tragisch geval bekend, waarin een moeder haar enig kind een blindedarmoperatie liet ondergaan en het dientengevolge verloor. Bij het voorlaatste transport was ook een S-geval, dat opgenomen was voor een maagoperatie, maar nu eenvoudigweg werd doorgezonden wegens de ontvluchtingspoging van Boasson. Dit heeft met het vorengenoemde geval echter niets te maken.

Ik heb het gevoel van een man, die aan de vooravond staat van een grote reis en doelloos door zijn huis drentelt, zich los voelt van zijn huis en vervuld is van wat komen gaat. Zal ik de vlucht nemen en onder water gaan, of de grote trek meemaken, meegaan met de grote stroom? Daar moet ik nog eens over nadenken.

Zondag 5 september

Gisteravond naar de première van de revue geweest van de Bühne Lager Westerbork, Leitung Max Ehrlich. ‘Humor und Melodie’, Revue in achtzehn Bildern von Willy Rosen. Musik: Willy Rosen und Erich Ziegler. Inszenierung: Max Ehrlich. De Obersturmführer was in burger aanwezig met zijn secretaresse mejuffrouw Hassel. Achter hem dr. Spanier, Schlesinger, Todtmann, Samson, de dienstleiders, en verder stikvol. Toen de commandant binnenkwam verrees de gehele zaal; hij gaf door zijn twee handen op te steken te verstaan, dat men weer kon gaan zitten. De stijl van de revue gelijkt in menig opzicht op die van Joesjni. Kostuums en decors eerste rangs, betaald uit een rijke kas naar het scheen. De revue: een mengeling van schetsen uit de oude doos en milde bespotting van toestanden en verhoudingen in het kamp. Geen enkel scherp woord, geen enkel wrang woord, maar een beetje lichte ironie, zo terloops geplaatst en de hoofdzaken mijdend. Compromis. Typerend is het volgend liedje:

Wer die Arbeit kennt,
Und danach rennt,
Und sich nicht drückt,
Der ist verrückt.

Parodie op het arbeidsproces van Westerbork: zinloos bedrijf. Of de uitroep:

Hoch die Arbeit,

Damit man nicht herankommt.

Zonder smet voorgedragen en met groot vakmanschap over het voetlicht gebracht, met de Jodenster op de borst, prachtige decoratie, allen leden van een-en-hetzelfde genootschap. Een revue, die het doet en waarmee het gezelschap een tournee door Nederland zou kunnen maken misschien met gewaarborgd succes. Het (Duitse) publiek was verrukt

en zong vaak de melodietjes mee. De commandant had schik als een kind: zalig zijn de armen van geest. Een van de slagzinnen is mij bij het naar huis gaan bijgebleven: ‘Wenn man bis zum Halse in dem Dreck sitzt, was hat man dann zu zwitschern’. Wij zitten hier allen tot over de hals in de drek en toch kwinkeleert men. Psychologisch raadsel. Operettemuziek bij een geopend graf. Als het nog klassieke muziek was geweest met de aangrijpende treurmars van Chopin als slot. Of: een dodendans als de Pavane van Ravel. Onder gijntjes blazen wij de aftocht. Ehrlich was verrukt over zijn prestatie. ‘Dat we er onder die ongunstige omstandigheden dit nog van hebben terechtgebracht!’ Hij glom. De brunette, die de vorige week zondag tussen twee OD-ers een bezoek aan Schlesinger heeft gebracht, loopt frank en vrij zonder S rond. Haar bezoek heeft klaarblijkelijk succes gehad.

Maandag 6 september

De resterende kampbewoners hebben zich verzoend met de gedachte, dat zij tenslotte toch nog een reis naar Polen of Duitsland zullen moeten doen voordat zij aan hun bevrijding toe zijn. Ten eerstle zijn zij er algemeen van overtuigd, dat het einde van de oorlog ophanden is, zodat zij geen vrees meet koesteren voor hun leven. Ten tweede zijn zij, wie de voorkeurspositie van de alte Kamp-Insassen een doorm in het oog was, met hun lot in zoverre verzoend, dat zij niet meer het gevoel hebben dat er met twee maten wordt gemeten. Voor de alte Kamp-Insassen is het besluit echter een harde slag, omdat zij er nog altijd half op gerekend hadden, dat zij in ieder geval de oorlog in dit vrij gemoedelijke kamp zouden hebben gehaald en dat zij niet wederom zouden worden gestoten uit een soort maatschappelijke verhouding, waaraan zij zich hadden gewend. De Nederlandse Joden verliezen thans een steen des aanstoots voor hun ergernis tegen de Duitse Joden, die opnieuw met hen tezamen in de smeltkroes worden geworpen. De ergernis van deze aard miste tenslotte zijn grond als men er bijvoorbeeld rekening mee houdt, dat zich in Barneveld een groep Joden heeft kunnen handhaven in een bevoorrechte positie en het aantal Duitse Joden in Westerbork slechts een onbeduidende fractie vormt van het totaalaantal, dat in Duitsland heeft gewoond en dat, evenals de Nederlandse Joden, voor het grootste deel naar Polen is gezonden voorzover het niet in concentratiekampen is gecrepeerd of op andere wijze gestorven. Intussen is er sprake van, dat ook de Barnevelders naar Duitsland zullen worden doorgezonden en op doorreis hierheen komen. Zo gaat tenslotte de rest van de Duitse en Nederlandse Joden hetzelfde lot tegemoet, worden zij toch op een hoop geworpen, of dat in Auschwitz, Theresienstadt of Midden-Duitsland is.

Dinsdag 7 september

Vandaag begint de elfde maand van mijn verblijf hier. Hoe lang nog. Het verveelt me hier stierlijk aan boord van dit schip, dat nu al zo lang slagzij maakt zonder te zinken en zonder dat er redding daagt. Vanmorgen weer een transport. De mannen en vrouwen, die voor transport hadden te vrezen, pakten gisteravond met een gelatenheid, die men voor moed zou kunnen houden, maar die toch niet anders was dan de gelatenheid van mensen, die de hartstocht van de verontwaardiging en het verzet niet kennen. Het is de gelatenheid van gekooide beesten, die hun natuurdriften verloren hebben en zich aan de kooi gewend hebben. Geen woord van protest, maar bedaarde voorbereiding voor de reis. Het is de eerste keer dat ik een transport van belang in de barak bijwoon. Zestig mensen werden vannacht om vier uur opgeroepen. Ternauwernood enig spoor van beroering in de zaal: de mannen en vrouwen hadden reeds met de mogelijkheid van transport rekening gehouden, velen wisten reeds dat zij op transport zouden worden gesteld, de motie was reeds de dag te voren verwerkt. Men maakte zich druk over de Calmeyerlijst, die was ‘geplatzt’, over de T-lijst, die was ‘geplatzt’, over de rode stempels, die waren ‘geplatzt’. Als de Duitse autoriteiten een lijst van Joden, die < zij > een poos lang wegens hun functie in het arbeidsproces of wegens andere merites vrij van transport hadden verklaard, plotseling opheffen, spreekt men hier van ‘platzen’. De Calmeyerlijst was echter niet ‘geplatzt’: Fräulein Slottke had slechts ‘Anträge’ van Joden, die voor de lijst in aanmerking wensten te komen, afgewezen en de sollicitanten voor transport aangewezen. Deze macht heeft Fräulein Slottke. De T-lijst was een pikant geval: de commandant had duizend alte Kamp-Insassen voor Theresienstadt aangewezen. Deppner, de oud-commandant, die als revisor uit Amsterdam was gekomen, kon zich met de lijst niet verenigen en scheurde ze aan stukken. Hij Het een nieuwe lijst samenstellen, waarop in de eerste plaats oud-frontstrijders voorkwamen, ook zonder het bewijs dat zij in de oorlog wonden hadden opgelopen of zonder decoraties. Een poos geleden nog had Fräulein Slottke sollicitanten voor Theresienstadt, die zich konden beroepen op hun oorlogsdiensten voor Duitsland, afgewezen, omdat zij niet konden bewijzen dat zij gewond waren of decoraties bezaten. (Intussen gaan zij, die voor Theresienstadt in aanmerking komen, eerst de volgende week op transport.) De grilligheid is het privilege van de irrationele nationaal-socialisten, die doen wat zij willen al naar gelang van de wisselende omstandigheden. Ik herinner me het geval van een Nederlander, die van 1914-18 aan de zijde der Duitsers had meegevochten, zijn gezichtsvermogen grotendeels had verloren en deswege om vrijstelling van deportatie had gevraagd, maar botweg werd afgewezen. Ondanks zijn goede papieren. Rode stempels

zijn bij bosjes ‘geplatzt’: men kon dat gisteren reeds afleiden uit de omstandigheid, dat zij, die in de ‘buitendienst’ werkzaam waren bij graafwerk of bij de boeren, plotseling binnen het kamp moesten blijven. Dat was vanmorgen geen verrassing. Ook was bekend, dat familieleden, vaders en moeders, zusters en broers, van alte Kamp-Insassen niet langer ‘gesperrt’ waren en op transport zouden gaan. Een verrassing was, dat de lijst der schoenmakers ‘geplatzt’ was, d.w.z. dat onverwacht ook een aantal schoenmakers op transport moest. Een verrassing ook, dat een transport, dat uit Amsterdam werd verwacht en dat rechtstreeks zou doorgaan, niet tweehonderdtachtig Joden telde, maar slechts honderdveertig, zodat in allerijl uit de reserve hier moest worden geput. Vermoedelijk is daarom de schoenmakerslijst ‘geplatzt’. Ook zijn Joden, die voorkwamen op de lijst-Puttkammer op transport gesteld. Dat was niet de eerste keer. Puttkammer is een Kuhhandel, om niet te zeggen: zwendel. De prijs van Puttkammer is voortdurend verhoogd, en wie niet op tijd kan suppleren, is zijn geld (zijn diamanten, zijn goud) kwijt en gaat doodbedaard op transport. De nationaal-socialisten hebben tot beginsel: het onfatsoen, het bedrog, en codificeren dit om het een rechtsbasis te verlenen, en als het niet of niet langer naar hun zin werkt. doen zij zich als fatsoenlijke mensen voor, totdat het fatsoen weer geen profijt meer oplevert. Zij die van dit fatsoen het slachtoffer zijn geworden, klagen over het onfatsoen der nationaal-socialisten, maar vergeten, dat op het beginsel van het onfatsoen het fatsoen niet kan gedijen. De bezitters van de Puttkammer-stempels leven hier even goed op een vulkaan als zij, die helemaal geen stempel hebben, of zij die een rode stempel hebben.

Elk transport heeft zijn bizonder tragische gevallen. Het jongste transport zag een jonge geniale pianist verdwijnen, met name Mischa Hillesum, die onder de hoge bescherming van Willem Mengelberg himself stond. Deze had aan Rauter een brief geschreven, waarin hij er de aandacht op vestigde dat Hillesum een geniale leerling was van Willem Andriessen en dat het van belang was voor het kunstleven van Nederland de begaafde jongeling vast te houden. Rauter bood de musicus een plaats in Barneveld aan, maar laatstgenoemde gaf er de voorkeur aan zijn ouders naar Westerbork te volgen om hen voorzoveel in zijn vermogen lag te beschermen. Hijzelf en vrienden in Amsterdam hebben al het mogelijke in het werk gesteld om in Westerbork bijeen te blijven. De ouders waren bovendien gesperrt op hun dochter, die destijds vrijwillig naar Westerbork was gegaan in dienst van de Joodse Raad en de rechten kreeg van alter Kamp-Insass. Maandag kwam onverwacht uit Den Haag het bevel, dat Mischa Hillesum met zijn familie op transport moest worden gesteld. De commandant vatte

dat aldus op, dat de hele familie moest verdwijnen. Er viel geen speld tussen te krijgen. Wat de achtergrond is van de interventie van Den Haag is niet precies bekend, maar vermoedelijk heeft de musicus, zoals men hier zegt, zijn zaak 'doodgewerkt', zoals menigeen, die zijn positie via Den Haag wilde versterken, vóór hem. Den Haag weet niet precies, wat zich in Westerbork afspeelt, maar grijpt graag positief in bepaalde gevallen in, waarvan het de lucht krijgt, of waarin het rechtstreeks gemengd wordt. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de autoriteiten in Den Haag zich op hun teentjes getrapt voelden, omdat Mischa Hillesum de gratie van Barneveld had afgewezen. Een groot aantal weeskinderen is zonder geleide op transport gesteld.

Woensdag 8 september

Maandagmorgen is een groepje oud-leden van de zestig leden van de Joodse Raad, die het vorig jaar op 15 juli 'vrijwillig' hierheen waren gekomen, een paar maanden geleden naar huis werden gezonden met een 'Sonderausweis', die hen voor arrestatie door de Gestapo moest behoeden en desondanks toch werden gearresteerd en weer naar Westerbork werden gebracht, wederom naar Amsterdam teruggezonden. Dit betrof de eer van de Obersturmführer, die hen als dank voor hun vrijwillige dienst niet naar Polen wilde doorzenden, maar hen belonen door hen in hun oorspronkelijke status te herstellen. De Gestapo in Amsterdam had lak aan de Obersturmführer. Hoe lang zullen de teruggezonden Joden het deze keer in Amsterdam uithouden? Morgenochtend gaat opnieuw een groep (met familieleden) terug naar Amsterdam. De commandant is anders niet consequent: bekend is, dat de oud-leden van de Joodse Raad, die hier gebleven zijn om hun ouders voor transport te vrijwaren, die op hen gesperrt werden, met het aanstaande transport zullen worden doorgezonden tezamen met hun ouders. Vanmorgen is een aantal Joden naar Amsterdam teruggezonden, die tegen exorbitant hoge sommen gelds (diamant) de zg. honderdtwintigduizend-stempel hadden gekocht. Vrijwel op hetzelfde ogenblik, dat Den Haag decreteert, dat het tijd wordt dat Nederland Judenrein is. Voor diamant zijn de nationaal-socialisten bereid tot elk compromis, ook met Joden. Vanmorgen zijn alle leden van de Ordnungsdienst onderworpen aan een scherpe medische keuring. De commandant heeft opdracht gegeven, dat geen enkele OD-er (meer) op transport mag worden gesteld. Zij zullen worden bewapend met knuppels. In OD-kringen koestert men de opvatting, dat de OD-ers in de toekomst zullen moeten fungeren als bewakers van een strafkamp, waarin Westerbork, naar zij menen, zal worden herschapen. Het bericht van de onvoorwaardelijke capitulatie van Italië heeft grote geestdrift verwekt: de Joden wensten elkaar geluk, omhelsden elkaar in huis

en op de openbare weg, hielden verkleedpartijen in sommige barakken. Levendige debatten allerwege over de invloed van de capitulatie op de loop van de oorlog. Men koestert de hoop, dat de beraamde transporten nu niet meer zullen doorgaan, en betreurt de jongste transporten. Heerlijke rumoerigheid bij het le ruste gaan: opgewekte gezichten, kwinkslagen over het regiem van Hitler. De commandant heeft het Arische personeel in het kamp bijeengeroepen en in een toespraak het verbod uitgevaardigd, met de Joden in het kamp te verkeren. De laatste maanden was het verkeer zeer vriendschappelijk geworden, was het trouwens altijd geweest. Hij heeft Badoglio als een Jodenvriend afgeschilderd, aan zijn verraad de nederlaag der Italianen toegeschreven. His master's voice.

Donderdag 9 september

De kinderspeeltuin is gecompleteerd: er zijn twee rekstokken en drie hoge schommels bijgekomen. Tot laat in de avond wipt en schommelt de jeugd. Vanavond ora half tien, bij heldere maan, speelden er nog kinderen. De halve maan stond vanavond als een dodemasker, wasbleek, tegen het vlokkig wit floers van de hemel. Oscar Wilde-sfeer, uit Salome. De zon was als een bloedrode ballon ondergegaan, in de eindeloze heide weggezonken, als in zee overhuifd door een eindeloze, diep blauwe hemel. Verblindend, huiveringwekkend. Later op de avond was de hemel in het Westen bedekt met vuurrode vegen, als vlammen van een onzichtbare brand, alsof de bloedrode ballon gebarsten was en de inhoud ervan ontploft. De luchten hier zijn fascinerend. Zij hebben een eigen leven: zij zijn eindeloos bewogen, kleurrijk, grillig, groots. Zij decoreren de eenzaamheid van het onherbergzame, mauve-kleurige landschap.

Jonge vrouwen en meisjes rijden kruiwagens met stenen door het kamp. Soepel gebouwde, gebruinde mensen in blauwe overalls, blootshoofds, met een rode halsdoek. Twintig, vijfentwintig, twee-aan-twee. In een slakkegangetje. Tien, twaalf stenen op de wagen. Om de honderd passen zetten zij de wagen neer en gaan er in zitten, lusteloos, of strekken er zich in uit, lui als in een fauteuil. Zo blijven zij tien minuten, een kwartier, een half uur staan. Zo komen zij de lange, vervelende dag door. Het werk is doelloos, nutteloos, zonder spanning, stom. De vrouwen en meisjes zijn levendig, zijn de opvatting toegedaan, dat zitten op de kruiwagen en rondkijken, of dromen, amusanter is dan hem te rijden, in ieder geval minder vermoeiend. De kruiwagen vervangt in het kamp overigens de bank. Overal vindt men lege kruiwagens, voor de grote barakken, voor de kleine barakken, in de bosjes, op het vlakke veld, waarop hij of zij, die op zijn gemak van de frisse lucht of van het schone uitzicht wil genieten, eenvoudigweg gaat zitten. In plaats van op banken, die er

(behalve in de barakken) niet zijn. Met uitzondering van een ijzeren verveloze tuinbank, die bij vergissing ergens midden in een bosje is terechtgekomen en waarop zich bij dag en 's avonds verliefde paartjes plegen te onderhouden. De jongste order is, dat er voorlopig duizend joden in het kamp zullen blijven. Iedereen spreekt thans over de Duizend-lijst, zoals men spreekt over de Upper Ten of over Les Cent Families. De commandant heeft een blinde greep gedaan: hij heeft elk der dienstleiders opgedragen, een bepaald aantal ‘arbeiders’ voor te dragen voor een verlengd verblijf in het kamp. Alte Kamp-Insassen, die gerekend hadden op privilegiëring, zijn aan de kant blijven staan, Hollandse Joden zijn bevoordeeld. Tot dusver stonden de Hollandse Joden in het verdomhoekje. Men zegt dat de commandant een dégoût had van het gesjacher, dat aan de gang was om op de Duizend-lijst te komen en daarom zelf heeft ingegrepen. De commandant heeft alle uitverkorenen een uitnodiging gestuurd om in de oude Registratiezaal voor hem te verschijnen. ‘Naam? Beroep? Fertig.’ Zij konden gaan. Onder de alte Kamp-Insassen heerst grote teleurstelling en verontwaardiging. Het gevolg is, dat menige alte Kamp-Insass bevreesd moet zijn voor transport naar Auschwitz. De willekeur viert ook in dit geval hoogtij: de commandant doet precies wat hij wil en haalt bedaard een streep door zogenaamde rechten, als hem dat in de zin komt. Dat is al tien keer, twintig keer gebeurd. Ook de lijst-Blüth is deze week ‘geplatzt’, honderd mensen die zich voor transport gereed moeten houden. In mei van dit jaar hadden zich honderd naaisters vrijwillig voor Westerbork beschikbaar gesteld. De commandant had hun voor de duur van zes maanden vrijstelling van transport gewaarborgd. Het is nu pas september. Telkens komen er nieuwe lijsten tevoorschijn, die een tijd geprivilegieerd waren en opgeheven worden. De mannen en vrouwen houden elkaar op de kampwegen staande met de vraag: waar gaat u heen, Theresienstadt, Midden-Duitsland of Auschwitz? Het gonst van de vragen, overal hoort men: Theresienstadt, Theresienstadt, Theresienstadt, Auschwitz, Auschwitz, Auschwitz. Het hele denkleven concentreert zich hier nog altijd om het transport en nu zijn degenen, die totnogtoe daar overheen konden leven, gedoopten, optanten voor Palestina, de alte Kamp-Insassen, aan de beurt voor de opwinding over het transport. Ook al de oude mannen en vrouwen, die geconcentreerd zijn in barak 84 (vroeger in 56), meestal van Duitse bloede, die vroeger in weelde geleefd hebben en hier als een kleine, gevestigde kolonie onder elkaar verkeerden, als een gesloten geheel, afgegrendeld voor de buitenwereld. Hun woonbarak is een soort pensionaat geworden van Justizräte, Geheimräte, Doctoren, Literaten, een oudeliedengesticht, dat tegelijk parlement is, waar men oudergewoonte de politiek dirigeert, een casino,

waar men hartstochtelijk speelt, skat, bridget: oude, stramme mannen, oude frontstrijders met opgesteven snorren als tijgers vormen er antieke panopticum-stukken. De oude letterkundige Georg Hermann, de schrijver van Jettchen Gebert, loopt als een deur zo stijf, maar in stranddracht met een pet en een wandelstok rond en vraagt iedereen: ‘Na, mein Freund, gibt's Neues? Sie wissen doch so viel.’ En vertelt gemoedelijke grapjes, zoals in Jettchen. Nu is dit pensionaat reeds voor een deel leeg, verscheidene families zijn met het jongste transport weggezonden; de resterenden lopen met zorgelijke gezichten rond, ondanks het privilegie van Theresienstadt of Midden-Duitsland. Zo verdwijnt misschien het meest markante instituut van Westerbork.

Zaterdag 11 september

Het begint guur te worden. Mannen verschijnen in winterjassen, vrouwen in mantels met bont. De vliegen hebben mij vannacht voor de eerste keer met rust gelaten, vandaag zwalken nog wat enkelingen in de barak rond. Sedert de laatste dagen nemen kampbewoners, die het vertrek naar Duitsland vrezen, de vlucht, zoals ratten, die het zinkende schip verlaten. Een verpleegster, een vrouwelijk lid van de Antragstelle, twee leden van de Hasjera. De marechaussée staat klaarblijkelijk onverschillig tegenover deze ontvluchtingen. Ze heeft er zelf schoon genoeg van. in haar torens bij tij en ontij, overdag en 's nachts te koekeloeren en langs het prikkeldraad te patrouilleren. Ze wil evenals de Joden naar huis.

Zondag 12 september

Gisteren verjaardag gevierd van een mijner vrienden: van een vriendin, journaliste, die in mijn barak woont, in de vrouwenzaal (maar daar alleen maar slaapt), en huishoudt in de eenkamerwoning van een alt Kamp-Insass en daar dus ook haar maaltijden gebruikt. Zes mensen, die elkaar kennen zoals mensen aan boord elkaar kennen, vluchtig, bijeen aan een feesttafel in een kamp, dat schreeuwt van ellende: de gastheer had voor bloeiende rozen gezorgd, de gasten hadden allen geschenken meegebracht, bloemen, vruchten. Diner bestond uit: Hors d'oeuvre van ei met zalm, daarna knakworstjes met doperwtjes, vanillepudding na. De knakworstjes waren een geschenk der goden: op de bus stond slechts: doperwten; toen hij open was, bleek dat er zes knakworsten in verscholen zaten. De gasten waren verrukt van de worsten; zij verslonden ze. Bij het einde van het diner bracht de post, alsof het afgesproken was, maar het was puur toeval, per kruiwagen zes pakketten voor de jarige, alle uit Amsterdam. Het was alsof er een hoorn van overvloed werd geledigd: brood, kaas, boter, jam, truffels, schrijfpapier etcetera, etcetera. Wij leefden allen met de jarige mee, een beetje afgunstig. Daarna de koffie, getrokken van echte koffie,

die met een der pakketten te juister tijd was meegekomen. De koffie werd genipt en uitbundig geprezen. Echte koffie bestaat hier haast niet. Midden onder de koffie verhief zich een der gasten, ook een alt Kamp-Insass: ‘Meine Herrschaften, wenn ich 'mal eine Flasche apricot-brandy herbeischaffe.’ De gastheer doodkalm: ‘Ja, das könnten wir gebrauchen.’ Ik stomverbaasd, Vijf minuten later stond een toren van een fles met goudgeel vocht te flonkeren onder de lamp. Likeurglaasjes van kristal. Gepimpel onder een sigaret. Eersterangsdrank. De glaasjes werden in één teug naar binnen gegoten, alsof men dat zo gewend was. Verhalen van dronkemansgelagen in het kamp. De jarige vertelde mij later: de flessen drank worden door inkopers van het kamp meegebracht. Vanmorgen verhuisd, naar barak 83. Moesten collectief verhuizen, omdat barak 85 bestemd is voor ‘witte Joden’, Christenen, die Joden hebben geholpen en die dezer dagen uit het strafkamp Ommen komen. Barak 85 is reeds afgerasterd met prikkeldraad. Grote uittocht per kruiwagen. Iedereen moest zijn matras meenemen. Alle mannen en vrouwen waren hun eigen kruiers: weer eens, voor de zoveelste keer, een verstoord mierennest. Inclusief de matras, maken mijn bezittingen tegenwoordig drie kruiwagens uit. Ik gevoel mij bijna plutocraat. Wij hebben een grote zwijnerij aan lege jampotten, afgedragen of enkele pantoffels en schoenen, oud brood, bussen, dozen, papier nagelaten, waartussen een paar vergeten begonia's of geraniums staan te prijken; maar < we hebben > de spijkers uit de balken en wanden getrokken, wegens de grote schaarste aan dit artikel, met een of twee nijptangen, die van hand tot hand gingen, en ze in barak 83 weer ingeslagen met een of twee hamers, die van hand tot hand gingen. Barak 83 lijkt precies op barak 85 en ieder van ons heeft zijn oude bednummer teruggekregen, zodat wij direct ingeburgerd waren. Heerlijk zo direct op je gemak te zijn. Ik bewoon bed no. 439. We zijn er anders cultureel op vooruitgegaan: het washok van 83 heeft zwartgelakte ijzeren klerenhaken, zodat we onze pyama's en handdoeken behoorlijk kunnen ophangen. Zeker door een rijkaard geschonken. Maar van de vierentwintig vensters in de openslaande ramen zijn er zeventien stuk, zodat de tocht vrij spel heeft.

Maandag 13 september

Gisteren in het badhuis over de afscheiding tussen twee cellen: ‘Zeg, Jaap, ik sta op de T-lijst.’ ‘Ik ook, - ik ga dinsdag op transport (naar Auschwitz).’ Actuele wrangheid. Er wordt nog altijd gesjacherd om de Duizend-lijst. Kampingezetenen, die op de lijst waren geplaatst, zijn er weer van afgevoerd, teneinde plaats te maken voor anderen, die waren vergeten en die onvervreemdbare rechten hadden om er op te komen. Van het oude personeel van de Joodse Raad is dertig percent op de lijst gebracht. Zij die uitgekozen zijn voor de eer

en het privilegie, zeggen gewichtig: ‘Ik had er ook recht op; ik heb had gewerkt’, of ‘Ik heb veel gedaan.’ Ze lopen zelfbewust of zelfgenoegzaam rond. Opmerkelijk is, dat totdusver Theresienstadt was voorbehouden aan Duitse Joden, die zich voor Duitsland verdienstelijk hadden gemaakt, of voor een enkele Nederlandse Jood, die zich in de gunst van Mussert mocht verheugen. Opeens worden de poorten van Theresienstadt opengesteld voor Nederlandse Joden, die of toevallig de vaders of moeders zijn van oud-leden van de Joodse Raad, die vrijwillig naar Westerbork waren gekomen, of de vaders of moeders van dokters, enzovoort. Men begrijpt van deze mildheid, van deze nieuwe delicate nuancering niet veel. Morgen kan het weer anders zijn. Bij een bezoek aan de Strafbarak gisteren gedegouteerd: in het washok waren mannen en jongemeisjes aan < het > foxtrotten of wat anders bij slagmuziek op een omgekeerde emmer. Mannen en meisjes bezweet van de inspanning bij de hitte in de met zeker dertig mensen gevulde barak. Onwaardige vertoning. De Strafbarak is de laatste tijd een zwijnepan: veel mannen en vrouwen zonder morele remmen. Onder de barakbewoners bevinden zich een katholiek priester, die Joden had geholpen, en een katholieke jongeman, die een door de censuur onderschepte brief had geschreven over het rassenvraagstuk en zich ten gunste van de Joden had uitgesproken. Sigaretten zijn nog een zeldzaamheid. Onder de weinigen die nog roken, zijn de barakleiders. Zij beginnen reeds 's morgens vroeg en gaan met cacineus air door de barak. Men vraagt zich af, hoe deze heren en vrouwen aan sigaretten komen. Voor sigaretten kan men nog altijd veel gedaan krijgen: zij zijn een van de weinige courante betalingsmiddelen of steekpenningen. Iedereen verzamelt zijn eigen sigarettepeukjes (zo het kan ook die van anderen). Wie tien sigaretten heeft gerookt - het jongste grapje - maakt van de overgebleven peukjes drie nieuwe sigaretten. Hij houdt een peukje over. Van de drie nieuwe sigaretten houdt hij drie peukjes over, samen vier. Van deze peukjes heeft hij er drie nodig voor een nieuwe sigaret. Daarvan houdt hij weer een peukje over, samen twee. Hij komt één peukje te kort voor een nieuwe sigaret. Dit leent hij van een vriend. Hij draait van de drie peukjes weer een sigaret, en als deze op is, geeft hij het peukje, dat overblijft, terug aan zijn vriend. De barakkenleiders zijn mispunten in het kwadraat: zij voelen zich uitverkoren zaalleiders en geen lotgenoten, gaan met hoogmoedigheid door de barakken, groeten niet of nauwelijks, antwoorden op vragen niet of nauwelijks. Zij bepalen zich tot de ronde 's morgens door de zaal met de vraag: ‘Zijn er zieken?’ ‘Zijn er kranken?’, tot het avondappèl met het aflezen van de namen der bewoners, en tot standjes aan hen, die overtredingen begaan, en tot het betasten van elke vrouw, die onder hun handen komt. Zij zijn ook de opzichters op de vrouwenzaal, waar zij

nog mogen komen, en ook komen, als de mannen het verblijf reeds is ontzegd, na half tien 's avonds. (Het verkeer tussen de mannen en de vrouwen is levendig. Iedere morgen als ik wakker word, heeft mijn achterbuurman zijn jonge vrouw reeds op bezoek, zodat ik tegen wil en dank getuige moet zijn van een intiem tête-à-tête, 's zondags van een lang tête-à-tête. Zo leeft men hier. Men moet oppassen niet besmet te raken door het openbare sexuele contact, dat in alle hoekjes en steegjes plaats heeft. De mens hier is verlaagd tot een stuk vee. Verder lopen < de barakkenleiders > netjes gekleed rond, of staan te lanterfanten, met een sigaretje tussen de lippen. Zij zijn gehaat. De mannen en vrouwen van de post, die pakketten en brieven en kranten registreren en uitdelen, zijn van een milder soort: zij zijn vriendelijk en behulpzaam, en bemind. Vannacht heeft een vijfenzestigjarige vrouw in mijn barak zelfmoord gepleegd: haar Antrag voor Theresienstadt was afgewezen, zodat zij op transport moest. Haar dochter had zich bereid verklaard, vrijwillig met haar mee te gaan. Zij heeft haar dochter deze opoffering willen besparen.

Dinsdag 14 september

(Vijf uur 's morgens) Vandaag is mijn vonnis geveld zonder dat ik het vooraf wist. De commandant heeft zelf de lijsten opgesteld en aldus aan mijn protector de weg afgesneden om mij nog langer hier te houden. Ik aanvaard dit vonnis met grote gerustheid, in de overtuiging dat ik mijn familiegenoten en vrienden zal terugzien. Hartelijk dank aan mijn vrienden, ook in Westerbork, voor de goede zorgen, die zij aan mij hebben besteed om mij goed en gezond te houden. Ik ga met de beste herinnering aan hen heen. Sterkte voor jullie allen. Tot weerziens.

PHILIP MECHANICUS

Dinsdag 14 september ('s avonds)

Het vonnis is niet voltrokken, vooralsnog niet. Ik had, dank zij de goede zorgen van vrienden, mijn spullen keurig gepakt: Twee dekens in een laken gewikkeld en goed met touwen gebonden, een rugzak met kleren, een tas met conserven, een zak met verse eetwaren, een doos met appels en peren, een met thee gevulde veldfles. Voor een lange reis. Ik had mijn laatste groeten naar mijn familieleden en vrienden geschreven: een kaart van adresverandering met onder Nieuw Adres: een dikke streep, ‘Ik weet 't niet.’ Dat had ik zo afgesproken. Van alle vrienden en kennissen in de barak afscheid genomen, twintig, dertig handen. Een zaalgenoot, die tijdelijk aangewezen was als kruier, had mijn bagage op een handkar naar de trein gereden, de broodzak uitgezonderd, die ik aan de schouder had gehangen. Op weg naar de trein om de twee stappen een handdruk. Daar had ik alles op een kruiwagen overgeladen en, tegen het gebruik in, op het perron voor de trein postgevat om tenminste één van de rondgaande

gezaghebbende mannen van de vroegere Joodse Raad of van de Antragstelle op te vangen en via hen mijn zaak bij Schlesinger voor te dragen. Schlesinger had mij verzekerd, dat ik niet op transport zou gaan. Maar de commandant had deze keer zelf de transportlijst samengesteld zonder aanzien des persoons: er was gebrek aan mensenmateriaal en wie geen rechtsgeldig stempel had en niet was aangewezen voor de Duizend-lijst, moest mee. Zo had de Groot-Inquisiteur het gewild. Bekende figuren, die hier bijna rotsvast geworteld waren, waren op de lijst geplaatst. Zij kwamen, terwijl ik stond te wachten, voorbij. Wij drukten elkaar de hand. Eerst kwamen oud-leden van de Joodse Raad. ‘Wij hebben al de hele nacht voor u gewerkt. Wij gaan door.’ ‘Ik ben van plan hem te smeren. Ik heb geen lust om mee te gaan met deze beestenboel.’ ‘Zou ik niet doen zonder voorbereiding. Blijft u maar hier wachten. De legale weg is de beste. Het komt in orde. 's Kijken: wagon 48.’ Na tien minuten dr. Ottenstein, van de Antragstelle, een gebrilde, droge, dorre figuur in stro-geel jasje, razend knap: ‘Wacht u hier maar. Ik kom zo terug.’ Tien minuten later is hij terug, Schlesinger in zwart wambuis en leren rijbroek met kaplaarzen achter hem aan. Blik van verstandhouding. Hij stopt mij een briefje in de hand, met de opdracht, een ordonnans naar het bureau van de Registratie te volgen. Op het briefje staan behalve mijn naam en voornaam: Grund: Anordnung Obersturmführer, met de stempel: Lagerkommandantur, waardoorheen de handtekening van Schlesinger, een slangelijntje. Ik groet vrienden en kennissen in de ingang van de barstend-volle wagon en volg de ordonnans, die mijn hoog opgetaste kruiwagen met bagage rijdt, door de wachtposten van OD-ers heen. In het lokaal van de Joodse Raad kom ik als enige volwassene terecht tussen een groep jongemannen en -vrouwen, een stuk of veertig. Op een grote lijst word ik geregistreerd tezamen met de andere wachtenden. ‘U is zeker nog geen een-en-twintig?’ Spottend-lachend gezicht van een jongen van een jaar of twintig. ‘Nee, nog niet.’ ‘Kan ik u wel aanzien.’ De jongen slaat een blik op mijn grijzende haren. De jongemannen en -vrouwen blijken leden van de Hasjera: zij zijn uit de trein gehaald op last van de Obersturmführer, die zich had laten vermurwen door de telegrafische mededeling, dat vijfhonderd certificaten beschikbaar waren gesteld voor Palestina voor leden van de Allijah. Lid van de Allijah kon men eigenlijk maar zijn tot het achttiende jaar, maar men heeft de leeftijd geforceerd verhoogd tot een-en-twintig jaar. Zeven-en-dertig jongelui blijft dientengevolge de reis naar het Oosten bespaard, althans voorlopig. De commandant had de jongens vrijgegeven, omdat zich kampingezetenen vrijwillig voor de reis ter beschikking hadden gesteld tot het vergezellen van familieleden, die voor Polen waren opgeroepen. Als het getal maar geleverd wordt.

Wachten tot de trein vertrokken is, tot half elf. Ik grijp een verdwaalde kruiwagen op het terrein voor de Registratie, laad mijn spullen op en rijd hem zelf terug. Onderweg hetzelfde toneel als van het vertrek: om de paar passen stop voor een hand, die mij gelukwenst, in de barak komen uit elke vensternis handen, die mij gelukwensen. Men vindt, dat ik verschrikkelijk geboft heb, men vindt dat ik uit de doden ben herrezen, men vindt dat ik een gelukskind ben. Ik laat al deze lofzangen maar over mij gaan, maar heb een nare smaak in de mond: ik alleen ben terug, terwijl zovele goede vrienden, zovele goede mensen door zijn. Naar de hel? Ik moet mijzelf in de arm knijpen om te geloven dat < ik > er nog bèn, dat ik niet van Westerbork ben uitgewist. Ik betwist mijn nare smaak: velen van hen, die nu door zijn, zijn hier langer dan een jaar geweest, ik ben hier eerst tien maanden. Het leven is een loterij, hier een loterij zonder prijzen, en waarom zou ik eerder mijn niet moeten trekken dan strikt nodig is. Afschuwelijk voor hen, die hun niet meegedeeld krijgen en ze niet meer in de urn terug kunnen werpen. En wat gebeurt er verder? De volgende of de navolgende week weer hetzelfde spel, weer in het holst van de nacht in verblindend licht de toonloze stem van de Inquisiteur: Mechanicus Philip? Tussen zestig, zeventig anderen: Cohen, David; Cohen-Stodel, Clara; Josef, Benjamin; Josef-Zadoks, Serah. Waarom blijf ik hier, waarom neem ik niet de vlucht? Ook de vlucht is een risico: overal rondom het kamp loeren de ogen van de knechten van de Inquisiteur, die, als ze zijn slachtoffer grijpen, dit terugbrengen en als dubbel getekend man in de Strafbarak jagen en het voorbestemd houden, voor wat? Ik heb de beulen in het concentratiekamp van Amersfoort leren kennen. Dat is genoeg, meer dan voldoende, voor een mensenleven. En toch jaagt mij de gedachte: hoe kom ik hier uit; houd ik mij 's nachts bezig met tot in details uitgewerkte plannen voor een ontvluchting. Niet dat Polen of waar ook mij angst aanjaagt, niet ook dat ik voor de dood bevreesd ben, die toch eenmaal komt; maar ik wil geen slaaf zijn, ik wil niet getreiterd, niet gemarteld worden, ik wil niet in de klauwen van mijn vijanden zijn. Dat is mijn goed recht, dat ik nastreef. Het transport is weer achter de rug: duizend man. Enige kleine variaties vallen aan te tekenen. Ongeveer honderd alte Kamp-Insassen zijn meegegaan: het begin van de liquidatie van het oude kamp, dat vier jaar geleden bevolkt werd met Joodse vluchtelingen uit Duitsland. Veel verdriet bij de achterblijvende Duitse Joden, wier leven sterk verbonden was met hen, die nu zijn vertrokken en met wie zij lang samenwoonden in kleine barakken. Een groot aantal oud-leden van de Joodse Raad is meegegaan, tezamen met hun ouders, die zolang op hen 'gesperrt' waren. Deze oud-leden waren hier het vorig jaar vrijwillig heen gekomen en, toen zij

onlangs naar Amsterdam terug konden, hier gebleven om hun ouders voor transport te behoeden. Te zelfder tijd gaan nog steeds oud-leden van de Joodse Raad, die wel naar Amsterdam waren teruggegaan toen hun de gelegenheid geboden werd, maar per vergissing na een razzia weer hierheen waren gebracht. Zo ziet het rechtvaardigheidsgevoel van de Ostu eruit! Voorts zijn een aantal leden van de Hasjera, boven de een-en-twintig jaar, meegegaan, die hier in de buitendienst werkzaam waren. De Obersturmführer heeft hun een brief meegegeven, waarin hij de commandant van het kamp, waarheen zij gaan, verzoekt, hen aan dezelfde soort van werk te zetten, hetwelk zij in Westerbork hebben gedaan - werk te velde - en wel in hetzelfde groepsverband. Zo sentimenteel is de commandant! Verder driehonderd mannen, vrouwen en kinderen, die kersvers, in hun enkele colbertje, jurk of blouse, zonder winterkleren uit Vught waren gekomen om vrijwillig hun familieleden hier naar het Oosten te vergezellen. Ook zijn weer een aantal mannen van de Puttkammer-lijst vertrokken, die hierop zes maanden hadden geleefd en niet hadden gezorgd voor ‘suppletie’. En tenslotte maakte een groot aantal Joden de reis mee, die, op bevel van de Obersturmführer, nog om een of andere reden een Antrag hadden ingediend en bij wie aldus de suggestie was gewekt, dat zij voor Theresienstadt of voor Midden-Duitsland in aanmerking konden komen. Hun Antrag werd kort en bondig afgewezen: het transportquantum was niet vol. Het quantum gaat altijd voor het betrachten van menslievendheid of gunstbetoon. Het eerste contingent voor Theresienstadt - driehonderd man - werd aan de transporttrein vastgehaakt: eveneens in goederenwagens, vijftig of zestig mensen per wagen, voor het merendeel ouden van dagen, alte Kamp-Insassen en ouders van oud-leden van de Joodse Raad, die op de Duizend-lijst zijn geplaatst. Elk hunner mocht vijftig kg bagage meenemen, die in een afzonderlijke wagon werd geladen. (Zij die naar Polen gaan, mogen slechts vijftien kg meenemen.) Uit de barak der ouden van dagen zijn een kleine honderd mannen en vrouwen verdwenen. Thans zijn er nog ruim zesduizend bewoners in het kamp. Het is duidelijk merkbaar, dat het kamp leeg raakt: weinig wandelaars op straat.

Woensdag 15 september

Schlesinger vanmorgen ontmoet terwijl ik in de wachtkamer van zijn bureau zat te schrijven: ijzeren handdruk. ‘Het was een vergissing’, was het enige wat hij mij met stentorstem verklaarde. ‘Kan ik u vandaag ontmoeten?’ ‘Ik moet nu naar de overkant (bureau van de Obersturmführer); maar als u om vier uur nog hier is, kan ik u te woord staan.’ Schlesinger was tegen vijf uur nog niet terug. Er komen nog meer dagen.

Donderdag 16 september

Gisteravond nog eens naar de revue geweest. Tjokvol. Het ensemble is ingespeeld en de revue gaat als aan de lopende band. De geestdrift van het publiek is gemengd. Met heeft grote bewondering voor de prestaties en men lacht om de witzen en geniet van tekst en melodie der liedjes over het kamp en over de glossen van de conferencier, Ehrlich. Maar het grootste deel van het publiek is toch niet bereid zich te laten gaan; het blijkt psychisch geremd. De uitnodigingen van Camilla Spira om gemakkelijk in het gehoor liggende refreinen in koor mee te zingen, vinden slechts bij een deel van de jeugd een gevoelige klankbodem; de oude generatie bewaart het stilzwijgen, kan niet uit de plooi komen na het leed, dat zij heeft ondergaan en nog elke dag ondergaat. Ook wat betreft het applaus is de oude generatie geremd, de jonge generatie gul, die van tijd tot tijd uitbarst in gescandeerd handgeklap. Vele volwassenen, die naar de revue gaan, verontschuldigen zich met de verklaring, dat zij liever niet waren gegaan, maar dat zij later graag over alles van Westerbork willen meepraten. Daarbij is natuurlijk veel zelfbedrog: zij willen zich de revue, het uitje niet laten ontgaan; zij hebben op Westerbork niets. Velen, Duitse en Hollandse Joden, weigeren naar de revue te gaan: de eersten omdat hun de tegenstelling tussen de ‘lol’ en de tragiek der transporten schrijnt; de anderen omdat zij niet kunnen genieten terwijl hun familieleden, vrouwen, mannen of kinderen, in Polen een onbekend lot ondergaan zonder vreugd, zonder vertier, in gebrek. Maar de jeugd loopt zich de benen uit het lijf om kaartjes, die niet meer dan tien cent per stuk kosten. Zo goedkoop heeft men nog nooit iets goeds gezien; zo goedkoop zal men wellicht nooit meer zo iets goeds zien. Er hangt over deze hele revue een waas van smartelijke weemoed, van leed; men geeft onder stil protest toe aan de eisen van het levende leven. Ook de executanten, die op het toneel lachen, koketteren, hun toneelbloed aangesproken voelen, maar buiten het toneel eveneens hun smart dragen. De mens wil treuren met de door het lot getroffenen, maar voelt zich gedrongen te leven met de levenden. Is de Obersturmführer een zo goed psychaloog, dat hij deze levenswet begrepen heeft en ze hier daarom heeft toegepast? Of is hij slechts als een brute egoïst, die de Joden voor zijn plezier plezier laat maken en hun ook wat gunt? Hij laat zich niet in het hart zien. De lust om uit het kamp te vluchten blijft levendig. Van een groep alte Kamp-Insassen, die dezer dagen met verlof ging en die gisteravond weer ‘thuis’ moest zijn, zijn er twee niet teruggekomen. Twee Hongaren, die er niets voor voelen de kans te lopen, nu het kamp wordt geliquideerd, naar Hongarije te worden teruggezonden. De verantwoordelijke barakkenleider is door de Lagerkommandantur ter verantwoording geroepen. Hij stelt zich op het standpunt, dat hij

geen verantwoordelijkheid kan dragen voor de vlucht van mannen, die van de commandant verlof hebben gekregen, zelfs niet voor de vlucht van mannen uit zijn barak, die zeven onbewaakte uitgangen heeft. Maandagavond is uit zijn barak een bewoner op de fiets gevlucht. De kans op het nemen van represailles bestaat. Vanmorgen naar dr. Ottenstein van de Antragstelle geweest. Hij raadt mij aan, een Antrag in te dienen op grond van mijn ontbonden gemengde huwelijk met kind: mijn kans naar Theresienstadt te worden gestuurd, is groot, zegt hij. Schlesinger kan mij naar het schijnt niet langer houden en wil zekerheid, dat ik in ieder geval niet naar Polen wordt doorgezonden. Hij liet mij op mijn verzoek weten, dat hij mij vandaag niet kon ontvangen en verwees mij naar dr. Ottenstein. Frau Slottke, die in deze soort van zaken beslist, komt hier weer eerst tegen 15 oktober terug. In ieder geval krijg ik een maand speling. In die tijd kan nog veel gebeuren en kan ik overleggen, wat mij te doen staat.

Vrijdag 17 september

Gisteren is weer een lid van de Hasjera, een meisje, weggelopen. Vandaag heeft de Obersturmführer gelast, dat voor het ogenblik niemand meer werk mag verrichten buiten het kamp. Vannacht zijn driehonderdzestien Joden uit Vught aangekomen, waaronder allen, die nog aan de Moerdijk werkzaam waren. Geen enkele hunner had een winterjas bij zich: afgenomen. Verscheidenen hadden letterlijk geen onderkleding, geen hemd, geen broek, geen sokken. Honderdtwintig S-gevallen uit het concentratiekamp. De mensen zijn uitgehongerd. Brood moest voor hen worden ingezameld.

Er is een verandering ingetreden in mijn sociale betrekkingen: ik ben sedert enige dagen opgenomen als tafelgenoot van de leider van de barak, waar uitsluitend jonge, ongetrouwde mannen wonen, die voor een deel werkzaam zijn in de timmermanswerkplaats, de smederij, enzovoort. Het middageten kwam, verzorgd door een vrouwenhand, goed verzorgd en rijkelijk op tafel. Aardappelen ad libitum, kool ad libitum, een zelfgemaakte saus met stukjes spek. Een invaller at mee, rijkelijk. De buurman, die met zijn meisje aan dezelfde tafel at, had naast zijn bord een grote fles vermouth staan, waaruit hij zijn tafelgenote bediende. De barakleider is een Duitser, Rijnlander, een handelsman, die de vorige oorlog in Palestina heeft gestaan, in Nederland van kamp naar kamp is geslingerd, hier al vier jaren woont, het kampleven door en door kent. Een goedhartige kerel, niet ontwikkeld, maar een natuurlijke intelligentie, natuurlijke beschaving, gezond verstand, door en door fatsoenlijk. De alte Kamp-Insassen hebben in Westerbork aanvankelijk dikwijls honger geleden, maar men heeft vaak botje bij botje gelegd en aldus een dragelijk leven teweeggebracht. Het leven in de kleine barakken,

berekend op een tweehonderd man, verdeeld in appartementen voor dertig, veertig man, was intiemer dan dat in de grote barakken, die voor het eerst omstreeks 15 juli 1942 werden betrokken door mensen, die direct doorgingen op transport naar Polen. In deze kleine barakken had men elkaar in een langdurig samenzijn leren kennen en waarderen, ook wel haten. De verhouding tussen de barakleider en de inwoners verschilt hemelsbreed van die in de grote doorgangsbarakken. In deze lopen leiders en bewoners meestal onverschillig en koud langs elkaar heen, in gene klinkt een toon van kameraadschap of bekendheid. Gisteren kwamen de jongens stuk voor stuk bij de barakleider binnen om hun kaartje voor de revue. De meesten noemden hem eenvoudig bij zijn naam. De barakleider had de kaartjes in petten gedeponeerd, waarbij de jongens blindelings moesten kiezen. Zij die een slechte plaats trokken, zeiden gelaten: ‘Pech gehabt.’ Zij die poogden hem tot begunstiging te verleiden, kregen de wind van voren. ‘Du hast genau dieselbe Rechte wie die Anderen, und damit basta! Das weisst du genau.’ De leider gaat zelf niet naar de revue, zijn vrouw zit in Polen; zijn gedachten cirkelen voortdurend om het lot van deze vrouw. Hij is niet cynisch, slechts verbitterd, maar rechtvaardig en voorkomend tegenover zijn barakgenoten. Hij schreeuwt niet, commandeert niet, zoals vele Duitsers, maar praat met zijn mensen, rustig en bedaard, overtuigt hen. Hij is geliefd.

Zaterdag 18 september

Vannacht zijn uit Amsterdam driehonderdvijftig Joden aangebracht, waaronder hoaderdvierentwintig ondergedokenen, die in de Strafbarak zijn gehuisvest, en vijftig zieken, die uit de Joodse Invalide zijn gehaald. Met dezelfde trein, om twee uur in de nacht, zijn vijftig Joden, leden van de Expositur, met hun gezinnen, naar Amsterdam teruggebracht bij wijze van onderscheiding voor hun verdiensten. Beschamend, uit de handen van degenen, die Joden roven, een onderscheiding te ontvangen, omdat men de rovers zo prompt gediend heeft. Maar het is beter naar Amsterdam terug te gaan dan naar Polen te reizen. Om zeven uur vanmorgen is een aantal Joden per autobus vertrokken op weg naar de trein voor Barneveld. Ik was bij het vertrek tegenwoordig en had de indruk, dat ik slechts behoefde in te stappen om mee te rijden. De controle der marechaussée wijst op grote onverschilligheid. Eindelijk bij de Antragstelle mijn papieren betreffende mijn ontbonden gemengde huwelijk met ‘Arisch’ kind ingediend. Kreeg de verzekering, dat deze papieren toereikend waren om naar Theresienstadt te worden gezonden. In ieder geval betekent het weer het rekken van mijn verblijf op Westerbork. Met het jongste transport is een aantal gescheiden gemengd-gehuwden vertrokken. Logica: Joodse vaders en moeders van ‘Arische’ kinderen krijgen op het ogenblik bij wijze van gunst Theresienstadt als verblijfplaats

toegewezen; als Joodse mannen bij 'Arische' vrouwen worden aangetroffen, gaan zij naar het concentratiekamp, waar zij soms, als zij pech hebben, worden doodgeslagen.

Zondag 19 september

Gisteren weer een soort algemene verhuisdag. Hele barakken kregen last, met pak en zak elders heen te gaan. Door het kamp een gekrioel van kruiwagens, beladen met gevulde rugzakken, koffertjes, dekens, gereden door mannetjes en vrouwtjes. Precies alsof iemand met ruwe poot in een mierennest is gestapt en de mieren zich nerveus met hun inventaris in veiligheid brengen. Een enkeling gaat er ook op vooruit. Een mijner vrienden is erin geslaagd, met zijn vrouw een afgeschut compartimentje van een barak te bemachtigen. 'Voor het eerst na zeven maanden heb ik weer bij mijn vrouw geslapen. Ik ken mijn geluk niet.' Ook invasie in mijn barak. Een paar oude mannetjes, een paar jonge kerels uit Vught. De ledikanten met de naakte grauwe matrassen, die de geraamten der bedstellen slechts maskeerden, zijn weer belegd met dekens, kleren en dozen met levensmiddelen. Een mijner buren heeft een garderobe voor een wereldreis meegebracht; deze maskeert drie ledikanten: drie of vier kostuums, een paar jassen hangen keurig aan klerenhangers aan de stijl van het bovenste ledikant, als in een klerenkast. Bij het bestijgen van mijn ledikant en bij het afdalen van mijn ledikant gaat strijk-en-zet een der kostuums of een der jassen tegen de grond; dat is onvermijdelijk. Ik zit nu tussen een verschansing van dikke, zware rugzakken en kledingstukken, onder mij, naast mij, voor mij, achter mij, boven mij, waar mijn eigen jassen hangen. Vanmorgen, zondagmorgen, eerste kennismaking. De jongens uit Vught en van de Moerdijk hebben hun ervaring meegedeeld: zij zijn behandeld als beesten in het kamp, aan de Moerdijk hebben zij hard gewerkt. 'Wij hebben een harde leerschool gehad, bang voor Polen zijn wij niet meer, wat kan ons daar nu nog gebeuren?' De oude mannetjes horen verbijsterd toe. 'Een zoon van me hebben ze in Amersfoort doodgeslagen. Nooit meer iets van gehoord. Ja. Al mijn andere zoons zijn met hun vrouwen en kinderen naar Polen gestuurd. Ik en mijn vrouw zijn de enigen, die nog van de hele familie over zijn.' Wij luisteren zwijgend toe: wij hebben deze verklaringen al zo vaak gehoord; zij baren geen verwondering meer, slechts een stil medelijden voor de oude man en de oude vrouw met hun zorgelijke, geplooide gezichten. Zij mogen nog van geluk spreken, dat zij nog bijeen zijn en dat niet een hunner op de moeilijke reis zich heeft begeven, zoals dat zo vaak voorkomt. Het is moeilijk zijn medelijden te bewaren: er sterven dagelijks aan het oorlogsfront zovele mannen, in grote, niet te omvademen ellende, die het gewone menselijk gevoel te boven gaat. Waarom zou men medelijden

hebben met Joden, die naar Polen gaan, met twee oude mensen, die machteloos staan tegenover hun lot. Wat komt het er op aan: twee mensen meer of minder, tien, honderd, duizend, of tienduizend Joden of niet? De mens is machteloos geworden tegenover de ellende, die heerst: de rampspoed van een enkeling in normale tijd treft hem meer dan de nood van miljoenen tegelijk in tijd van oorlog en revolutie. Hij moet tegenover zichzelf alle weekhartigheid afleggen om zich staande te houden; hij kan zich geen weekhartigheid tegenover anderen veroorloven zonder zijn eigen moreel afbreuk te doen. Leven en dood spelen geen rol meer; wie door de storm wordt geveld, wordt geveld; wie de storm trotseert en in leven blijft, heeft geluk gehad, als hij aan het leven hangt.

Er wordt een nieuwe revue ingestudeerd. Mijn achterbuurman, een der sterren, ligt 's morgens in zijn bed de tekst van zijn liedjes in te studeren.

In het kamp zijn vijftien spionnen der Gestapo gesignaleerd.

Maandag 20 september

De discipline in het kamp is sedert de laatste paar weken verslapt. De Obersturmführer ziet men haast niet meer bij de weg, evenmin als zijn ondergeschikten; de OD-ers houden geen toezicht meer op de openbare weg, waar zij vroeger het verkeer plachten te regelen. Men beweegt zich vrij en ongedwongen door het kamp zonder te worden lastig gevallen. De OD bemoeit zich nog in hoofdzaak met de strafbarak, waar zij scherp toezicht houdt op de gangen der gestraften en op het bezoek, dat aan bepaalde uren en voorschriften gebonden is. Zij treedt soms drastisch tegen bezoekers op. Gisteren had een vijftigjarige vrouw het fluitsignaal voor het einde van het bezoek niet gehoord en was dientengevolge vijf minuten te lang in de barak gebleven. Toen zij de controle moest passeren en haar Lagerkaart terugvroeg, kreeg zij een snauw van de OD-er en de opdracht, twintig minuten tegen de muur te gaan staan, bij wijze van straf. De vrouw deed het onder protest: zij beweerde, terecht, dat de OD-er geen recht had straf uit te delen; dat kon slechts de Obersturmführer doen.

Ruzietje: over een doos op een bed. Deze doos had daar reeds veertien dagen gestaan, ongemoeid, onopvallend. Hij had plotseling een bewoner geprikkeld, die slecht had geslapen. Velen slapen hier slecht. De bewoner begon tegen de doos te mopperen. Waarom moest dat ding ausgerechnet daar staan. Daar stond hij toch iedereen in de weg. Van wie was die doos dan eigenlijk. ‘Die doos hoort van mij en die heeft daar al die tijd gestaan.’ ‘Daar is niks van waar.’ ‘Het is wel zo.’ ‘Het is niet zo.’ ‘U maakt altijd Krach.’ ‘U maakt altijd Krach.’

Daar was de Krach: geweldig lawaai, de hele barak gealarmeerd, om één zo'n onnozele doos.

Dinsdag 21 september

De zoon van de vrouw, die gisteren door een OD-er bestraft is omdat zij vijf minuten te lang op bezoek was gebleven, is vanmorgen op straftransport gegaan. Zij zat te schreien als een kind. Wederom een transport van duizend mensen: daar onder zieke oude mannen uit de Joodse Invalide, < en > ongeveer driehonderd mannen, < die > eerst gisternacht vrijwel zonder kleren uit Vught < zijn > gekomen. De Fürsorge heeft zowel voor de zieke mannen als voor de Vughtenaren voor kleren gezorgd, ook voor een redelijke uitrusting. Ofschoon het reeds guur begint te worden en de nachten al koud zijn, mogen de ballingen ook thans niet meer dan een deken meenemen, en in totaal niet meer dan vijftien kg bagage. Velen smokkelen er gewoonlijk een tweede deken bij. Controle wordt in de barakken, noch aan, noch in de trein uitgeoefend. De strafgevangenen zijn met het transport meegezonden niettegenstaande het feit dat zich in de strafbarak pas een geval van kinderverlamming had voorgedaan. Gisterochtend, vlak voor het transport, zijn hier de lijken van tien Ariërs binnengebracht, die in Assen waren gefusilleerd wegens inbraken in distributiekantoren in Drente. Leden van Vrij Nederland. Vijf strafgevangenen uit barak 67 waren aangewezen om de lijken uit de lijkenwagen over te brengen in het crematorium, waar zij worden verbrand. Toen zij hun werk hadden verricht, zijn zij, krijtwit van ontsteltenis en walging, rechtstreeks naar de trein gebracht, waarheen ook hun rugzakken uit de barak werden vervoerd. Zij konden dus niet meer in het kamp zelf bekendmaken wat zij hadden beleefd. Het hele kamp spreekt schande over de opdracht, die de commandant aan de Joden had gegeven. Hieruit blijkt, dat het zijden koord, dat men hem bij wijze van gunst heeft toegedacht, te goed is voor zijn lugubere hals. Hij speelt zijn spel met de Joden wat listiger, wat diplomatieker dan de ruwlingen, die alleen maar gebruik maken van de kaplaars om zich te doen gelden, maar is toch van precies dezelfde onedele stof samengesteld als zij. Van tijd tot tijd laat hij de wrede klauw zien, die onder zijn handschoen schuilgaat. De school is gesloten wegens een geval van kinderverlamming, dat zich daar heeft voorgedaan.

Woensdag 22 september

Mevrouw P., die verlof had gekregen voor het kopen van boeken in Amsterdam voor de gestrafte Ariërs, die in het kamp huisvesting zullen vinden, is gisteravond niet op het gestelde uur in barak 83 teruggekeerd. Beweging in de barak. De dame heeft veertien dagen geleden op transport gestaan, maar werd op het laatste nippertje uit de trein gehaald. De plaatsvervangende barakkenleidster is door de marechaussée voor een verhoor opgeroepen. De eerste bontmantels zijn in het kamp gesignaleerd: winter op komst. Gisteren kreeg

de vrouw van een mijner vrienden < bericht >, dat in een hoek van het postkantoor een zak stond, aan haar geadresseerd. Zij ging er heen om te kijken en herkende een zak met kleren, die zij reeds twee maanden geleden had moeten ontvangen. Twee maanden lang heeft deze zak onbeheerd gestaan, zonder dat iemand heeft gepoogd hem aan het juiste adres te bezorgen en zonder dat iemand er een vinger naar heeft uitgestoken. Er kwamen prachtige winterkleren uit te voorschijn. Een fenomeen in Westerbork, waar men 'organiseert' als de raven. Iedereen is verbaasd over het geval van 'eerlijkheid', dat zich hier voordoet. De kachels zijn geplaatst.

Donderdag 23 september

Twee nieuwe gevallen van kinderverlamming onder de schoolgaande jeugd. Er is sprake van stopzetting van de transporten naar het Oosten wegens de voorkomende kinderverlamming. Dokter Spanier heeft de Obersturmführer in overweging gegeven, de transporten zes weken op te schorten. Dinsdag a.s. zou er in ieder geval geen transport gaan. Men staat sceptisch tegenover dit gerucht, omdat de afgelopen nacht weer een transport van tweehonderdtwintig Joden uit Amsterdam is gekomen en de komende nacht weer een transport uit Vught binnenkomt. Vannacht is een zwerm vliegmachines via Westerbork in oostelijke richting gevlogen van half tien tot één uur. De kampbewoners waren wild van vreugde. 'Hoor je de muziek?' vroeg men elkaar. Met het voorlaatste transport uit Amsterdam is het lijk van een vrouw aangekomen, dat niet kon worden geïdentificeerd. Het is gefotografeerd en daarna gecremeerd. De foto is naar Amsterdam gezonden ter identificatie. Ook is met hetzelfde transport een ondergedoken jongetje van vijf jaar aangekomen, dat op de vraag: 'Hoe heet je?' antwoordt: 'Ik heet Jaapje.' Hoe hij verder heet, weet hij niet. Een echtpaar, dat met het jongste transport uit Vught meekwam, bracht een dezer dagen een bezoek aan het weeshuis en stond onverwacht voor het bedje van hun zoontje, dat, voorzover zij wisten, nog altijd veilig ondergedoken was. Acht maanden geleden werd hier een baby zonder de ouders binnengebracht. Een verpleegster nam de zorg voor het kind, Moutje, op zich. Met het jongste transport moest de verpleegster mee. Zij wilde het kind niet achterlaten en wist gedaan te krijgen, dat het 'vrijwillig' mee op transport ging. Vlak voor het transport, toen het kind reeds in de trein zat, kwam uit Amsterdam bericht, dat de moeder van het kind de honderdtwintigduizend-stempel had gekregen, waarvoor de Arische pleegouders in Amsterdam tegen idem zoveel hadden gezorgd. Het kind is dientengevolge vrij en mag naar Amsterdam terug.

Huwelijksaankondiging 'an die Kamaraden Baracke 21':

‘Es heiraten: Ella Silberstein - Oskar Biro.
Bürgerliche Trauung: Freitag, 24.9.43 um 4 Uhr Administratie.
Chuppoh: Sonntag, 26.9.43 um 3 Uhr Baracke 101
(eetzaal van het verplegend personeel en de artsen).
Empfang: Freitag Baracke 37 B, Sonntag Baracke 101.’

Vrijdag 24 september

Uit een brief van 26 augustus, die ik eerst gisteren ontving, blijkt dat een pakketje, aan mij gezonden, is zoekgeraakt. Gisteren een pakketje ontvangen, waarin een brief, vandaag wederom een pakketje, ook met een brief. Hieruit blijkt, dat mijn illegale brieven goed aankomen; ik had daarin verzocht om, met het oog op de censuur, uitgeoefend op inkomende brieven en de daarmee gepaard gaande vertraging, eventuele brieven in de briefpakketjes te stoppen, die reeds na twee dagen aankomen. Woensdagavond zijn twee meisjes, die behoorden tot de ploeg, die elke morgen naar Meppel reed, naar de wasserij, waar de ziekenwas werd gedaan, ontvlucht. De commandant heeft de vergunning voor de ploeg om naar Meppel te gaan, ingetrokken. Gisternacht is een van de mannen, die de lijken der tien Ariërs in het Crematorium hebben uitgeladen, ontvlucht. Schandaaltje in barak 21, waar jonge, ongetrouwde mannen wonen. Twee jongens van twintig jaar hadden 's avonds na het appèl een paar meisjes naar binnen geloodst en haar, ten aanschouwe van minderjarige jongens, buitensporig het hof gemaakt. De barakleider heeft de jongens terechtgewezen, hun hun verantwoordelijkheid voorgehouden ten aanzien van hun jongere kameraden, en hun bij wijze van straf een andere zaal als woning aangewezen. Marechausée houdt op de Boulevard des Misères een Jood aan: ‘Is u een Ariër?’ ‘Nee.’ ‘Weet u dat u geen ster op hebt?’ ‘Dat wist ik niet.’ ‘Niet dat ik het u moeilijk zal maken, maar u zou last kunnen krijgen met een OD-er.’ Zo zijn onze OD-ers.

Zondag 26 september

Gisteravond boksmatch. Stampvol. Alle autoriteiten aanwezig, benevens alle leiders van diensten. Ook de Obersturmführer en Aus der Fünten, die uit Amsterdam was overgekomen. Vanmorgen was de barak vol van de match. De vlooienplaag woedt in alle barakken. Bij het wakker worden vraagt men elkaar niet meer: ‘Hebt u goed geslapen?’, maar: ‘Hebt u vannacht ook zo'n last van de vlooien gehad?’ 's Avonds voor het naar bed gaan zit men zijn dekens aandachtig te vlooien, oude heertjes, die overdag niets anders te doen hebben, kloppen 's morgens met kloppers buiten hun dekens uit, met de grootste kracht, die zij hebben, om de vlooien te verschrikken; 's nachts kan men in de wasruimte geplaagde zielen vinden, die hun pyama, over een lijntje gehangen, vlooien; oerdegelijke mannen, die waarschijnlijk

nooit vroeger met vlooien iets van doen hebben gehad, ontbloten in gezelschap gemoedereerd hun been om een vlo te jagen. Westerbork is een groot vlooientheater. Vanmorgen is in barak 73, die der gedoopten, bekendgemaakt, dat de toenmalige toezegging aan de Synode, dat de gedoopten niet naar het Oosten zouden worden 'abgeschoben', van kracht blijft. Het voornemen bestond, hen naar Midden-Duitsland over te brengen tezamen met andere Gesperrten. Dit zou blijkbaar in strijd zijn geweest met bovenstaande toezegging, die de Synode in de ruimste zin van het woord interpreteert. In de loop van de dag hebben dr. Wachtel en de rechercheurs Van Rijn en Simon in de gedooptenbarak toespraken gehouden om te wijzen op de frequentie van de ontvreemdingen in deze barak en een beroep te doen op het eergevoel der schuldigen om zich in te tomen en zich tegenover hun geestverwanten behoorlijk te gedragen.

Maandag 27 september

Precies een jaar van huis vandaag. Ik maak mezelf wijs, dat de tijd omgevlogen is, maar ik weet zeker dat het niet zo is. Als ik terugblik, is er in dit jaar zoveel met me gebeurd, dat de tijd niet omgevlogen kan zijn. Ik weet, dat elke periode van dit jaar, mijn verblijf in de gevangenis, mijn verblijf in het concentratiekamp van Amersfoort, mijn oponthoud in de verschillende ziekenbarakken, in mijn herinnering lang heeft geduurd, soms eindeloos lang. En toch is de tijd als een film, als een afgrijselijke, maar boeiende film voorbijgegaan. Dat is zo, nu alles eenmaal achter de rug is. Ik heb de film niet gezien als toeschouwer in een gemakkelijke fauteuil, maar als medespeler, die bij het spelen van zijn rol op zijn tanden moest bijten. Dat is, wanneer men dat iedere dag van het jaar moet doen, vermoeiend en vergt veel van de zenuwen. In mijn bewustzijn hebben de gebeurtenissen geen perspectief meer, maar staan zij alle naast elkaar op een rijtje, buiten ruimte en tijd. Alle gebeurtenissen van mijn leven, ook die van voor 27 september 1942. Ik verbaas me er alleen over, dat ik hier nog ben, dat ik nog niet met een van deze grote golven van mensen ben meegespoeld naar het Oosten. Toeval. Toen ik het vorig jaar november uit het concentratiekamp van Amersfoort naar hier vertrok, dacht ik: misschien lukt het me wel op Westerbork te blijven, ik heb immers een kind uit een ontbonden gemengd huwelijk. Instinctief heb ik daarvan geen werk gemaakt en vertrouwd op mijn goed geluk. Mijn instinct heeft mij goed geraden: in de zomer van dit jaar zijn alle mannen, die een kind hadden uit een ontbonden huwelijk en daarop gesperrt waren, op de grote hoop geworpen en doorgezonden. Aangezien ik niet op de lijst van gesperrten stond, kon men mij hier houden. Misschien had men mij toch wel hier gehouden, omdat ik nog in het ziekenhuis lag en men mij beschouwde als niet transportabel, maar het gevaar van transport op

boven aangeduide grond bestond toch. Intussen heb ik in december van het vorige jaar gedacht: zou ik januari wel halen?, in januari: zou ik februari wel halen? enzovoort. En nu is het al bijna oktober. Oktober haal ik nu ook wel. Maar november. In ieder geval: ik heb een jaar gewonnen, hoe het ook zij. Degenen, met wie ik het lot in de gevangenis heb gedeeld, en degenen, met wie ik het lot in Amersfoort heb gedeeld en die tegelijk met mij hier aankwamen, zijn op een heel enkele uitzondering na slechts na twee dagen rust en met verbonden wonden naar Polen doorgezonden, weliswaar behoorlijk in de kleren en van het nodige voorzien - toen nog -, maar zij zijn toch al bijna een jaar weg. Hoe zou het met deze kerels gaan? Kerels, die zich in het concentratiekamp goed gehouden hebben en die moedig op reis zijn gegaan. Van al deze verbannenen heb ik, noch enig ander voorzover ik weet, nooit meer iets vernomen. Uitgezonderd in één geval: in maart van dit jaar heeft mevrouw Landau een brief ontvangen van haar man, de bekende Nederlandse schaker, die schreef dat het hem goed ging, maar om levensmiddelen vroeg. Landau is, evenals degenen, die hem vergezelden, als S-geval naar Polen gezonden; maar hij heeft in het geheel slechts één dag in het concentratiekamp in Amersfoort vertoefd. Dat was zeker een minimum, waarop geen enkele andere gestrafte kan wijzen. Toeval. Waarom de een in Amersfoort een dag heeft verbleven, een ander veertien dagen, een derde drie maanden voor ‘vergrijpen’ of ‘misdaden’, die alle van gelijke strekking waren, zal wel nooit iemand ophelderen. Een jaar van isolement, van lichamelijke pijniging en geestelijke foltering, is voorbij. Wat belooft het tweede jaar?

Dinsdag 28 september

Een geval van kleerluis in barak 60. Onderzoek van alle bewoners in het Quarantainestation. De Strafbarak heeft straf: een week verstoken van bezoek. Een paar honderd mannen en vrouwen zullen een week lang hun familieleden en vrienden niet mogen zien. Zij weten zelf niet, op welk misdrijf de straf berust. Voor het raam, waaraan ik zit te schrijven, spelen een aantal kleine kinderen op rioleringsbuizen. Zij bespreken als een doodgewoon thema de vraag, hoeveel vlooien elk hunner vannacht gevangen heeft. Gisteren is in de oude registratiezaal het café van Westerbork geopend. Stampvol, bijna uitsluitend jong volk. Een strijkje.

Woensdag 29 september

Om kwart over vier vannacht alarmsignaal voor leden van de Ordnungsdienst en van de Not-Bereitschaft. Grote beweging onder de mannen: raden over-en-weer wat het signaal te betekenen heeft met als algemeen vermoeden, dat in Amsterdam weer een razzia heeft gewoed en dat transporten op komst zijn. Dit vermoeden

bleek juist: honderdzeventig OD-ers en Not-Bereitschafters werden uitgezocht om per vrachtauto te vertrekken, vermoedelijk naar Amsterdam voor het ophalen van Joden. Allen mannen, hoofden van gezinnen, zodat de Duitse autoriteiten een pand in handen hielden tegen ontvluchting. De Not-Bereitschafters werden inderhaast gekleed in de dracht, die men klaar had liggen voor de 'witte Joden' uit Ommen, die tenslotte niet komen: indigo-kleurige overalls met scharlaken kraag, ook om ontvluchting tegen te gaan. De groene OD-uniform is daartegen op zichzelf waarborg. De commandant had het wel nobel uitgedacht: hij liet midden in de nacht alarm slaan en aldus het hele kamp in rep en roer brengen, terwijl de marechaussée reeds gistermiddag wist, dat er iets gaande was. Ook de autoriteiten in Den Haag (of Amsterdam) hadden het nobel uitgedacht: razzia juist aan de vooravond van Rosj Ha-Sjanah, het Joodse Nieuwjaarsfeest, precies als het vorig jaar, precies als bij andere Joodse feestelijke gelegenheden. In de barakportieken was anders zo minzaam bekend gemaakt, dat Joden aan hun familieleden buiten het kamp felicitaties konden sturen. Pesten, treiteren behoort tot de cultuurtaak, die de heren zich gesteld hebben. Het eerste deel van het transport is om half twee binnengekomen: in gewone derde klasse-wagons, bepakt en bezakt zoals gewoonlijk. Het was deze keer een edel-transport: Asscher, Sluzker, Eitje, Van der Laan waren erbij. Prof. Cohen ontbrak nog. Ook Meyer de Vries; deze is gemengd-gehuwd. Men kon ze van verre herkennen. Menige uiting van leedvermaak onder de toeschouwers: eindelijk, die ook! Menige uiting van twijfel aan de rechtvaardigheid: die zullen wel weer naar huis teruggaan! Die zullen wel gezorgd hebben voor een goede stempel! Menige uiting van wraak: die zou ik wel onderhanden willen hebben! Menige uiting van minachting: ze hadden zich een kogel door het hoofd moeten jagen! Menige uiting van vergoelijking: het zijn ook maar zwakke mensen, die gedaan hebben wat ze konden, en die zich ook hebben willen redden. In de ordeloze stoet waren het ook maar doodgewone, kleine mannetjes, in de macht van hun vervolgers. Geen magische uitstraling, geen glorieuze gestalten of gezichten. Enigen uit velen, armzaligen onder armzaligen. Men krijt om hun hoofden, omdat zij hun zaak 'verraden' hebben, omdat zij niet bij de eerste valsheid der Duitsers hun mandaat hebben teruggeven, maar wie weet waar ook deze mannetjes, deze eens goed gesitueerde bourgeois, nog doorheen moeten. Zij hebben hun eerste loon beet: teruggestoten in de massa, waarboven zij zich verhieven. Ook zij zullen waarschijnlijk nog door het vuur van de slavernij heen moeten en de gelegenheid om zich te louteren, moeten aanvaarden. Zij zullen bovendien door het vuur van de hoon hunner lotgenoten heen moeten. Dat is waarschijnlijk genoeg om eventuele schuld te boeten. Om drie uur, terwijl de nieuw aangekomenen werden geregistreerd en

Lippmann & Rosenthal hen plunderden, een choeppoh (kerkelijke huwelijksinzegening) in barak 35. Hij in keurig colbert, met witte aster in het knoopsgat, zij met witte sluier, beiden ernstige mensen van distinctie. Een paar honderd belangstellenden. Kerkelijke gezangen, een toespraak, toepasselijk op deze tijd, plechtige voorlezing en tekening van het huwelijksverbond. Dit huwelijk is voorlopig slechts een getuigenis, want als man en vrouw mogen deze jonge mensen hier niet leven, daartoe bestaat niet de mogelijkheid. De straf, aan de bewoners van de strafbarak opgelegd, houdt verband met het simpele feit, dat bezoekers het signaal der OD-ers hebben genegeerd en hun bezoek gerekt hebben.

Donderdag 30 september

Professor Cohen is gearriveerd. Hij is ondergebracht in barak 62, een doodgewone barak. Asscher is ondergebracht in barak 61, eveneens een doodgewone barak. Sluzker in 64. Zij liggen tussen de massa in, op een ruige matras, met hun armzalig beetje bagage om zich heen, gepest door de vlooien. Gisteren zijn in totaal drie transporten binnengekomen, twee uit Amsterdam, een uit Barneveld, met in totaal achtentwintighonderd mensen. Zowat de laatsten der Mohikanen. De Duitse autoriteiten hadden zich voorgesteld, en ook bekend gemaakt, dat Amsterdam de 15de juli Judenrein zou zijn. Het is nu 1 oktober en Amsterdam is toch nog niet helemaal Judenrein. Het is, naar het schijnt, toch nog niet zo eenvoudig om dat te verkrijgen. Vele Joodse intellectuelen zijn het kamp binnengestroomd: uit Amsterdam een gedeelte der 120.000-stempels. Het doet denken aan de grote loterij. De 120.000-stempel is de stempel, die hetzij de vroegere Wehrmachtstempel heeft vervangen, hetzij uitgereikt is aan Joden, die bijzondere relaties in Duitse kringen hebben, hetzij aan Joden, die met geld (diamant) konden betalen. Pecunia non olet. Maar in Amsterdam konden de bevoorrechten niet blijven. Zij hadden daarop toch wel zo vast gerekend, dat, toen de mannen van de Inquisitie kwamen om ze op te halen, velen hunner hoegenaamd niets gereed hadden voor hun transport. Onbegrijpelijke luchthartigheid of goedgelovigheid tegenover de duidelijke verklaring der Duitsers, dat Amsterdam van Joden totaal gezuiverd zou worden. Als totaal berooiden kwamen de Joden hier aan. Uit Barneveld is het neusje van de zalm gekomen: zevenhonderd mannen, vrouwen en kinderen, die allen tezamen in barak 85 zijn gehuisvest, in de barak, die bestemd was voor de ‘witte Joden’. Achter prikkeldraad. Er zijn mannen en vrouwen bij met namen, die klinken als een klok: geleerden, kunstenaars, bedrijfsleiders. Maar ook zeer velen, de meesten, van wie de wereld nog nooit had gehoord en die toevallig in de buurt woonden van hen, die zeggenschap hadden bij het opstellen van de lijst-Barneveld. Niets was voor deze uitverkorenen voorbereid: geen tafels,

geen banken; nog 's avonds laat moest een deel der ledikanten met bedden worden belegd. De zevenhonderd mensen krioelden als bijen in een bijenkorf dooreen. Zij waren, na Barneveld, teleurgesteld, onthutst, beledigd; zij voelden zich tekortgedaan. Wat hadden ze het daar, als ballingen, goed gehad: veel gerief, behoorlijke slaapgelegenheid, hun eigen meubels, eigen boeken, eigen muziekinstrumenten, een mooie eetzaal, waar ieder zijn vaste plaats aan een goed verzorgde tafel had, een bos om in te wandelen. Hier: een vuile beestenstal, om van te kotsen, een smerig waslokaal. Zij hadden, tot overmaat van ramp, in Barneveld slechts anderhalf uur tijd gekregen om hun spullen te pakken en, in de haast, in de verwarring, de meest eenvoudige gebruiksvoorwerpen vergeten mee te nemen. De bagage kwam trouwens achterna. Zij hebben schatten aan levensmiddelen, aan dranken moeten achterlaten, waaraan, volgens de verhalen, OD-ers, Not-Bereitschafters, als kleine hyena's op het slagveld na de oorlog, zich te goed hebben gedaan: zij hebben zich zat gegeten aan vette kaas, zalm, leverpastei, sardines, zij hebben zich zat gedronken aan wijn en spiritualiën. Zij hebben hun oude, verfomfaaide pakken onder hun overalls geruild tegen soms nog gloednieuwe pakken, die de Barneveldеrs in de haast hebben moeten achterlaten, soms twee pakken over elkaar. Zij hebben koffers volgepropt met boter, koffie, thee, delicatessen en die per trein naar Westerbork gebracht ten gerieve van zichzelf. De toespraak van de commandant voor hun vertrek, dat zij bij vergrijp tegen de discipline naar Polen zouden worden gezonden, was vergeten: zij waren uitgehongerd, uitgedorst, ze wilden een ogenblik zwelgen; wat nieuws. Zij hadden denunciatie bij voorbaat afgekocht door leden van de hofhouding van de commandant, die mee naar Barneveld gekomen waren, fraaie kledingstukken uit de achtergelaten inboedel aan te bieden. Zij kennen hun pappenheimers: dief en diefjesmaat. De Barnevelders, de nobelen, die door hun aartsvijanden op een gouden schaaltje waren gezet en die zich in de zoete droom wiegden dat hun niet zo gauw iets gebeuren kon, waren met een slag tot dezelfde paupers verlaagd als het profanum vulgus, dat geen bijzondere verdiensten kon doen gelden en rechtstreeks uit zijn huizen was gesleurd en in de modder gestoten. Wij hier in Westerbork verwachtten al sedert geruime tijd de komst der Barnevelders en de gelijkschakeling. Wij benijden hen niet.

Vrijdag 1 oktober

Het kamp bruist weer van leven: de nieuw aangekomenen, die voorlopig nog niet bij de arbeid zijn ingedeeld, paraderen langs de wegen, staan in groepjes hun lot, wat er gebeurd is en wat er nog te gebeuren staat, te bespreken. De wegen zijn gevuld met héren: hoge voorhoofden, goed sluitende pakken, goed geknoopte dassen, krakende stemmen, hoofse groeten, met goed geklede vrouwen,

een beetje exotisch tussenbeide: Westerbork-le-Bain. Professor Cohen, Asscher, Sluzker bewegen zich als sterren van de eerste grootte tussen de menigte, waartussen Barneveld zich gedraagt als de nieuwe Eleganz van Westerbork. Professor Cohen met zijn naïeve kindergezicht met goedige ogen glijdt in zijn zwarte domineesjas in zijn eentje, snelletjes, lichtelijk waggelend door de menigte heen, zonder schroom, maar ook zonder de behoefte om te worden opgemerkt. Hij is zich klaarblijkelijk bewust van de hatelijkheden, die hem achternavliegen, maar hij kiest geen achterweggetjes om zijn zaken af te doen en zit, wanneer net te pas komt, rustig, onbewogen te midden van het publiek zijn beurt afwachtend. Asscher blaakt van gezondheid, ziet er uit alsof hij pas van een langdurig verblijf in de bergen is teruggekeerd. Hij kuiert, het hoofd trots, zelfgenoegzaam geheven, alsof hij hier al jaren verblijft; maakt met iedereen die wil een praatje, joviaal, gezellig. Hij heeft geen flauwe notie van de minachting, die men voor hem koestert, van de wraak, die men tegen hem voedt. Of doet hij alsof? Hij begrijpt nog niet dat hij hier slechts een uit velen is, transportmateriaal. In de kantine maakte hij vanmorgen aanspraak op voorrang bij de bediening met limonade, maar een OD-er wees hem zijn plaats aan in de file. ‘Ik ben Asscher.’ ‘Dan moet u in de rij staan.’ Kleine pesterij.

Zaterdag 2 oktober

Vanmorgen is een tragi-komisch ongeluk gebeurd. De Obersturmführer reed samen met Schlesinger, haast broederlijk, op de Boulevard des Misères. De Ostu op een splinternieuwe fiets-met-een-dubbel-frame met glanzende, glimmende velgen, waarin het zonnetje vonken spatte, Schlesinger op een doodgewoon oud karretje dofzwart gelakt. Een van de twee maakte in het vuur van het gesprek een onhandige wending en plotseling lagen de twee voor de vlakte, de commandant onder, zoals het behoorde. Behulpzame toeschouwers haalden de fietsen en de twee grote tegenspelers uiteen, maar Schlesinger kon niet overeind komen: hij had zijn been gebroken. Ziet men vaak, dat de verkeerde zijn been breekt. Er zijn er die menen, dat het rechtvaardig was geweest als beiden hun been hadden gebroken. Nu ligt Schlesinger in zijn huis met pijn te bed en krijgt vruchten en lekkernijen van zijn bewonderaars en bewonderaarsters. De transporten gaan gewoon door. Verscherpte controle bij de autobus, die 's morgens om zeven uur zieken naar Groningen, Joden-op-dienstreis, gemengd-gehuwden en andere Joden naar Assen brengt, voor de trein naar Amsterdam. De laatste tijd waren er te veel ontvlucht, ‘geflitst’ zoals de Duitsers zeggen. Brutalen stapten 's morgens doodgemoedereerd in de auto's en reden mee, naar Assen. De marechaussées liet het koud: geen controle van de reisvergunningen, van de persoonsbewijzen terloops, soms helemaal niet.

Bij bosjes gingen de Joden de bussen in. ‘Vooruit!’ De naam van de commandant als goed slavenbewaarder kwam in gevaar. De commandant der marechaussées kreeg strenge orders: scherpe controle van de persoonsbewijzen 's morgens. De OD werd in de controle betrokken: appèl nominaal voor hen, die reisvergunningen bezitten. Desondanks ontvluchten er nog, niet met de bus, maar op andere wijze, ook ondanks de brede grachten rondom het kamp. De Barnevelders blijven de belangstelling trekken. Zij zijn ingeschakeld in de dienst, zoals ieder ander hier: de vrouwen bij het aardappelenschillen of bij de ‘binnendienst’, voor de dagelijkse reiniging van de barakken, de mannen bij de verschillende diensten in het kamp. De vrouwen nemen haar verandering van status nogal sportief op, bekijken haar zwarte nagels, haar zwart gegroefde vingertoppen met zelfspot; de mannen niet minder: geleerden van naam rijden in overalls kruiwagens met tonnen en helpen mee bij het trekken en duwen van de postkoets, met een filosofische glimlach. Lichte slavenarbeid, die zij gelaten opnemen. Nog altijd is de bagage uit Barneveld niet gearriveerd: moeders zitten doodverlegen om ondergoed voor hun spruiten en belegeren de ‘Fürsorge’, die naar vermogen bijspringt. Mannen en vrouwen eten gezamenlijk uit een wasteiltje hun soep of stamppot bij gebrek aan etenspannetjes, drinken uit lege jampotten bij gebrek aan bekers. Het is overigens goed drinken uit lege jampotten. De Barnevelders zitten als kikkers op een kluitje in hun barak 85 met de mooie kleren aan, die zij uit Barneveld aan het lijf hebben meegebracht. De schoolplichtige kinderen worden in een hoek van de barak zoet gehouden met verhaaltjes, die worden voorgelezen. Barak 85 heeft zijn eigen cachet: intellectuele bohèmes, die van de nood een deugd maken en vaak met een lachend gezicht hun lot dragen. De commandant heeft gelast, dat Sluzker, prof. Cohen, Asscher c.s. op precies dezelfde wijze moeten worden behandeld als ieder ander in het kamp.

Zondag 3 oktober

Het staat vast, dat dinsdag weer transport gaat: de bezitters van Sonder-Ausweise, in hoofdzaak leden van de Joodse Raad, die in Amsterdam gevrijwaard waren voor arrestatie door de politie, zieken, S-gevallen, afgewezen sollicitanten voor de Calmeyerlijst. De Barnevelders hebben de officieuze toezegging, dat zij voorlopig niet op transport zullen worden gesteld, evenals de bona fide houders van 120.000-stempels. Onder de houders van de 120.000-stempel zijn een aantal bekende advocaten, die hem verkregen hebben op voospraak van de deken der Orde van Advocaten te Amsterdam. Er zijn mala fide houders, die de stempel hebben verkregen met geld, afkomstig uit ‘onzuivere’ bron, en die aanzegging hebben gekregen, zich gereed te houden voor transport. Sollicitanten voor de Calmeyerlijst worden bij bosjes afgewezen en

voor transport naar Polen aangewezen: hun zuiver Portugese afstamming staat niet vast. Menige Puttkammerstempel wordt ingetrokken, onder meer zijn de stempels vervallen verklaard van twee S-gevallen, die als pleister op de wonde de concessie hebben gekregen dat zij niet op S-transport, maar op gewoon transport gaan. S-gevallen, die niet beschikken over buitengewone protectie, worden nog altijd kort gehouden. Men neemt het transportbevel tegenwoordig met een korreltje zout: men betwijfelt het of de transporten naar Polen nog kunnen doorgaan nu de Duitsers in Rusland worden teruggeworpen en de Russen reeds de grens van het oude Polen naderen. Gezegd wordt, dat de Duitsers reeds sedert enkele weken bezig zijn, de Joden in het Oosten, van achter het front, terug te trekken op het grote kampement te Auschwitz, en dat de jongste transporten het niet verder hebben gebracht dan Magdeburg.

Maandag 4 oktober

Als een elektrische schok ging vanmorgen het nieuws door het kamp: de transporttrein is er niet! Hij komt gewoonlijk prompt op tijd, om elf uur, en vanmorgen is het schurftige beest niet komen binnenschuifelen. Allerhand gissingen omtrent de reden. In de loop van de dag is bekend geworden dat de Wehrmacht het verzoek van de SS om een transporttrein had afgewezen: zij had geen trein te missen, zij had alle trein-accomodatie voor zichzelf broodnodig. Zoiets was nog nooit gebeurd: de transportlijst was kant en klaar, de Grüne was er, uit Amsterdam gekomen, ter begeleiding van het slaventransport, de tonnetjes waren al met water gevuld, maar definitief geen trein. Het was wel al gebeurd, dat de trein een dag later kwam, of een paar dagen later, maar zoiets nog nooit. Wat een rust voor de opgewonden gemoederen, wat < een > zuchten van verlichting gingen er op.

Dinsdag 5 oktober

Rust vanmorgen: geen transporttrein. De tonnetjes water heeft men leeg laten lopen, gisteren al, de Grüne is afgezwaaid. Gezegd wordt, dat nu in veertien dagen voorlopig geen transport gaat. In veertien dagen tijds kan een boel gebeuren: de Russen blijven opdringen, in het Noorden staan zij volgens de jongste berichten reeds op enkele plaatsen op het oude Poolse grondgebied, in Italië zijn de Engelsen of Amerikanen te Livorno in de rug van de Duitsers geland, de bombardementen van Duitse steden uit de lucht nemen hand over hand toe en komen raak aan; de artikelen van dr. Goebels in *Das Reich* worden hoe langer hoe sofistischer en dringender; Sam de Wolff, de socialistische econoom, die woensdag jl. in het kamp is gebracht (reeds voor de tweede keer) beweert met grote stelligheid, dat de oorlog tegen 30 november uit is: de Duitsers kunnen geen nieuwe winter ingaan. Alle symptomen wijzen dus in gunstige richting! Langs mijn venster trekt

een troep van naar schatting dertig jonge vrouwen in blauwe overalls en met rode hoofddoeken voorbij rondom een grote boerenwagen, die zij duwen, geladen met radio's. De zon schijnt, de vrouwen zijn vrolijk, zien er gezond uit. Bloeiende korenbloemen. Gisteren deden mannen hetzelfde. De radio's, van Drentenaren afkomstig, worden van de ene barak naar een andere verhuisd. Waarom, weet niemand; vermoedelijk om werk - improductief werk - te scheppen. Vanmorgen een nieuwe blauwe stempel gekregen wegens mijn half-Arische dochter, met de aanwijzing: u gaat met het eerstvolgend transport, dat naar Theresienstadt vertrekt, mee. Dat zal nog wel even duren. Ik behoor tot de gelukkigen, die van hun S zijn afgekomen zonder daarvoor een cent te betalen en die zonder enige stempel lang op Westerbork zijn gebleven - dnnderdag a.s. wordt dat al elf maanden - en die tenslotte ook nog zonder een rode cent onkosten een blauwe stempel verkrijgen. Honderdduizenden guldens zijn betaald om de gehate S kwijt te raken en stempels te verkrijgen, die later vaak weer teniet werden gedaan. De geldstempels blijken in de praktijk de slechtste, de onbetaalde de beste. Men vraagt mij elke dag tien keer: wat doet u eigenlijk? Ik doe eigenlijk niets, dat wil zeggen, ik ben bij geen enkele tak van dienst ingedeeld. Ik ben weliswaar officieel ter beschikking van de Beslechtingscommissie, maar sinds de plannen ten opzichte van het kamp gewijzigd zijn en het de bedoeling schijnt, het kamp tenslotte te liquideren, valt er niets meer te beschikken: de arbeid van de verzoeningscommissie is voorlopig opgeschort. Op mijn Arbeidskaart is officieel genoteerd, pas onlangs: 33. Dat is dan blijkbaar de aanduiding: ter beschikking. Intussen leef ik hier in mijn oude stijl: als journalist, ga het kamp rond, zit in alle hoeken en gaten, spreek met mensen, en houd mijn dagboek geregeld bij. Tussen de bedrijven door speel ik schaak, op mijn oude zak-schaakbordje, dat nu al bijna vijfentwintig jaar oud is en waarop ik in de nacht zovele partijtjes met mijn collega's van de krant heb gespeeld. Op het ogenblik ben ik verdiept in twee competities. Het antwoord op de vraag: wat doet u eigenlijk is niet zo eenvoudig. Meestal maak ik mij er met een grapje af: ‘Van alles en nog wat!’ of ‘Ik werk in opdracht’ Niemand begrijpt dat, men kijkt me verwonderd aan, maar vraagt niet verder. Ik kan toch niet tegen iedereen zeggen: ik schrijf een dagboek, dan was dat al gauw op de Kommandatur bekend en liep ik kans ter verantwoording te worden geroepen. Wat gevaarlijk is. Dagboeken schrijven is hier verboden, behalve voor onnozele halzen, die als volgt beginnen: ‘Toen ik op die-en-die datum hier in Westerbork kwam, enz.’ Totnogtoe schijnt de Obersturmführer niets gehoord te hebben omtrent mijn clandestiene werkzaamheid. Slechts een klein getal ingewijden weet ervan af, maar die houden ook niet allen hun mond dicht.

Woensdag 6 oktober

De commandant leeft sinds kort in onmin met zijn secretaresse, mejuffrouw Hassel. Zijn sympathieën hebben zich ontwikkeld in een richting, die de secretaresse onwelgevallig is. Sedert januari 1942 woont in het kamp een meisje, dat oorspronkelijk als de dochter van Joodse ouders tezamen met deze uit Zaandam hierheen werd gebracht. Zaandam was de eerste stad in het land, die Judenrein werd gemaakt. Dit meisje komt voort uit het eerste huwelijk van de vrouw, die met een Ariër is gehuwd geweest. Toen zij eenmaal hier was, is dat pas gebleken. Zij heeft de commandant in de zaak gemengd en sedert enkele maanden woont zij thans, van haar ouders gescheiden, als Arische onder de naam van mejuffrouw Kohle in een eenpersoonswoninkje. Joden mogen haar daar niet bezoeken, haar pleegouders uitgezonderd. Zij krijgt geregeld bezoek van de Obersturmführer, die zich blijkbaar sterk voor haar persoon interesseert en aldus haar eenzaamheid verlicht. Mejuffrouw Hassel is dat naar het schijnt niet welgevallig.

Donderdag 7 oktober

De Barnevelders hebben vandaag hun bagage ontvangen, voor een deel zwaar geplunderd. Lippmann & Rosenthal heeft uit de koffers linnengoed, rookwaren, toiletzeep en voorwerpen van waarde geroofd. Sommige koffers kwamen de bezitters geheel leeg in handen. Wat de Barnevelders in Barneveld hadden achtergelaten, is in vrachtauto's hierheen gebracht: de commandant en zijn hofhouding pikken daaruit wat van hun gading is en reserveren de rest voor nog niet bekende doeleinden.

Zaterdag 9 oktober

Gisteren is Grote Verzoendag ingewijd met gebeden in alle barakken. Terwijl de godsdienstigen, mannen en vrouwen, in een hoek van mijn barak zich vastend bezighielden met het zeggen en zingen van gebeden, leefden de anderen hun eigen leven voort: gerammel van pannen, gerikketik van lepels en vorken. Vandaag hebben de godsdienstigen de gehele dag ge-ohrd. De agenten van Lippmann & Rosenthal zijn vandaag vertrokken met in hun vestzakken vele vulpennen, die zij ten eigen bate onteigend hebben, met blinkende actetassen (dito dito) en in hun koffertjes voorwerpen, die zij aan Joden ontfutseld hebben. Zij hebben de brieven, die zij nog onder hun berusting hadden, alle zo goed als ongeopend vrijgegeven. Tienduizenden brieven zijn als een lawine over de barakken uitgestort. Sommigen kregen op een keer tegelijk tien brieven, waarvan de oudste teruggingen tot begin augustus. De agenten wisten niet waar zij heengingen: zij konden evengoed naar Amsterdam als naar het Oostfront worden gezonden. De post is gelukkig weer vrij. Vannacht is een transport van driehonderd Joden uit Amsterdam aangekomen, voor het merendeel strafgevangenen.

Gisternacht zijn uit Arnhem twintig Joden aangekomen, de leden van de Joodse Raad. Eergisternacht de leden van de Joodse Raad uit Groningen. De strafbarak zit stikvol: meer dan vijfhonderd Joden: mensen en bagage liggen als een grote, onontwarbare kluwen dooreen, de mensen struikelen over de mensen, om zich verstaanbaar te maken moet men het voortdurend gedruis van stemmen, het geschuifel van voeten overschreeuwen. De mannen doen graafwerk, de vrouwen werken voor een groot deel in de industrie, onder toezicht van OD-ers. De Barnevelders liggen ook nog dicht op elkaar. Sinds zij een deel hunner bagage hebben teruggekregen liggen ook zij hopeloos overhoop met hun bezittingen. In de andere barakken zijn voldoende bagagebedden beschikbaar, zodat de bewoners zich tenminste een zekere ruimte kunnen scheppen en een beetje adem kunnen halen. In de barak der Barnevelders niet één: elke avond moeten zij hun bedden ontruimen, hoe weten zij zelf niet, zij liggen vaak op en tussen hun bagage in. Alle barakken maken de indruk van een uitdragerij, die van de Barnevelders van een bazar: kleurige kledingstukken. fraai vlechtwerk of doeken tegen de wanden en aan de balken. De Barnevelders voelen zich grotendeels gelukkig dat zij hier zijn, omdat zij geen valse positie meer innemen, ook omdat zij uit de benauwenis van een klein kluitje mensen bijeen zijn verlost. Zij hebben vandaag intussen hun blauwe stempel gekregen: zij zijn er voor het ogenblik gelukkig mee, maar zij begrijpen wel dat zij niet naar Westerbork zijn gebracht om er te blijven als de oorlog nog lang duurt. In het document, dat zij van Frederiks hebben gekregen, staat dat zij gevrijwaard zijn van tewerkstelling in Nederland of in het buitenland, maar er staat niet in, dat zij gevrijwaard zijn van transport naar het buitenland. Wat is trouwens een belofte van Frederiks waard onder de stilzwijgende garantie van de nationaal-socialisten. Hoevele beloften hebben de heren zelf niet al geschonden, hoevele lijsten hebben zij hier al doen ‘platzen’! Zij hebben sedert enkele dagen weer wat nieuws: zij hebben weer groene stempels uitgereikt aan een aantal hunner, die in de industrie werkzaam zijn, in het bijzonder aan de arbeiders in de metaalindustrie. Dit als ‘Zusatz’ tot degenen, die op de Duizend-lijst zijn geplaatst en die op hun Lagerkarte de aantekening ST hebben gekregen. Dat ST betekent: Stammliste. De houders van deze soort Lagerkaart komen aanstonds in de kleine, comfortabele barakken, die anderen hebben moeten ontruimen. Zij genieten ook bijzondere rechten: deze week heeft ieder hunner een pak waspoeder ten geschenke gekregen. De commandant weet ijver te belonen.

Zondag 10 oktober

Volgens verklaring van de rechercheurs nemen de diefstallen in de barakken de laatste < tijd > snel in aantal en in omvang toe. De laatste paar dagen zijn in enkele barakken kisten en

koffers met levensmiddelen en kledingstukken totaal leeggeplunderd. Het verschijnsel valt samen met de achteruitgang van de binnenkomst van pakketjes. Vele Joden krijgen van buiten niets meer sinds zij geen verwanten meer in de stad hebben; zij lijden gebrek.

Dinsdag 12 oktober

In het kamp heerst een zenuwachtige stemming naar aanleiding van het IPA-gerucht, dat de Duitsers en Russen achter de schermen bezig zouden zijn te onderhandelen over een afzonderlijke vrede. Van buiten het kamp geen berichten, die het gerucht kunnen bevestigen. Natuurlijk allerlei politieke combinaties en vrees, dat het die kant uitgaat. Het gerucht is zeer onwaarschijnlijk, of het moest zijn, dat Duitsland pogingen doet een afzonderlijke vrede te verkrijgen: Rusland heeft op het ogenblik het hele spel in handen.

Woensdag 13 oktober

De laatste paar dagen hebben zich in barak 82 B van het ziekenhuis nieuwe gevallen van kinderverlamming voorgedaan. Ook in het weeshuis. Ook vele gevallen van difterie en geelzucht, die sedert enige tijd in het kamp heerst. Voor het desbetreffende gedeelte van het ziekenhuis en het weeshuis is een strenge quarantaine afgekondigd: een cordon van prikkeldraad scheidt ze van het publiek, bezoek is niet toegestaan. Nochtans: doktoren en verpleegsters gaan vrijelijk in en uit en mengen zich onder het publiek. Zij gevoelen niets voor het isolement. Een verpleegster, die in de nieuwe revue meespeelt en voor het welslagen daarvan onmisbaar is verklaard, verschijnt nog altijd op de repetities. De stoker van 82 B, wiens vrouw daar verpleegd wordt, komt dagelijks in nauw contact met zijn vrouw en gaat ongehinderd om in zijn eigen woonbarak. Dr. Spanier heeft de Duitse autoriteiten in overweging gegeven, met het oog op de kinderverlamming dinsdag a.s. geen transport te doen plaatshebben. De Obersturmführer heeft het advies naar Den Haag doorgegeven.

Donderdag 14 oktober

Ziekenbezoek aan Schlesinger. Gisteravond om halfnegen. Kamertje vol met mensen. Schlesinger in nachthemd. Bij binnenkomst reusachtige armzwaai als van een dictator, die zijn gunsten verleent, stevige handdruk, theatraal: ‘Na, mein Freund!’ Slaat met forse ruk slip van zijn deken terug, gipsverband tot aan zijn heup komt te voorschijn. Slaat mij met trots gade: het verband is van boven tot haast beneden in inktpotlood beschreven, recht en schuin, met dedicaties, gedichtjes, handtekeningen van vrienden en bewonderaars. In zijn blik: ja, hoe vind je zoiets? Niet geweldig? Ik kijk hem bevaderend aan. Iedere nieuw komende bezoeker moet zijn gipsverband, als het omhulsel van een mummie, van historische waarde, bekijken. Na het bezoek aan

Schlesinger een Abstecher naar het huis van dr. Wachtel, barak 14. Wachtel is de leider van het bureau-Wachtel, dat de formaliteiten van het kamp vervult. Hij is ook leider van de Notbereitschaft. Wachtel is een der oudste leden van het kamp, een Kauz, die voor iedereen een vriendelijk woord heeft, een patertje-goedleven. Hij zit goed in de kleren, glimt van voldaanheid. 'Na, meine Herrschaften, ein Schnaps?' Een kanjer van een fles komt op tafel met uitgelezen genever. Ieder twee glaasjes. Een Hollandse Jood, oud-wijnimporteur, heeft intussen een duik genomen in zijn eigen 'kelder' en komt terug met een volle fles. Ook zijnerzijds schieten er twee glaasjes op over. De appèlfluit maakt een eind aan de gezellige bijeenkomst.

Vrijdag 15 oktober

De gedachte aan de vijandige stemming der verschillende groepen laat mij niet los. Telkens komen nieuwe feiten van animositeit aan het licht. Naar Schlesinger om hem voor te stellen een proclamatie te ontwerpen, die bij de vrede een beroep doet op het geweten en de gemoederen der kamp-ingezetenen om de eensgezindheid te bewaren en zich te verheffen boven hun eigen kleine gevoelens, en welke getekend is door een aantal prominente Nederlandse en een aantal prominente Duitse Joden. Schlesinger is verrukt en hecht spontaan zijn goedkeuring aan het ontwerp, dat ik hem voorleg. Hij neemt op zich, de proclamatie in het geheim te laten drukken. Trottel, die me vergezelt, hecht eveneens zijn goedkeuring aan het plan. Ik neem op mij, nog twee Hollandse Joden aan te wijzen, die zich inzetten voor de zaak. Schlesinger zijnerzijds zal drie Duitse Joden aanwrjzen.

De Duitse autoriteiten hebben het advies van dr. Spanier verworpen. Derhalve gaat er dinsdag a.s. wederom een transport van duizend Joden; onrust in het kamp. Heb dr. Willy Polak en professor Meijers bereid gevonden, met de Duitse Joden samen te werken ten behoeve van het handhaven van de vrede.

Zaterdag 16 oktober

Samen met Trottel bezoek aan Schlesinger, om hem mee te delen dat mijn missie geslaagd is. Vantevoren Trottel en prof. Meijers met elkaar in contact gebracht. Frau Schlesinger is maar half-ingenomen met prof. Meijers: zij vertrouwt hem niet, vreest dat hij een dubbel spel speelt; hij heeft geen open oogopslag. Heb prof. Meijers natuurlijk in verdediging genomen. 'Wie zijn de mannen van uw kant?' Schlesinger antwoordt: 'Ze zijn niet zo gemakkelijk te vinden. Een ieder onzer heeft zich eigenlijk gecompromitteerd.' Frau Schlesinger beaamt het. Men gaat een rijtje van kopstukken nog eens na: Wachtel, Spanier, Neuburger, en de rest. Niemand wordt goed bevonden. Schlesinger houdt de aanwijzing aan. Het gesprek wordt gestoord: Feiner, de artist uit de

revue, komt als een wervelwind binnen. ‘Unverschämt, hat man mir mein Klaus gestrichen!’ Hij briest van woede. ‘De enige Klaus, die bij het publiek algemeen applaus had, hebben ze geschrapt. Het was toch een prachtig nummer. Ik begrijp niets van de Obersturmführer!’ Hij begint zijn nummer te reciteren: de clown, die grappen lanceert, waarover het publiek lacht, zonder op het leed te letten van de clown. Oude, beschimmelde kost. ‘Ja, mijn lieber Freund,’ zegt Schlesinger, ‘je moet goed begrijpen, de commandant wil geen filosofie, die de mensen te denken geeft; hij wil lichte kost.’ ‘Maar dat is toch geen zware kost. Eenvoudig te begrijpen. En het publiek wil het toch!’ Feiner siddert van top tot teen. ‘Dat is nu eenmaal de opvatting van de commandant. Da fällt nichts zu machen.’ Zonder overgang: ‘Hast du mein Bein schon gesehen?’ Schlesinger slaat een slip van de deken weg. Feiner buigt zich over de dedicaties heen. ‘Grossartig!’ Schlesinger duwt hem het inktpotlood in de hand: ‘Da, schreib!’ Feiner zet met bravour zijn beroemde handtekening. Schlesinger trakteert op sigaren, een voor Feiner, een voor Trottel, een voor mij. We dampen als stoommachines en roemen het gaede, vooroorlogse merk. De conferentie gaat uiteen. Op kantoor van mevrouw Schlesinger zal ik de proclamatie tikken.

Zondag 17 oktober

Gisteravond première van de nieuwe revue bezocht. Stikvol. Oude, opgepoetste nummers, goed gespeeld. Groot deel van het program dansen van revue-girls met naakte benen. Obersturmführer met Aus der Fünten aanwezig. Met een gevoel van walging huiswaarts. Voor Schlesinger was een radioverbinding aangelegd tussen zijn huis en de zaal. Vanmiddag sportwedstrijd op de appèlplaats gadegeslagen. Hardlopen, estafettelopen, touwtrekken voor seniores en juniores. Dikke haag van toeschouwers, waaronder alle kopstukken van Westerbork. Ironisch sprak men van: trans-sportwedstrijd. Trottel kwam me opzij en fluisterde mij met een grijnslach in het oor: ‘Ze hebben ze nog altijd niet gevonden.’ Ik kijk hem verbaasd aan. ‘Ze vinden ze ook niet. Laat ze maar zoeken. Ik doe geen voorstel. Schlesinger moet er zelf maar zien uit te komen.’ De zin van zijn leedvermaak ontgaat me, maar Trottel schijnt om een of andere duistere reden te hopen, dat Schlesinger er niet in slaagt, de samenwerking met de Hollandse Joden tot stand te brengen. De Obersturmführer heeft vrijdagavond Schlesinger gedurende anderhalf uur bezocht. Aus der Fünten heeft een langdurig onderhoud met Asscher gehad, waarin hij heeft losgelaten dat de Barnevelders worden beschouwd als ‘Austausch-Material’. Asscher loopt rond in een zware winterjas met een reusachtige muffler. Het begint koud te worden.

Maandag 18 oktober

Camilla Spira, de revuester, is vanmorgen

geariseerd naar Amsterdam vertrokken. Een groot verlies voor de revue. Een Jood, die te Hooghalen in de buitendienst werkzaamheden verrichtte, is ontvlucht. De commandant heeft officieel bekendgemaakt, dat zijn moeder en zijn zuster naar de strafbarak (67) zijn overgebracht en op straftransport zullen worden gesteld. Op aanwijzing van een OD-er is een Jood, die zich achter barak 73 ophield in de nabijheid van het prikkeldraad, hetgeen verboden is, maar niet algemeen bekend, in de gevangenis gezet. Hij gaat op straftransport.

Dinsdag 19 oktober

Het transport is vertrokken, duizend man, gestraften, een groep, die vannacht kersvers uit Vught is gekomen, zonder winterkleren, ongestempelden (grotendeels houders van Sonder-Ausweise, afgewezen sollicitanten voor de Calmeyerlijst, houders van Puttkammerstempels). Deze keer werd de trein wegens het besmettingsgevaar van kinderverlamming, diphterie en geelzucht hermetisch met loodjes gesloten. Het is blijkbaar de bedoeling, dat de ballingen gedurende de reis niet met de buitenwereld in aanraking komen. Het laatste lid van de vroegere 'Plutocratenclub' (buiten mijzelf) is met het transport meegegaan: een Haags tandarts, een S-geval. Den Haag had hem zijn S nog kwijtgescholden, maar hem tevens zijn Puttkammerstempel afgenomen, en zijn transport gelast. Hij was in het kamp, waar hij als tandarts practiseerde, een bemind man. Zijn vrienden hebben vergeefse moeite gedaan, hem uit het transport te halen. Er gaan geruchten. dat er een strenge quarantaine voor het kamp zal worden afgekondigd. Voorlopig mag al niemand het kamp meer verlaten. Onder de Barnevelders heerst grote vermoeidheid: zij leven te dicht op elkaar en moeten vroeg op. Er zijn verscheidene gevallen van griep in hun barak.

Donderdag 21 oktober

Gisteren op stel en sprong verhuisd. In de loop van de ochtend kwam het bericht dat wij in de loop van de middag barak 83 moesten verlaten. Deze barak is weer, wegens de frequentie van de besmettelijke ziekten, roodvonk, kinderverlamming, diphterie en geelzucht, bij het ziekenhuis getrokken. De bewoners zijn over alle andere barakken verdeeld. Ik heb barak 71 gekozen, de oude Sperr-barak, waar ik op 7 november van het vorige jaar werd binnengebracht, toen ik uit het concentratiekamp van Amersfoort aankwam. De ontvangst begon met een dissonant. De Saalleiter was in een knorrige stemming. Bij het uitkiezen van een bed vroeg ik argeloos, of er ook een bagagebed bij was. Antwoord: 'Als het bed u niet bevalt, moet u maar ergens anders heengaan.' Alsof mijnheer de Saalleiter hoteleigenaar was, die overvloed had aan gasten. De Duitse Schnauztoon, waarover de Nederlandse Joden vol zitten met klachten. Iets later op de avond

een spontane demonstratie van bewoners van barak 71 tegen de Saalleiter, die een hunner ongemotiveerd had afgesnauwd: optocht naar de barakleider om zich te beklagen. Uitbarsting van de barakleider (ook een Duitser): wie geen genoegen nam met de van boven af aangewezen Saalleiter, zou nog wel eens een zware pijp kunnen roken. Demonstranten morrend af. Barak 71 is, evenals andere barakken, stikvol en herbergt vele kinderen. De wanden en balken gedrapeerd met kleren, als een requisitenzolder van een toneel. Gedeprimeerd. Dat gaat altijd bij het betrekken van een nieuwe barak. Ik moet wennen, zoals bij het betrekken van een nieuw huis. Maar ik ben tenminste op orde. Mijn bagage hangt tegen de hanenbalken: rugzak, winterjas, regenjas, handdoeken, schoenen. Blikken en kartonnen dozen met levensmiddelen en wasgerei hebben huisvesting gevonden op een bagagebed van een buurman. Ik lig naast een steile muur van kartonnen dozen, waarop staat: margarine F, margarine R, braadvet; maar in deze dozen liggen slechts stukken brood, appels, jam, enzovoort. Ik heb volop licht, maar lig vlak onder een luchtkoker, waar de wind in speelt. Onrustige nacht. Midden in de nacht druilerige kinderstem: ‘Pappie, waar staat het po-tje?’ Pappie: ‘In het hoekje.’ Kinderstem: ‘Ik kan 't niet vinden.’ Kwade mannestem: ‘Kun je dat voor 't naar bed gaan niet beter regelen!’ Van verschillende bedden: ‘Ssst!’ Half zes loopt een wekker snerpend af: ru-tu-tu-tu-tu-tut. Zes uur een andere wekker, die in een stenen bord staat: geluid als van een vogel, die zijn vleugels tegen rasterwerk slaat. Tegelijk begint in de keuken tussen de twee vleugels van de barak de Sjoeldienst: tenor van de voorzanger hoog uit boven het gezang der gemeente, Simchath-Torah. De barakkenleiders en de zaalleiders hebben het zich gemakkelijk gemaakt: zij hebben cabines afgeschut met doeken en slapen daar tezamen met hun vrouwen. Dat was in barak 83 verboden: daar gold wat dit betreft: gelijke monniken, gelijke kappen. In 71 wensen barak- en zaalleiders geen monniken te zijn. Begrijpelijk. Cultured ben ik er weer op vooruitgegaan: groot washok, WC's in cabinetjes, salonspiegel aan de ene, eenvoudiger Spiegel aan een andere wand. Ik lig temidden van verplegend personeel. Op advies van dr. Spanier heeft de Obersturmführer de volstrekte quarantaine van het kamp afgekondigd, wegens het heersen van diphterie, kinderverlamming, geelzucht, roodvonk. Geen man mag meer uit het kamp, geen man er meer in. Bij de ingang van het kamp is een bord geplaatst, waarop staat: ‘Achtung Quarantäne! Durchgang und Durchfahrt wegen ansteckender Krankheiten verboten!’ Dienst- en verlofreizen zijn opgeschort, ontslag uit het kamp eveneens. De buitencommando's zijn opgeheven. Een uitzondering is gemaakt voor OD-commando's ‘voor bizondere doeleinden in Amsterdam’. Dus voor het ophalen van transporten. Alle inkomende goederen moeten aan de ingang bij de slagboom

worden overgegeven. Treinpersoneel van inkomende goederen- en transporttreinen mag in het kamp de trein niet verlaten. Alle bijeenkomsten als voordrachten, cursussen enz. vervallen, de revuevoorstellingen zijn geschorst. Het is verboden ongeschild fruit te eten, de raad wordt gegeven zo weinig mogelijk leidingwater te drinken. Elke kampingezetene is verplicht, ‘zich 's morgens en 's avonds met ontbloot bovenlijf te wassen.’ De barakken moeten grondiger worden gereinigd, bedden, dekens en bagage moeten vaker worden gelucht. De quarantaine is natuurlijk een farce: zolang de woonbarakken overvuld blijven en nog steeds voller worden, hebben de getroffen maatregelen geen zin. In de barakken wemelt het van mensen en een eenvoudige cursus, een voordracht mag niet meer plaatsvinden! Dokters en verpleegsters gaan nog steeds vrijelijk de quarantainebarakken in en uit. Tegelijk met het quarantainedecreet is een ander decreet uitgevaardigd: geen was mag meer worden opgehangen aan het prikkeldraad en tussen de bomen. Waar moeten moeders van kleine kinderen dan wel hun was drogen? In de barakken? En de hygiëne dan? Tegen de vlooien wordt van hogerhand zo goed als niets gedaan. Fatsoenlijke mensen, die nog zin voor hygiëne hebben, kan men dagelijks in het openbaar op de vlooienjacht in hun dekens gadeslaan. Tegen de vliegenplaag is de gehele zomer niets anders ondernomen dan een bevel, volgens hetwelk ieder kampbewoner per dag vijftig vliegen bij het Quarantainestation moest inleveren. Hetgeen natuurlijk niet is geschied: men had wel iets verstandigers te doen. Men twijfelt in het kamp aan de ernst van de quarantaine en gelooft, dat dr. Spanier met de Obersturmführer onder een deken ligt. Dat zou natuurlijk helemaal strijdig zijn met een goede opvatting van quarantaine, maar gek zou het niet zijn. Zij zouden de Duitse autoriteiten te Den Haag en te Berlijn angst willen aanjagen en zodoende stopzetting van de transporten willen verkrijgen, dr. Spanier om eindelijk een eind te maken aan de beestachtige expedities, de Ostu om zijn positie van commandant van Westerbork te behouden en te voorkomen dat hij naar het Oosten wordt ‘abgeschoben’. Intussen is de frequentie der ziektegevallen ernstig genoeg om de quarantaine te rechtvaardigen.

Zaterdag 23 oktober

Grote vreugde heerst over de doorbraak van de Russen van het Duitse front tussen Krementsjoeg en Dnjepopetrovsk. Het IPA-gerucht loopt, dat Turkije zijn grondgebied als etappe-gebied voor de Engelse en Amerikaanse legers ter beschikking heeft gesteld. De radio bevestigt het niet. In het gebied rondom Assen zijn een aantal marechaussées gearresteerd, die te vriendelijk tegenover de Joden in het kamp zijn geweest. Zij zijn naar het strafkamp te Ommen overgebracht. De houders van de Duizend-stempel hebben elk een dotatie

van veertig sigaretten gekregen; zij hebben onlangs al waspoeder gehad. De andere kampleden hadden ook thans bet toekijken. Verdeel en heers! De eetwaren, die uit de bagage der Barnevelders zijn gehaald, tenminste wat er na de roofpartij van OD-ers, NB-ers en de satellieten van de commandant < nog over was >, zijn verloot onder de kampingezetenen, die werkzaam zijn bij de sortering van oud metaal. Een voor de Duitse Wehrmacht belangrijke tak van bedrijf. Bergen oud metaal grotendeels van onteigende radio's, klokken, kabels liggen in het kamp opgestapeld. Evenals hopen voor de tropen bestemd pakpapier met een voering van zilverpapier, dat verzameld wordt voor het vervaardigen van aluminium. Het linnengoed der Barnevelders is gewassen en gemangeld en in het magazijn opgeslagen, hun meubels zijn, nadat de commandant en zijn vrienden en vriendinnen keus hadden gemaakt, ondergebracht in de woningen der kleine barakken, waar de houders van de Duizend-stempel zijn of worden ingekwartierd. Heerlijke idee, te huizen tussen de ‘georganiseerde’ meubels van mede-Joden. In de villa van de commandant is een antieke kast van een mijner vrienden terechtgekomen. Deze zelfde vriend is verheven tot de erefunctie van beeldhouwer van de commandant, in de plaats van de beeldhouwer, die onlangs ontvlucht is. Mijn nieuwe barak valt mee: na 83 de beste barak van het kamp. Wonderlijk zo snel als een mens zich in deze mierenhoop aanpast. Telkens dezelfde ondervinding: het entree in een nieuwe barak dringt iemand de tranen bijna in de ogen, na een of twee dagen heeft hij zich met zijn nieuwe omgeving vertrouwd gemaakt en tenslotte weet hij al haast niet beter of het hoort zo. Cultureel ben ik, vergeleken met mijn oorspronkelijke staat, gelijk zovele anderen, er een geweldig stuk op achteruitgegaan; het ergste is wel, dat ik mezelf niet kan zijn, mijn eigen stem niet meer kan onderscheiden tussen het eindeloze lawaai van mijn expansieve en explosieve mede-Joden, de rustgevende en bevruchtende stilte derf - maar wanneer ik mijn positie vergelijk bij die van de oermensen, voorzover men daartoe bij machte is, of bij die van de Batavieren, die op boomstammen naar ons land kwamen, ben ik er nog niet zo slecht aan toe. Alles in het leven is relatief, en zolang ik nog leven kan zoals ik leef, valt het leven nog mee. Welk een weelde en geluk, dat ik zelfs nog schrijven kan, nog een penhouder bezit met goede inkt, over goed beschrijfbaar papier beschik. En nochtans zit ik hier op een mesthoop! En nochtans ben ik hier een gevangene!

Zondag 24 oktober

Elke morgen wandelen de kleine kinderen, die al sedert geruime tijd niet meer schoolgaan wegens het optreden van besmettelijke ziekten, onder leiding van onderwijzeressen. Zij doen in het open veld allerhand spelletjes en zingen allerlei liedjes. Een van hun

liedjes luidt als volgt:

Tussen de barakken gaan wij fijn uit wandelen.
Netjes op een rijtje met de juf.
Langs de hoge schoorsteen
En de kleine huisjes
En dan langs de spoorrails weer terug.

De musicus Sam Swaab heeft een zijner violen moeten afstaan voor het persoonlijk gebruik van Fräulein Böhmer, secretaresse van de Obersturmführer. Swaab stelde voor: als u hem nodig hebt, kunt u hem bij mij laten halen. Fräulein Böhmer draaide de zaak om: als u hem nodig hebt, kunt u hem bij mij laten halen. Daarmee was het geval afgedaan.

Maandag 25 oktober

Gisteren ingedeeld bij het peulvruchtensorteren. Dat wil zeggen: erwten- en bonenlezen. Gevangeniswerk. De commandant is er op gesteld, dat alle kampingezetenen werk verrichten. Ik heb de leider van de indeling van het werk gevraagd: ‘Waarom hebt u mij juist bij het peulvruchtensorteren ingedeeld?’ ‘Omdat u geen schoenmaker of kleermaker bent. U vindt bij het peulvruchtensorteren een keur van intellectuelen, wij zijn objectief te werk gegaan.’ ‘Sedert wanneer gaat u objectief te werk.’ ‘Van vandaag af. De commandant let streng op.’ Mij vanmorgen gemeld, volgens aanwijzing op mijn dienstbriefje om acht uur prompt, in barak 78. Een zee van mannen en vrouwen aan lange tafels bezig met het lezen van gedroogde tuinbonen. Links en rechts begroetingen van vrienden en bekenden. Suggestie, alsof ik in het leven niet anders had gedaan dan tuinbonen gelezen in plaats van boeken en kranten. Aan de zolder aan stokken echte binnenlandse tabak-in-bosjes in fermentatieproces. Imitatie-Deli of -Vorstenlanden. Miezerige bosjes, geen greintje tabaksgeur. Praatje gemaakt over de oorlog. Er over eens, dat Duitsland groggy is en op de laatste stoot wacht. Op de schouder getikt. Mij omkerende sta ik voor een vrouw van mijn eigen leeftijd, gerimpeld voorhoofd, uilebril, een paar gouden tanden. ‘U kent mij niet meer.’ ‘Nee, wie is u?’ ‘Ik ben de vrocgere juffrouw So-and-so.’ Een schokje door mijn hart: mee op de schoolbanken gezeten, een beetje verliefd op geweest, al die jaren niet gezien. Nu een moeder van een paar volwassen kinderen. ‘Och, och, wat gaat 't leven toch snel. En hier ziet men toch ook iedereéén, die men gekend heeft, terug!’ Ik scharrel verder wat rond, loop iedereen in de weg. Vriendelijk verzoek van de leider van het bedrijf, te verdwijnen: ‘Ik heb geen plaats voor u; komt u vanmiddag maar eens terug.’ Ik verdwijn. Buiten komend, bemerk ik dat er nog meer niet werken. Dat sust mijn geweten. Gesprek tussen twee oude dames in de wachtkamer van de dokter. ‘Ach, die Geschichte mit den Bagage-Betten. Zat ik gistermiddag rustig in mijn barak kousen te stoppen. Plotseling een geweldige klap. U weet,

bij mij kan niets gebeuren. Heeft men van de andere kant zijn bagage opgeschoven. De hele boel bij mij naar beneden en een prachtige fles vitamine kaput! So etwas! Ach, zo hebben we elke dag wat!' Meelijwekkend kijkt ze rond; medelijdend staren we haar aan. We weten dat zij de waarheid spreekt, maar niemand kan wat voor haar doen. Iedereen onzer kent deze kleine ongemakken des levens van een opeengepropte mensenmassa, die geen ruimte heeft voor haar karige spulletjes.

Dinsdag 26 oktober

Ben gistermiddag teruggeweest voor het tuinbonenlezen, maar heb op verzoek vrij-af gekregen, omdat ik nog zoveel andere dingen te doen had. Vandaag is in het ziekenhuis een Jood binnengebracht, die van de Obersturmführer persoonlijk een schot in 't been ontvangen had. Gelukkig slechts hagel. De Jood had zich te dicht bij 't prikkeldraad gewaagd en op sommatie, zich daarvan te verwijderen, te lang getalmd. Een dag of tien, twaalf geleden had een andere Jood hetzelfde gedaan. Hij werd gevangen genomen, in de gevangenis opgesloten en een paar dagen later op straftransport gestuurd. Hij was verdacht van een poging tot ontvluchting - nota bene: bij klaarlichte dag! De commandant treedt scherper op na de herhaalde gevallen van ontvluchting, die de laatste tijd zijn voorgekomen. De commandant heeft een verbod uitgevaardigd om voor particuliere doeleinden in de Centrale Keuken te bakken of te braden. Het euvel had een grote omvang aangenomen. Hij heeft eveneens een verbod uitgevaardigd tot het gebruik van alcohol. Het aantal gevallen van kinderverlamming neemt toe.

Woensdag 27 oktober

De censuur op de binnenkomende pakketjes, welke maanden geleden werd ingesteld voor briefpakjes maar sedertdien was verslapt en werd verwaarloosd, is vandaag hersteld en uitgebreid tot alle binnenkomende pakketten. De postbeambten in alle barakken hebben opdracht ontvangen, de pakjes te onderzoeken op geldwaarde en brieven. Sedert het afkondigen van de bepaling, dat kampingezetenen vijfentwintig percent van geldzendingen van buiten moesten afstaan ten behoeve van het kamp, hebben zij tot de ongecontroleerde pakketjes hun toevlucht genomen voor het ontvangen van bankpapier. Er wordt de laatste < tijd > weer sterk geklaagd over het niet aankomen van pakketjes, die hier en daar blijven hangen. Ik ben tenslotte niet ingeschreven bij het bedrijf van het peulvruchtenlezen. Trottel heeft te mijnen behoeve geïntervenieerd bij de minister van Arbeid, Samson. Hij heeft Samson duidelijk gemaakt, dat het min of meer een schandaal was, een man, die zijn natuurlijke functie van schrijver dagelijks uitoefende en die hier werkte ten gunste van de verzoening tussen Nederlandse en Duitse Joden,

en dat nog wel onder de rechtstreekse bescherming van Schlesinger, te belasten met het geestdodende werk van bonenlezen. Samson heeft mij op een lijst van memorie geplaatst en mij voorbestemd voor betere en minder tijdrovende arbeid. Voorlopig ben ik niet op de lijst van bonenlezen geplaatst, zodat ik mij onbeperkt aan mijn werk, dat ik tot dusver deed, kan blijven wijden.

Donderdag 28 oktober

Vandaag twee nieuwe gevallen van kinderverlamming. Een deel der S-mannen draagt al sedert enige tijd de indigo-scharlaken boevenpakken, die bestemd waren voor de gestraften, die uit Ommen zouden komen. De S-mannen zijn door deze pakken, mede door hun kaalgeknipte hoofd, gebrandmerkt, maar ze staan eigenlijk zeer gedistingeerd, en een vrouw, die besef heeft van kleur en stijl, kan zich voor een heel aparte japon geen knapper kleurencombinatie denken. De S-mannen gaan volstrekt niet gebukt onder hun stigma, maar gaan vrolijk zingend en fluitend door het kamp naar hun werk en komen er vrolijk zingend weer vandaan. Het kamp krijgt door de sprekende kleuren wat fleur tussen de grauwe barakken. Totnogtoe brachten slechts de latrines wat levendigheid, door hun rode baksteen. Zij hebben een afzonderlijke naam gekregen: *les châteaux rouges*. Sedert de komst der Barnevelders, die het Franse element hebben meegebracht. Wanneer iemand een kleine of grote boodschap moet doen, zegt hij tegenwoordig: ‘Ik moet even naar *le château rouge*.’ Het stinkt er evengoed afschuwelijk.

Zaterdag 30 oktober

Mijn lust tot schrijven is de laatste tijd getemperd. De dagelijkse strijd tegen de walging van de samenleving, tegen het lawaai, tegen de banaliteit, tegen de platvloersheid kost veel energie. In het schrijven heb ik totdusver een afleiding gevonden, die mij deze walging vaak deed vergeten. Ook in het schaken. De laatste tijd laat mijn energie mij wel eens in de steek en ontbreekt mij de prikkel, mijn notities te maken. Ben ik op het kamp uitgekeken en word ik onverschillig, gelijk zovele anderen, die hier lange tijd verblijven, voor wat zich hier tussen de mensen afspeelt? Zeker is, dat het leven hier afstompt en dat men zich tegen deze afstomping voortdurend verzetten moet om van het leven nog wat te maken. Dat kost energie. De vlucht te nemen in het lezen van tuinbonen, lijkt mij wel de grootste afstomping. Ik ben een der weinigen in het kamp, die officieel niets doet, maar schamen doe ik mij er niet voor. Het grootste deel van het werk geschiedt tenslotte ten gerieve van de Duitse Wehrmacht. En daarvoor voel ik mij niet geroepen. Van meer belang lijkt het mij de dagelijkse gebeurtenissen te registreren voor hen, die zich later een beeld willen vormen van wat hier is gebeurd. Ik heb dus de plicht met schrijven door te gaan.

Zondag 31 oktober

Een stralende dag: een milde zon over een wijd herfstlandschap. De natuur ademt vrede. Iedereen geniet van zijn vrije dag. In de namiddag heb ik in een kruiwagen in het open veld liggen luieren, voorzover men in een kruiwagen luieren kan. Er is nog slechts weinig groen op de open plekken tussen het kamp en het prikkeldraad: het is bijna alles met zand overdekt. Een deel van het veld is in gebruik genomen als plaats tot het sorteren van afval, dat in grote hopen verspreid ligt, hetzij in loodsen, hetzij in de open lucht, en een muffe geur verbreidt. Pestilent. In de ochtenduren grote schoonmaak van de mannenbarakken. Alle matrassen, dekens, rugzakken, jassen naar buiten gebracht en geklopt, afgestoft en afgeborsteld. Bedden, vloeren en betimmeringen behandeld met een lisol-oplossing. Hopen vuil uit de barakken verwijderd. Maandenlang was er geen hand uitgestoken voor een grote reiniging. Zij was door de medische leiding van het kamp bij decreet gelast. Vandaag een nieuw geval van kinderverlamming, in barak 85, de barak der Barnevelders, een meisje van zeventien jaar. Grote consternatie in de barak. In de namiddag geluisterd naar een preek in barak 73, die der gedoopten, van broeder Gottschalk, waarnemend dominee. Een scherpe preek, waarin hij, zonder het rechtstreeks te zeggen, de vervolging van de Joden door de nationaal-socialisten geselde. Hij preekte op het thema: ‘Een engel vloog door de hemelen.’ De gemeente zong: ‘Een vaste burcht is onze God’, waarin de strofen hartstochtelijk accent kregen:

Al trekken op van alle kant
De helse legerscharen,
Wij vrezen niet! De Heer houdt stand,
Hij zal zijn volk bewaren.
Hoe ook de vijand woedt,
Wij staan hem voet voor voet,
Wij tarten zijn geweld;
Zijn vonnis is geveld:
Eén woord en hij moet wijken.

Het woord, dat zult gij laten staan,
En niets daarbij verzinnen.
De Heer gaat in de strijd vooraan:
Zijn geest doet overwinnen.
Al rooft g'ons al ons goed,
Vrouw, kind, en eer en bloed,
Ontneem 't ons alles vrij!
Gij wint er toch niets bij:
Het Rijk blijft ons behouden.

Luitenant Westra, commandant der marechaussée van Westerbork, is vannacht door SS van zijn bed gelicht en naar Ommen overgebracht. Hit zou meegeholpen hebben, Joden en Christenen schuiladressen te bezorgen.

Maandag 1 november

Geval van kinderverlamming met dodelijke afloop in barak 64, een man van in de vijftig. Grote consternatie in 64. In het kamp loopt het gerucht, dat hier van kinderverlamming geen sprake is, omdat zich geen verlammingsverschijnselen hebben voorgedaan. De man werd overgebracht naar barak 6, zaal 4, waar hij overleed. Voor deze zaal is quarantaine afgekondigd, voor barak 64 niet, waar iedereen vrij in en uit gaat. Van Dam, de sedert kort aangestelde Hollandse Untersturmführer, treedt drastisch op. Hij heeft enkele kampingezetenen, die zich niet behoorlijk konden legitimeren, in het openbaar diepe kniebuigingen laten maken of zich in de modder doen wentelen. Hij gaat sinds een paar dagen per fiets door het kamp en houdt mannen en vrouwen aan, om na te gaan of zij hun werkplicht behoorlijk nakomen. Gisternacht is een Unterscharführer, toen het kamp reeds ter ruste was, met groot lawaai barak 71 binnengestormd. Een in zijn slaap gestoorde barakbewoner barstte uit met: ‘Halt die Schnauze!’, waarop de binnengekomene brulde: ‘Wenn ich noch einen Ton höre, marschierst du zwanzigmal um die Baracke herum und ich hinter dir! Und morgen melden!’ Toen de barakbewoner zich vanmorgen meldde, bleek de Unterscharführer zich van het geval niets meer te herinneren. Hij was stomdronken geweest. Dat komt meer voor.

Dinsdag 2 november

Geen transport vandaag. Nieuw geval van kinderverlamming, in barak 85, bij twee-en-twintig-jarig meisje. Er liggen daar vijfhonderd mensen stijf opeengepakt. Decreet afgekondigd, dat categorisch alle bezoek aan het ziekenhuis verbiedt, evenals aan de barakken 61, 62, 64, 69 en 85. De bewoners van deze barakken mogen zich echter vrij blijven bewegen, zij mengen zich tussen het werkvolk en brengen bezoeken aan barakken, waarvoor geen bezoekverbod geldt. De quarantaine is trouwens ook verder niet hermetisch: elke dag vertrekken er nog Joden op dienstreis naar Amsterdam. Vanmorgen is dr. Sluzker weer naar Amsterdam vertrokken.

Woensdag 3 november

Vanmorgen onderhoud met de heer Eitje, van de Joodse Raad, in tegenwoordigheid van de heren Eckman en Hanauer, koeriers van de Joodse Raad, als schakelmannen. De heer Eitje deelde mij mee dat hij in het kamp een zeer vijandige stemming tussen Duitse en Nederlandse Joden had bespeurd en vroeg mij, in hoeverre

er kans bestond op samenwerking voor nu en de toekomst om deze vijandigheid uit de wereld te helpen. Ik heb hem op de hoogte gesteld van wat er in dit opzicht werd gedaan en hun daarbij meegedeeld, dat de vooraanstaande leden van de Joodse Raad algemeen werden gewantrouwd en geminacht en gezegd dat het 't beste was dat zich niet gecompromitteerde mannen met de verzoeningsarbeid bezig hielden. De heer Eitje meende dat het verstandig was, dat partijen zich uitspraken tegenover elkaar om de lucht te zuiveren en dat reeds hier in het kamp een streep werd gezet onder de geschillen en dat men zou samenwerken. Ik verklaarde dat ik mijnerzijds daartegen niets had als dat mogelijk bleek en dat ik het thema gaarne met de heer Schlesinger en mijn vertrouwensmannen zou bespreken, maar dat bepaalde figuren, die zich gecompromitteerd hadden, op de achtergrond dienden te blijven. De heer Eitje opperde de vraag of ook hij tot deze gecompromitteerde mannen behoorde. Daarop kon ik hem uiteraard geen antwoord geven en verklaarde, dat dat een delicate zaak was, waarin ieder zijn plaats moest weten in te nemen.

Donderdag 4 november

Van gezaghebbende zijde vernomen, dat de negentien gevallen van kinderverlamming, die zich totnogtoe hebben voorgedaan, bona fide gevallen zijn. Tevens, dat het hoofd van de medische dienst en de Obersturmführer samenwerken om de transporten stopgezet te krijgen op grond van de frequentie der besmettelijke ziekten. Hoe angstig vele kampingezetenen ook zijn voor de kinderverlamming, zij zijn er in zekere zin verheugd over dat er een goede reden is om de transporten op te houden. Den Haag schijnt toegankelijk te zijn voor het motief der kinderverlamming: Fräulein Slottke, die deze week naar Westerbork zou komen tot het voorbereiden van een nieuw transport inzoverre dat zij nog lopende Anträge zou onderzoeken, heeft haar bezoek opgegeven wegens gesuggereerde angst voor de kinderverlamming. De vraag is slechts: zal ook Berlijn zich door deze angst laten leiden? Men twijfelt daaraan.

Vrijdag 5 november

Uzig koud vanmorgen: de grond was bedekt met ijzel. Mannen in winterjassen, vrouwen met capuchons op of doeken om het hoofd. In de barak steenkoud. Twee vulkachels in de barak, waarvan één een petieterig dingetje, dat slecht brandt en, met de slechts ter beschikking staande turf, weinig warmte afgeeft. Platform: zestig centimeter in het vierkant. Vlak naast dit kacheltje zweeft mijn bed. Elke dag 's avonds het gewone gedrang om het kacheltje van mannen en vrouwen met pannetjes, potjes, keteltjes en kannetjes om te koken of om kliekjes op te warmen. Elke avond dezelfde kleine ruzietjes over wie er het eerst aan de beurt is. Mannetjes en vrouwtjes met blikken

of mandjes vol boterhammen om ze te roosteren. Iedereen roostert hier brood. Hele volksstammen, die vroeger niet wisten wat geroosterd brood was hebben hier het genot van geroosterd brood leren kennen. Iedereen meent hier, dat hij recht heeft op geroosterd brood. In de gaatjes, die tussen de pannetjes en keteltjes open blijven op de kachel, liggen de boterhammetjes zich te koesteren en bruin te worden, ook wel, als het vuur te snel oplaait, te verkolen. De kachel is het verzamelpunt en de kampplaats van de gourmands.

Zaterdag 6 november

Geval van kinderverlamming in barak 85, der Barnevelders. Twintig sigaretten uitgedeeld aan elke kampbewoner, die op 1 oktober van het vorig jaar zich in het kamp bevond. In mijn barak in totaal aan twintig man. De vrouwen in de S-barakken hebben strafkleren aan gekregen, precies dezelfde als de mannen: indigo met scharlaken.

Zondag 7 november

Verjaardag van mijn komst een jaar geleden in Westerbork, in dezelfde barak als waarin ik thans huis. Herdacht met een kleine eetpartij met een goede vriendin aan een hoek van een tafel ergens in mijn barak. Tafelruimte is een probleem. Alle tafels zijn overbezet. Bewoners, die bedden aan de wand bezetten, bezitten een natuurlijk recht op de tafels, die aan de vensters tussen de bedden zijn geplaatst. Daarmee is de tafelruimte uitgeput. Bewoners van de bedden in de middenrijen hebben geen tafels tot hun beschikking en zijn aangewezen op de tafels aan de vensters. Zij worden geduld, scheef aangekeken of weggekeken, in ieder geval zonder strubbelingen gaat het meestal niet. Ik ben niet niet-geaccepteerd. Van de nood heb ik een deugd gemaakt en een hoek bezet van een tafel, die verloren staat tussen de ingang van de barak en de middenrijen van bedden tegenover het postkantoortje. Daar heb ik vanavond mijn komst in Westerbork herdacht, niet als feest, omdat ik reeds zolang hier ben, maar omdat ik een jaar op Polen heb gewonnen. Keurig gedekte tafel. Tafellaken: een gebloemd stukje katoen voor een japon. Menu (in dezelfde volgorde): gebakken aardappeltjes, consommé, hors d'oeuvre: ei met mosterdsausje, roggebrood met kaas, beschuit met kaas, broodje met worst, perencompôte, appel, koffie (surrogaat), sigaret. Een kleine opkikkering op deze mesthoop. Veel belangstelling van de gaande en komende man. Geval van kinderverlamming in barak 61.

Maandag 8 november

Geval van kinderverlamming in barak 83. Bezoek van Oberstabartz Mayer, aan barak 83 en barak 4, d.w.z. dat hij, in gezelschap van de Obersturmführer en dr. Spanier, het hoofd van de medische dienst, enkele minuten op de drempel van deze beide barakken

heeft vertoefd. De zusters en broeders, die dienst doen in de besmette ziekenbarakken, lopen sedert enkele dagen met witte maskers voor neus en lippen. Nieuwe kachel gekregen, afkomstig uit de Maginotlinie: laag ding met een platform van een bij een meter in het vierkant, waarop vele pannetjes en potjes en keteltjes en kannetjes tegelijk kunnen staan. Grote toeloop uit de gehele barak, ook uit de vleugel, waar de vrouwen huizen: iedereen wil op deze mooie, ruime, gastvrije kachel. Resultaat: ruzietjes over preferentie enzovoort. De plaatsvervangende zaalleidster, die met haar echtgenoot in een cabinetje vlak bij de kachel woont, heeft gedecreteerd: de kachel is alleen voor hen, die erbij in de buurt wonen, uit de vrouwenzaal komt niemand aan bod. Zien, of dat gaat. Vanmorgen een uur lang voor de kantine gestaan voor lucifers en een potje mosterd. Toen ik aan de beurt kwam, waren de lucifers en de mosterd uitverkocht. Waarom moet een mens ook eigenlijk mosterd willen hebben? Men kan ook best zonder mosterd eten. Lucifers is begrijpelijk: tabak zonder lucifers is een dood bezit. Invasie van Turkse, Spaanse, Roemeense, Italiaanse en Zuidamerikaanse Joden uit Amsterdam. De barak heeft opeens een kosmopolitisch karakter verkregen: de Turken en Spanjaarden kwetteren als mussen zo luid en zo rap hun talen, rijk aan rollende r's. Zij verstaan zich met de Nederlandse Joden hetzij in het Spaans, dat zij behouden hebben, hetzij in het Frans, dat een onverwacht accent heeft gekregen. Het lawaai is versterkt: als het waar is, dat een mens een produkt van de omstandigheden is, zou het mij niet verbazen als ik hier straks met vier oren vandaan ging. Een kleine kolonie Turken, ouders met kinderen, is vlak bij mijn bed neergestreken: zij huizen de gehele dag om het kacheltje, dat zij door hun veelheid als het ware voor zich monopoliseren, en bemoeien zich vlijtig met het kookgedoe van anderen, verschrikkelijk vriendelijk en hulpvaardig. De kinderen kwetteren Spaans en Nederlands door elkaar, levendige, rappe kinderen, vlug als water. Het is wel verschrikkelijk in mijn bedstraatje en voor mijn bed geworden: telkens wanneer ik thuis kom, moet ik mij een weg banen door de mensenkluwen, verzoeken ruimte voor me te maken. Zo leeft men hier: geblokkeerd, gesperrt. Nu ik het toch over mijn bed heb, nog een enkele vertrouwelijkheid; ik slaap drie hoog en elke keer weer hetzelfde probleem: hoe kom ik boven? Een trapje of een stoel staan niet ter beschikking. Het komt neer op een klautertocht langs de ribben van het ledikant, scherpe ribben, die de handen pijn doen. Met vuile, soms bemodderde schoenen schuurt men vaak langs de matrassen, de lakens, de dekens van zijn benedenburen. Zo leeft men hier: de mens ontwikkelt zich tot aapmens. Soms geloof ik, dat mijn armen langer worden. Naast mij huist een mannetje, van beroep musicus, dat er halfnaakt uitziet als het jong van een chimpansee: een gedrochtje, klein, gedrongen,

met opgezet buikje, alsof er een grote bal in zit, glinsterende oogjes, lange armen. Hij voelt zich uitstekend thuis zo hoog tussen zijn potjes en pannetjes en kartonnen dozen. Hij krabt zich als een jonge chimpansee. Even moeilijk is het, van zijn bed af te komen, vooral 's nachts in het haast pikkedonker. Men moet toch wel eens een plasje doen. Blootsvoets gaat dat niet. Hier begint het probleem. Mijn schoenen staan niet onder mijn bed, maar op de hanenbalken, waar zij tegen diefstal beveiligd zijn. Op de tast grijp ik mijn schoenen, die ik onder mijn armen neem en waarmee ik afdaal. Oppassen dat ik goed stap, anders verbrijzel ik het hoofd van mijn benedenbuurman. Als ik bijna beneden ben, laat ik mijn schoenen - in dit geval overschoenen - op de grond vallen, omdat ik er eigenlijk geen raad mee weet. Zij glibberen tussen mijn armen weg. Boems. Een schot in de nachtelijke stilte. Om van te schrikken. Slaapdronken door een duistere catacombe, als in de Beggar's Opera, van een veertig meter lengte, langs spookachtige jassen, als van gehangenen. De rugzakken zijn vliegende honden geworden, die van de zolder afhangen. Door een vuile, bemodderde ruimte naar een pover afgeschut hoekje, dat drijft in een vieze, zwarte brij. Dezelfde weg terug. Hoe kom ik met mijn besmeurde schoenen netjes boven? Ze eerst stevig afschuren op de bevuilde vloer, ze netjes vereend in de ene hand, met de andere klauteren, oppassen dat ik het hoofd van mijn buurman ontzie, schoenen weer op de tast in het want opstellen, een voor een. Hoe het altijd lukt, weet ik niet, maar het lukt altijd. Nachtelijke leerschool voor matroos. Het ledikant is van licht metaal en siddert en beeft altijd als een schip, dat de trillingen ondergaat van de scheepsschroef. Als mijn onderbuurman hoest, trilt mijn bed als een espenblad in de wind, als hij zich omwentelt, danst het als op de golven. Als mijn rechter buurman zich omwentelt, trilt mijn bed, als mijn linker buurman zich omwentelt, trilt het. Het trilt altijd, zolang niet volstrekte rust is ingetreden. Maar midden in de nacht piept of kreunt altijd een bed. Het bed is het symbool van het kamp: wij zijn op reis, op een krakend schip, op een deinende zee.

Dinsdag 9 november

Bezoek aan Schlesinger. Zijn gipsbeen is voor de helft, de bovenlaag, verwijderd. Deze helft staat bezaaid met gedichtjes, opdrachten en handtekeningen tegen de muur te prijken als een trofee. Schlesinger is er trots op. Verslag uitgebracht van onderhoud met de heer Eitje. Deze is intussen zelf bij Schlesinger geweest. Schlesinger deelt mijn opvatting, dat er om taktische redenen geen bezwaar behoeft te bestaan tegen samenwerking en heeft mij uitgenodigd, met hem samen te werken. Hij wil de leden van de Joodse Raad blijkbaar niet voor het hoofd stoten; hij kan ze nodig hebben en dekt zich naar meer dan een zijde. Ik heb het gevoel van een komedie, waarin alle partijen elkaar voor de

gek houden. Vanavond in het halfdonker aangehouden door een ‘verkeerde’ marechaussée, omdat ik hem niet volgens de voorschriften en naar zijn < zin > gegroet had. Ik liep te praten met een kampvriend en groette slechts militairement: hand aan de hoed. Ik verontschuldigde mij met de verklaring: in het vuur van het gesprek had ik de voorgeschreven groet verwaarloosd. ‘Je hebt niks te verwaarlozen, je vrouw niet en je groet niet. Als ik iets verwaarloos, ga ik de pot in. Opgerukt mars!’ Ik beleefd opgerukt mars, denkend: ‘Stik!’

Woensdag 10 november

Avondbezoek aan Korman, van het Barakkeninspectiebureau: grote verzameling Duitsers bijeen om het ziekbed, < o.a. > de hoofdportier van het ziekenhuis, de Cerberus van dr. Spanier, die eveneens aanwezig was. Dr. Spanier was verontwaardigd over ongewenst contact tussen het verplegend personeel, dat niet in de quarantaine-ziekenbarakken werkt, en de zieken, die daar verpleegd worden. Leden van dit personeel verrichten via het prikkeldraad hand- en spandiensten voor de zieken. Dr. Spanier heeft bevel gegeven allen, die daarbij betrapt worden, de etenskaart voor het casino van het ziekenhuispersoneel af te nemen. Bespreking van de vraag, naar aanleiding van foto's in het Duits-nationale tijdschrift ‘Signal’, of de beschuldigingen der Duitsers aan het adres der Russen van het doodschieten van Poolse officieren te Katyn op goede gronden berustten dan wel slechts propaganda tegen de bolsjewisten ten doel hadden. Meningen verdeeld. Na vertrek van dr. Spanier levendige discussie over de industriële toekomst van de Sowjet-Unie ten opzichte van Duitsland. Twee gevallen van kinderverlamming, een in barak 64, een in barak 62. De Untersturmführer Van Dam heeft vandaag het strafbataljon in de modder laten liggen en opstaan omdat een van het bataljon niet tijdig zijn pet had afgenomen. Grote verontwaardiging in het kamp.

Donderdag 11 november

Geval van kinderverlamming barak 5. In barak 85 liggen tachtig zieken.

Vrijdag 12 november

Untersturmführer Van Dam is vannacht met een vaart van honderd km in de blauwe auto van de Obersturmführer op de weg naar Hooghaten tegen een boom opgereden. Auto tot een verwrongen massa ijzer en banden ineengeschrompeld. Van Dam met een hersenschudding en vleeswonden in het gezicht in barak 1 opgenomen, in de dokterskamer. Leedvermaak onder de Joden wegens zijn optreden tegen de gestraften. Obersturmführer ziedend. De knapste Jood vandaag in barak 71 aan een hartverlamming overleden: de vice-consul van Nicaragua, de beer Vigeveno. Een rijzig man met goed verzorgde

grijze baard, een Velasquez-kop; hij ging in loden windjack en zware bergschoenen door het kamp. Vlak voor zijn dood had hij een onderhoud met de commandant, waarschijnlijk ter bespreking van de onrechtmatigheid van zijn overbrenging naar Westerbork: hij kon zich beroepen op diplomatieke immuniteit. Geval van kinderverlamming in ziekenbarak 81 B. Quarantaine afgekondigd. Sedert enkele dagen is het kamp tengevolge van aanhoudende regens één grote modderpoel, waar men letterlijk doorheenbaggert. Wie klompen heeft, loopt in klompen, wie ze niet heeft, tracht ze te verkrijgen bij het Magazijn. Slechts een paar weggetjes buiten en behalve de Boulevard des Misères zijn betegeld en zijn in het donker van de avond nog een zeker kompas; de rest is wildernis, die summier is gladgestreken en waarin zich grote poelen hebben gevormd. Het leven wordt lastiger, natter, modderig.

Zaterdag 13 november

Plotseling duikt het gerucht op: dinsdag gaat weer een transport. Dat schijnt onbetwistbaar, helaas. De quarantaine is slechts comedie, heeft slechts zin voorzover zij het contact tussen Joden en Ariërs belet of belemmert. Nationaal-socialistische galgenhumor van Oberstabarzt dr. Mayer: ‘Wat een wonder dat de Joden ziek worden, als ze zo dicht op elkaar leven?’

Zondag 14 november

De Palestina-lijst is gesprongen. Wat al maanden geleden gevreesd werd, is eindelijk gebeurd. Uit Berlijn is een lijst met driehonderdvijfennegentig namen gekomen (van de Eerste Veteranenlijst) van Joden, die Berlijn erkent als in aanmerking komende voor uitruil tegen Duitse krijgsgevangenen. Deze Joden, in het bezit van authentieke certificaten, blijven voorlopig gesperrt. De rest, verscheidene honderden met hun families, voor een deel ook in het bezit van certificaten, voor een groot < deel > slechts in het bezit van een authentieke bevestiging van registratie van een certificaat, is vrijgegeven voor transport. Ook de artisten van de Revue en de leden van het Orkest zijn voor transport vrijgegeven. Consternatie. Sedert een week ongeveer worden de Lagerkaarten van alle kampingezetenen baraksgewijs door de Registratur op haar stempeling onderzocht. Elke ingezetene, die daarvoor in de termen valt, krijgt een specifieke stempelomschrijving. Er zijn vier hoofdcategorieën: de Blauwe Z, de Groene Z, de Stamlijst, de zg. Vierde Lijst. De Blauwe Z omvat de gedoopte Joden, de buitenlandse Joden of Joden van dubbele nationaliteit, de Joden van de Calmeyer-lijst (Arische afstamming; Portugezen), de Puttkammer-Joden (die de zg. 120.000-stempel gekocht hebben tegen betaling in diamant, of deze stempel op voorspraak van Duitse of Nederlandse autoriteiten verkregen hebben), de Joden van de Frederikslijst (de zg. Barnevelders), een kleine achthonderd,

de gescheiden gemengd-gehuwden met half-Arische kinderen. De Groene Z is een zg. werkstempel voor ongestempelden, die in de 'vitale' bedrijven werkzaam zijn (metaalindustrie, schoenmakerij, confectiebedrijf). De Stamlijst omvat degenen, die op de Duizend-lijst voorkomen en krachtens hun verdiensten voor het kamp voor Theresienstadt zijn voorbestemd. In rood zijn op hun Lagerkaart de letters ST aangebracht Of zij daar ooit komen! De Vierde Lijst bestaat uit Joden, die de Duitsers erkend hebben als 'wertwirtschaftlich' van belang voor Duitsland (een vierhonderdvijftig); dit zijn Nederlandse of Duitse Joden, die goede handelsbetrekkingen met het buitenland onderhielden. Deze hebben een speciale Sperre van de Lagerkommandantur. Mijn (lichtgroene) Lagerkaart ziet er als volgt uit:

LAGER WESTERBORK **AUSWEISKARTE**
NAME: Mechanicus S
VORNAME: Philip
GEBOREN: 17.4.89 AUFRUF NO. 71
BERUF: ohne BARACKE NO.
LETZTE ANSCHRIFT: Amersfoort BETT NO.
GEK. AM: 7.11.42
ABGER. AM:
UNTERSCHRIFT:

GRUPPE: 13 DB 6 Hüls. Fr. sortieren
TATIGKEIT:

BEMERKUNGEN:
Theresienstadt
Vorläufig zurückgestellt. Gemmeter.

Diese Karte immer bei sich tragen u. bei Abreise aus dem Lager abgeben.

In het vakje: 'Bemerkungen' staat een grote variatie van aantekeningen. Men vindt er o.m. Protestant (of Protestantin), Barneveld, Palästina, BDS (Bureau des Sicherheitsdienstes; voor houders van Puttkammerstempels), Zentralstelle. Bericht, dat Zjitomir in de handen van de Russen is gevallen en dat zij nog slechts op tachtig kilometer van de Poolse grens staan. Aan de tafel van de administratie van de barak krijgsraad voor een grote kaart van Rusland en Polen.

Maandag 15 november

Tegen typhus ingeënt: eerste prik,

in de linkerbovenarm. Gesprek met een vrouw in gebukte houding achter de tralies in de gevangenis door een gebroken ruit. ‘Hoe is u hier in gekomen?’ ‘Ik ben een Arische, de vrouw van een dokter. Mijn man is half-Arisch en zit in het concentratiekamp in Vught. Mijn zoon is in Arbeidsdienst geweest en heeft zich in een brief aan mijn man onvriendelijk daarover uitgelaten. Uit rancune heeft men toen mij met mijn gezin hierheen gebracht. Bij een woordenwisseling bij aankomst heeft de Untersturmführer gezegd: “Uw man ziet er toch zeker uit als een Jood!” Daarop antwoordde ik: “U ziet er meer uit als Jood dan hij.” Ik kreeg toen van de Untersturmführer een stomp. Waarop ik zei: “Je bent een held; je moet naar het Oostfront.” Daarvoor zit ik nu hier in deze gribus. Maar klein krijgen ze me niet.’ 's Avonds kan men achter de tralies in het licht van de cel mannen zich in gebukte houding zien bewegen als bavianen achter de tralies van hun kooi in de dierentuin. Vrienden smokkelen hun door de gebroken ruiten brood, lekkernijen en sigaretten toe, zoals men bavianen lekkernijen door de tralies aanreikt. Afscheid van mannen en vrouwen van vrouwen en mannen, van zusters en broers achter de strafbarak in de modder. De mannen en vrouwen gaan morgen op straftransport naar Polen. Zij mogen aan de vooravond van de reis geen bezoek ontvangen, zij mogen ook niet meer met oogluikende toelating van de bewakende, in lange, blauwe capes gehulde OD-ers aan de voorkant aan de slagboom of achter het prikkeldraad met hun familieleden en vrienden praten. Dus laatste afscheid aan de achterkant, tegenover de latrine, tussen twee rijen prikkeldraad met daartussenin niemandsland van drie meter breed. Aan de ene kant de indigo-scharlaken boeven, aan de andere kant de civilisten, met in de modder vastgezogen voeten, op de achtergrond een natte was, in de vallende avond. Geschreeuw van prikkeldraad tot prikkeldraad, dwars door elkaar heen. ‘Ik ga morgen weg, vàst! Ik zie er erg tegen op.’ ‘Wees nou niet zo slap. Anders ben je toch ook wel flink. Kop op, meid!’; ‘Och, alstublieft, roept u voor mij even Daniel Belinfante naar buiten. Van de Post!’ ‘En voor mij Emil Cohn!’ ‘Belinfante en Cohn. Zal zien of ik ze vind.’; ‘Heb je van vader nog wat gehoord?’; ‘Heb je nog wat nodig?

Heb je brood genoeg? En boter?’; ‘Zijn er nog sigaretten te krijgen? Ik heb niets.’; ‘Ik kan niks verstaan, van het lawaai.’; ‘Jaap gaat ook op transport. Er zijn vanmiddag twee ontvlucht. Een hebben ze weer gepakt. De ander is nog weg. Nu gaan we allemaal op transport.’; ‘Is er oorlogsnieuws?’ ‘Ze nemen gauw een miesjemesjinne in.’ ‘Ja, maar voor ons duurt het te lang.’; ‘Roept u voor mij even Jaantje Druif naar buiten. Jaantje Druif!’ ‘Ja, straks.’: ‘Nu dag, kop op, we zien elkaar gauw terug! Dag. Da-ag!’; ‘Ik ben stijf van de kou.’; ‘Hoe gaat het met moeder in het ziekenhuis? Doe haar mijn groeten en zeg haar, dat ik mij goed

zal houden. Ik ben helemaal niet bang.’ ‘Wat zeg je? Ik kan je niet verstaan van 't lawaai.’; ‘Weet je al, of jij hier blijft?’; ‘Is de trein er al?’ ‘Nee, maar die komt vannacht.’; ‘Hallo!’ ‘Dag Dan, waar zit je toch?’ ‘Ik moest nog eten.’ ‘Hoe staat 't er mee?’ ‘'t Is mis, mijn Calmeyer is afgewezen; ik ga op transport; niks meer an te doen.’ ‘Schrijf maar een brief aan je vrouw; dan zal ik wel zorgen dat-ie doorkomt.’; ‘Godverdomme, wat is 't een lawaai hier!’; ‘Roept u even Klaartje de Beer voor me naar buiten!’ ‘Klaartje de Beer, goed!’; ‘Bah, wat 'n drek! Koud!’; ‘Nou, adie, kop-op! Niet bang zijn!’ ‘Niks hoor!’; ‘Nou Dan, houd je sterk. Je bent potig. Dag, tot ziens, gatiw! Dag!’ Telkens verdwijnt er eentje van het prikkeldraad, aan de ene of aan de andere kant van niemandsland, maar beiden in het besef van machteloosheid tegen het Noodlot.

In mijn barak teruggekeerd, mis ik een overschoen. Kan niet anders dan in de prut zitten bij de strafbarak. Keer in het stikdonker terug, geleid door het schijnsel van een zaklantaarn. Onder het verlaten prikkeldraad ligt mijn bemodderde overschoen, vastgemetseld in de brij. De mannen en vrouwen pakken binnen in de verduisterde barak voor de blinde reis van morgen.

Dinsdag 16 november

Transport van ruim duizend mensen: gestraften, ongestempelden, afgewezen optanten voor Palestina, waaronder vele jonge mannen, ziekenhuispersoneel, zieken. De quarantaine bleek geen bezwaar; zij werd maandagmiddag voor het doel opgeheven. Ouders, die voor transport vreesden en kinderen in het ziekenhuis hadden, eisten dezen op, omdat zij de kinderen niet alleen wilden achterlaten. Overigens een ‘normaal’ transport, dat onder gezang van de jonge mannen en vrouwen onder de ballingen de reis aanvaardde. We zijn er duizend mensen minder < op geworden >, het valt in het aspect van het kamp te merken. Nog een acht-en-half-duizend zijn er over. Hoe lang nog? Schlesinger heeft mij voor alle zekerheid van de lijst voor Theresienstadt overgebracht op die der gemengd-gehuwden, die principieel niet voor transport in aanmerking < komen > en daarom niet onder de loupe worden genomen. Geen enkele andere lijst is op het ogenblik, naar het schijnt, veilig; alle lijsten moeten de revue van Fräulein Slottke passeren met het oog op verdere transporten in de naaste toekomst. Wegens gebrek aan brandstof hebben bewoners van barak 71 gisteren een verduisteringsluik in de kachel verstookt. Geweldige reprimande vanwege de barakadministratie tijdens het avondappèl: de dader moet zich melden, zo dit niet geschiedt moet degeen die de dader kent hem aangeven; anders komt de commandant er aan te pas. Wij lachen wat om dit dreigement; we kennen dat. Een week geleden hebben

vrijmoedigen een blad van een tafel aan spaanders gehakt ten behoeve van de hongerige kachel; tegen de kou legt de moraal het af. De kachel. Wij hebben nu een week lang een kachel met een grote oppervlakte in plaats van dat miezerige gevalletje, waar bijna geen boterham van enig formaat op kon. Resultaat: ook tweemaal, driemaal zoveel aanloop en ruzie. Voor het oude, slecht gerenommeerde kacheltje kon men vier, vijf, hoogstens zes vrouwen van mannen uit de naaste buurt vinden, zo lang mogelijk in rust en verdraagzaamheid op elkaar wachtend. Dat er tenslotte toch ruzie ontstond lag vaak aan een kleinigheid, aan een onhandig geplaatste opmerking, aan te sterk sprekend ongeduld. Maar 't ging dikwijls goed als er tussen het gezelschap der wachtenden niet een heetgebakerde, of brutale was. Maar nu, met die beste kachel, die tenslotte met natte turf niet harder branden kan dan ze doet! Op de reputatie van de kachel is de hele barak afgevlogen als vliegen op de honing, de vrouwen van de andere vleugel komen tegen het etensuur bij bosjes met haar gesteelde (soms ook gestolen) pannetjes en met haar kannetjes. Tegenwoordig is de kachel gemonopoliseerd door de Turkse kolonie, die er van 's morgens vroeg tot 's avonds laat omheen hokt. Hokken is wel het juiste woord. Zij zijn er niet van weg te slaan. De vrouwen kokkerellen, of zitten gewoon met de armen over elkaar, op georganiseerde stoelen of banken; de mannen staan ertussen met een sigaretje tussen de lippen en praten, praten, praten. Rondom deze huiselijke Zigeuners vormt zich dan te gepaster tijd een kring van kooklustigen en daaromheen soms een nieuwe kring, allemaal met pannetjes en kannetjes. Bedenk maar wat uit een dergelijke volksverzameling voor rampen kunnen voortkomen. Alleen al uit het simpele verwijt van de mannen aan de vrouwen, dat zij niet in de mannenbarak thuishoren, dat de vrouwenbarak haar eigen kachels heeft, dat de mannen hun eigen kachels nodig hebben. Een verwijt, dat hout snijdt, zou men zeggen, maar dat de vrouwen niet raakt en hetwelk ze diplomatiek uit de weg gaan. ‘Och, mijnheer, ik heb met u niets te maken; ik antwoord helemaal niet op wat u zegt!’ Op deze en dergelijke wijzen zetten de vrouwen de mannen schaakmat. Maar het punt van twist blijft. En er tussendoor wordt dan gevochten om de vraag, wie achtereenvolgens een plaats krijgen vlak boven het vuur. Dat het soms plotseling begeeft, omdat de turf uitgebrand is, en dat lange tijd weigerachtig blijft, omdat de turf drijfnat is. Dan wil het gebeuren, dat een barakbewoner, de eerste de beste, edelmoediglijk een paar stukken, of een paar acheppen steenkool aanbiedt uit eigen voorraad, die hij dankzij bizondere relaties heeft kunnen aanleggen ten eigen behoeve, maar met medewerking van de barak-kachel. Iedereen denkt er dan het zijne van, maar zegt wijselijk maar niets: er zijn toch steenkolen, de kachel kan toch doorbranden. Hij is toch ook de man,

die op een mysterieuze wijze hout verschaft. De twistenden zwijgen, de ruzie luwt, voor zo lang het duurt. Maar ze laait telkens weer op in het kluitje mensen, dat op de kachel staat te azen en intussen de passage verstopt. De Turkse kolonie blijft onberoerd en leeft in de binnenste cirkel het leven van huiselijkheid en genoeglijkheid verder: als poezen in een mandje. Zo gaat het avond-aan-avond, altijd weer volgens hetzelfde procédé. Ik verlang terug naar het schlemielige kacheltje met zijn armoedige profiel, waar het niet zo gezellig was, maar dat ook niet zoveel aanloop had.

Woensdag 17 november

Gisteravond verhoging van de inenting tegen typhus. Vroeg naar bed, half negen. Ziezo, dacht ik, maar eens een stukje lezen, zo lekker onder de wol. Zo lekker is dat nu weer niet, want ik lig onder een luchtkoker, waardoor de wind royaal naar binnen stuift als hem dat belieft. Maar ik houd dat bed, omdat het vlak onder een goede elektrische ballon staat, die een zee van licht verspreidt. Wat doet men niet al voor goed licht in een barak, waar de duisternis meestal tiert. Ik dacht dus: een stukje lezen. Ik heb een gek boekje van Jules Romains op de kop getikt, te leen gekregen van een vriendin: 'Les Copains', een fijne zotternij: een stelletje dichters, die hun rancune botvieren tegen een paar provinciestadjes, die op de kaart hun misnoegen hebben opgewekt. Kostelijk van taal en stijl. Een stikvolle barak: onder me de kwetterende Turken, die zonder ophouden discuteren. Denk ik: daar lees ik wel doorheen. Gaat: om het uur een lepel, maar ik kom vooruit, ik kan de gedachte bijhouden. In de hoek achter de Administratietafel begint plotseling een vrouw te lachen. Lachen is niet het goede woord: te gillachen, met lange uithalen. Een jonge kerel maakt haar het hof, op zijn manier, een beetje grof, en zij antwoordt op haar manier, een beetje luidruchtig, maar wel zo dat de hele omgeving het merkt. Iedereen is beleefd, welwillend, niemand zegt wat. Hoeft ook niet: de meesten zitten te babbelen, of niets te doen, wat geen grote concentratie vereist, vrouwen zitten te breien. De gillachende vrouw gaat dus rustig, ritmisch door met het uiten van haar sympathieën voor de charmeur. Het lezen wordt er niet gemakkelijker op: ik moet de zinnen twee, drie keer overlezen, halverwege opnieuw beginnen. Ik ben ook geprikkeld: ik heb verhoging, ben overgevoelig. Links achter mij begint een rijtje kinderen te stoeien, kreten uit te stoten, als van jonge Bosjesmannetjes, rauw, ongearticuleerd. Ik tracht verder te lezen, zonder iets te zeggen. Wat kan men daaraan doen? Wat kan men aan dat alles doen. De Turken hebben toch het recht om te discuteren. Een jonge vrouw, die een minnaar op bezoek krijgt, heeft toch het recht om haar gekittelde gemoed te luchten in gillachen; ze kan nu eenmaal niet anders.

Kinderen zijn kinderen en moeten hun overmaat van energie op een of andere wijze kwijt - al is het ook wel een beetje laat op de avond. Moet ik maar geen verhoging hebben. Zij kunnen toch niet helpen, dat ik nu juist iets gezelligs lezen wil, dat ook nog moeilijk is bovendien. Het is hier ook geen sociëteit. Nee, een sociëteit is het hier niet bepaald. Wat is dat? Een cirkelzaag? Ik rijs overeind en buig mij naar het voeteneind voorover: de kleine chimpansee laat een machientje langs een metalen koord glijden, op en neer, op en neer, zzz, zzz, zzz, zzz. Compleet het geluid van een cirkelzaag in actie. Net een miniatuurtreintje, een kabeltreintje in de bergen. Het wordt me te machtig! ‘Och, meneer, kunt u dat niet ergens anders doen? Dat is toch een beetje te veel van het goede.’ ‘Pardon, mijnheer’, antwoordt de chimpansee met kleine, venijnige oogjes, ‘ik slijp scheermesjes. Ik heb dat apparaatje van een vriend voor vijf minuten te leen gekregen.’ ‘Ja, maar dat hoeft hier toch niet. Het is hier toch geen fabriek.’ ‘Nou, maar ik ga er rustig meer door, hoor!’ Zo'n stinkend chimpanseetje! Ik denk: niets aan te doen. Komt nog maar meer herrie van. De Turken kwetteren nog altijd, de vrouw plaatst haar gillachen nog geregeld, de kinderen juichen van dartelheid. Dat bespeurt men pas goed, als men rustig lezen wil. Ik duik weer in ‘Les Copains’, waar mijn helden, die heerlijke zotten, juist bezig zijn op een fietstocht kroegjes aan te doen en dronken te worden. Als een Fransman dronken wordt, zegt hij juist zulke aardige dingen. Als hij nuchter is, trouwens ook. Hij is altijd wel een beetje dronken. Zonde, dat die verdomde cirkelzaag elk woord aan stukjes zaagt. Zonde, het is zulke kostelijke waanzin, net goed voor hier. Voor overal trouwens! Totnogtoe waren het nog slechts de zinnen geweest, die geradbraakt werden, nu de woorden. ‘Menier, is het noe eijndelijk oit met die lawaai?’ Hè? Waarachtig, de plaatsvervangend barakleidster is erbij. ‘Dat kan toch wirklijk niemant oithouden.’ Zo denk ik er ook over, denk ik. De chimpansee kijkt minachtend naar de barakleidster: ‘Is u nog niet weg?’ De barakleidster: ‘Het is unverschämt! U moesjt u sjamen!’ De chimpansee: ‘Zeker door mijn buurman opgestookt!’ De barakleidster: ‘Vindt u ook niet, menier Swaap, dat die lawaai niet te verdragen iest.’ Swaap antwoordt lakoniek: ‘Och, als gistermorgen hout is gezaagd toen iedereen nog lag te slapen, waarom zou men dan nu niet scheermesjes slijpen?’ Swaap valt tegen. Ik meende dat Swaap een fatsoenlijk gezicht had en in staat was redelijk te denken en verstandig te reageren; maar bij nadere beschouwing heeft hij helemaal geen fatsoenlijk gezicht: een indifferent masker, hard, koud, cynisch. De barakleidster: ‘U moesjt u sjamen; dat was voor de mensjen die op transport gingen. Die moesjten toch warmte hebben! Oe iest een egoisjt!’ Het is een heel relletje geworden: alle buren in de nabijheid zijn diep

geïnteresseerd in het geval van de cirkelzaag; zij hebben zich eromheen verzameld en verkneuteren zich. Ze zijn allemaal kleine duiveltjes geworden, die het vuurtje aanblazen. 'Kisj! Kisj! Kisj! Vooruit!' De chimpansee heeft zijn cirkelzaag weer aangezet: zzz, zzz, zzz, zzz. Hij hanteert het apparaatje al minstens tien minuten, dus al vijf minuten langer dan hij mocht. Ik ben belangstellend toeschouwer: hoe loopt dat af? Een toeschouwer tot Swaap: 'Hebt u gemeenschapsgevoel. Van een dokter zoals u mocht men dat toch verwachten!' De dokter haalt zijn schouders op: 'Je m'en fiche.' Da's waar ook: hij is maar een tandarts, die aan boren gewend < is >. De plaatsvervangend barakleidster heeft de zaalleider erbij gesleept. Lakoniek slentert hij naderbij, blijft voor de cirkelzaag staan. Hij kijkt de chimpansee meewarig aan, tikt met de vinger tegen zijn voorhoofd en voegt hem toe: 'Ik geloof u is een beetje mesjogge. Tussen haakjes: dat ben ik ook een beetje; hier geworden.' Daverend gelach, 'U houdt op met die flauwe kul. Doe dat maar in het waslokaal.' De chimpansee blaast van kwaadheid. De cirkelzaag heeft het verloren; ze zwijgt.

Ziezo, denk ik, kan ik tenminste lezen. De gillachende vrouw heeft haar sympathieën uitgelachen. De kinderen zijn wat bedaard. De barak loopt vol: het gaat legen tienen; de mannen stromen binnen, luidruchtig. Een algemeen gezoem ontstaat, waarin het gekwetter van de Turken verdrinkt. Overal kleine gesprekken, debatjes over de oorlog, of Zjitomir werkelijk gevallen is, of de Russen al aan de Poolse grens staan. Mijn leeslust is bekoeld. Ik trek mij onder de dekens terug, ingepakt in het wol, baskenmuts op, beveiligd tegen de gevaren van de luchtkoker. Ik redeneer tegen mijzelf: jong, wees verstandig en probeer maar niet weer lawaai te sussen. Het enige wat je bereikt is: nog meer lawaai! Pandemonium. Torentje van Babel. Mijn vrolijke, levenswijze Copains fluisteren mij toe: doe zoals wij en drink een goed glas wijn, dan zie je de wereld door een fijn waas. En als je geen wijn hebt, denk dan maar dat je ze hebt gedronken.

Gisteravond feest in het Heidelager, voor SS en marechaussée. Vergoeding voor het feit dat zij niet met verlof naar huis kunnen wegens de quarantaine. Dat althans heeft de commandant in zijn toespraak verklaard. Geen heildronk op Hitler. Wel hing diens portret aan de wand. De marechaussées hebben van hun hart geen moordkuil gemaakt.

De een tegen de ander (wijzend op het portret): 'Peer, hij hangt al.'

De een tegen de ander (wijzend op ruinen-dennetjes op de tafels): 'Peer, de bloemetjes staan er al.' De marechausseés hebben de gehele avond de leiding gehad met hun lijflied: 'Oue taaie, joepie, joepie hé!'

Zij hebben zich bezig gehouden met kaarten. Om tien uur is de commandant, naar men zegt van verveling, weggegaan.

Donderdag 18 november

Postdecreet: het is voortaan niet meer toegestaan aan zijn familieleden of vrienden in Nederland brieven te schrijven, anders dan op speciale formulieren, waarop de geadresseerde Ook het antwoord moet schrijven (een keer in de veertien dagen). Ook is het niet meer geoorloofd kaarten < te > verzenden ter bevestiging van de ontvangst van postpakketten; dat zal voortaan de post zelf doen op gedrukte kaarten volgens lijsten door de postadministratie in de barakken opgesteld. Regiem-Vught. In de toekomst zal men met elke transporttrein aan familieleden in de werkkampen correspondence kunnen zenden. Hoeveel transporttreinen gaan er nog? De vrouw van een vriend van me verscheen vanmiddag terugkomend van het werk met blote benen in haar schoenen in de barak. Steenkoud. Zij is de vrouw van een doctor in de chemie, die een goede maatschappelijke positie bekleedde en hier leider is van het laboratorium. De koffer met kleren was onder het bed van mevrouw gestolen; van de Fürsorge kon zij zelfs seen paar kousen krijgen om haar benen te bedekken. De Fürsorge geeft niets meer uit. Vrienden hebben haar uit hun eigen kleine voorraad geholpen. Gisteren heeft een vrouw in het magazijn van de F op haar poot gespeeld, ook omdat zij geen kousen kon krijgen. 'Als het maar voor de Duitsers is!' Pats! Zeker is dat de Duitse Joden, de alte Kamp-Insassen, door hun goede betrekkingen met de Duitse leiders van de F de preferentie hebben gehad wat kledingstukken en schoeisel betreft. Veel alte Kamp-Insassen lopen er, nu de winter is ingetreden, piekfijn bij: goede costuums, mooie, zware overjassen, zware, waterdichte schoenen of laarzen. Grotendeels afkomstig van de F. Zij moeten natuurlijk goed gekleed gaan, dat spreekt vanzelf, en het is ook verklaarbaar, dat wie het dichtst bij het vuur zit, zich het beste warmt. Dat gebeurt overal, ook hier. Maar het kan in de, ogen van velen geen genade vinden, dat men de Hollandse mannen en vrouwen, die bijna zonder kleren aan het lichaam < aankwamen >, meestal met wat vodden heeft doorgestuurd. Aan deze mannen en vrouwen moet men voortdurend denken. Hoe rooien die het in de ijzige kou van Polen zonder behoorlijke uitrusting? Vele briefkaarten binnengekomen uit Theresienstadt en uit Lublin van Joden, die schrijven dat zij het goed maken. Deze kaarten dateren van juli en zijn niet geschreven volgens een eensluidend model, maar zijn gevarieerd en vaak uitvoerig, maar overigens strikt persoonlijk. Niels omtrent omgeving en werkzaamheden.

Vrijdag 19 november

Palestina, Palestina, Palestina. Sedert de laatste dagen hoort men in het kamp niet anders dan: Palestina, waar men gaat, waar men staat. Fräulein Slottke bereidt een transport voor Zelle, bij Hannover voor, van Joden die op de Watik-lijst staan,

de lijst der zogenaamde Veteranen, die zullen worden uitgewisseld tegen Duitsers. Er zijn op het ogenblik eigenlijk vier wachtlijsten, op verschillende tijdstippen opgesteld. Oorspronkelijk zou het transport slechts uit vijfhonderd Joden bestaan, met het gevolg dat slechts de eerste twee Watik-lijsten als authentiek werden erkend en de andere twee lijsten nietig werden verklaard. Fräulein Slottke liet iedereen briefjes bezorgen: Sperre voor Palestina-Austausch opgeheven, zodat men rekening diende te houden met transport binnenkort naar Polen. Grote teleurstelling onder de optanten voor Palestina, die met bedroefde gezichten rondliepen. Plotseling bevel uit Berlijn: het transport moet duizend man tellen. Fräulein Slottke draaide als een blad aan een boom om: zij liet alle optanten voor Palestina bij zich komen, en wie enigszins aan de eisen van certifcaat of registratie kon voldoen, wie kon aannemelijk maken dat hij behalve van Nederlandse ook nog van Engelse nationaliteit was, kreeg de mededeling dat hij meemocht. Alles om het door Berlijn gestelde getal van duizend vol te krijgen. Fräulein Slottke was poeslief; zij kon haar teleurstelling ternauwernood verbergen, als zij iemand moest afwijzen. Men geeft blijk van groot wantrouwen tegen de voorgespiegelde Austausch en denkt, dat Berlijn, zoals al zo vaak is geschied, zijn woord niet zal houden en dat het een sluwheidje in de zin heeft. Desondanks zijn er velen, die tegen het vertrek naar Zelle niet opzien, en geloven aan de kans van uitwisseling. Hoe die uitwisseling er in de praktijk zal uitzien, weet niemand. Iedereen gist. Palestina, Palestina, Palestina, is het enige dat men hoort, zoals vroeger Auschwitz, Auschwitz, Auschwitz. Cynici, die geloven dat zij die voor de Austausch zijn aangewezen of daarvoor vrijwillig geopteerd hebben, tenslotte toch in Auschwitz zullen terechtkomen, spreken spottend van Austauschwitz. Een Austausch-Witz.

Zaterdag 20 november

Groot feest van een familie van twintig personen, mannen, vrouwen en kinderen wegens de barmitswo van een der telgen. Achter in de zaal feestmaaltijd, waaraan allen verzameld waren rondom rabbijn Philip de Vries, uit Haarlem. Een keur van taarten. Redevoering, Joodse gezangen. Indrukwekkende plechtigheid. Deze hele familie, allen overtuigde Zionisten, gaat dinsdag op transport naar Zelle. Ze zijn verheugd dat ze samen kunnen blijven en dat zij de kans hebben, spoedig in Palestina, het Beloofde Land, te zijn. Joden, die uit Vught zijn gekomen, bevestigen dat dezer dagen een transport van duizend mannen en vrouwen rechtstreeks naar het Oosten op transport is gezonden. Mannen, uit het concentratiekamp afkomstig, zijn zonder verdere beschermende kleding in hun gestreepte gevangenispak in de trein gezet. Voor iedere zestig man waren slechts tien dekens beschikbaar. Bij deze reeds bittere kou! Joden, uit Amsterdam gekomen, deelden mee

dat zij vierentwintig uur in de Hollandse Schouwburg zonder eten hadden vertoefd. Een man kwam vanmorgen bij het Centraal Bureau om klompen vragen. Hij was afkomstig uit Vught, was bij de OD ingedeeld en moest op post staan, waarvoor hij een paar schoenen had geleend. Hij werd afgewezen met de mededeling, dat het Magazijn op last van de commandant voor de duur van acht dagen gesloten was. De man ging met een glimlach weg: dan kom ik over acht dagen wel terug. Toppunt van goedmoedigheid en gelatenheid. Anderen, die om schoeisel en andere kledingstukken kwamen vragen, omdat zij afkomstig uit Vught letterlijk niets bezaten en de kans liepen op transport te worden gezonden, kregen hetzelfde antwoord. ‘De commandant geeft aan niemand, die op transport gaat, meer iets uit. Hij houdt het vast voor zijn eigen mensen in het kamp.’ Wat zijn de Joden, die in het kamp blijven, er toch goed aan toe. Wegens ontvluchting van twee man uit de Strafbarak vlak voor het jongste transport heeft de commandant de S-mannen hun colberts, pantalons en overjassen laten afnemen. Zij dragen thans hun indigo-scharlaken overalls over hun borstrok, onderbroek, in de kou en in de regen. Zij hebben ter completering van hun boeventenue een soort fez in dezelfde kleuren gekregen. Zij zouden op een carnaval als verklede Bulgaar een goed figuur maken. De Obersturmführer heeft gedreigd dat als er weer een de onbeschaamdheid heeft de plaat te poetsen, hij alle bewoners van de Strafbarak, met inbegrip van alle Gesperrten, op transport zet.

Zondag 21 november

Er is een *boom* in Palestina. Velen, die aanvankelijk sceptisch hadden gestaan tegenover de oproep voor de Austausch voor Palestina, leggen bijna de begeerte aan de dag om maar met het transport van dinsdag a.s. mee te kunnen naar Zelle bij Hannover. Fräulein Slottke is er nog steeds niet in geslaagd, de lijst vol te krijgen. Blijkbaar dientengevolge heeft zij vandaag de houders van dubbele opties: Barneveld-Palestina, Protestant-Palestina, opgeroepen, om hen in de gelegenheid te stellen, te kiezen, in de hoop natuurlijk, dat zij Palestina zouden verkiezen. Pressie heeft zij niet uitgeoefend, ook geen wenk gegeven betreffende de verkieslijkheid van de opties. De ontbodenen hebben, met uitzondering van een enkeling, een karaktervaste Zionist, Palestina niet gekozen, in de veronderstelling, dat Barneveld, of Protestant vooralsnog een betere bescherming vormt. Nochtans weten ook de Barnevelders en de Protestanten nog altijd niet waar zij precies aan toe zijn. Wat de eerstgenoemde categorie betreft, gaat het gerucht, dat door officieuze mededelingen wordt gesteund, dat zij als een Nederlands Theresienstadt zullen worden beschouwd en in Nederland zullen blijven; wat de laatstgenoemde categorie aanbelangt, deze houdt zich vast

aan de overeenkomst tussen de Synode en de Duitse autoriteiten en de verklaring van deze, dat de Protestanten niet 'naar het Oosten' zullen worden 'abgeschoben'. De Barnevelders zijn elkaar zowat in de haren gevlogen naar aanleiding van het bezoek aan Fräulein Slottke: de echte Zionisten onder hen kregen het verwijt te horen, dat nu zij de gelegenheid kregen om naar Palestina te emigreren, zij deze lieten voorbijgaan en zich krampachtig aan hun Barneveld-Sperre vastklampten, om toch maar in Nederland te kunnen blijven. Zij, die een Sperre op Palestina hebben, maar geen Zionisten zijn - en van dezen zijn er verscheidenen, precies als er onder de gedoopten zijn, die met het geloof zelf niets uitstaande hebben, - kregen het verwijt te horen, dat zij geen recht hadden op de Palestina-Sperre. Vinnigheidjes over-en-weer. Geordineerd dominee Enker heeft in de barak van de gedoopten vier brieven van de Synode voorgelezen, de eerste over Geloof-Ongeloof (de Heilige Tempel), de tweede tegen scheuring in de kerk, de derde een opwekking tot bereidheid naar lichaam en geest, de vierde een opwekking tot gehoorzaamheid aan Christus alleen en een vermaan niet eigen rechter te spelen.

Maandag 22 november

De duizend voor de trein naar Zelle zijn eindelijk met kunst en vliegwerk bijeengeschraapt. Fräulein Slottke heeft de Barnevelders met Palestina-Austauschpapieren opnieuw opgeroepen en hen voor de keuze gesteld: of Barneveld, of Palestina. Slechts drie Barnevelders hebben voor Palestina geopteerd. Zij heeft een aantal vrouwen met buitenlandse nationaliteit, die voor Liebenau voorbestemd waren, voor het interneringskamp, laten aanzeggen, dat zij waren aangewezen voor transport naar Zelle. Zij heeft de laatste vijftig van de zg. Vierde Lijst, de lijst van personen met internationale verdiensten en die de Sperre hebben: Lagerkommandantur, op de transportlijst voor Zelle geplaatst. Zij heeft nog andere kunstgrepen uitgehaald. Zij die voor Austausch in aanmerking komen, hebben een briefje gekregen van de volgende inhoud: *Sie werden für den Palestina-Austausch in ein anderes Lager überführt werden*. Zij, die werden aangewezen om de trein vol te maken, het volgende briefje: *Auf Grund einer behördlichen Entscheidung werden Sie mit dem morgigen Transport in ein anderes Lager überstellt*. In het kamp spreekt men van: Schwindel. Intussen verkeren degenen, die goede Palestina-papieren bezitten, in een roes: de trein is vanmorgen aangekomen, een trein met goede, propere derde-klasse-wagens, met banken en portieren, met raampjes, die men open kan trekken. Zoiets heeft men in geen maanden in het kamp beleefd; echte personenwagens, voor Joden, voor een soort plezierreis. Geen twijfel meer mogelijk: de Duitsers zijn te goeder trouw ten opzichte van de uitruil voor Palestina. Zie je wel, zeggen Zionisten, een derde-klasse-trein, wij mogen onze bagage meenemen, wij mogen

tweehonderdvijftig gulden meenemen, wij gaan niet naar Auschwitz, maar naar Zelle, misschien krijgen wij daar zelfs pakjes van het Rode Kruis! De Palestijners leven in een roes, vallen elkaar bijna om de hals van vreugde. Heeft men ook niet zakken met appelen ingeladen, koek, sigaren en sigaretten? Appelen zijn er zeker in, die heb ik zelf zien inladen. Sigaren, sigaretten? De verbeelding moet ook wat hebben. Nou zien jullie! We gaan! Eindelijk! Anderen, die niet voor Zelle zijn aangewezen, maar nog hier moeten blijven en hun onzekere bestemming afwachten, zijn jaloers, zulke ogen zetten ze op; zij zouden graag meewillen. In zo'n mooie derde-klasse-trein. Voor je plezier zou je meegaan! De sceptici schudden het hoofd over zoveel oppervlakkigheid, over zoveel lichtzinnigheid: je kunt de Duitsers toch immers nooit vertrouwen; vandaag is het zus, morgen zo! Langsam, immer langsam!

De controle op de postpakketten en aangetekende briefpakketten is verscherpt: voortaan zullen zij, voordat zij naar de barakken worden doorgezonden, worden geopend en gevisiteerd door beambten van de Lagerkommandantur, op geld en luxe-artikelen. Daar gaat onze tabak, daar gaan onze sigaretten! De enige luxe, die wij totdusver genoten. Weinreb, van de lijst-Weinreb, is uit Scheveningen in het kamp teruggekomen, zonder S. Tweede inenting tegen typhus, op de rechterarm. Vijf jonge paren in de echt verbonden met het oog op het transport naar Zelle, om de toelating tot Palestina mogelijk te maken van een deel hunner. Bezoek aan het gedeelte van het ziekenhuis, waar geen kinderverlamming heerst, weer toegestaan.

Dinsdag 23 november

Grote consternatie vannacht. Om half een hebben mannen van de OD zoals zij verklaarden ‘op last van de commandant’, in alle barakken de paspoorten van buitenlanders en van Joden met dubbele nationaliteit ingenomen. Wonderlijk op hetzelfde ogenblik dat de trein klaarstaat voor het meenemen van Joden met dubbele nationaliteit! Om half zes werd afgekondigd, dat het transport niet zou doorgaan en dat iedereen werd verzocht gewoon aan zijn werk te gaan. ‘Aangezien het transport niet doorgaat, wordt iedereen verzocht gewoon aan het werk te gaan’, luidde lakoniek de bekendmaking. Men was eenvoudig stom van verbazing. Maar zoiets! Dat had men nog niet meegemaakt. De Palestijnen waren diep teleurgesteld. Wat kon hiervan de reden zijn, vroeg men zich af. De aanhoudende gevallen van kinderverlamming? Het zware bombardement van Berlijn? Het bleef bij gissen. In de loop van de ochtend kregen de buitenlanders hun passen terug, velen die zich beroepen konden op dubbele nationaliteit niet, bijvoorbeeld Engelse en Amerikaanse vrouwen, gehuwd met Nederlanders of Duitsers. Sensatie. Er komt een nieuwe Austausch-lijst, voor

Zuid-Amerika. Vanmiddag is de inschrijving opengesteld, in het bureau-Wachtel van hen, die op de oorspronkelijke lijst-Weinreb hebben gestaan. Velen zijn sedertdien naar Polen doorgezonden of zijn ondergedoken. Het ligt in de bedoeling, naar verluidt, tienduizend Joden in Europa uit te ruilen tegen tienduizend Duitsers in Brazilië; daaronder zouden duizend Nederlandse Joden zijn. Zij die op de lijst worden geplaatst, moeten honderd gulden storten. Zij zouden via Portugal naar Zuid-Amerika vertrekken. De bemoeienis van Fräulein Slottke met het transport voor Zelle heeft een komisch einde gevonden. Ze had een Joodse ordonnans opgedragen, een rokje weg te brengen om het te laten opstrijken. Zoiets kan voorkomen. De vrouw blijft ook in de meest kritieke situaties vrouw. De ordonnans heeft onderweg het rokje ergens stomweg laten liggen, wist later niet meer waar. Fräulein Slottke had het rokje dringend nodig en liet in alle barakken bekend maken, dat zij het gevalletje kwijt was, met verzoek het haar spoedig terug te bezorgen. Homerische vreugde in het kamp: een Arisch rokje verdwaald tussen de Joden! Het is terecht gekomen, in barak 65. Ausgerechnet in het Maagdenhuis, het verblijf der alleenstaande vrouwen. Wonderlijk genoeg, in een kamp, waar bijna nooit iets terecht komt. Fräulein Slottke was verheugd en goedertieren, een echte vrouw; zij heeft de ordonnans niet naar de S-barak gestuurd. Bof voor de ordonnans! Menige Jood is wegens een kleinere onachtzaamheid op straftransport gezet. Nog praat iedereen over het rokje van Fräulein Slottke, niet altijd even eerbiedig. In de geschiedenis zal het zeker een belangrijke plaats innemen. Vanavond laat is de trein ledig naar zijn plaats van herkomst vertrokken. De kamp-ingezetenen zijn bezield door een triomfantelijk gevoel (met uitzondering van de Palestijnen wellicht): een trein weg zonder Joden! Hoe bestaat 't!

Woensdag 24 november

Gierende zuidwester storm met zwiepende regen. Het kamp staat blank; modder en nog eens modder. Klompenparade: arbeidsters en arbeiders gaan op klompen: tegen de kou, en om de modderpap door te baggeren. Woonbarakken en ziekenbarakken liggen in een brij van modder, waarin de schoen zich vastzuigt, waar de klomp doorheen komt. In het donker zoekt men tastend de weg, om niet uit te glijden in de modder, om niet te verdwalen in waterplassen om niet terecht te komen in de afvoergoten, die op bepaalde plekken dwars door het land zijn gegraven. Allerwegen drek. De paar tegelweggetjes zinken weg in de vloed van modder, die zich daaromheen heeft opgehoopt. Wie geen rubberlaarzen, klompen of overschoenen heeft, is een rampzalig mens, die dubbel en dwars de viezigheid van het kamp ondervindt. Het achtenveertigste geval van kinderverlamming heeft zich voorgedaan. Bijna alle gevallen blijken van lichte aard. Weinreb is met vrouw

en kinderen naar Den Haag vertrokken. Asscher en professor Cohen krijgen een huisje, dat zij aanvaarden. Een klein voorrecht, dat mannen van aanzien, die zich voor de Joden zo verdienstelijk hebben gemaakt, toekomt. Een kinderhand is anders gauw gevuld. Jonge meisjes en vrouwen tewerkgesteld aan de wegwals, die zij met vereende krachten trekken. Er wordt schande gesproken over Samson, de zg. minister van Arbeid, die daartoe last heeft gegeven. Samson heeft bij de beeldhouwer Wertheim zijn buste laten maken, zij glimt van zelfgenoegzaamheid, een kleinburgerlijke kop zonder inhoud. Fried, een der dienstleiders, heeft zich eveneens aangemeld. Zo'n kans komt maar eens in het leven voor, door een knap beeldhouwer kosteloos te worden ‘vereeuwigd’. De beeldhouwer heeft hier blijkbaar niets beters te doen.

Donderdag 25 november

Onderhoud met geordineerd dominee Max Enker, vroeger hulp-prediker der Nederlands-Hervormde Gemeente, van huis uit Duitser. Orthodoxe opvatting omtrent Bijbel, maar aangename persoonlijkheid. Uiteenzetting van de positie der gedoopten. Dezen zijn in een barak samengebracht op verzoek van de Synode. Dominee Enker onderhoudt het contact tussen het kamp en de Synode, voorzoveel de commandant van het kamp dat toestaat. Met hem werkt samen de heer Tabaksblatt, van geboorte Pool, vroeger zendeling onder de Joden. Een raad van ouderlingen en een Raad van Bijstand staan ter beschikking van de dominee. In deze beide Raden zijn de hoofdstromingen in de barak der gelovigen vertegenwoordigd. De grootste groep vormen de Nederlands-Hervormden, die thans honderdtwaalf leden tellen, daarna komt die der Remonstranten, die vijfendertig leden tellen. Zo goed als van alle kerken zijn leden aanwezig. Onder hen bevindt zich een aantal mannen en vrouwen, die geen innerlijk verband met de kerk hebben, noch religieus zijn, maar die hun doopbewijs slechts gebruiken als formulier ter bescherming tegen deportatie. De dominees houden elke zondag preken, er vindt geregeld catechesatie plaats voor de jeugd, er worden geregeld bijbellezingen gehouden. Elke kerkelijke gezindheid verricht haar eigen speciale godsdienstige ceremonieel. De bewoners van barak 60 hebben aanzegging gekregen, de barak binnen vierentwintig uur te ontruimen. Zij wordt door de industrie in gebruik genomen. De barakken 55 tot en met 60 zijn thans door de industrie opgeëist. Betreding van het terrein is sedert kort voor ‘Unbefugten’ verboden. Westerbork krijgt overigens grote-stadsallures. Op de vornaamste viersprong van het dorp staat al sedert lang een paal met vier armen in rood en wit, waarop staat: Krankenhaus, Poliklinik, enzovoort. Onlangs is op de hoofdverkeersweg een paal geplaatst met een arm in wit en rood, waarop staat: Fahrstrasse voor de Boulevard, en Fussweg voor de weg

naast de Boulevard. De kampbewoners trekken zich van deze aanwijzingen niets aan: zij gaan gemoedereerd langs de geasfalteerde Fahrstrasse en mijden de ongeplaveide, thans modderige Fussweg. De paal had ongeplaatst kunnen blijven; niemand had er iets bij verloren. Maar de Duitser voelt zich nu eenmaal niet gelukkig als hij niet 'ordent'. Mededeling van het misnoegen van de commandant over gebrek aan eerbied, in sommige barakken betoond bij zijn verschijning. Men dient 'Achtung' te brullen, overeind te rijzen, een militaire houding aan te nemen en het hoofd te ontbloten. We hebben elkaar met een knipoogje aangekeken: wij geloven het wel.

Vrijdag 26 november

Vele honderden Engelse of Amerikaanse, of Engelse en Amerikaanse vliegmachines hebben op enkele duizenden meters hoogte over het kamp gevlogen, de ene partij in oostelijke, de andere partij in westelijke richting. Het hele kamp in rep en roer en in geestdrift: wat gezond was vloog naar buiten, naar de rand van het kamp. Berlijn was juist voor de derde keer in een week gebombardeerd, maar bij nacht. Men had 's nachts naar het zware geronk der machines gehoord. In golven waren zij overgevlogen. In zijn bed lag men te luisteren als naar een schoon concert. 'Ah, muziek!' 'Hoor je dat? Muziek!' Zo midden op de Drentse heide zo maar muziek, intens contact met het actuele leven. Geen Engelsman of Amerikaan zal zijn bommenlast hier laten neervallen: zij weten het, dat deze serie barakken Joden, de gevangenen der Duitsers, geroofde mensen, herbergt. En nu voor de eerste keer bij dag honderden en honderden machines achter elkaar het kamp over, bij bijna schone lucht. Onlangs was er al eens een schooltje over geweest, maar dat was grotendeels schuilgegaan achter de grijze wolken. Ah, als scholen felle snoeken in het doorzichtig water van een vliet, zo schoten zij door het element van de lucht. Smalle, ranke, witte lijven, machine met rookkolom, in scholen van dertig, veertig bijna, concentrisch achter de leider. Wat een gezicht, welk een wonder van vorm en snelheid! Welk een sonoor geronk in de aether! Muziek! Muziek! Macabere muziek, Dodenmars, maar muziek! Muziek voor koortsachtig verhitte geesten, stilling van gekwelde, gemartelde gemoederen. Een machine is neergestort. De inzittenden hebben met parachutes de aarde bereikt. Decreet gelast alle kampingezetenen passen, identiteitsbewijzen en andere documenten, waaruit hun nationaliteit kan blijken, bij de autoriteiten in te leveren. De officiële tekst luidt als volgt:

> ANORDNUNG
> *Auf Befehl der Lagerkommandantur haben - zwecks Überprüfung - sämtliche Lager-Insassen sofort alle Pässe, Ausweispapiere, Legitimationen,*

sämtliche offizielle Briefe und andere Belege, die mil Staats-Angehörigkeit zu tun haben, oder zur Erteilung einer solchen führen können, auf der Antrag-Stelle einzuliefern; hierunter fallen auch sämtliche Kopien und Fotokopien.
Es handelt sich hierbei um sämtliche Staatsangehörigkeiten, inkl. der holländischen, also um alle europäischen und ausser-europäischen Nationalitäten.
Es wird gemäss Anordnung darauf aufmerksam gemacht, dass gegen Jeden, der solche Papiere nicht sofort einliefert, Schutzhaft-Befehl erlassen wird.
Lager Westerbork, 25-11-43 DB II-*Verwaltung Antragstelle*.

Totdusverre heeft iedereen in dit kamp alle documenten, die hij meebracht, mogen behouden. Wie weigerachtig blijkt en de gevraagde documenten niet inlevert, wordt bedreigd met Schutzhaft, wat neerkomt op concentratiekamp. Wat erachter steekt, is niet bekend, maar men vermoedt dat de maatregel eenvoudig de bedoeling heeft, de Joden hun identificatiebewijzen te ontfutselen en te volstaan met de Lagerkaart, waarop slechts naam en geboortedatum voorkomen en geen nationaliteit. Is het de bedoeling de Joden hier feitelijk reeds statenloos te maken, in afwachting van hun expeditie naar het Oosten? De Joden gevoelen er natuurlijk niets voor, hun passen of andere identificatiebewijzen uit handen te geven en zich aldus met huid en haar over te leveren aan hun onderdrukkers. Bevel, dat kinderen onder de twaalf jaar 's avonds om acht uur in bed moeten liggen. Zij bleven totdusver tot tien uur op en maakten al spelende vaak een oorverdovend lawaai. Twee bloemkooltjes en wat tomaten gekocht van de groentehandelaar, die wekelijks het kamp bezoekt voor het afleveren van een grote partij groente aan de centrale keuken. Van deze gelegenheid maken voornamelijk alte Kamp-Insassen gebruik om zich bij de handelaar feitelijk clandestien van groenten en vruchten te voorzien; in zwermen soms belegeren zij zijn vrachtwagen. Moeders met kinderen komen vaak smeken om wat groenten, of tomaten, of wat vruchten, een vrouw soms voor een zieke man, een man soms voor zijn zieke vrouw, vaak tevergeefs. De groenten, zoals prei, bieten, peterselie, evenals de vruchten, blijven gereserveerd voor dieetpatienten, maar het administratief personeel van het ziekenhuis gebruikt handig de gelegenheid om mee te delen. Dit personeel heeft het, evenals de oude Kamp-Insassen, het keukenpersoneel en zij, die er mee verwant of goed bevriend zijn, goed.

Zaterdag 27 november

Tien vliegers zijn gisteren per parachute op de Drentse heide rondom Westerbork neergekomen, allen Amerikanen. Zij zijn het kamp Westerbork binnengebracht. Een bleek er ernstig gewond,

zodat hij zich aan een amputatie van de arm moest onderwerpen. De arm was op drie plaatsen gebroken. De bemanning van het vliegtuig had besloten te landen om het leven van hun gewonde kameraad te redden. Een tweede was bereid < zich > aan een bloedtransfusie te onderwerpen ten behoeve van de gewonde. Alle Amerikanen hadden koperen plaatjes op de borst, waarop was aangetekend tot welke bloedgroep ze behoren. Ze waren gekleed in electrisch verwarmde overalls. De tien ongedeerde jonge Amerikanen zijn voor internering naar elders overgebracht. De twee anderen zijn opgenomen in een der kamers van de Lagerkommandantur. Het kamp leeft met de gewonden mee en weeft allerlei romantische fantasieën om hen heen. Terwijl aan het front mensen als vliegen vallen en steden worden platgebombardeerd, bestaat voor het kamp voor het ogenblik slechts de gewonde jonge Amerikaan, de held van de dag. Totnogtoe drie gecontroleerde post- of briefpakketjes uit Amsterdam ontvangen, bescheiden geopend, voorzoveel na te gaan niets vermist. Uit een pakket van een bewoner van barak 71 twintig repen chocolade gelicht. Het gaat tegen Kerstmis, de SS wil feestvieren, met delicatessen, conserven, chocolade, sigaretten. De mens leeft maar één keer: als de oorlog voorbij is, is het uit! Als men de vrijheid heeft te plunderen, moet men dat < niet > verzuimen, vooral niet tegen Kerstmis. Een transport van veertien man uit het concentratiekamp van Amersfoort aangekomen, slechts in pyama en zonder kousen, sterk ondervoed. Zij hebben vijf tot zes maanden in Amersfoort gezeten. Volgens hun verklaringen verblijven er nog een aantal Joden, die op het ogenblik onvervoerbaar zijn. Vijf zijn er in hun tijd ‘overleden’. Uit de gevangenis te Scheveningen en uit Den Haag in totaal een man of zestig aangekomen. Het huwelijkskamertje is afgeschaft: toen twee dagen geleden een jong paar, dat juist in het huwelijk was getreden, daarop aanspraak wilde maken, werd het afgewezen. De barakken of anders een plek achter de barakken in het duister van de avond is goed genoeg voor de wittebroodstijd van Joden. Trouwens een verouderd instituut sedert Duitse officieren en soldaten er ‘Kriegsbräute’ op nahouden, die het instituut van het huwelijk niet kennen en voor wie er dus geen wittebroodstijd bestaat. Er zijn nog altijd alte Kamp-Insassen, die kleine huisjes bewonen en jonggetrouwde paren tegemoetkomen. Maar het gaat met grote grofheid gepaard. Officieel bekend gemaakt, dat zich duizend Joden voor de lijst Weinreb kunnen aanmelden voor transport naar Portugal of Marokko. Plaatsing op de voorlopige lijst betekent geen Sperre. Eerst later wordt de definitieve lijst samengesteld. Inleggeld honderd gulden per persoon. Weinreb heeft de bijnaam gekregen van: het geluk hangt als een druiventros. Vanmorgen geen kachel aan, als straf, omdat zich gisteren en eergisteren geen vrijwilligers voor het turfhalen hadden gemeld.

Zondag 28 november

De gehele dag een loodgrauwe lucht, waaruit een treiterende regen gutste. Het kamp één stuk modder, zwart, zwart en nog eens zwart. De mensen als klitten in de barakken, hun vrije dag. De vrouwen bij de mannen, de mannen bij de vrouwen in de loges tussen de bedden opeengedrongen, arm tegen arm, of rondom het kacheltje, hongerig naar wat warmte op deze koude vloer, waaruit de kilte in de benen trekt. Ruzie rondom mijn kacheltje tussen de Turkse kolonie en de Hollandse Joden. De Turken monopoliseren het kacheltje, bezetten het reeds om acht uur 's morgens en zitten er om tien uur 's avonds nog. Elke dag zaten de Hollanders te scheelogen en te mopperen, zonder het ze ronduit te zeggen, de zaalleiders mopperden elke dag op die ‘verdammten Türken’ zonder hun ronduit te zeggen dat ze wat ruimte dienden te laten voor de Hollanders. In de wandeling heten ze: de Dardanellen, waar niemand doorheen komt; deze zijn hermetisch gesloten. Vandaag is het tot een uitbarsting gekomen. Bijna alle uitbarstingen komen bij en over het kacheltje. Een Hollands jongetje, die door de regen geklost had, wilde zijn voeten drogen en had de plaats ingenomen op de bank bij de kachel van een Turk, die was opgestaan en weggegaan. De Turk joeg bij zijn terugkomst het jongetje van de bank weg. Verzet van het jongetje: ‘Ik heb net zoveel recht als jullie om bij de kachel te zitten.’ Ziezo, de Hollanders hadden eindelijk een motief om de Turken te lijf te gaan. Een Hollandse vrouw: ‘De jongen heeft gelijk en het komt niet te pas, dat jullie hier maar de kachel bezet houden.’ Turkse repliek: ‘Vrouwen moeten naar de andere zaal.’ Het jongetje: ‘Dan toch ook zeker de Turkse vrouwen!’ Een Turk: ‘Houd je kop dicht!’ Het jongetje: ‘Ik heb geen kop!’ De vrouw: ‘Meneer de Turk, u hebt hier niets in te brengen.’ Andere Turk, met prachtige snor en sigaretje tussen de blinkende tanden: ‘Wij zorgen de hele dag dat steenkool en turf in de kachel komt; wij hebben dus het recht om hier te zitten.’ Het jongetje: ‘Maar de kachel is toch zeker voor iedereen.’ De vrouw: ‘Ja, als jullie Turken de hele dag boven op de kachel zitten is het geen wonder dat jullie ervoor zorgt, dat er steenkool en turf in komt. Nou breekt m'n klomp!’ Turk: ‘Als u veel drukte maakt, gaat de kachel uit. Dan gooi ik water op 't vuur!’ De vrouw: ‘Moet u maar doen!’ Turk: ‘Dat durf ik wel. Dat durf ik gerust.’ De vrouw: ‘Doe het dan, man!’ Turk: ‘Ik ben daarvoor moedig genoeg! Dat wel!’ De Turkse vrouwen blijven onbewogen en onbewegelijk met de armen over elkaar zitten; geen woord. De Hollandse vrouw is zo rood als een kreeft, van opwinding. De Turken hebben de slag gewonnen: de Dardanellen blijven gesloten. Groot deel van de dag en de avond in voortreffelijk gezelschap doorgebracht in de wachtkamer van het kantoor van Schlesinger: rust en warmte, van de centrale

verwarming. Het rijk alleen. Tegen de gutsende regen aangekeken, in de modder, tegen de grijs-zwarte barakken, maar dankbaar uit de druk, uit het lawaai van het menselijke apenhuis, uit de ruzies, uit de stank, uit de opeengepaktheid, uit het gedrang, het geduw, het gestuw te zijn en gesprekken te kunnen voeren, die niet in duizend stukken worden gezaagd en waarvan slechts de poging tot een gesprek in de herinnering achterblijft. 's Avonds dankbaar en voldaan naar bed, uitgerust < door > de rust; onder mij gevloek over de pestilentie van de vrije zondag met als enige toevlucht de stinkende, wasemende, snauwende en grauwende barak. De mens wordt hier egoïst: ik heb angstvallig mijn mond gehouden over mijn schuilplaats, uit vrees dat op zondag daarheen de trek gaat en het zelfgeschapen privilege dan uit is. Zo is de mens in zijn behoefte zich te onttrekken aan de drek, de viezigheid, de muil van de massa, de kolder van de massa.

Dinsdag 30 november

Het gehele kamp is verkouden: iedereen hoest, kucht, niest, van jong tot oud, van groot tot klein, iedereen slikt tabletjes en poeders. De nattigheid en de vochtigheid, de tocht, die door alle eindeloos open- en dichtslaande deuren gulpt, die door de reten sluipt, de kilte die houten wanden afgeven, maakt de mensen ziek: angina, griep, verkoudheid in alle barakken bij de vleet, alles kleumt, alles snottert. De mensen zien grijs en grauw van ellende. Zij vragen elkaar: wanneer komt eindelijk een einde aan deze ellende? Zij klagen: wij houden het niet meer uit! De kindertjes lopen met dikke snotneuzen en fletse oogjes. Vrouwen martelen zich af in de verdeling van hun tijd tussen haar werk, in het metaal-, textiel- of ander bedrijf, het bekokstoven van haar armelijke huishoudentje, en het nalopen van hun zieke man en kinderen. In de ziekenbarakken is het een va-et-vient van patienten. In de woonbarakken liggen haast bed aan bed lichte zieken. Langs de wegen een va-et-vient van OD-ers met draagbaren met zieke patienten. Het lijkt wel een ziekenkamp, waar de gezonden slechts aanwezig zijn om hun zieke familieleden te bezoeken. Weinreb is favoriet: het stroomt aanvragen voor zijn lijst, de grote hoop wil naar Portugal, desnoods naar Marokko, desnoods naar Brazilië, als men maar verlost is van de druk van het regiem, van de onzekerheid der transporten. Bezonnenen vragen zich af: welke rol speelt die Weinreb eigenlijk, wat is zijn lijst waard? Men vindt het verdacht, dat hij, als Jood, van de Duitse autoriteiten een opdracht heeft om tienduizend Joden in Europa bijeen te trommelen als materiaal voor ruil tegen Duitsers in Zuid-Amerika en dat hij zonder ster - maar toch nog altijd met een J op zijn persoonsbewijs - door West-Europa reist om zijn opdracht uit te voeren. Kan dat wel koscher zijn? Kan men daarin vertrouwen hebben? Heeft Brazilië principieel al

toegestemd in de Austausch? Heeft Portugal al toegestemd in een verblijf van Joden? Spanje (voor Casablanca)? Als men zich op de lijst laat zetten en ze 'platzt'? Wat dan? Gaat men dan op transport naar Polen? Een geloop, een gedraaf, iedereen interpelleert iedereen, en niemand weet. Ook Weinreb zelf niet. Hij zegt: 'Het is in ieder geval een goede Sperre zolang de lijst duurt. Men moet alleen voorzichtig zijn, dat men een andere goede Sperre, die men heeft, niet verliest, indien en wanneer mijn lijst niet doorgaat.' Hij is er dus blijkbaar zelf niet van overtuigd, dat het plan niet op fantasie berust. De bezonnenen kijken voorlopig de kat uit de boom. Weinreb houdt vandaag en morgen zitting. Hij is een verschrikkelijk bescheiden kerel, geheel en al de linkse geleerde, naief. Vanavond tegen half tien is hij van een samenkomst met de Obersturmführer teruggekomen zonder dat hij avondeten had gehad: het uitzoeken van voor de Austausch in aanmerking komende Joden liet dat niet toe. Joden hebben wat aardappels voor hem gebakken en wat brood voor hem bereid. Hij slaapt in barak 71. Schaakcompetitie in barak 69.

Woensdag 1 december

De Obersturmführer is verontwaardigd: onvoorzichtigen hebben gecolporteerd, dat de SS bij het visiteren van de pakketjes, deze plundert. Gisteravond heeft hij in de barakken laten bekendmaken, dat hij zich tot in het diepst van zijn gemoed beledigd voelt en dat, tenzij de geruchten verstommen, hij de kwaadsprekers zal laten opschommelen en ze zal straffen: straftransport. Straf is mijn hand! Uit de pakketjes worden slechts die goederen verwijderd, die een andere bestemming hebben dan de voeding van de ontvanger. De commandant liet weten, dat als uit de pakketjes gewone artikelen verdwijnen, dit geschiedt op weg van het postkantoor naar de barakken. Indien dit niet ophoudt, zullen de pakketjes niet meer 's avonds worden gedistribueerd, maar alleen nog overdag. Order van de Obersturmführer, die de kampingezetenen de plicht oplegt te baden, d.w.z. regelmatig van de gelegenheid tot douchen gebruik te maken. De Ostu kan bevelen wat hij wil: wie niet baden wil, doet het eenvoudig niet; controle op het baden bestaat niet. Hij heeft verzuimd te bepalen, om de hoeveel tijd gebaad moet worden: als ieder kampingezetene dagelijks zou willen baden, of om de andere dag, of twee keer per week, zou de badcapaciteit aanzienlijk te kort schieten. Het is voor vele kampingezetenen niet zo gemakkelijk aan een badkaartje te komen: de vrienden worden bevoordeeld. Decreten blijven vaak papier. Het decreet, volgens hetwelk een ieder verplicht is zich met ontbloot bovenlijf te wassen, bewijst het: nu het wat kouder wordt, zijn het nog de enkelingen, de liefhebbers van water, de zindelijken, die dat doen; de rest wast slechts het aangezicht en het hoofd.

Een harde slag heeft ons getroffen: de commandant heeft bepaald, dat vrijstaande mannen en vrouwen met ingang van 15 december nog slechts een keer in de zes weken een pakket levensmiddelen van niet meer dan twee kg. mogen ontvangen, gezinnen met niet meer dan twee kinderen een pakket per vier weken, gezinnen met meer dan twee kinderen een pakket in de veertien dagen, en dan alleen nog slechts van Joodse familieleden of van gemengd-gehuwde familieleden. De levenmiddelenbesnoeiing geschiedt op last van Berlijn: in een Duitse courant was er de aandacht op gevestigd dat de Joden in Westerbork veel beter leefden dan de Duitse bevolking. Een vertegenwoordiger van de partij had het zelf geconstateerd. Daar is veel van waar, al lijden velen hier ook grote armoede. Grote teleurstelling en verontwaardiging, maar niets aan te doen. Velen hebben clandestiene brieven het kamp uitgestuurd om hun familieleden en vrienden aan te sporen om vóór 15 december nog zoveel pakketten van twee kg te zenden als mogelijk is. Kampingezetenen kopen clandestien zoveel boter op als hun geldmiddelen toelaten.

De boter kost f 32,50 het pond. Tabak wordt schaars: in de pakketten komt weinig tabak voor, clandestien komt hier nog slechts weinig aan. Bezitters van tabak worden als rijkaards, als ‘plutocraten’ beschouwd. De barakkenleiders roken nog dapper door: die hebben geheime bronnen. Ontving gisteren zelf een pakketje met sigaretten en een brief erbij; aan de censuur ontsnapt. Onderhoud gehad met mr. Proosdij, die uit Den Haag was gekomen in verband met de arisering van een aantal Joden. Vriendschappelijk gesprek. Hij raadde mij aan, mij tot mr. Kotting in Amsterdam te wenden ten behoeve van arisering. Onmiddellijk clandestiene brief geschreven om de kansen te onderzoeken. Verscheidene Joden hebben reeds geariseerd het kamp verlaten. Ik heb mijzelf er eens op aangekeken: zo krom is mijn neus niet, ik heb dunne lippen, mijn naam kan gemakkelijk voor die van een Ariër doorgaan. Waarom zou ik het niet proberen, als ik dit oord van drek kan verlaten en weer als een vrij man kan rondgaan. Betrekkelijk dan. Het is toch geen schande, voor Ariër door te gaan, ook al is het niet plezierig een gift uit handen van de verdrukker aan te nemen. De hoofdzaak is: uit zijn klauwen te komen. Een nieuw baantje gekregen: foliën sorteren. Overgeplaatst van het bonenlezen naar het foliënplukken. Of dat een promotie is, weet ik niet. Daarin verdiep ik mij ook niet. In werkelijkheid heb ik geen bonen gelezen; daarvan werd ik van hogerhand vrijgesteld om mij te kunnen wijden aan mijn ‘bizondere missie’ en aan het schrijven van mijn dagboek. Mijn ‘bizondere missie’ is een beetje in het zand blijven steken, omdat eigenlijk niemand precies weet wat er kan of moet worden gedaan op het moment waarop de oorlog eindigt. Het ziet er nu wel naar uit, dat ik foliën zal moeten plukken: het afscheiden

van zilverpapier van condensators van gestolen radio-apparaten van Philips. Zes uur per dag arbeid. Ik ben begonnen met twee dagen ‘dienstfrei’ wegens ‘pijnlijke reactie’ op inenting tegen typhus in mijn arm. Een meevallertje: prachtig wandelweer; het heeft vannacht stevig gevroren, rijp bedekt de jonge dennetjes en het prikkeldraad, waarvan de stekels op knoppen lijken. Fijn, ijl winterlandschap. Het prikkeldraad is als een stelsel van ruwe koorden, om het kamp gespannen. Een milder regiem dan dat van verroest ijzerdraad, waaruit overal scherpe stekels pieken. De besuikerde dennetjes flonkeren in de zon. Het is gezonder met grote passen langs het prikkeldraad te gaan en tussen de dennetjes door te laveren, dan stomweg foliën te plukken in een barak, nota bene voor de Duitse Wehrmacht. Ik voel er niets voor: ik maak geen deel uit van het Duitse Rijk. Maar ik zal er maandag toch aan moeten geloven; want mijn oproepingsbriefje ligt er. Brief naar Amsterdam verzonden per koerier ten behoeve van arisering. Gisteravond transport uit Amsterdam: vierenvijftig gezonden, bijna allen ondergedokenen, en veertien krankzinnigen uit Den Dolder, negen mannen en vijf vrouwen. De krankzinnigen waren in het begin in dezelfde gevangeniscellen op de Weteringschans opgesloten als de gezonden, eerst op protest van een lid van het gevangenispersoneel werden zij in afzonderlijke cellen geplaatst Zij zijn hier in het ziekenhuis opgenomen tussen de gewone zieken in. Toneel van jammer en ellende.

Donderdag 2 december

Aus der Fünten op de hazen- en patrijzenjacht gehad. OD-ers als drijvers. Fräulein Slottke - in de wandeling nu Fräulein Plotske genoemd - aangekomen. Zij heeft de houders van Palestina-Austausch-stempels, die nog een tweede stempel bezitten, opgeroepen om hen voor de keuze te stellen van een der beide stempels. De grote meerderheid heeft Palestina gekozen. Oproep aan optanten voor de Weinreblijst om zich vrijdag en zaterdag a.s. te laten inschrijven; anders komen zij voor een gesloten deur.

Vrijdag 3 december

De rantsoenering van de pakketjes tot twee kg per keer heeft geleid tot het gezegde: liever twee kg per maand dan twee miljoen kg per nacht. Dit slaat op de bombardementen, die Berlijn de paar laatste nachten te verduren heeft gehad. Schlesinger gesproken over de lijst-Weinreb. Volgens zijn mening kan men er niets bij verliezen, wanneer men daarop gaat staan. Rekken is het enige wat men hier doen moet, en de lijst-Weinreb is daartoe een goede nieuwe gelegenheid. Ik heb besloten mij aan te melden. Als ze doorgaat en ik krijg de kans uit het kamp weg te komen heb ik allerlei kansen, die ik later nog kan bekijken. De eerste antwoorden op de officiële kampbrieven

zijn binnengekomen, na verloop van een dag of twaalf, veertien. Twee mannen klaagden elkaar vanmorgen bij het kacheltje hun nood over broodgebrek. Toen ik hun toeriep dat ik waarschijnlijk nog wel wat brood voor hen had, enterden zij mijn bed als piraten een roofschip. Zij hielden zich aanbevolen voor een volgende keer.

Zondag 5 december

In alle barakken in het kamp opgewekt Sinterklaas gevierd. Vond vanmorgen aan het hoofdeinde van mijn bed een pakje met een dikke M van amandelpers met chocoladestrooisel, vergezeld van rijmpjes en een tedere brief van mijn beste vriendin. Aandoenlijk van tederheid. In barak 85 (de Barnevelders), barak 73 (de gedoopten) en 67 (de gestraften) is Sinterklaas het best en drukst gevierd. In 85 deelde Sinterklaas mee, dat de reis dit jaar zeer zwaar was geweest, dat het moeilijk was geweest door de schoorsteen te komen en hij zei te vrezen, dat het nog moeilijker was eruit te komen. In 67 waren twee Zwarte Pieten. Sinterklaas stelde bij zijn rondgang langs de volwassenen de vraag: ‘Waarom ben je niet ondergedoken?’ (Het is er vol met ondergedokenen.) Geen kind, of het heeft een cadeautje gekregen. Kleinigheidjes, zelfgeprutste dingetjes vaak. Maar 't was Sinterklaas, de oude Sinterklaas. In mijn barak is een appel gestolen uit een schoentje, dat een kereltje voor de Sint had klaargezet, van een ander kind een sjaaltje met geborduurde dierenfiguurtjes.

Dinsdag 7 december

Vandaag dertien maanden in het kamp. Gisteren voor het eerst foliën geplukt in barak 57: zilverpapier, hydraulisch geperst op in parafine gedrenkt papier. Een vet baantje. in die zin dat de handen smoorvet worden van de parafine. Tachtig mannen aan de ene kant, meer dan honderd vrouwen aan de andere kant. Inlevering van Lagerkaarten als waarborg tegen uitknijpen. Zes uur arbeid, van een tot zeven. Typische gevangenisarbeid. Veel gepraat ondertussen, over de oorlog, het Zionisme, Rusland, het Jodendom. Tegen zes uur algemene arbeidsmoeheid; groepvorming om de kachel, die op apegapen ligt. Opzichters knijpen twee oogjes dicht. Middaggebed van de godsdienstige Joden in een hoek van de barak. Vandaag benoemd tot opzichter bij het foliën-sorteren. Ik heb de verantwoordelijkheid voor de benoeming gelaten aan de leider van het bedrijf: ik gevoel mij voor deze functie niet capabel, heb geen koeliedrijvers-aanleg. De chef stelde mij gerust: het is slechts een overgangsfunctie; hij heeft iets beters voor mij in petto, in overeenstemming met mijn capaciteiten. Ik voel mij geweldig gevleid. Wacht maar af. Eerste dag van mijn opzichtersfunctie verlopen in discussies aan verscheidene tafels over Rusland; ik heb de renommé van Rusland-kenner; bijna alle Joden hebben destijds mijn artikelen

over Rusland in het Algemeen Handelsblad gelezen. Zonder deze discussies zou ik mij stierlijk verveeld hebben. Postwissels van ongeveer tachtig kampingezetenen verbeurd verklaard. Op slinkse wijze. Zij werden naar de Lagerkommandantur opgeroepen, waar zij stuk voor stuk een kwitantie moesten tekenen, de ontvangst van het postwisselbedrag bevestigend. Eerst daarna werd hun meegedeeld, dat het bedrag ten gunste van Lippmann, Rosenthal & Co was verbeurd verklaard. Zo zijn onze manieren. Er waren bedragen bij van tachtig en honderd gulden. Praktisch is dus weer het in bezit hebben van geld in het kamp verboden: de blauwe Z is in dit opzicht waardeloos geworden. Destijds was bepaald dat de houders van een blauwe Z tweehonderdvijftig gulden in hun bezit mochten hebben. De maatregel houdt klaarblijkelijk verband met het rantsoeneren van de levensmiddelenpakketten en heeft ten doel de zwarte handel in het kamp tegen te gaan. Tien kampingezetenen, alte Kamp-Insassen, gearresteerd en naar de gevangenis gestuurd wegens het beoefenen van de zwarte handel: leden van de melkploeg, die met de melk van buiten het kamp clandestien boter, vlees, kippen en tabak in het kamp binnenvoerden. Dat ging al vele, vele maanden zo. Op een uitzondering na het bedieningspersoneel van het Heidelager ten getale van vierentwintig man, mannen en vrouwen, ontslagen wegens te goede verstandhouding met de marechaussées, die verboden vriendendiensten aan de Joden bewezen. Een transport van zestig Joden uit Scheveningen aangekomen, merendeels ondergedokenen. Prikkeldraad versierd met geschilderde borden, waarop staat

> Gefahrenzone
> Es wird ohne Anruf geschossen
> Gevaarlijk terrein
> Er wordt zonder waarschuwing geschoten

Woensdag 8 december

Drukke voorbereiding voor het Kerstfeest in barak 73: Kerstkransen worden opgehangen, een koortje studeert Kerstliederen in. De vorstperiode is weer voorbij; Westerbork is weer een modderpoel. Het ontslag, verleend aan het personeel van het Heidelager had als oorzaak, dat een marechaussée een pakje voor een Joods meisje van buiten had meegebracht. Het meisje werd met opsluiting in de gevangenis bedreigd en heeft, na aanvankelijke weigering, de marechaussée aangewezen, die de gunst bewezen had. De angst zit er weer in. Als nieuw personeel van het Heidelager zijn alte Kamp-Insassen aangewezen, oudjes, in plaats van de betrekkelijk jonge mannen en vrouwen, die ontslagen zijn. De vrouwen van het ontslagen personeel zijn bij wijze van straf in de aardappelkeuken geplaatst. De vrouw van een vriend van mij heeft toevallig ontdekt, dat de twee kleine kinderen van haar zuster

in het Weeshuis vertoeven. De kinderen waren ‘ondergedoken’. De ouders zijn nog steeds ‘onder’. De kinderen vertoefden reeds vier weken in het Weeshuis. Zij hadden, geïnstrueerd door hun ouders blijkbaar, geweigerd hun namen te zeggen. Toen zij door hun tante werden aangesproken en deze hun vroeg hun naam te noemen, noemden zij hun voornaam; hun achternaam waren zij vergeten. Door een toeval waren zij nog niet naar het Oosten doorgezonden. Debat over Palestina in het huisje van Korman. Afgesproken dat ik woensdag a.s. een voordracht houd over dit onderwerp.

Donderdag 9 december

Huiszoeking in de kleine barakken, bij de alte Kamp-Insassen, die betrapt werden op het smokkelen van goederen in het kamp. Bij een hunner werd een groot bedrag aan Amerikaanse dollars gevonden. Een der barakkenleiders, die zijn medelijden uitte over diens arrestatie, verzuchtte: ‘Leider; insbesondere weil er einer derjenigen war, von denen ich noch 'was kriegen konnte.’ Op zijn tafel kwamen geregeld grote lappen vlees en volle kannen melk. Dat is voorlopig uit. Transport van zestig man uit Scheveningen, in goederenwagens, grotendeels ondergedokenen. Transport van twintig man uit Rotterdam, laatste leden van de Joodse Raad. Definitief besluit van de Duitse autoriteiten, dat Westerbork werkkamp blijft. Hoe langer hoe meer Joden worden naar het metaalbedrijf overgeheveld, in het bizonder < voor > het foliën-sorteren en het uiteennemen van batterijen. Werken in ploegen: de ene van zeven tot een, de andere van een tot zeven 's avonds.

Vrijdag 10 december

Twee kampgrapjes. Naar aanleiding van de bombardementen van Berlijn: Englische Radierung von Berlin nach der Idee Hitlers. Naar aanleiding van het bombardement van Leipzig: die Leipziger Messe hat einen Bomben-Erfolg. Noch nie waren soviele Engländer auf der Leipziger Messe. De verslagen der kranten over de bombardementen worden verslonden; ze gaan van hand tot hand. Grote voldoening onder de Joden: de Duitsers voelen nu wat zij anderen hebben aangedaan. Honend worden de woorden van Hitler geciteerd: Wir werden die englische Städte ausradieren! Van Göring: Nie wird ein fremdes Flugzeug über deutsches Gebiet fliegen! Gissingen over de aard der vergelding, die Hitler tegen Engeland heeft aangekondigd. Overwegende mening, dat hier sprake is van bluf. Een minderheid vreest voor wraak op de Joden. Algemeen vreest men, dat de oorlog nog lang zal duren, te lang voor de Joden. Men beschouwt de oorlogsgebeurtenissen bijna algemeen in verband met het lot der Joden. De transporten zijn voorlopig opgeschort tot midden januari.

Men hoopt dat er in de tussentijd iets definitiefs gebeurt, dat aan de transporten een einde maakt. Tegen zes uur manifesteert zich bij het foliën-sorteren een algemene arbeidsonlust. Mannen en vrouwen lopen van de tafels weg en verzamelen zich om de kachels, of blijven aan de tafels praten. Vanmiddag algemeen gezang: Joodse liedjes, liedjes uit de Westerbork-revue. Uitgelaten stemming. Leiders en opzichters ontwapend, machteloos. In hun hart geven zij even weinig om het werk als het 'arbeidsvolk', waaronder zich professoren, advocaten en andere intellectuelen bevinden. Heb zelf in mijn dagboek zitten schrijven en een stuk gelezen in 'Les Copains' van Jules Romains; de manier om het eindelijk uit te krijgen. Verbod van de commandant, tijdens het werk bidstonden te houden.

Zaterdag 11 december

Trottel heeft mij apart geroepen: ik heb weer vier Hollanders gered, houders van de 120.000 stempel. Hij heeft mij een brief laten lezen van mr. Mendels, waarin hij verzoekt deze vier mannen, oud-advocaten, die op voorspraak van de deken der advocaten van de Duitse autoriteiten een Sperre hebben verkregen, in Westerbork te houden, zolang het gaat. Mr. Mendels heeft voor zich persoonlijk gepleit, dat hij vele malen tussen Duiters en Nederlanders met succes als arbiter is opgetreden, o.a. tijdens de vorige oorlog, toen hij zich met een regeringsopdracht in België bevond. Hij laat zich voorstaan op de beheersing van de Duitse en Franse taal. Trottel heeft Schlesinger voor de oud-advocaten geïnteresseerd. Met een knipoogje: u begrijpt, ik heb er ook belang bij ze hier te houden voor de toekomst. Ouwe slimmerik: hij is statenloos en weet niet waar hij bij het eind van de oorlog aan toe is. Wie onzer weet dat wel. Maar zo speelt hier iedereen zijn spel: de een klampt zich aan de ander vast, uit vrees, in het besef van afhankelijkheid, met hoop op de toekomst. Sterke mensen, vroegere leeuwen, zijn hier tamme, vreesachtige schapen geworden. Mannen, die vroeger uit de kracht van hun hoge maatschappelijke positie gunsten konden uitdelen, bedelen om gunsten bij personen, die hier een ogenblik de macht hebben in de kleine, op zijn kop staande, ontwrichte samenleving. Trottel is ijdel, maar diplomaat en speelt voor redder. Als een klein koninkje gaat hij door het kamp en deelt handen uit en vertelt iedereen, in het geheim, wat hij voor anderen bereikt heeft, of denkt te bereiken. En iedereen wendt zich tot hem, omdat hij een mysterieuze macht uitoefent in het bureau van Schlesinger. Algemene klacht, dat de pakketten van de censuur geplunderd terugkomen. Broden, boter, sigaretten worden vermist. Ik zelf heb niet te klagen: ik heb deze week zes pakketjes ontvangen, alle opengemaakt, maar niet geplunderd. De pakketten zien er vaak schandalig uit, slecht toegemaakt, zodat de spullen eruit rollen. De censuur plundert,

anderen plunderen mee, maar de censuur plundert het meest. Dat valt op te maken uit mededelingen, die mij bereikten van een Jood, die bij de censuur werkzaam is. Het broodgebrek wordt groter: een arts heeft gisteren aan vrienden van mij om broodkorsten verzocht voor zijn vrouw, die als verpleegster in het ziekenhuis werkt en zich ternauwernood op de been kan houden. Vandaag voor het eerst op klompen: lastig lopen, maar heerlijk droge en warme voeten. Reminiscentie aan het concentratiekamp van Amersfoort.

Zondag 12 december

Steenkoud. Ik lig nog steeds onder een open luchtkoker, waar de wind, de oostenwind, doorheen blaast. Door mijn dekens heen; maar ik slaap onder drie. Eerst heette het: het gat wordt over een paar dagen dichtgemaakt. Daarna: er is geen dekkingsmateriaal voorhanden. Gisteren: der Baurat hat es entgültig abgelehnt. Alzo: permanente ventilatie. Bij het aankleden tocht ik weg, ook bij het uitkleden. Dertig percent van de patienten der ziekenbarakken op staande voet ontslagen. Er moet plaats worden gemaakt voor de zieken in de woonbarakken, waar het wemelt van ernstige zieken. Een moeder vraagt haar achtjarige zoon: ‘Hans, wat zou je nu het liefst willen, als wij weer thuis waren en Pappie is weer terug?’ (Pappie is ondergedoken.) Hans: ‘Mams, ik zou een dag lang gaan slapen, en dan nog een dag, en dan zou ik een hele tijd geen mensen willen zien.’ Zo denken hier vele volwassenen. Een negenjarig meisje (Jordaanmeisje) komt op bezoek bij een jonge professorsvrouw in een huisje, zo'n pepernotenhuisje, zoals er hier en daar een rijtje staat, verveloos, bleek, stom, waarin men zich naar binnen moet wringen om binnen te komen. In de grote barakken spoelt men naar binnen en gutst men naar buiten, in de maalstroom. Het meisje kijkt verlegen rond. ‘Mevrouw, weet u wat ik hier zo heerlijk vind? De rust. In de barakken is het altijd zo'n lawaai. En dat er hier stoelen zijn. O, u hebt ook echte porseleinen kopjes. Heerlijk.’ De vrouw des huizes doet ons het verhaaltje en zegt: ‘Die arme schepsels van kinderen, die in de grote barakken tussen de grote mensen worden fijngewreven, geen rust kennen, geen eigen plaats hebben, verwilderen.’ ‘Ja, mevrouw’, zegt een van het gezelschap, ‘en weet u wat het ergste is? Dat al die ouders hun kinderen ordonnans laten worden en ze hier geen beroep laten leren. Ze kunnen ze toch naar de Schlosserei sturen. De meisjes naar de naaierij. Of naar een andere werkplaats, waar ze wat leren. Wat moet er van al die jongens terechtkomen? Ze hangen nu maar rond in een of andere wachtkamer en verwilderen.’ ‘De vaders vinden het chic, hun zoons hier ordonnans te laten worden, zoals voor de oorlog de nieuwe bourgeoisie haar zoons meesters-in-de-rechten.’ De vrouw des huizes: ‘De commandant wil het,

dat de jongens ordonnans worden. En als een jongen op school niet meewil, wordt hij weggestuurd om ordonnans te worden.' 'U kunt in uw huisje tenminste nog eens lezen.' 'Dat dacht u maar. Een snertromannetje gaat wel, maar een boek, dat inspanning vergt, ho maar! Ik heb het herhaaldelijk geprobeerd, maar als ik drie bladzijden gelezen had, had ik er genoeg van. En de volgende dag was ik alles weer kwijt. Het geheugen slijt hier.' 'Ja, mevrouw, dat is met velen zo. In de grote barakken zeker. En daar komt men tot niets.' 'Wat onze rust betreft, die is ook maar betrekkelijk. Naast ons woont een echtpaar, waarvan de man snurkt, door de muur heen, zodat het huisje dreunt. Doe daar maar eens wat tegen. En wat als je niet kunt opschieten met je medebewoners. Dat is een hel. Wij wonen in dit kamertje met twee families.

Bij ons gaat het gelukkig goed, maar in menig huisje is het treurig. Ik leef maar over alles heen en lach om alles wat mij niet bevalt. Anders is het geen leven.' Half tien: de medebewoners komen thuis, zodat wij weg moeten. Voor zes mensen is er geen ruimte, noch zitgelegenheid, en de medebewoners willen naar bed. In een koud kamertje, waarvan de deur moet openstaan, om wat warmte op te vangen van een aangrenzend kamertje, dat geniet van de centrale verwarming. Zo leeft men hier. Opschudding gisteravond: bij het appèl nominaal ontbreken twee jonge mannen, de eten-opschepper in de keuken en een lid van de Fliegende Kolonne. Beroerde boel. De zaalleider raakt van zijn stuk, speelt godverdomme! IJzige stilte onder de bewoners. Zullen wel zien, hoe dat uitdraait. Om half een zware stappen, de lichten gaan aan, zij steken in de slaapogen van de wakkerwordenden. De zaalleidster schreeuwt hysterisch: 'Allemaal wakker worden.' De barakleider dondert: 'Allemaal wakker worden. Ik heb een erg onaangename Meldung. Van Dam laat weten, dat hij vermoedt, dat er twee mannen zijn, die er meer van afweten. Als die zich voor morgen tien uur melden, in zijn particuliere woning, zullen zij er zonder straf afkomen. Anders gaan ze op straftransport. En verder vijfentwintig mannen van de zaal en tien leden van de Fliegende Kolonne.' Consternatie. De lichten blijven aan. De mannen gaan weer slapen. Vanmorgen een pandemonium: iedereen praat, zegt, schreeuwt zijn oordeel over het geval. Een gedruis vervult de barak; als een ondoorzichtbare nevel hangt het tussen en boven de bedden. Daar tussendoor herrie om de kachel. Schoonmaak-bevelen. Na tienen verschijnen twee OD-ers: arrestatie van een barakbewoner, vriend van een der gevluchten, overgebracht naar de gevangenis, barak 51. Gefluisterd wordt, dat de gevluchten met een trein zijn meegereden, die gistermiddag het kamp verlaten heeft. Bezoek van Joodse autoriteiten in het kamp. Bezorgde gezichten. 'Jammer, de commandant is er niet, is op reis naar Dusseldorf.

Van Dam is een hond van een kerel. 't Ziet er niet mooi uit.' Het hele kamp is in rep en roer: alle barakken weten van het geval af, als een vuurtje heeft het nieuws zich verbreid. Het is zondag; iedereen is thuis. Tegen de middag bevel van Van Dam, de waarnemend commandant: 'Aantreden op de appèlplaats van alle aanwezige mannen.' Strafexercities, met liggen en opstaan, onder bevel van Zimmern, van de OD, nogal tam. Ik heb de straf gemist: had iets voorvoeld en had bijtijds de barak verlaten, evenals verscheidene anderen; me opgesloten in de wachtkamer van Schlesinger: rust, stilte. Een paar tafels, een bank, een paar oude brandkasten zijn mijn stille metgezellen. De mannen kwamen na twee uur in de beste stemming terug van het exercitieveld: apekool! Voor vanavond is een speciaal appèl voor de bedden gelast. Men vreest voor een herhaling van de exercities, in de kou, of voor het aanwijzen van vijfentwintig man voor de strafbarak. De OD weet van niets en geeft geruststellende verklaringen. Zullen wel zien.

In verscheidene barakken wemelt het nog van vliegen en het is al half december. Een arts gaf mij de raad: doodslaan; iedere wintervlieg is twee miljoen zomervliegen. Vandaag heb ik er zeker vijftien doodgeslagen. Er komen steeds nieuwe. Vier huwelijksaankondigingen aangeslagen: meisjes negentien en twintig, de mannen tegen de dertig, een jongen van negentien, een meisje van achttien. Westerbork-huwelijken, voor Zelle, Sperr-huwelijken. Vanavond gemaaltijd in de wachtkamer van Schlesinger, boterhammetjes uit het vuistje: rust, stilte. De stilte is hoorbaar, zij zoemt als muziek in de oren, als het geruis van een zachte gasvlam. Het lawaai in de barak komt < mij > voor als het gedonder van een trein in een tunnel. Buiten stilte: geen voetstap, geen windje, geen zuchtje, geen geritsel. Ik ben tenslotte midden op de hei, de kale, naakte heide. Klein transport uit Den Bosch, ondergedokenen, S-gevallen. Een aantal hunner had tot vijf maanden in < de > gevangenis gezeten. Zij roemen de behandeling in de gevangenis: goed eten, waarvan zij zo dik werden als een ton. Elk hunner kreeg een wollen borstrok mee bij het vertrek. In de S-barak heerst gebrek aan dekens.

Maandag 13 december

Het is gisteravond op een herhaling van de strafexercitie uitgedraaid. Tegen tien uur kwam Zimmern het met vier OD-ers, alte Kamp-Insassen, in lange donkerblauwe capes met nagebootste politiepetten, aanzeggen: buiten aantreden. Marcheren op vriesgrond bij egaal bewolkte lucht met het licht van de maan er doorheen, terzijde van barak 71, onder leiding van Zimmern en onder toezicht van Van Dam, omringd door zijn OD-ers, stille figuranten. Zimmern had met pink op de naad van de broek en met ontbloot < hoofd > vooraf gemeld: 'hunderteinundsiebzig Mann von Barak 71 angetreten.'

Van Dam had gelast dat de mannen van boven de zestig en zij, die nachtdienst hadden, voor het front moesten komen, en hen naar huis gestuurd. Een daad van gratie! Tegenover Joden! ‘Gleichschritt, marsch!’ ‘Links schwenken!’ Op deze twee commando's een vrolijke mars van fantastisch geklede mannen in het schemerdonker, zonder reliëf, zonder gedonder, zonder schelden, zonder liggen en opstaan. Hoe is het mogelijk. Om precies half elf naar huis met het dreigement van Van Dam, kinderstemmetje: ‘Zolang zich niemand gemeld heeft om nadere bijzonderheden over de gevluchten te geven, gaat dit elke avond door.’ Niemand was onder de indruk van dit tamme dreigement; integendeel, men vindt het, voorlopig tenminste, prachtig, zo'n wandeling voor het naar bed gaan. Men had het gevoel, dat Van Dam wat te ver was gegaan met zijn dreigement, vijfentwintig man uit de barak naar de strafbarak te zenden, zonder dat hij daartoe de bevoegdheid bezit, en dat hij nu zijn figuur wilde redden door het gelasten van strafexercities. Maar van een half uur en zo tam! Het was belachelijk, op het stompzinnige af. Intussen heeft gistermiddag een lid van het barakbestuur zich bij Van Dam aangemeld met de verklaring, dat een van de twee ontvluchten bij hem honderd gulden te leen was komen vragen, maar zonder dat laatstgenoemde wist waarvoor. Stom: wie wat zegt, heeft wat te verantwoorden. Resultaat: het lid van het barakbestuur ging de nor in om de plaats van de vriend van de ontvluchte in te nemen. Zo zijn onze heren: belofte van straffeloosheid; maar als zij hun woord gestand moeten doen: woordbreuk. Of de gearresteerde gestraft wordt, zal nog moeten blijken; het blijft toch een vuiligheidje, hem na zijn aanmelding gevangen te zetten.

Dinsdag 14 december

Gisteravond werd weer een half uur strafgeëxerceerd. Tijdens het appèl weer sommatie van de waarnemend commandant: ‘Wie kan iets meedelen omtrent die zwei Leute, die getürmt sind?’ IJzig zwijgen in de drie rijen mannen in de vrije natuur. Een speld had men kunnen horen vallen. Verlegen staat de waarnemend commandant met zijn OD-ers in deze stilte. Haast geïntimideerd. ‘Dann machen wir weiter totdat een zich aanmeldt. En anders gaat de hele barak op transport!’ Een stem als van een flakkerende kaars: zwak, bloedeloos. Behoort ook tot het manlijke, krijgshaftige germanendom. Ouden eruit en naar huis! ‘In Gleichschritt, marsch!’ ‘Links schwenkt!’ ‘Gerade-aus!’ Onder gegrinnik, dat in de dreun van de stap verdrinkt en dat door de duisternis wordt gemaskeerd, maken wij onze carré's. Kinderkamergymnastiek. ‘Verdomme, is dat marcheren? Dan gaat het aan het Oostfront anders toe!’ ‘Dat zijn die Turken, Herr Untersturmführer’, liegt de barakleider ter verontschuldiging. ‘Die sein dat marschieren

niet gewöhnt.' 'Halt! In Gleichschritt - marsch! Laufschritt!' Het partijtje begint te hobbelen en te hossen. Ik speel krijgertje met mijn voorman. 'Tikkie!' 'Halt. Links-um!' De waarnemend commandant laat zijn zaklantaarn op de gezichten van zijn Joden spelen. Hij blijft voor een jong kereltje staan. 'Hoe oud ben jij?' 'Zeventien.' 'Vooruit, weg, naar bed, gauw!' Wat een hart van goud! Aandoenlijke sentimentaliteit. De jongen stamelt verbouwereerd: 'Goeienavond, mijnheer' en smeert hem als een haas. 'Rechts-um. In Gleichschritt-marsch! Laufschritt.' Een half carré'tje Laufschritt is voldoende. Prachtige lichaamsoefening voor het naar bed gaan. Ideaal weer. 'Halt! Links-um. Aansluiten! Halve meter Tzwisenraum!' De Jordaner komt door het Duits heen. 'Handen omhoog! Diepe kniebuiging! Wer nicht mitmacht, wird direkt erschossen!' 'Kniebuiging! Hoch! Kniebuiging! Hoch!' Dat gaat zo een kleine tien rondjes door. De mannen lijken in de schemer met hun halfgebogen armen boven het hoofd, of tot op de schouders teruggetrokken handen, met hun naar achteren gestoken popo's konijntjes, kangeroe's, die klaar staan hun sprong te nemen. Fantastisch al die konijntjes en kangeroe's op een rijtje in de hei. 'Naar links aansluiten.' De knaagdieren worden weer mannetjes, met hoeden op en jassen aan. Half elf: het strafhalfuurtje is om! Weg naar huis terug: 'Zurückgetreten in die Baracke!' Luidruchtig, vrolijk verdwijnt het partijtje door het verlichte gat, dat toegang geeft tot het nacht-asyl, zonder appèl. Pijp, sigaretje, onder een kletspartijtje na. 'Als dat nou alles is', zegt er een, 'dan gun ik het de jongens van harte dat ze de benen genomen hebben. Of, hoe zei-ie weer! Getürmt! Hij kan anders best zijn moerstaal spreken. Zullen we 'm later nog wel leren!' Twee Nederlandse Joden zijn ontzet uit hun post van beambten bij de postadministratie in de barak. Twee Duitsers in hun plaats benoemd. De Hollanders zijn aangewezen voor het foliënplukken. Zij waren uitstekende postbeambten, ijverig, hulpvaardig, eerlijk. Volkomen duister waarom Duitsers in hun plaats benoemd zijn. Vermoedelijk vitamine R. Zacht standje gehad in mijn betrekking. De controleur, een jonge Duitser met harde staal-blauwe ogen met een jockeypet op krullend blond haar, vraagt: 'Hoe wordt hier gewerkt?' 'Goed.' 'Zijn de mensen gewillig?' 'Zeer gewillig.' 'De vorige week was de productie erg laag. Ik ben de controleur en dat komt op mijn hoofd neer.' 'Zo!' 'U moet ervoor zorgen, dat de mensen hier werken. De productie moet op peil blijven. U is daarvoor verantwoordelijk. Als het niet gaat, verliest u uw baantje.' Ik kijk spottend in zijn koude ogen en zeg: 'Zo!' De controleur verdwijnt met het air: dat heb ik hem duidelijk gezegd. De vrouwen en mannen zingen dat het een lust is. Geen Palestina-dag vandaag; de twee fanatieke Zionisten van de vorige week zijn verdwenen; een ander baantje. Vandaag nationale Nederland-dag: achter elkaar volgen, geestdriftig:

'Waar de blanke top der duinen!' 'Breng mij naar Amsterdam terug!' 'En breng mij terug naar die oû Transvaal, daar waar mijn Sarie woont!' 'Ik hou van Holland, mijn mooie Holland!' 'Luid nu o klokje luid voort!' 'Bergen-op-Zoom, houd u vroom!' 'Piet Hein, Piet Hein, Piet Hein zijn naam is klein!' 'Ferme jongens, stoere knapen!' De mannen trachten het krachtige nationale bewustzijn van de vrouwen te breken: 'Waar de meisjes zijn, waar de meisjes zijn'; zij krijgen geen kans. Een paar vrouwen trachten door te breken met: 'Houd 'r de moed maar in; Houd 'r de moed maar in!' Zij krijgen geen kans. Nationaal is troef: de harten hangen onwrikbaar aan Nederland. De produktie mag lijden, maar de harten zijn warm, gloeiend. De zanglust luwt; het gaat tegen het eind van de morgen. Van zeven tot een is lang! In een koude barak. De speelsheid, de kunstzin krijgt de overhand: mannen zitten uit proppen zilverpapier mannetjes-op-sokkels, grote sigaren te boetseren, vrouwen de letters van haar naam, een beugeltje voor een handtas, mandjes, spoortreintjes, bloemvaasjes, kruiwagens, spreuken. Het zilverplukken is een monotone bezigheid; goed voor imbecielen. Snauw ze maar eens af en zeg ze maar eens, dat dát niet gaat, dat de produktie op peil moet blijven. Terwijl je jezelf verkneukelt in deze gezellige sabotage. Wij begrijpen elkaar veel te goed, zonder woorden, met een knipoogje. Verjaardagsvisite in barak 84, de ouden van dagen. Als verjaardagscadeau meegebracht een takje zelfgeplukte katjes van een boom in het kamp. Anderen hadden als cadeau meegebracht: een paar veters, een potje niven, een nagelborsteltje, een pakje WC-papier, stukjes chocolade of suikerwerk. Getracteerd op een stukje appeltaart.

Woensdag 15 december

Gisteravond laatste strafexercitie. De hoge mieters waren zelf niet komen opdagen en hadden het verder maar overgelaten aan Pisk, het houtskoolachtige opperhoofd van de OD van Walt Disney met een paar van zijn helpers. Gemmeker, de Obersturmführer, is terug; blijkbaar moet hij van de drukte van Van Dam niets hebben. Hij mag Van Dam trouwens niet; dat is algemeen bekend. Pisk deed, of hij ons lot in de hand had: 'Als die Herrschaften gut marschieren, ist es höchstwahrscheinlich das letzte Mal.' We hadden zijn grootdoenerij direkt door: wat een macht, wat een macht. Gesnuif ging door de gelederen. Wij hebben nog geen enkele avond zo rebels gemarcheerd; als uitgelaten kwajongens liepen wij te hobbelen en te hossen, wel in de maat, maar toch te hobbelen. De bevelvoerende OD-commandant had een aardig nieuwigheidje. 'Das Auge - links! Die Augen - gerade-aus!' In het pikkedonker! Om te stikken van het lachen. Verder de gewone carré'rjes met een paar eindjes looppas over een modderige bodem, die sedert gisteren ontdooid is. Half elf slot

met een paar woorden van de roverhoofdman Pisk: ‘Meine Herrschaften, heute abend war es das letze Mal.’ Onder geneurie van: ‘Wij gaan nog niet naar huis, nog lang niet, nog lang niet,’ naar de barak terug. Opgewacht door een barakleider, bezig sigaretten in te zamelen voor de man, die in de gevangenis is opgesloten en ervan wordt verdacht, van de ontvluchting af te weten. Medelijdende zielen tasten in hun zak, maar communis opinio < is > dat hij de gevangenis heeft verdiend: ‘Had hij maar niet < zo > stom moeten zijn, zijn bek open te doen.’ Plotseling een relletje, een arts brult: ‘Het is een schandaal, sigaretten in te zamelen. Op die manier draaien we ons toch nog de strop am de hals.’ ‘Ik doe wat ik wil!’ ‘Ik verbied het u. U geeft de sigaretten terug!’ ‘Ik geef niets terug!’ ‘Ik stel u verantwoordelijk < voor > wat er met de barak gebeurt.’ Volkomen stilzwijgen bij de omstanders, die in deze delicate zaak blijkbaar geen oordeel hebben. Het relletje luwt: de barakleider verliest de moed, voor zijn vriend verder te bedelen. Hij geeft de sigaretten aan de gevers terug. Als overwinnaars, die pas een grote aanval hebben afgeslagen, klauteren wij op onze nesten. Alle bewoners van mijn barak 71 op kleerluis onderzocht in het Quarantainestation. Als eendjes achter elkaar. Buiten, in de gang, het bovenlijf ontkleden. Binnen onderzoek van hoofdhaar met de loupe; van het hemd, van de schaamharen. Negatief resultaat; alles in orde. Verbazingwekkend voor een barak, waar de mannen dichtopeengepakt, met hun vodden dicht om zich heen, zonder behoorlijke schoonmaak, verblijven. Opening schaakcompetitie. Dertig deelnemers. Voordracht gehouden over Palestina in het huis van Korman.

Donderdag 16 decemder

Reeds drie dagen een half uur te laat gekomen bij het foliën-plukken. Het lukt mij niet, om kwart over zes uit mijn nest te kruipen; oververmoeid. Krijg geen standje; de zaalchef is een fatsoenlijk man, die rekening houdt met het feit dat ik ‘hooggeplaatst’ ben: opzichter. Het zilverpapier hindert me: in slierten langs de tafels, kruipend als slangen, blikkert het me onder het kunstlicht tegen, steekt het in mijn ogen, die moeten knipperen. Een vrouw is benoemd tot plaatsvervangend leider: een uit gegoede kringen; zij draagt een prachtig wollen wambuis met bijpassende broek, op klompen, een kleurige halsdoek. Zij heeft de broek aan, harde gelaatstrekken; zij commandeert als een kapitein op een schip, doet alsof het bedrijf haar persoonlijk bedrijf is. De mannen fronsen de wenkbrauwen, de vrouwen trekken scheve neuzen. Zij vindt mij geen goed opzichter; ik ben te lauw, heb geen hart voor het bedrijf. Eerste conflict. ‘Opzichter, breng die bank weg.’ Ik: ‘Zeker, mevrouw’, licht hoffelijk mijn verfomfaaide hoed van het hoofd. ‘Waar wilt u de bank hebben? Zo mevrouw? Staat-ie zo goed? Nog iets van uw orders?’ Of zij de spot bemerkt, is niet te merken;

haar gezicht blijft onbewogen. Tegen het eind van de werktijd: ‘Opzichter, waarom hebt u de mesjes niet opgehaald?’ ‘Moet u de zaalleider vragen, die zou de zaak met u regelen.’ Mevrouw op hoge poten naar de zaalleider. Een ogenblik later, over de zaal schreeuwend: ‘Opzichter, haal de mesjes op!’ ‘Goed mevrouw.’ Hoed van het hoofd. ‘Maar u wiit zeker in de toekomst wel een andere toon aanslaan. Zo gaat dat niet. Ik ben uw slaaf niet.’ Mevrouw kijkt hoogst verbaasd; lippen van elkaar; maar zegt geen woord. Wat gaat er in dat harde brein om? De mannen en vrouwen hebben vandaag weer gezongen. Deze keer: ‘Waar de meisjes zijn.’ Een der vrouwen, een volksvrouw, heeft Heintje Davids geïmiteerd met een reeks van komische liedjes over Westerbork en Vught. Ook met een variant op het soldatenliedje:

‘Wie heeft de suiker in de erwtensoep gedaan?’
‘Wie heeft het zilver in de koperbak gedaan?
Wie heeft dat gedaan?
Zo gaat de produktie ja helemaal naar de maan.
Wie heeft dat gedaan?’

Compleet cabaret. Ondertussen hebben vrouwen uit het zilverpapier een compleet eetservies gekneed en dat, toen de zaalchef een ogenblik afwezig was, op zijn tafel gedeponeerd. Het werk is stomvervelend; de vrouwen zijn springlevend. Zij zeggen: ‘Wie hier een dag gewerkt heeft, wordt toegelaten tot alle gevangenissen en tuchthuizen.’ Aan alle tafels wordt druk gepolitiseerd. In barak 73 (die der gedoopten) slapen vrouwen onder paraplu's, ter beveiliging tegen het condenswater, dat van het dak naar beneden druppelt. Uit Amsterdam bericht gehad, dat mr. Proosdij mijn zaak zal behandelen. Vandaag hier onderhoud met hem gehad: hij vindt mijn zaak niet zo gemakkelijk, maar zal de behandeling ervan bespoedigen. De afgelopen week zijn duizenden en duizenden pakketten door de censuur ongecensureerd vrijgegeven; zij gingen de beschikbare krachten te boven. Honderden zakken pakketten moesten in de open lucht worden opgestapeld om te wachten totdat zij aan de beurt kwamen. Gelukkig vorstweer, zodat weinig goed aan bederf onderhevig was, behalve appels, die vaak beurs aankwamen. Het is vandaag officieel de laatste dag, dat pakketten nog zonder zegel van de Obersturmführer het kamp mogen binnenkomen. De postadministraties in de barakken kunnen het werk van de distribuering nog ternauwernood af. Ellenlange lijsten van pakketontvangers worden aangeslagen. Vele kampbewoners waren erin geslaagd, hun verwanten en vrienden door clandestiene brieven van de nieuwe bepalingen op de hoogte te brengen. Er zijn families, die op het laatste ogenblik nog vrachten pakketten hebben doorgekregen en nog altijd aan krijgen. Met lijstjes in de hand, als op een veiling, verdringen zij zich voor de postloketten om hun bezit

op te vorderen. Iedereen vraagt iedereen: heb jij wat in voorraad? Waar men zijn voorraadje bergt bij de beknopte berggelegenheid is vaak een raadsel. In barak 85, waar de Barnevelders nog altijd als kippen op een stok dicht opeengepakt zitten, heeft men boven de kachelruimte en overal elders boven de loopruimten stellingen geslagen, waar de koffers met kleren of levensmiddelen rusten. De barak is doorschoten met galerijtjes.

Vrijdag 17 december

Een aantal vrouwen, die sedert een paar dagen dienst doen in het Heidelager, alte Kamp-Insassen, is bestraft: privaten schoonmaken in het kamp. Zij hebben de bedden van de heren SS opgemaakt met handschoenen aan. Dat mocht niet; dat past Jodinnen niet. De overplaatsing van deze vrouwelijke alte Kamp-Insassen naar het Lager was op zichzelf al een hele strop. Zij waren al sinds haar komst vier, vijf jaar geleden in kleine huisjes ondergebracht en hadden zich kunnen onttrekken aan het verplichte kampwerk. Vitamine R. Zij maakten deel uit van de kampkongsi van alte Kamp-Insassen, die het goed hadden. De mannen plegen ruilhandel te drijven in georganiseerde goederen, wie een mooie jas wil hebben, gaat naar een kongsi-kleermaker, die een paar uren per dag in de kleermakerij werkt, maar een groot deel van de dag in zijn eigen huisje voor zichzelf, met stof, waarvan men de herkomst liever niet onderzoekt; wil de kleermaker zich in het genot stellen van een paar kaplaarzen, dan gaat hij naar de schoenmaker, die op dezelfde basis werkt. Zij kunnen elkaar aldus met gesloten beurzen betalen; zij kunnen met levensmiddelen betalen, die afkomstig zijn van de zwarte handel en waaraan geldelijke winst verbonden is. Er heerst tussen de alte Kamp-Insassen een levendig geldverkeer, dat voor een groot deel op de zwarte handel steunt. Dit verkeer heeft dezer dagen een klap gekregen door de arrestatie van een paar ‘zwarte handelaars’, die geregeld vlees en zuivelprodukten, gevogelte en tabak van buiten aanvoerden. Het bedrijf staat daardoor nog volstrekt niet stop. Menige vrouw heeft ook haar eigen bedrijf, bv. een clandestiene strijkerij, waar zij tegen woekerprijsjes de fijne was doet voor eersterangs personen in het kamp, die zich een exorbitante prijs kunnen veroorloven, de vrouwen van ‘bonzen’. Zij zijn de luxepaardjes van het kamp; zij kennen daarvan alle spelonken en geheimen. Zoals de mannen met keurige jassen, goede costuums, stoere, blinkende kaplaarzen te voorschijn komen, zo komen zij voor de dag met degelijke, goedzittende mantels. Een aantal van deze ‘parasiterende’ vrouwen was ter vervanging van de vorige ploeg naar het Heidelager gezonden. Grote woede: daar ging voor sommigen een deel van haar bestaansbasis mee < heen >. Een omwenteling in het leven der alte Kamp-Insassen van de eerste grootte. En nu moet een deel van deze vrouwen bij wijze van straf privaten in het kamp reinigen.

De stand van de alte Kamp-Insassen gedegradeerd, gecompromitteerd. Opnieuw een decreet tegen de diefstallen in het ziekenhuis. Het luidt, uit het Duits in het Nederlands vertaald:

‘Gedurende lange tijd zijn uit het Lagerziekenhuis voortdurend voorwerpen < door > patienten meegenomen. Bij onderzoek van de recherche zijn overal steeds weer etensblikken, bekers, beddelakens, kussenslopen, dekens en andere voorwerpen uit het ziekenhuis gevonden. Alle personen, die zich nog in het bezit bevinden van voorwerpen, die het Ziekenhuis toebehoren, worden uitgenodigd, deze tot woensdag 22 december persoonlijk of door de barakleider bij het Magazijn Lagerziekenhuis in te leveren. Wie na dit tijdstip nog in het bezit van voorwerpen aangetroffen wordt, die het Lagerziekenhuis toebehoren, moet worden aangegeven en moet rekening houden met bestraffing.’

De praktijk is, dat patienten die het ziekenhuis verlaten voorwerpen die het ziekenhuis hun in bruikleen gaf meenemen, omdat de woonbarakken geen van alle deze voorwerpen in bruikleen geeft en zij daarvan dus gespeend zouden zijn. Armoede. Ander decreet is gericht tegen ‘arbeid-schuwe’ vrouwen. Het luidt:

‘Er bestaat aanleiding om met ingang van heden voor alle vrouwelijke kampingezetenen, die inbreuk maken op de kamp-discipline, de navolgende strafbepalingen in werking te doen treden: 1. Bij niet-uitvoering van opgedragen werkzaamheden, extra werk na afloop van de vastgestelde werktijden en op vrije dagen. 2. Bij herhaalde waarschuwing of dienstweigering, extra dienst in het openbaar en onder toezicht. 3. Overplaatsing naar barak 67, eventueel met familieleden, met inachtneming van de daaruit voortvloeiende gevolgen. 4. Bij zware vergrijpen verval der gronden van terugstelling en overplaatsing als S-geval naar een ander kamp. 5. Bij herhaling en in ernstige gevallen, bijzonder strenge maatregelen, die van geval tot geval door mij worden vastgesteld en in een Lagerbevel worden bekend gemaakt. Voor vrouwen geschiedt het bijhouden van een kartotheek op dezelfde wijze als voor mannen. De Lagerkommandant. Gemmeker.’

Vrouwen blijven om het minste of geringste van het werk weg en laten zich door de arts een briefje geven, dat haar ‘dienstfrei’ geeft. Begrijpelijk: een groot deel van hen heeft nooit gewerkt in de eigenlijke zin van het woord, het werk ligt haar niet of komt haar nutteloos voor; velen hebben ook niet de krachten, die voor het werk vereist worden, zij gaan veelal gebukt onder de zorgen voor haar gezin, haar verwaarloosde kinderen, komen nachtrust te kort, zijn overstuur; anderen onttrekken zich aan het werk omdat zij een aangeboren luiheid hebben en de spiegel als het centrum van hun belangstelling kennen en wenden ziekte voor. De wel-opgevoede vrouw, met zin voor maatschappelijke verhoudingen

slaat er zich het best en het moedigst doorheen. Bovenstaand decreet is klaarblijkelijk bedoeld als schrikaanjaging, maar wijst tevens op de verscherping van het regiem, dat Westerbork tegenwoordig behandelt als werkkamp en sedert kort de teugels strakker aantrekt.

Zaterdag 18 december

Gisteravond Joelfecst der SS in het oude gebouw van de Registratie. Een honderd mannen, allen op de voorgrond tredende SS-officieren van de Zentralstelle in Amsterdam en Den Haag, met hun vrouwen, aangevuld door de marechaussée van het kamp, hebben aangezeten. Zaal van top tot teen versierd met dennegroen, op het podium de Hakenkruisvlag naast de SS-standaard. Half elf was het feest uit. Officieel. Van Dam en zijn naaste vrienden hebben tot diep in de nacht feest gevierd en meer gedronken dan voor een normale omgang goed is. Dat is zacht uitgedrukt. Ook onder elkaar gevochten, zodat de geneeskundige dienst er aan te pas moest komen. Het hele kamp heeft op het Joelfeest gegokt: professor Moresco, die onder de Barnevelders kampeert, had voorspeld dat het Joelfeest niet zou doorgaan, op het laatste ogenblik zou worden afgelast, en in een adem verklaard, dat de oorlog 15 januari zou zijn afgelopen. Hij had zich reeds een zekere roem als helderziende verworven door een soort voorspelling ten aanzien van Barneveld: vlak voordat het besluit bekend werd om de Barnevelders naar Westerbork te zenden, had hij ‘een zwarte dag’ voor Barneveld gezien. Zou het nu ook met het Joelfeest uitkomen? Jonge jonge, als 't 's uitkwam, dan was de kans ook groot dat de oorlog 15 januari uit was. Er werd de laatste week over niemand anders gesproken dan over ‘ene Moresco’, wiens renommée transcendentale accenten begon aan te nemen. Tot het laatste toe stond men halsreikend, als gokkende bezoekers van een wedren de spurtende paarden, het Registratiegebouw in het oog te houden. Het feest is gehouden, misschien niet zo uitbundig en knallend, onder de indruk van de slagen, die het Duitse volk uit de lucht worden toegebracht, maar het is gehouden. Onmiskenbaar. De reputatie van professor Moresco ligt tegen de vlakte. Zij die nog altijd op de telepathie hun hoop hadden gevestigd zijn een slechte ervaring rijker geworden: het is gevaarlijk degenen, die zich voor profeten uitgeven, te vertrouwen. Het Joelfeest is doorgegaan: dus geen eind van de oorlog op 15 januari. Jammer, afschuwelijk; want de mensen zijn zo moe, zo zat van de oorlog, van de smeerboel, waarin zij leven. Wanneer de oorlog toch op 15 januari uit was. Vele kampingezetenen hebben sedert het decreet op de inlevering, hun passen ingeleverd. Menigeen heeft zijn pas verstopt of clandestien het kamp uitgestuurd. Het decreet bleek slechts betrekking te hebben op passen en soortgelijke documenten, waaruit de nationaliteit speciaal blijkt.

Maandag 20 december

Scholen Engelse en Amerikaanse vliegmachines boven Westerbork. Telkens doken uit het niets nieuwe formaties op als vissen, concentrisch zich richtend op de leider. Jagers vlogen als serpentines om de bommenwerpers. Hartverheffend gezicht, niet wegens het doel, waarop zij afgingen, maar esthetisch. De esthetiek in de techniek. Geen vogels, die door de beweging van de vleugels, geen vissen, die door de beweging van de vinnen en de staart een esthetisch effect teweeg brengen, maar starre machines, die slechts door onzichtbare spankracht van binnenuit voortbewogen worden. De esthetiek zit in het verband der formatie, in de zwenking, in de combinatie van machine en rookkolom, in de snelbeid van de vlucht. Algemene opgetogenheid, bij menigeen verrukking.

Dinsdag 21 december

Redevoering van controleur in barak 57, die van het foliën-sorteren. Kwam op het volgende neer: het Bureau voor nonferro-metalen te Den Haag, dat het toezicht heeft op het metaalbedrijf in Westerbork, is niet tevreden met de produktie, die het foliën-lezen oplevert. ‘Indien deze produktie in de naaste toekomst niet beter wordt, bestaat de kans, dat de dagelijkse werktijd tot acht uren verlengd wordt. Gij zult dat dan aan u zelf te wijten hebben en niet kunnen zeggen, dat ge niet tijdig gewaarschuwd zijt. Gij wordt niet gedonderjaagd; gij werkt onder toezicht van bevriende ploegbazen. Weet dat te waarderen!’ Een beetje verbouwereerde gezichten: hoe moeten wij dat opvatten? Moeten wij er een beetje een lolletje van blijven maken zoals totnutoe, al deden wij dan ook nog een heleboel, of moeten wij op de invite ingaan en het dreigement voor ernstig nemen? Een probleem: er zijn mannen en vrouwen, die redeneren: hoe minder ik voor de Duitsers doe, hoe liever 't me is. Ze wensen hun vijanden niet te helpen, hun bondgenoten geen afbreuk te doen. Dat is de theorie. De praktijk spreekt een hartig woordje mee. Het kamp is officieel werkkamp geworden, dat, naar men zegt, aan vier- à vijfduizend kampingezetenen in het metaalbedrijf vast werk kan verschaffen en hen daardoor vrijwaart voor deportatie naar Polen. Dat is ook een overweging, die de moeite waard is. Indien deze arbeiders in staat zijn, een produktie-capaciteit te bereiken en te handhaven, die voor de Duitse autoriteiten gewicht in de schaal legt, dan blijft het kamp voortbestaan. Zijn zij daartoe niet bij machte, dan wordt het kamp opgeheven, en gaan zij alsnog naar Polen. Kenners van het bedrijf beweren, dat het hele geval niet veel om het lijf heeft, maar dat het Bureau voor nonferro-metalen de zaak opblaast, en de Duitsers suggereert, dat er wat inzit, om zodoende de Joden in de kaart te spelen: van het beetje verf, dat de aluminium, die uit het zilverpapier wordt getrokken,

oplevert, kan nog geen propellor van een vliegmachine worden bespoten. Het klinkt fantastisch. Natuurlijk is dat overdreven. Het Bureau voor non-ferro-metalen is geen filantropisch instituut: het kan hier natuurlijk veel goedkoper terecht dan op de vrije markt. De Joden kosten als slaven maar weinig; nog geen veertig cent per dag; de vrije markt is aanzienlijk duurder. Hier ligt hoogstwaarschijnlijk het geheim: er schiet een zoet winstje op de slavenarbeid over. Hoe het ook zij: de Joden hebben geen andere keuze dan hun tewerkstelling een beetje ernstig op te vatten en ervoor te zorgen dat zij zoveel produceren, dat het bedrijf voldoende lonend blijft, en zij dus niet naar Polen worden doorgezonden. De Obersturmführer voelt zich weer op zijn teentjes getrapt. Een overgevoelige natuur. Hij heeft het volgende decreet doen aanplakken in alle barakken:

> BETREFT: GERUCHTEN IN HET KAMP.
> *Naar aanleiding van het Joelfeest van de Lagerkommandantur zijn een groot aantal onverantwoordelijke geruchten betreffende mijn gasten en mijzelf in het kamp verspreid. Ik heb meermalen tegen dergelijke geruchten mondeling en schriftelijk mijn standpunt te kennen gegeven en met strafmaatregelen gedreigd. Aangezien deze strafmaatregelen in geen enkel opzicht doel getroffen hebben en nog steeds bijna dagelijks geruchten, mij betreffende, verspreid worden, stel ik thans alle kampingezetenen daarvoor aansprakelijk, dat deze geruchten ontstaan, resp. niet tegengegaan zijn. Als strafmaatregel hiervoor bepaal ik het volgende*:
>
> 1. *Ik verbied alle feestelijkheden ter gelegenheid van de dezer dagen plaatsvindende Joodse en Christelijke feestdagen* (resp. Chanoeka en Kerstfeest. Schr.). *Overtredingen zal ik met de strengste maatregelen straffen*.
> 2. *Op de in het tijdvak van 22 december tot 3 januari vallende feestdagen wordt als op werkdagen gewerkt, waarbij ik uitdrukkelijk erop wijs, dat ook de zaterdagen als normale werkdagen, derhalve met werktijd tot 's avonds, te beschouwen zijn. Mochten kampingezetenen zich door ziektemeldingen of op andere wijze onttrekken aan de door mij opgelegde arbeid, dan zal ik hen in het bizonder straffen*.
>
> *Mochten na vaststelling van deze strafbepaling desondanks nog geruchten in het kamp de ronde doen, of wel mochten de vastgestelde strafmaatregelen ontoereikend blijken, dan zal ik straffen weten vast te stellen, die mij de zekerheid geven, dat geen enkel gerucht meer wortel schieten zal.*
> DER LAGERKOMMANDANT GEMMEKER. S S-OBERSTURMFÜHRER.

Die brutale Joden, die zo maar losse geruchten de wereld in sturen, die de ingetogenheid van de commandant en zijn gasten in een slechte reuk brengen! De strafmaatregel treft het scherpst de kinderen, zowel

de kinderen van vrome Joden als van gedoopte Joden, die ijverig voor hun onderscheidene feesten hadden gerepeteerd en zich daarop hadden verheugd. Ook uit deze maatregel kan men opmaken, dat het regiem straffer is geworden. Het vorige jaar heeft de commandant het Chanoekah-feest in een der barakken door zijn tegenwoordigheid vereerd en doen blijken, dat hij door de ceremonie sterk getroffen was. Onberekenbare natuur met ijzeren handen, waarover fluweel.

Donderdag 23 december

Om twee uur vanmiddag plotseling het elektrisch licht uit; < ook > weigerde de waterleiding. Om half vier overal het werk stopgezet, mannen en vrouwen naar de woonbarakken terug. Algemeen leedvermaak wegens het hatelijke verbod tot het vieren van Chanoekah en Kerstmis. Het verluidt, dat een bom een kabel van het elektrisch net te Groningen heeft geraakt. (De pompen van de waterleiding worden elektrisch bewogen.) In de barakken aanvankelijk Egyptische duisternis, later kaarsverlichting, met een reminescentie aan Chanoekah: toch Chanoekah! Kinderen om zeven uur naar bed, wegens gevaar voor zoekraken. Om half negen defect hersteld. Het kamp, dat anders omtrent die tijd in het duister ligt, flonkerde van het licht: in de OD-kazerne en in de Centrale Keuken had men de handels van het elektrisch licht vergeten om te draaien en de verduisteringsluiken aan te brengen. Als de weerga werden de lichten uitgedraaid. Waarvoor, weet niemand. Alleen uit vrees voor de commandant. Want de Engelse en Amerikaanse vliegers, die hier geregeld over vliegen, zowel bij dag als bij nacht, ontzien het kamp angstvallig. De commandant is overdreven bezorgd voor het lot van zijn Joden. Toch nog zo kwaad niet!

Vrijdag 24 december

Brief van Sander. Vliegmachines. Werk bureau-Schlesinger.

Zaterdag 25 december

OD-ers hebben gisteravond in barak 73, die der gedoopten, gecontroleerd, of de bewoners zich hielden aan het verbod het Kerstfeest te vieren. Geen takje groen, geen kaarsje was geoorloofd. De Obersturmführer heeft ook onderhands verboden dat de gedoopten hun gewone zondagsdienst houden. Men zocht een reden voor de prikkelbaarheid van de commandant. De rancune wegens het verspreiden van onvriendelijke geruchten wat betreft het verloop van het Joelfeest, is ongewoon scherp. Men zoekt de achtergrond in ontstemming over het ongunstig verloop van de oorlog, in de zware bombardementen van Duitse steden uit de lucht. De commandant is pas met verlof naar Dusseldorf geweest, waar hij de verwoesting met eigen ogen heeft kunnen gadeslaan. Hij zou tot de overtuiging zijn gekomen,

dat Duitsland de oorlog verliest; een dezer dagen zou hij zich in die zin hebben uitgelaten. Arrestatie en opsluiting in de gevangenis van een jong meisje, Lotte W., wegens ongeoorloofde verstandhouding met een marechaussée. De marechaussée naar concentratiekamp te Vught gezonden. Arrestatie en opsluiting in de gevangenis van Juda van den Berg, de chauffeur van Sluzker, wegens 'zwarte handel'. Hij werd in het bezit gevonden van zeshonderdvijftig pakjes sigaretten en twee pakken levensmiddelen. Hij was een der belangrijke schakels tussen de hooggeplaatste Joden in het kamp en de buitenwereld. Hij heeft duizenden brieven clandestien het kamp uitgebracht. Gisteravond controle na het avondappèl van Van Dam en Van Eck in alle barakken. Zij stormen de 71 binnen, zo snel als de wind. 'Achtung!' Iedereen die nog op is stuift weg, in de nissen tussen de bedden of op de bedden. Ik sta mijn pijp te roken en moffel ze als de bliksem weg in mijn broekzak. Van Dam dringt overrompelenderwijs het afgeschutte cabinetje van de 'stellvertretende Barackenleiterin' binnen, waar 't pikkedonker is. Ik door het nauwe gangetje langs mijn bed naar de andere kant, om niet de kans te lopen te worden geconfronteerd met de zwevende tabakslucht. Van Eck is juist aan deze kant voorbij. Hij draait zich om en brult: 'Mütz' ab!' Ik had vergeten, mijn hoed af te zetten. Ik ruk mij de hoed van het hoofd en sta stram. Als een wervelwind vliegt Van Eck verder. IJzige stilte in de barak. Angst in de lucht. Ik klauter als een aap zo snel op mijn derde verdieping en kleed mij uit. Van Eck blijft staan voor een bed, waarin een Jood aangekleed ligt. In zijn angst had hij zich daarin gewrongen. 'Saalleiter!' 'Jawohl.' 'Waarom ligt die vent aangekleed in zijn nest?' 'Er ist heute erst angekommen.' 'Laat die vent zich in het washok uitkleden!' 'Jawohl!' Met groot gedruis verdwijnen ze weer. Angstaanjaging van kwajongens. Sadistisch plezier. In barak 85, die der Barnevelders, een soortgelijk grapje met minder minzaam verloop. Van Eck blijft voor een grijzende, bejaarde heer staan, Praag, oud-generaal. 'Mutz' ab!' 'Weet u dat ik generaal in het Nederlandse leger ben geweest?' 'Wat generaal! Je bent een doodgewone Jood!' Van Eck, een gewezen vleesdrager aan het abattoir, slaat de generaal de hoed van het hoofd. De generaal knarst tussen de tanden: 'Verdomme!' 'Ik zal je "verdomme" leren. Je gaat drie weken de strafbarak in!' De generaal zit thans in barak 67 en doet onder toezicht van OD-ers strafwerk, slavenwerk.

Maandag 27 december

Kerstmis is troosteloos voorbijgegaan, met strafarbeid. Een troost was, dat het weer zacht was. Klein conflict bij het foliën-plukken. Ik instrueer een vrouw en laat het vet van de condensator op de rand van de kachel smelten om het wat handzamer

te maken. Protest van de stoker. Ik: ‘Je bemoeit je met dingen, die je niet aangaan.’ De stoker haalt de Duitse opzichter, mijn collega, erbij. ‘Das Ding muss weg!’ Handbeweging in de richting van de condensator. ‘Dat ding gaat niet weg. U hebt niets te commanderen.’ Woordenwisseling, een beetje opwinding. Hij brult, ik schreeuw. Ik: ‘Jullie Moffen moeten altijd wat verbieden, anders zijn jullie niet gelukkig.’ Hij: ‘Wat, Mof!’ Zijn ogen puilen uit hun kassen, onheilspellend. ‘Oe ist kein guter Kamerad. Ik ken alleen maar Joden hier.’ Ik had niet de bedoeling hem te kwetsen en ga later achter hem aan, pak zijn arm om hem mee te tronen en de zaak bij te leggen. Hij rukt zich los en loopt kwaad weg. Later de bedrijfsleider op het appèl, een Hollander: ‘U hebt woorden gehad. Tracht de zaak bij te leggen. Ik moet er anders rapport van maken. Anders doet hij 't en dan sla ik een gek figuur.’ Ik: ‘Ik heb het al geprobeerd, maar hij wil niet. Probeert u hem ervan te overtuigen dat het niet zo ernstig bedoeld was.’ ‘Goed.’ De controleur (de Duitse jongen met de staalharde ogen en krulletjes onder zijn jockeypet) verschijnt op het appèl: ‘U hebt rotmof gezegd. Dat is een beleding. Dat gaat niet. Wij zijn hier Joden onder elkaar.’ ‘Ik zet de zaak recht.’ ‘Ja, maar dat kan ik toch niet aanvaarden hier in dit bedrijf. Ik moet dat rapporteren.’ Ik: ‘Dat is uw zaak, maar onder kerels aanvaardt men elkaars verontschuldiging en hand, als in drift een woord is gevallen. Dat is bij ons Hollanders gewoonte.’ Hij: ‘Als Nussbaum dat wil, vind ik het goed, maar dan moet u in het openbaar uw verontschuldiging maken.’ ‘Goed.’ De controleur draait in de richting van Nussbaum weg. Nussbaum op het toneel, reikt me de hand. Ik: ‘Nussbaum, ik heb met mijn uitdrukking niets beledigends bedoeld, maar als je je beledigd gevoelt, betuig ik mijn spijt.’ Nussbaum, sentimenteel: ‘Zo is het prachtig!’ Het conflictje is begraven in het rumoer van de stemmen van tweehondervijftig mensen; slechts zij, die in de nabijheid zitten, hebben er iets van gemerkt.

Ik had mij zo voorgenomen, geen conflict te hebben. Maar de Duitse commandeertoon, hun Gemassregel, gaat op de zenuwen van de Hollanders, ook op de mijne. Hollanders, die met Duitsers aan één tafel zitten, kan men horen ketteren: ‘Die verdomde Duitsers; ik kan ze niet meer zien, ik kan hun taal niet meer horen.’ Overal hetzelfde: ‘Wij lusten ze niet; ze moeten na de oorlog eruit. Ze hebben de fouten van de Pruisen en van de Joden samen.’ De mensenmin wordt hier op een harde proef gesteld.

Dinsdag 28 december

Juda van den Berg uit de gevangenis ontslagen en met Sluzker en Blüth naar Amsterdam terug. Hij geniet de hoge protectie van Aus der Fünten.

Donderdag 30 december

Transport van tachtig man uit Amsterdam, bijna uitsluitend oadergedokenen. De strafbarak zit weer stikvol, om-en-de-bij zeshonderdvijftig mannen en vrouwen. De bedden staan drie-aan-drie naast elkaar, drie verdiepingen hoog, dus negen bedden aaneen. Slechts zeer nauwe gangetjes scheiden de blokken van elkaar. Banken en tafels zijn weggenomen. Zo goed als alle strafgevallen zijn in de industrie, voornamelijk de metaalindustrie, te werk gesteld. 's Morgens trekken zij in hun Breugheliaanse maskeradepakken in lange stoeten, van vijftig man, onder toezicht van OD-ers, gehuld in hun blauwe capes, eentje voor, eentje achter en een paar in de flank, door het kamp naar het werk. Zij gingen niet meer, zoals van de zomer en van het najaar; zij kruipen langs de weg, zwijgend, somber: zij hebben het, de mannen ontriefd < door het gemis > van hun colbertkostuum, de vrouwen van haar japonnen, koud. Een aanzienlijk deel der S-gevallen zijn oude vrouwtjes, grijs en vervallen, die meesjokken, vaak aan de arm van een jongere vrouw, die haar ondersteunt. Het leven in de barak is pestilent: zij zitten dicht-opeengepakt als haringen in een ton, zij moeten niet zelden een uur lang staan voor het in ontvangst nemen van hun prakje warm eten en hun homp brood en zijn gedwongen, ook staande hun pannetje leeg te lepelen. Een der barakleiders doet al maandenlang elke avond bij het naar bed gaan voorlezing van de voorwerpen, die dagelijks gestolen worden of zoekraken. Vandaag zijn uit het washok vijf paar sokken, die daar te drogen hingen, plus de wasknijpers, gestolen.

Vrijdag 31 december

Een S-man veroordeeld om drie dagen lang acht uur per dag achtereen aan het prikkeldraad te staan, onder toezicht van een OD-er. Hij had Zimmern, de leider van de strafploeg, een klap in het gezicht gegeven. Zimmern staat bekend als een hond van een vent, een bruut, die brult, schimpt, scheldt, precies als een SS-man. Hij is algemeen gehaat; men zou hem graag direkt doodslaan. Het is verboden Oude Jaar te vieren. De barakleiding heeft de raad gegeven, om tien uur prompt naar bed te gaan uit vrees voor een inval van de heren SS gelijk aan de vooravond van Kerstmis. Oudejaarsbezoek in verscheidene barakken om vrienden en bekenden Vrede en Vrijheid te wensen.

Zaterdag 1 januari 1944

Iedereen werkt vandaag; nog altijd als straf wegens de verspreiding van voor de commandant en zijn gasten compromitterende geruchten over het Joelfeest. Intussen is ondubbelzinnig komen vast te staan, dat deelnemers aan het Joelfeest met elkaar slaags zijn geweest en dat dr. Spanier persoonlijk een hunner heeft behandeld wegens een ontwricht sleutelbeen. Ook is de dag na het Joelfeest het kamp

afgezocht naar een splinternieuwe deukhoed van een der deelnemers, die hem naar huis gaande was kwijtgeraakt. Het was toen windstil.

Zondag 2 januari

Ontslagen als opzichter bij het foliën-sorteren via de volgende brief:

> DIENSTBEREICH 12.
> *Mechanicus, Philipp, 17.4.89. Baracke 71.*
> *Ihre Tätigkeit als Aufsicht in der Gruppe 'Folien-sortierung' ist beendet. Sie bleiben jedoch der Gruppe 'Foliensortierung' weiter zugeteilt mid verrichten dort die gleiche Arbeit, wie alle anderen Personen, die in dieser Gruppe beschäftigt sind.*
> *D.B.12 - Verwaltung. (w.g) Salinger. L.W., den 2.1.44. S/Sp.*

Ik wilde graag eens kennismaken met de grote Salinger, die zich de weelde veroorlooft zonder initialen te tekenen. Nog nooit had ik van hem gehoord, buiten noch binnen het kamp. Evenmin als van vele andere Herren, die eveneens van deze weelde genieten. Lang wachten: mijnheer was in conferentie. Klein kereltje, onbeduidend schedeltje, zwarte, duistere kraal-oogjes. Hij kon mij niet de reden opgeven van mijn ontslag: het was op last van Herr Beyer, de bedrijfsleider, die juist naar Amsterdam was vertrokken op dienstreis, en het kon niet worden opgeschort. Conferentie met de chef van het gehele bedrijf, Herr Rosenbaum, in het gewone leven scheikundige, man met een goede naam in het kamp, humaan. 'Ongeschikt geacht, mijnheer.' 'Volkomen juist', denk ik in mijn hart, 'ben ook geen koeliedrijver.' 'Ik denk', zeg ik, 'dat wel tweederde van allen, die hier een functie hebben, daarvoor ongeschikt zijn.' 'Wel viervijfde, mijnheer.' Hij kijkt mij aan met een blik van: wat zegt u van zo'n openhartigheid! 'U moet u van het ontslag maar niets aantrekken.' 'Doe ik ook niet, mijnheer. Het zaakje laat me gladkoud. Maar ik wou alleen maar eens weten waarom ik ontslagen ben. In het briefje staat daarvan niets. Onder *gentlemen* schrijft men toch niet zulke briefjes.' 'U hebt gelijk, mijnheer, maar deze samenleving is nu eenmaal zo. Wacht u maar tot Herr Beyer terugkomt; die zal zeker wel zijn reden gehad hebben.' Ik denk er het mijne van: foul play van Cats, de man met de onmenselijke ogen; rancune, omdat ik zijn collega Nussbaum bij de Moffen had ingedeeld. Cats is gehaat, om allerlei redenen. Hij heeft vorige week een foliënplukker weer drie uur overwerk bezorgd, omdat deze een der bedrijfsleiders een grote mond had gegeven. Dat vergeeft men niet licht aan een 'lotgenoot'. Twee paar mannenschoenen in de barak gestolen.

Maandag 3 januari

Als gewoon foliën-sorteerder mijn plants aan tafel 1 ingenomen met een kwasi-gevoelige installatierede van een der

heren, die zich als voorzitter van de tafel opwierp. Redevoeringen over en weer, zoals die in bijeenkomsten van vakorganisaties gehouden plachten te worden. ‘Mijnheer de voorzitter, ik heb een motie!’ Etcetera. Niets uitgevoerd, geen stuk foliën geplukt. Goed gezelschap van anderen, die zich de luiheid tot devies gekozen hebben. Zelfs het aanraken van een mesje voor het opentornen van een condensator gaat lijnrecht in tegen ons beginsel: wees lui; maar wees het goed en consequent; het is voor een goede zaak. In de loop van de middag thee gehaald voor de barak, samen met drie andere foliënplukkers, bij de Centrale Keuken: twee grote gamellen op twee kruiwagens. Twee heren rijden, twee houden de gamellen in bedwang om te voorkomen, dat ze eraf kieperen. Intussen bezoek aan de cantine voor het kopen van schar in blik en het slobberen van een papieren beker surrogaat-bouillon à tien cent. Over een afstand van vijf minuten heen en terug hebben we vijf kwartier gedaan. Lijntrekken, heet dat in goed Nederlands: de tijd moet dood. Bij het terugbrengen van de gamellen wortelen ‘georganiseerd’ in de Centrale Keuken voor bijvoeding: de porties middageten worden erg mager. 's Avonds een handvol koper in de latrine gedeponeerd: de vrucht van een dag arbeid van vier plukkers.

Woensdag 5 januari

Gisteravond weer bezoek van Untersturmführer Van Dam, midden onder het schaaktournooi. Geen bizonderheden. Schoenen uit de reparatie terug: gezoold met synthetische rubber, bij gebrek aan leder. Intocht van een groepje scharlaken-indigo S-mannen onder < geleide > van OD-ers. Zij zomen de zaal aan het einde af: grauwe, ongeschoren kerels. Magere gezichten. Er wordt gezongen, zij zingen niet mee, ze zijn moe en lusteloos, krijgen veel te weinig rantsoen voor een hele dag werk, al is het ook niet zwaar. Vandaag een goed vriend ontmoet, die al veertien dagen hier is, in een barak, waar we beiden op bezoek waren. Een merkwaardig geval: een Portugees, A. Ricardo - vroeger financieel redacteur van de N.R. Crt., later hoofdredacteur van de Financier en Kapitalist, nog later redacteur van Handelsberichten - die zich had beroepen op zijn afstamming van Portugese adel en zijn familiebetrekkingen met een beroemde Engels-Portugese econoom, bovendien op het lidmaatschap van de Remonstrantse Gemeente, en deswege een kleine twee jaar geleden van de rijkscommissaris een beschikking had gekregen, die hem tot Ariër stempelde. Zijn vrouw was tezamen met hem hierheen gebracht en in de S-barak geplaatst. Hij verklaarde niet te weten waarom, maar zijzelf verklaart, omdat zij, vol-Jodin, destijds valselijk had opgegeven, dat zij van twee harer vier Joodse grootouders de afstamming niet kende. Zij gaat elke dag met een strafploeg naar de aardappelkeuken.

Donderdag 6 januari

Positieve geruchten over een transport op dinsdag a.s. van leden van de Austausch-lijst voor Palestina naar het kamp bij Zelle bij Hannover. De oorspronkelijke geestdrift is bij velen bekoeld; lange gezichten: het eind van de oorlog is in zicht en men vertrouwt de zaak tenslotte toch niet. Gisteravond een wilde bridge-drive in mijn barak. Grote animo. Uit barak 85, die der Barnevelders, een vrouw gevlucht, een bekend artiste, L.H. Vanmorgen om zeven uur was zij nog bij het foliënplukken, kort daarop is zij verdwenen. Haar verdwijning had zijzelf aangekondigd in een briefje aan haar broer, waarin zij meedeelde dat zij het leven op Westerbork niet langer kon verdragen en daarom besloten had, een eind aan haar leven te maken. Haar lijk is echter totnogtoe niet gevonden. Bekend is, dat zij buien had van melancholie, maar ook dat zij het met haar echtgenoot niet kon vinden en zon op middelen om uit het kamp weg te komen om een nieuwe liefde, waarnaar zij hunkerde, tegemoet te snellen. De plaatsvervangend commandant, Untersturmführer Van Dam, heeft bij afwezigheid van de commandant, die in Den Haag vertoeft, barak 85 gestraft; hij heeft twintig bewoners, tien mannen, tien vrouwen, naar de S-barak gestuurd. Oorspronkelijk had hij een lijst van twintig leden opgemaakt, maar toen hij deze met OD-ers kwam halen, bleek zowat geen van deze bewoners thuis; zij waren op het werk. Van Dam razend: allen, die in de barak aanwezig zijn, buiten aantreden! Ouders van nog niet volwassen kinderen mochten weer naar binnen. Uit de rest deed hij willekeurig een greep van twintig mannen en vrouwen, die zoals zij daar stonden naar de S-barak werden overgebracht. De echtgenoot van de ‘zelfmoordenares’ die ziek lag, liet hij van zijn bed lichten en naar de S-barak overbrengen. In de loop van de dag werd hij naar het ziekenhuis vervoerd. Van Dam arresteerde persoonlijk de heer Rosenbaum, chef-de-bureau van Dienstbereich 12, omdat hij verzuimd had tijdig melding te maken van het ontbreken van de ‘zelfmoordenares’ op het werk. Toen hij met zijn arrestant bij de strafbarak aankwam, ontmoette hij daar De Jong, wachtmeester der marechaussée. Deze vroeg Rosenbaum: ‘Wat komt u hier doen?’ Rosenbaum: ‘Untersturmführer Van Dam heeft mij gearresteerd.’ De Jong: ‘U gaat onmiddellijk naar uw bureau terug.’ Van Dam zwijgt. Rosenbaum af. In plaats van Rosenbaum heeft Van Dam de heer Gokkes, zaalchef bij het foliën-bedrijf, doen arresteren en naar de 67 doen overbrengen. In barak 85 heerst grote verslagenheid en verontwaardiging over de aanstichtster van het onheil. Decreet van de Obersturmführer over ‘Verkehr mit S-Leute.’

> ‘*Ich weise nochmals ausdrücklich daraufhin, dass es jedem Lager-Insassen strengstens verboten ist, auf der Strasse oder den Arbeits-Plätzen mit den S-Leuten ausserdienstlich zu sprechen. Jeder Verstosz wird von mir*

strengstens bestraft. Der Lagerkommandant. (w.g. Gemmeker.)’

In de werkbarakken zitten kampingezetenen en S-mannen en -vrouwen zo dicht bijeen, en zijn de persoonlijke relaties vaak zo innig, dat niet-spreken met elkaar bovenmenselijke kracht zou vereisen. Er wordt gesproken.

Donderdag 6 januari

Overval van Van Dam, gesecondeerd door OD-ers, in barakken tot het verifiëren van de rechtmatigheid van het verblijf daar van de aanwezigen. In de cantine inbeslagneming van Lagerkaarten van bezoekers door OD-ers om vast te stellen, of zij onrechtmatig van het werk waren weggebleven. Arrestatie in barak 71 door de kamppolitie van mevrouw Z.-S., een spionne, in dienst van de Sicherheitsdienst. De politie had een brief onderschept, die zij aan de SD had geschreven en waarin zij kritiek had geoefend op bepaalde gedragingen van de Obersturmführer.

Vrijdag 7 januari

Zat gisteravond te werken in de wachtkamer van Schlesinger en Dienstbereich 2, toen een jongeman zijn hoofd behoedzaam om de deur van de ingang stak. ‘Ist Herr Silke (hoofd van Dienstbereich 2) op zijn kantoor?’ ‘Niet voor zover ik weet.’ ‘Zit u hier al lang?’ ‘Ja, een drie kwartier of zo. Maar ik < ben > hier rein privat.’ ‘Ziet u, ik kom straks met een Mädchen hier, zoudt u u dan even willen umdrehen?’ ‘Zeker, als ik u daarmee een genoegen doe.’ De jongeman haalt een sigarettenkoker uit zijn zak, opent hem: ‘Alstublieft.’ ‘Dank u zeer, mijnheer, daaraan heb ik geen behoefte. U hoeft mij niet te belonen.’ ‘Neemt u hem maar, ik heb er genoeg.’ Ik wil niet onbeleefd zijn. De jongeman verdwijnt en komt na een poos terug. Ik verdwijn. Hij ontsluit het kantoor van de leider van Dienstbereich 2 en sluipt met het meisje naar binnen. Een week tevoren had de leider hetzelfde gedaan, een week daarvoor eveneens, d.w.z. dat hij op zijn kantoor in schemer het meisje had opgewacht, waarop hij zijn zinnen had gezet.

Van tweeduizend kg. tuinbonen, die in handen waren gegeven voor de sortering, zijn er honderdvijftig kg. verdwenen. Klaarblijkelijk ‘georganiseerd’, zoals overal waar levensmiddelen ter bereiding of ter distribuering worden gegeven wordt ‘georganiseerd’. Sedert de laatste weken kan men mannen en vrouwen overal bij de kachels vinden, bezig met het piepen van tuinbonen. Het tekort aan brood wordt elke dag duidelijker voelbaar. 's Middags omzwermen mannen en vrouwen met kleine pannetjes de Centrale Keuken, als wespen een pot met honing, om van bevriende relaties in de keuken clandestien een schep pap te verkrijgen. De sigaret speek daarbij een grote rol. De behoefte aan brood is primair; daarna komt die aan sigaretten. Wie sigaretten kan produceren, is een

koning in zijn soort: hij kan er melk, pap, aardappels mee kopen. Vanmiddag bij het theehalen samen met drie andere foliën-plukkers in de keuken twee witte kolen 'georganiseerd' en samen gedeeld. Mijn tafel bij de foliën-sortering heeft zich de naam van 'elite-tafel' verworven. De heren beginnen al direct bij het werk een slaaphouding aan te nemen: hoofd op de op tafel steunende elleboog. Dit gaat consequent door tot een stuk na vijven. Dan verschijn ik, terugkomend van het theehalen, met de 'Nieuwe Rotterdamsche Courant'. Als ik zeg: 'Mijne heren, hier is de krant', dan springen zij overeind, rekken de halzen, sperren de ogen wijd open, als gevangen tijgers, die hun brok vlees ruiken. Zij zijn gek op de krant, die hen in staat stelt de geruchten, die in het kamp gaan, te verifiëren, de stand van de oorlog na te gaan, de uitwerking van de bombardementen op Berlijn te lezen, uit de brevier-gedrukte Korte Berichten belangrijk oorlogsnieuws op te delven, dat geen radio vermeldt en dat de krant zorgvuldig wegstopt. De krant gaat daarna langs de naaste tafels van hand tot hand. Aldus plukt men foliën. Regen: het kamp is weer een grote modderpoel.

Zaterdag 8 januari

Gisteravond hebben de Nederlandse onderdanen van buitenlandse afstamming en degenen, die op de twee eerste wachtlijsten voor de Austausch met Palestina < staan > schriftelijk aanzegging gekregen, dat zij zich gereed moeten houden voor 'Überstellung nach einem anderen Lager'. Aankomst van een aantal zigeunerwagens, die gedeeltelijk binnen, gedeeltelijk buiten het kamp zijn opgesteld. Doel onbekend: de marchaussée zegt: voor geëvacueerden uit Bremen. Barak-onderwijzer vraagt de jongens: wat komt uit Gouda? Kaarsen. Wat komt uit Schiedam? Jenever. Wat komt uit Beverwijk? Aardbeien. Wat komt uit Barneveld? Joden. Jongetje zegt tot een vrlendje, dat met zijn ouders is aangewezen voor de Austausch met Palestina: 'Wij mogen niet naar Palestina. Wij eten paling.' Bridge-drive geëindigd. Speeches over en weer.

Zondag 9 januari

Schaakcompetitie geëindigd. Gisteravond geïmproviseerd muziekavondje in een der kamers van het kantoor-Schlesinger: piano en viool. Stukken van Corelli en Mozart.

Maandag 10 januari

Het staat nu wel vast, dat morgen het transport naar Zelle vertrekt. In alle barakken is men bezig met pakken. Op het laatste ogenblik heeft Fräulein Slottke ook honderddertig kampingezetenen aangewezen, die wegens hun internationale betrekkingen een Sperre van de Lagerkommandantur verkregen, om voor Austausch mee te gaan naar Zelle. Tegenvaller. Menigeen, die een dubbele optie bezat, werd

voor de keuze gesteld: het een, of het ander. Wie voor Palestina in aanmerking komt, maar voor Westerbork onmisbaar wordt geacht, kon hier blijven onder beding dat hij van zijn Austauschrecht voor Palestina afstand deed. Menigeen heeft dit risico genomen, in de hoop dat de oorlog spoedig tot het verleden zal behoren en dat hij anders toch nog een of andere uitweg vindt om van Polen verschoond te blijven, waaraan men zo langzamerhand niet meer gelooft. Van de Barnevelders hebben er enkele definitief voor Palestina geopteerd, uit de gedooptenbarak ook een echtpaar.

Dinsdag 11 januari

Veertig clandestiene brieven in beslag genomen bij een chauffeur. Een aantal artsen en verplegers en verpleegsters gearresteerd en naar de S-barak overgebracht, de chauffeur in de gevangenis. Om één uur begon vandaag de uittocht van het Austausch-transport direct na aankomst van de personentrein. Voor de eerste keer een transport midden op de dag, waarvoor de mannen en vrouwen niet in de lugubere vroegte van de ochtend uit hun ledikant waren getrommeld. Fräulein Slottke had tegenover een der optanten, die aarzelde, verklaard: ‘Dit is een uniek transport; u moet zelf weten wat u doet.’ Of het een uniek transport zal zijn in de ruime betekenis van het woord, zal nog moeten blijken; in de beperkte zin was het zeker uniek: een uittocht, waaraan het hatelijk karakter van deportatie door de personentrein was ontnomen; de optanten mochten ook hun volledige hebben en houden meenemen. De kampingezetenen, die niet op transport gingen, moesten om één uur in hun barakken zijn, teneinde verwarring rondom de trein te voorkomen. Bijna uit alle barakken vertrokken de landverhuizers in optochten met een laatste afscheid, door gewuif of een druk van de hand aan open vensters, waar de achterblijvenden in dikke pakken opeenklitten om de uittocht gade te slaan. Buiten beschouwing gelaten degenen, die, verhard door het lange verblijf op Westerbork, zaten te schaken of te kaarten. De uittocht had een vleug van hoop inzoverre, dat de landverhuizers een kans maken spoedig in het kamp van hun vrienden te geraken, maar men betreurde het dat zij, in armoede en naaktheid gestoten, een gunst uit de handen van hun vijanden moesten ontvangen en niet als vrije mensen hun eigen weg konden gaan. Intussen is met dit transport het neusje van de zalm uit Westerbork vertrokken, de Barnevelders dan buiten beschouwing gelaten. Ook de oude Trottel, die als man van internationale verdienste een stempel had van de Lagerkommandantur, moest het transport volgen, tegen zijn zin en zag zijn hoop, op Nederlandse bodem te kunnen blijven, vervlogen. Hij was diep bewogen. De commandant had hem getroost met de verklaring, dat hij zijn vertrek naar Zelle als een grote gunst moest beschouwen.

Woensdag 12 januari

De ontdekking van de clandestiene verzending van brieven heeft geleid tot een decreet, dat Westerbork zo goed als hermetisch van de buitenwereld afsluit. Het luidt als volgt:

> *Wegens de ontdekking van uitgebreide brief- en postsmokkelarij wordt met onmiddellijke inwerkingtreding een volledige post- en pakketsperre tot en met 15 maart '44 afgekondigd. Met het oog daarop, dat uit de onderschepte illegale brieven bleek, dat in de levensmiddelenpakketten levensmiddelenbonnen werden binnengesmokkeld, wordt, eveneens met onmiddellijke inwerkingtreding, de verkoop in de kantine van levensmiddelen en andere distributie-artikelen tegen afgifte van levensmiddelen- en andere distributie-bonnen verboden. Overtreding van deze bepalingen wordt gestraft met* S*-transport, respectievelijk met het indienen van een 'Schutzhaftantrag'.*

Dus geen pakketjes meer, geen brieven meer, geen kranten meer, geen controleerbaar oorlogsnieuws meer. De heren autoriteiten hebben stellig van de gelegenheid gebruik gemaakt een maatregel te nemen, die zij waarschijnlijk al lang in de zin hadden. Het enige wat wij gisteravond in de kantine nog konden kopen, was azijn. Om het geval wat zuurder te maken. Een aantal kinderwagens, die gisteren met het transport naar Zelle mee moesten, is op het perron achtergebleven. De Fliegende Kolonne reed ze vanmorgen in optocht naar het goederendepot. In Zelle komt een aantal teleurgestelde moeders aan: de eerste teleurstelling op de reis naar Palestina. Twee jonge mannen uit de S-barak ontsnapt. Het hele kamp in rep en roer, vrezende voor nieuwe collectieve strafmaatregelen, voor de S-barak en de andere kampingezetenen. Het blijkt, dat een patient in barak 81 onder pressie de namen heeft genoemd van enkelen, die zich schuldig hebben gemaakt aan het verzenden van clandestiene brieven. Van Dam heeft vanmorgen alle vrouwen uit de strafbarak en die uit de Nähstube op het appèlterrein laten aantreden naar aanleiding van aanwijzingen in de inbeslaggenomen brieven. Van die uit de Strafbarak moesten alle Beppies, van die uit de Nähstube alle Clärs naar voren komen; de Beppie en de Clär, die de clandestiene brieven geschreven zouden hebben, werden gesommeerd zich te melden. Doodse stilte. Zij moesten later in de OD-kazerne een regeltje schrift produceren om dit met de bewuste brief te confronteren. Ook de stokers moesten aantreden, die in een of ander verband in de brieven genoemd worden; twee van hun naar de strafbarak; de anderen veroordeeld tot strafmarcheren. Het kamp gnuift om de onnozelheid van Van Dam, ook al betreurt het de slachtoffers van de machtswillekeur van mijnheer. Omsingeling van barak 64 door Pisk en zijn OD-ers op het midden van de dag en onderzoek naar het verblijf van mannen of vrouwen, die op het werk moesten zijn. Gedwongen inlevering van Lagerkaarten.

Een paar handige kerels hebben zich aan de controle onttrokken door snel op bed en onder hun dekens te kruipen, teneinde voor bagage door te gaan. Later groot plezier om het geval. Transport uit Amsterdam en uit Arnhem. Totaal honderdtwintig man, < voor een > groot deel S-gevallen. Uit Arnhem een aantal kinderen van een tot negen jaar. De strafbarak ligt stikvol, ongeveer achthonderd man. Men slaapt hier en daar met drie man in twee bedden, met vijf man in drie bedden. Het wemelt er van de vlooien. Vanmorgen liet mij een S-man op de Foliën zijn arm zien, die tengevolge van de vlooienpikken geleek op een landkaart van Midden-Europa. Een van de twee mannen, die onlangs uit barak 71 de vlucht namen, was bij het transport uit Amsterdam; is in de gevangenis geplaatst.

Donderdag 13 januari

De twee mannen, die eergisteren uit de S-barak waren ontsnapt, zijn gepakt te Appelscha. Door het kamp suist het woord: Theresienstadt. De commandant bereidt een transport voor naar Theresienstadt. Het regent beslissingen op nog aanhangige Anträge. Ook ik kom voor het transport in aanmerking. Van Schlesinger desgevraagd ten antwoord gekregen: ik kan niets voor u doen tot mijn spijt. Den Haag, mejuffrouw Slottke, regelt al deze transporten. Het enige wat u nog kunt doen is ziek worden. Maar dr. Spanier daarin niet van tevoren kennen. Via dr. de L. toch aan dr. Spanier maar laten vragen, of ik in het ziekenhuis zou kunnen worden opgenomen, om het transport te ontgaan. Dr. Spanier heeft geweigerd: sedert mijn ontslag uit het ziekenhuis in augustus was ik niet ziekelijk en de strengheid van de Duitse autoriteiten ten aanzien van het begrip Transportfähigkeit liet niet toe, in mijn geval te simuleren; het zou te doorzichtig zijn. Via de Antragstelle heb ik mij tot mr. Kotting gewend ten behoeve van een verklaring, dat hij mijn Arisering in behandeling heeft en van een verzoek mij voorlopig aan te houden.

Vrijdag 14 januari

Weinreb in het kamp geweest ter completering van zijn lijst. Hij heeft mij de verzekering gegeven, dat ook ik op de lijst voorkom, maar op mijn vraag, wat ik zou moeten doen als ik voor de keuze werd gesteld: Theresienstadt of Weinreb, gaf hij mij het advies: Theresienstadt. Daaruit kan men afleiden, dat Weinreb maar weinig vertrouwen heeft in zijn lijst en niet de verantwoording aandurft voor een advies, voor zijn lijst te opteren, wanneer men een betere Sperre bezit. Allen, die in een soortgelijk geval verkeerden en voor de keuze werden gesteld, hebben Weinreb laten schieten. Weinreb heeft naar het schijnt zijn lijst in hoofdzaak gedacht voor hen, die in het geheel geen Sperre of slechts een werk-Sperre (groene Z) bezitten. Over de waarde

van de Weinreb-lijst als echte Sperre wordt de laatste paar dagen veel geredetwist zonder dat men het naadje van de kous weet. Een nieuwe opzichter bij de Foliën in mijn plaats: een Duitser. Moet zeker op de Duizend-lijst komen. De bestaande Duizend-lijst is al weer gesprongen: een groot aantal van hen, die voorbestemd waren tot het laatst toe in het kamp te blijven en dan naar Theresienstadt te worden geëxpedieerd, is aangewezen voor het transport van a.s. dinsdag. Berlijn wil een transport van duizend man en de commandant heeft ervoor te zorgen, dat het komt. Zo is het vroeger ook met de rode stempels gegaan. Toen die sprongen, een geweldige klap in het kamp: het betrof Auschwitz. Deze keer slechts emotie onder de alte Kamp-Insassen, die na vier, vijf jaar hun burgerlijke huisjes, hun meubeltjes, hun kacheltje moeten prijsgeven om als nieuwkomers hun plaats in te nemen in een ander kamp, waar zij niet meetellen. Die de Nederlandse bodem moeten verlaten, waar zij, statenlozen, in de toekomst een behoorlijk toevluchtsoord meenden te kunnen vinden, en terechtkomen in een land, dat de Duitse taal nog meer haat dan Nederland thans doet (Tsjechië) en waar zij niet het minste contact hebben met de sedentaire bevolking. Zij hadden het zo graag uitgehouden tot het eind van de oorlog en zien thans hun hoop de bodem ingeslagen. Meer dan de helft van de nog resterende alte Kamp-Insassen verdwijnt en daaronder velen der meest op de voorgrond tredende: mannen als dr. Wachtel, dr. Neuburger, Seelmann. Het kamp wordt inderdaad geliquideerd, nu de leiders verdwijnen. Weliswaar wordt een nieuwe Duizend-lijst samengesteld, maar daarop komen voor een groot deel degenen te staan, die in de metaalindustrie werkzaam zijn en die daardoor hun verblijf in het kamp slechts nog wat kunnen rekken.

Zaterdag 15 januari

Gelegaliseerd uittreksel gekregen van mijn persoonsbewijs, ondertekend door de waarnemend burgemeester van Westerbork. Bij informatie vernam ik, dat de persoonsbewijzen van hen, die op transport naar het Oosten worden gedeporteerd, naar de plaats van herkomst worden gezonden en daar worden gedeponeerd met de aantekening: naar het buitenland vertrokken. Dus verondersteld wordt, dat men niet weet waar de Joden, die gedeporteerd zijn, zich bevinden en dat zij uit eigen beweging hun huis en haard hebben verlaten. Uittreksel van belang bij ‘vertrek naar het buitenland’. Officiële aanwijzing gekregen, mij gereed te houden voor het volgend transport naar Theresienstadt. Het desbetreffende briefje luidt:

> *Laut Entscheidung Lagerkommandantur sind Sie für den folgenden Theresiensladt-Transport vorgesehen. Lager Westerbork, den 15.1.1944. Dienstbereich 2. Verwaltung.*

Geen ondertekening. Onmiddellijk de koeriers van de oude Joodse Raad geënterd om haast te maken met mijn zaak en mr. Kotting duidelijk te maken, dat ik dringend behoefte heb aan een authentieke verklaring. Vanmiddag zal de koerier, die in Amsterdam vertoeft, telefonisch worden aangespoord. Ik wil niet naar Theresienstadt. Een vriend gebruikte het volgende beeld: Theresienstadt is het neusje van de zalm; maar de zalm stinkt. De oude gedachte, te vluchten, komt weer bij mij op. Het weer is daarvoor ideaal, 's nachts pikdonker, maar ik overweeg, dat bij een vlucht van mij de belangen van menigeen in het gedrang zouden kunnen raken en dat ook het risico van de vlucht niet onaanzienlijk is. De laatste tijd stromen 'ondergedokenen' het kamp binnen. Ik ben een oud S-geval en zou bij arrestatie gevaar lopen, een dubbele S te krijgen.

Zondag 16 januari

Gisteravond alvast afscheid genomen van de meesten van mijn vrienden, voornamelijk in barak 85. Ook van dr. Spanier, die ik bedankt heb voor al het goeds, dat hij aan mij verricht heeft. Hij heeft mij een introductie meegegeven voor zijn ouders in Theresienstadt en mij tevens een huisapotheekje ten geschenke gegeven. Opnieuw had ik de indruk, met een man van formaat en een goed mens te doen te hebben. Gisteravond weer, in het donker wandelend, met de vluchtgedachte gejongleerd maar bewust weer verworpen. Vannacht in de sluimer mij aan de gedachte van de vlucht overgegeven: zij blijft mij als sportief element bezighouden. Ik denk, hoe ik midden in de nacht in het donker langs de spoorbaan gaande Zwolle zou kunnen bereiken en daar 's morgens de trein ergens heen zou kunnen pakken. De gedachte fascineert me.

Maandag 17 januari

Vanmorgen vroeg ging ik naar het bureau van de koeriers van de Joodse Raad om te informeren, of er uit Amsterdam bericht is binnengekomen. Het blijkt, dat de koerier is teruggekomen met een verklaring van mr. Kotting, welke behelst dat hij 'indertijd' de zaak van mijn afstamming heeft aanhangig gemaakt bij het bureau van de Rijkscommissaris, maar dat hij voor het ogenblik niet in staat is, het desbetreffende request en de uitvoerige documenten over te leggen, omdat zij in handen zijn van andere instanties. Pats! Kan ik nu weer blijven? Ik vlieg naar de Antragstelle. Dr. Ottenstein leest het document en zegt droogjes: 'Mooi, maar niet genoeg. Als u niet op de Calmeyerlijst staat, geeft het niets. Weet u wat, ik zal direct Den Haag opbellen. Ik zal u straks wel een boodschap sturen.' Als een pijl uit de boog verwijnt hij in een andere kamer, naar de telefoon. Binnen het uur weer ontboden. 'Het is in orde, mijnheer Mechanicus', zegt dr. Ottenstein droogjes en reikt mij met een zuinig glimlachje de hand. De eerste keer dat ik

hem eventjes heb zien lachen. ‘Mijnheer Weil, wilt u de heer Mechanicus van de lijst schrapppen?’ Dr. Ottenstein blijkt een machtig heer. Ik had het grote verlangen dat ik van mr. Kotting of van mr. Proosdij een authentieke verklaring zou krijgen, maar geloofde er in mijn hart helemaal niet aan. Het leven hier is verrassend en schokkend. Ziezo: dit transport dus weer overleefd en voorlopig gaat er geen ander transport naar Theresienstadt. Twee OD-ers hebben de vlucht genomen, een te Amsterdam, een te Zwolle. Veertig OD-ers zijn aangewezen, mee te gaan met het transport naar Theresienstadt. De twee ontvluchten wensten blijkbaar voor de eer te bedanken.

Dinsdag 18 januari

Met de regelmaat van de klok is de trein vanmorgen weer vertrokken, maar het was deze keer natuurlijk heel anders dan bij de transporten naar Auschwitz, doch ook anders dan bij de uittocht der Austausch-Joden de week tevoren. Dit schijnt al weer maanden geleden, zoveel gebeurt hier tenslotte. Deze keer ook een trein van derde klasse-wagens met bagagewagens voor de zieken, beestenwagens voor het proviand. De reizigers konden van tevoren hun plaatsen bespreken, in het bizonder de alte Kamp-Insassen, die door hun vrienden tijdig waren ingelicht, zoals bij Lissone of Cook, en reeds de avond tevoren bagage in de trein deponeren. De zieken kregen ledikanten mee met daarop speciaal vervaardigde matrassen. Voor de eerste keer sedert de transporten naar het Oosten was geen Sperre voor de barakken tijdens het transport afgekondigd, zodat de achterblijvenden hun vrienden tot achter het cordon van OD-ers naar de trein konden brengen en daar, als op een perron, het vertrek gadeslaan en, ongehinderd, het gewuif van de vertrekkenden op dezelfde wijze beantwoorden. Een soort Hopla-trein naar Theresienstadt. Het woord Theresienstadt had al een magnetiserende invloed op de geesten, zoals Wengenrode, of Wight, of Capri. Fantastische verhalen deden de ronde, dat het daar zo goed was, dat zij die zich daar bevonden niet achter prikkeldraad zaten, maar zich vrijelijk door het oude vestingstadje konden bewegen en in huisjes wonen. Als jongmens wil men wel eens een vestingstadje zien. Ligt het trouwens niet op Tsjechisch, bevriend gebied? Hoe lichtgelovig is de mens, hoe naief, bereid te menen, dat het daar waar hij niet is, beter is dan waar hij het relatief niet slecht heeft. Men moest zich verzetten om niet mee te willen met de expeditie, die op een excursie geleek. Men was het laatste jaar zo gewend geraakt aan de deportatie in beestenwagens, dat men een gewone trein met gewone derde klasse wagens bereid was als een Genade van de Hemel te aanvaarden, daarin althans een menselijke gunst te zien, die slechts dankbaarheid kon wakker roepen, en de reis te beschouwen als een plezierreis. Had Fräulein Slottke het niet zelf gezegd: dit was een unieke reis;

zoiets kwam nooit weerom! Hadden de Joodse leiders van het kamp het niet zelf gezegd: Theresienstadt was het beste, dat men kon verlangen. Waren er ook niet brieven binnengekomen van mannen en vrouwen, die er maanden en maanden vertoefden en verklaarden, dat zij gezond en wel waren en het behoorlijk hadden. Zo ging de trein weg met mannen en vrouwen, die met een beetje zwaar hart afscheid namen van de Nederlandse bodem en van hun vrienden, maar toch troost putten uit de gedachte, dat zij naar een plek gingen, waar zij onttrokken bleven aan de gesel van de oorlog, aan de wreedheid van het concentratiekamp, of aan de hardvochtigheid van de slavendrijver, die in Polen de baas speelt. Hopla, a little bit sight-seeing, al zou het ook een beetje lang duren. Op de locomotief staat aan de ene zijde in grote witte letters, cursief geschilderd: ‘Erst siegen, dann reisen’, aan de andere zijde: ‘Räder rollen für den Sieg’. Hopla! Hitler wil de Joden uitroeien. Dat heeft hij meer dan eens gezegd. Maar hij haalt Joden met menswaardige treinen af om ze te brengen naar een bevoorrechte plek in Europa: Theresienstadt. Hij roeit ze uit, in klassen, zoals een begrafenisonderneming haar dode leden in klassen ter aarde bestelt. Wie naar Polen gaat, krijgt een beestenwagen, wie naar Zelle gaat een personenwagen met versnaperingen onderweg, wie naar Theresienstadt gaat een personenwagen met alleen brood. Wie derde klasse begraven wordt, krijgt een kaal kalesje met een paar zwarte mannetjes erachter, wie tweede klasse begraven wordt, ook een paar mannetjes ervoor, wie eerste klasse begraven wordt krijgt een fraaie palfrenier. Hitler speelt begrafenisondernemer en neemt de hoed af voor Joden, die in het leven een bevoorrechte positie innamen.

Woensdag 19 januari

Grote verhuizing: de Turkse kolonie is verhuisd naar barak 72, de barak der buitenlanders en dubbele nationaliteiten, waaruit de vorige week tweehonderd man naar Zelle op transport zijn gegaan. Barak 72 had in het kamp een slechte naam: er heerste een uiterst ruwe toon, vechtpartijtjes waren er aan de orde van de dag. De bewoners van barak 71 zijn verheugd, dat de Turken verdwenen zijn: een hoop lawaai minder. Dezelfde dag zijn de bewoners van barak 66 verhuisd, een paar honderd, teneinde plaats te maken voor de overtollige leden van de S-barak, waar nu negenhonderd mensen opeengepakt zitten. Een van mijn vrienden moest er vanmorgen voor de WC wachten van tien over vijf tot tien over half zes voordat hij aan de beurt kon komen. De mensen schuiven als bijen in een korf in de smalle, donkere gangetjes tussen de bedden langs elkaar heen, hotsend en botsend, met honderd kleine stagnaties. Zij slapen nu met zijn vijven in drie aaneengesloten bedden. Het regiem is er opnieuw verscherpt: niemand mag meer op bezoek, met uitzondering van de

naaste familieleden, niemand mag aan de poort meer persoonlijk iets aan de S-mannen en -vrouwen afgeven of zich daar zelfs ophouden. Tachtig mannen, vrouwen en kinderen zijn uit de 66 in barak 71 terechtgekomen. Het is in mijn barak een volte van belang. Ik ben dientengevolge mijn bagagebed kwijtgeraakt. Mijn koffers heb ik bij een vriend in een afgeschut logetje onder bed gedeponeerd, mijn dozen, pannen en schoenen heb ik kunstig opeengestapeld op de hanebalken geplaatst, waar zich dus mijn buffet, mijn bibliotheek, mijn nachtkastje, mijn schoenpoetsdoos, mijn schrijfgerei enzovoort bevinden. Ik vrees dat het geval op een dag naar beneden tuimelt en ik erbij. Een groot deel van de stoelen in de foliënplukkerij is vandaag vervangen door synagoge-banken. De Administratie van het Ziekenhuis heeft het volgende bekendgemaakt:

> *In letzter Zeit, insbesondere im Anschluss an das Besuchsverbot, ist die Zahl der aus dem Krankenhaus ins Lager und aus dem Lager ins Krankenhaus gemachten schriftlichen Mitteilungen sehr erheblich gestiegen. In erheblichem Masse ist auch Missbrauch von der Möglichkeit solche Briefe zu befördern gemacht worden, vor allem, indem ganz gleichgültige persönliche Mitteilungen als dringlich geschickt worden sind. Infolge Personalmangels ist es nicht mehr möglich derartige Mengen von schriftlichen Mitteilungen zu befördern. Es wird deshalb gebeten, schriftliche Mitteilungen aus dem Krankenhaus und in das Krankenhaus auf das dringend Notwendige zu beschränken. Die Patienten werden gebeten, dies den Besuchern mitzuteilen.*
> *Verwaltung Krankenhaus. Seelmann.*

Donderdag 20 januari

Ongeveer vierhonderd alte Kamp-Insassen zijn dinsdag met het transport naar Theresienstadt meegegaan. Velen, die de keuze hadden tussen Theresienstadt en de lijst-Weinreb hebben voor Weinreb geopteerd: zij wilden niet, tenzij hoognodig, uit hun kleine huisjes en hun gemak gestoten worden en verwierpen de gift van Theresienstadt van de commandant. De commandant is daarover in woede ontstoken en heeft de heren doen meedelen, dat zij te zijner tijd uit hun huisjes verwijderd zouden worden en naar de grote woonbarakken zouden moeten verhuizen. Dus: huuropzegging. De alte Kamp-Insassen, die mee zijn gegaan, hebben van het kamp een pakketje meegekregen, waarin boter, suiker, jam; de anderen hebben niets gekregen. Ingewijden spreken daarover schande: ongehoorde bevoorrechting van de alte Kamp-Insassen, die zich toch al zoveel te goed deden dank zij hun relaties met de keuken, maar die nog altijd ketterden, omdat zij het vijf jaar geleden zo slecht hadden gehad. De huisjes, die vrijgekomen zijn en die nog vrijkomen, zullen ter beschikking worden gesteld

van de nieuwe leden van de Duizendlijst. De pakketten met levensmiddelen, die na het strenge decreet daarop nog zijn binnengekomen, zijn aan de Verwaltung van Dienstbereich XII ter beschikking gesteld ter verloting van de inhoud onder hen, die in de metaalindustrie werkzaam zijn, in het bizonder de batterijen. De Joden, die daar werken, laten zich dit aanleunen, en menigeen die wat trekt, kan men daarop met welbehagen horen stoffen. Zo leeft men hier: de een aast op de ander, de een vreet van de ander op wat de heren SS hem afgenomen hebben. Verdeel en heers! Onderhoud gehad met mr. Pr. en hem ingelicht over het verloop van Theresienstadt. 'Weet ik', antwoordde mr. Pr., 'maar u gelooft toch zeker niet dat er in werkelijkheid een request is ingediend. Dat u een andere vader zou hebben gehad dan uw wettelijke vader, kon niet doorgaan. Wij waren daarom maar alvast begonnen met een genealogisch onderzoek, maar de man die zich daarmee had belast zit nu al anderhalve maand in de gevangenis. Het zou kunnen, dat u op een gegeven ogenblik toch naar Theresienstadt zou moeten verhuizen. U moet maar naar gelang van omstandigheden handelen.' 'Ik ben ook niet anders van plan.' Zou Ottenstein mee in het complot zitten en zou hij voor de schijn naar Den Haag hebben getelefoneerd? Hij lachte zo raadselachtig die maandag. Uit dit kleine gevalletje blijkt dat hier veel mogelijk is om iemand uit een transport te houden. De isolatie van het kamp wordt hier scherp gevoeld: het aantal IPA's is legio, zodat zich elke dag een rooskleurig beeld van de oorlogstoestand aftekent; maar daar tussen door sijpelen de BBC-berichten het kamp binnen, evenals kranten, die koeriers en Ariërs meebregen. Het blijkt niet mogelijk, het kamp hermetisch af te sluiten.

Vrijdag 21 januari

Overal in het kamp duiken de indigo-scharlaken kleuren van de strafgevangenen op: in de buitendienst, bij het aanleggen van rioolbuizen, in de aardappelkeuken, in de metaalindustrie. Zij verschijnen overal tussen de niet gestrafte Joden: bij de Antragstelle, in de Polikliniek, bij de tandarts. Vandaag vijf S-gevallen van hun S bevrijd. Vanmiddag op bezoek geweest in barak 56 bij de Foliën, waar aan een der tafels de S-vrouwen - allen gestrafte Barnevelders - in plaats van foliën te plukken een gezelschapsspelletje zaten te doen: een worp met uit zilverpapier vervaardigde dobbelstenen en het stellen van vragen betreffende dierkunde, bijbelkennis, muziek, sport, schilderkunst, enzovoort, enzovoort. Een verschrikkelijk gezellig, amusant en leerzaam tijdverdrijf, waarbij de vreugde van het foliënplukken in het niet verzonk. Er waren acht vrouwen, die aan het spelletje deelnamen en zich op het tableau, waarop het spel plaatsvond, onderscheidden door een touwtje, een veiligheidsspeld, een broodbonnetje, een punaise, een koperen knopje,

en nog een paar minuscule voorwerpjes. Zo heeft elke tafel wat anders om de verveling te verdrijven. In mijn werkbarak is de ijver van de toeziende functionarissen wat geluwd: zij zijn op de Duizend-lijst geplaatst, waarom het blijkbaar begonnen was. Mijn tafel is nog altijd elitetafel: er wordt nog altijd aan geslapen, en een der slapers staat algemeen bekend als ‘aartsluiaard’. Ikzelf bepaal < mij > tot theehalen en slenter de rest van de tijd in of buiten de werkbarak rond, zoals een bohême dat doet.

Zaterdag 22 januari

De storm giert sedert vanmorgen. Westerbork is weer een grote modderplas. Het is vannacht pikdonker, geen hand voor ogen te zien. In mijn barak is het niet uit te houden van de volte, die zich voornamelijk om mijn bed, bij de kachel onder het volle licht, voltrekt. Als op een beurs staan mannen en vrouwen in de gang tussen de bedcomplexen, te dazen over de oorlog, over het aanstaande transport naar Auschwitz, vaak in het wilde weg. Wat kan de mens toch moeilijk zwijgen, en als hij spreekt, wat zegt hij dan een onzin. Weer nieuwe vechtpartijtjes over de kachel, nieuwe stemmen, nieuwe accenten, maar au fond precies hetzelfde van gisteren, toen de Turken er nog waren, die de kachel blokkeerden. De mens moet hier zijn zenuwen goed in bedwang hebben, wil hij niet uitbarsten in woede, vervallen tot wanhoop. Overdag klagen de vrouwen hun leed, 's nachts slaken mannen de verzuchtingen, die zij overdag onderdrukken. De mensen kunnen elkaar niet ontlopen, zijn met handen en voeten aan elkaar geketend. De volwassenen verwensen andermans kinderen, die verwilderen en in de barak schreeuwen en gillen, in hun jeugdige vaart tegen alles en iedereen opbotsen; de kinderen revolteren tegen de volwassenen, die de uiting van hun natuurlijke levensdriften trachten te beteugelen zonder dat zij een goede andere plaats hebben om hun overtollige energie te uiten. Zij zijn elkaars vijanden. De kinderen worden ook door de nauwheid van samenleving betrokken in zaken, die slechts voor ogen en oren van volwassenen bestemd zijn, die hun schaamtegevoel tegenover de kinderen zo niet geheel, dan toch voor een groot deel verloren hebben. Jonge kinderen bespieden de ouderen in de wasruimten, in de onbeschutte WC-ruimten. In de werkbarakken bezoeken mannen en vrouwen een-en-dezelfde WC. Het schaamtegevoel verdwijnt. Vrouwen van standing verklaren ter rechtvaardiging van haar gedrag: dat zou ik vroeger nooit gedaan hebben. De ene mens treedt zonder dat hij het wil in de discreties en intimiteiten van de ander; de scherpe kantjes van het fatsoen zijn er gaandeweg afgeslepen, schaamtegevoel bestaat nog ternauwernood. Wat moet er onder deze omstandigheden van de kinderen terechtkomen! Dinsdag a.s. transport naar Auschwitz, hoofdzakelijk S-gevallen. De familieleden van de S-mensen zitten diep in de put en lopen naar rechts

en naar links om op het laatste ogenblik hun verwanten nog uit de S-barak te krijgen. De kansen zijn echter gelijk nul.

Zondag 23 januari

Vannacht is een deel van het dak van barak 65 weggewaaid. De regen heeft de boel kletsnat gemaakt. Van barak 66 is een wand ingedrukt. De wind giert nog steeds. De dunne boompjes schudden heen en weer, heen en weer: ‘och, och, och, och!’ Bericht gekregen, dat ik op de Weinreb-lijst ben geplaatst. ‘Sie wurden auf die endgültige Weinreb-liste gesetzt.’ Het wordt nu een soort roulette. Eindelijk heb ook ik meer dan één Sperre: Theresienstadt en Weinreb. Zal straks misschien tussen de twee moeten kiezen. Heb ook nog de fictieve Calmeyer. Gecompliceerd. Het is alsof we met ons allen aan de speeltafel zitten, op verscheidene nummers hebben opgezet en wachten op wat uitkomt. We hopen, dat ons nummer niet uitkomt. Wij spelen niet uit vrije wil, maar gedwongen, en koesteren de verwachting, dat de bank op een dag springt. Iedereen, die het doen kan, kiest Weinreb om een dekking meer te bezitten, maar niemand weet er goed raad mee: Weinreb staat op de markt van Westerbork nog steeds laag genoteerd, ofschoon hij voor het ogenblik een Sperre geeft; waarvan zij, die ongestempeld waren, profiteren. Men betwijfelt of de Weinreb-lijst ooit aan de Austausch toekomt en helt over tot het geloof dat de lijst op een goede dag springen zal en dat zij, die er op staan, met pak en zak doorgaan naar Auschwitz. Tenzij de Russen voordien Auschwitz genaderd zijn of bereikt hebben, zodat Auschwitz niet meer in aanmerking komt. Weinreb is nog altijd een sprong in het duister. Het kamp heeft zijn aardappelenzoekers. Dagelijks kan men mannen en vrouwen in de hoop aardappelenschillen, die op een terreintje voor de hoofdingang van de Centrale Keuken in de buurt van een okshoofd worden gedeponeerd, zien graven op zoek naar een enkele aardappel, die in de schillen verdwaald is. Vanmorgen rondom de ingang van de aardappelkeuken mannen en vrouwen met doeken en leren tassen op jacht naar aardappels. Gestraften waren in hun kleurige overalls bezig met het versjouwen van zakken met aardappels van de trein naar de keuken, over een afstand van vijf, zes meter, op hun rug. Als bij stilzwijgende afspraak sjorden zij onder het gaan de zakken zo hoog over hun schouders, dat de aardappels er bij kilo's tegelijk uitgutsten, in de dikke modder. Als raven vlogen de mannen en vrouwen er op af, bukten zich of hurkten neer, zodat de panden van hun winterjassen in de modder slierden, en pikten daaruit snel, snel de aardappels, dik in de drek. De dienstdoende OD-er, een goedmoedige kerel, kneep een oogje dicht. Toen het te bar werd, greep hij in en joeg de aardappelzoekers weg, die een goedgevulde ransel meenamen. De honger wordt in het kamp groter, algemeen voelbaar.

Tegelijk bakken vrouwen, die royaal in haar voorraden zitten, nog dagelijks rijkelijk havermoutkoekjes of andere delicatessen, in boter en suiker. Lang kan dit echter niet meer duren, nu er geen enkel pakje meer van buiten binnen komt. Mijn dokter heeft mij gisteren een extra rantsoen melkpap per dag toegewezen: ik had chronische maagklachten, waarschijnlijk wegens de frequentie van kool, die mijn maag slecht verdraagt, ook al varieert zij in wit en rood. Op deze wijze kom ik aan een redelijk dagelijks rantsoen, dat in zijn normale portie voor volwassenen en kinderen veel te weinig is. Vandaag was stamppot met goulasj aangekondigd; de goulasj was slechts een grijs sopje. Hoogstwaarschijnlijk heeft de keuken zich weer over het vlees ontfermd. Er lopen hardnekkige geruchten over een razzia in Amsterdam onder de gemengd-gehuwden. De Joodse partijen van de gemengde huwelijken hier, die op terugkeer naar Amsterdam wachten, maken zich ongerust en vrezen dat zij hier allen zullen moeten achterblijven. Daarvan is te officiëler plaatse niets bekend. Zwiepende regen, weer om geen hond de deur uit te sturen; de mensen klitten op elkaar in de barakken. Verschrikkelijke herrie om de kachel: een regiment van pannetjes, demonstratie van culturele armoede, materialisme en gebrek aan verdraagzaamheid. De stoker tracht als ceremoniemeester op te treden, maar moet zwichten voor de overmacht, en laat de zaken < op > haar beloop. De barakleiding houdt zich onzijdig in het besef van de onoplosbaarheid van het probleem. De Turken zijn weg; de clan van ‘tante Roos’, grootmoeder met kinderen en kleinkinderen, die, wat de mannen betreft, stervormig om de kachel gelegerd zijn, beheerst het terrein thans; zij bakt op alle kachels tegelijk, dankzij de hulp der vrouwelijke leden in de familie, voert het bevel over grote pannen, die al 's morgens vroeg hun plaats innemen, en bezweert bij hoog en bij laag, dat zij nooit langer dan een kwartier de kachel in beslag neemt. Wie tegenspreekt, wordt bedolven onder een stortvloed van onvriendelijke woorden. Zij zwaait met haar zware ijzeren koekenpan de scepter, maar zij bakt voorbeeldig aardappeltjes, zodat de omstanders het water om de tanden loopt. Vanmiddag de helft van mijn pannetje havermout gesneuveld door een onhandige handbeweging van een der medekokers. Aardappeltjes gebakken; gewacht van zeven tot negen, toen net het vuur uit; inderhaast een houtvuurtje gestookt.

Maandag 24 januari

De Barnevelders, die in de S-barak waren opgesloten wegens de ontvluchting van L.H., zijn vandaag daaruit ontslagen en in barak 85 teruggekeerd. Eén hunner was met het jongste transport naar Theresienstadt doorgezonden. De echtgenoot van de ontvluchte moest in de S-barak blijven. Een aantal Joden naar Amsterdam vertrokken voor het doen van inkopen voor de winkel, die in Westerbork

wordt opgericht. A. naar Barak I verhuisd. Een mooi ziekenhuis: vierkante kamers met tien of elf bedden, in lichte kleuren geschilderd, centrale verwarming, kastjes boven de bedden, een model-operatiekamer, die kan concurreren met de beste in Nederland. In Westerbork!

Dinsdag 25 januari

De storm heeft vannacht getoornd: met gebalde vuisten raasde hij tegen die paar onnozele barakken, die weerloos op dit stuk kale heide staan. Onbegrijpelijk dat zij niet in splinters zijn uiteengerukt en dat de daken niet zijn opgevlogen. Bij vliegende storm en gutsende regen is een transport van duizend man naar Auschwitz vertrokken. Weer in beestenwagens. Het hoofdaandeel heeft de S-barak geleverd: vijfhonderdnegentig man. De rest, de jonge mannen van de Alijah, oude mannen uit het ziekenhuis, en eenendertig kleine, naamloze kinderen, die in het Weeshuis lagen en wier ouders òf onder water zijn òf reeds naar Polen zijn doorgezonden. Onder deze kinderen een tienjarig jongetje met 39.9°, dus met ééntiende graad koorts te weinig om tot de gelukkige categorie der ‘Untransportfähigen’ te behoren. Opruiming van straf- en improductieve elementen, die het kampbudget slechts bezwaarden. Nog altijd weet men niet, wat er met de gedeporteerde Joden in Polen gebeurt. Men vervloekt de nationaal-socialisten en zoekt naar kwalificaties, die uitdrukking moeten geven aan de gevoelens van minachting, afschuw, afgrijzen en haat tegelijk, maar niemand vindt het gepaste woord: men staat machteloos, men stapelt het ene woord op het andere, maar staakt onbevredigd zijn brandmerking, en eindigt met een geluid van walging: bah! ‘Wanneer, wànneer is de oorlog afgelopen, wanneer is deze ellende van het wekelijkse transport uit?’, weeklagen de vrouwen. ‘De oorlog gaat goed! Maar elke week gaat een transport’, honen de mannen hen, die erop vertrouwen, dat de oorlog spoedig met een overwinning voor de geallieerden eindigt. De winter vordert; men vreest, dat als deze winter de beslissende slag niet valt, de oorlog weer de hele zomer zal voortduren en dat geen enkele Jood zich dan meer op Nederlandse bodem zal bevinden. De hoop wisselt af met de vrees: waar gaan we heen, wat is ons lot, wat onze toekomst?

Woensdag 26 januari

Een vriend, die de vorige week als S-geval werd binnengebracht en voor wiens transport gisteren werd gevreesd, is uit de S-barak ontslagen en verhuisd naar barak 69. Amsterdamse vrienden hadden voor hem de som van twintigduizend gulden bijeengebracht ten behoeve van een gratis leverantie aan het kamp. Mijn vriend had intussen zijn personalia op schrift gesteld en die aan de Antragstelle aangeboden teneinde daarop zijn ontslag uit de S-barak te bewerkstelligen. De heer Heinemann van de Joodse Raad achtte dit document niet sterk

genoeg en hield het op de gratis leverantie. De commandant heeft het aanbod van de leverantie aanvaard. Pecunia non olet! Met het transport van gisteren zijn patienten uit de diphterie- en de roodvonkbarak meegezonden; ook een tuberculose-lijder, die transportfähig werd geacht. Een tafelgenoot bij het foliënplukken heeft een buitenlandse relatie-stempel gekregen. Kosteloos. Destijds was hem de 120.000-stempel geweigerd, ofschoon hij daarvoor vierendertigduizend gulden in diamant had gestort ten kantore van J. Ros in Amsterdam; het geld heeft hij - natuurlijk - niet teruggekregen. De telefoondraad suist weer: Zelle! Zelle! Zelle! Overal waar men in het kamp de voet zet spreken de bewoners over Zelle. Dinsdag a.s. wordt weer een transport daarheen verwacht, naar men goede reden heeft te geloven, mede van de bezitters van 120.000-stempels. Die komen eindelijk aan de beurt. Er zijn daarvan drie soorten: de relatie-, de accumulatie- en de prestatie-stempels. De relatie-stempels zijn uitgereikt aan hen, die beschikken over goede buitenlandse handelsrelaties, waarvan de Duitsers nog op een of andere wijze hopen te profiteren als zij de oorlog winnen, áls; de accumulatiestempels aan hen, die daarvoor met zwart geld of geld van anderen betaald hebben; de prestatie-stempels aan hen, die op een of ander gebied hebben uitgeblonken en deswege de bewondering van de heren nazi's hebben gaande gemaakt, of ook wel hun practische zin hebben aangesproken - zo wat bijv. betreft de experts in de diamantindustrie - en hen bewogen hebben. hen tegen transport naar Polen te beschermen. Er heerst zenuwachtigheid in de gelederen der houders van de 120.000-stempels. niemand van hen weet, welke categorie er deze keer aan de beurt is. Zelle! Zelle! Zelle! suist het door het kamp. Met het transport van dinsdag jl. vijftig kinderen uit de strafbarak meegegaan.

Donderdag 27 januari

Vanmorgen hebben mannen en vrouwen, naar het uiterlijk heren en dames, een aardappelwagen, die voor de Centrale Keuken stilhield, geplunderd. Zij hebben vrijmoedig de hand gestoken in de zakken, die op de wagen stonden opgesteld, klaar om te worden gelost, en aardappels overgeheveld in hun zakken of in tassen, die zij bij zich hadden. Geen schijn of schaduw van gêne. Velen, vroeger goed-gesitueerden, gaan altijd gewapend met een tas, actentas of hengseltas, er op uit, in de hoop onderweg iets te vangen, aardappelen of wortelen. Sommigen met een vaatje, voor het verzamelen van losse stukken steenkool. De hele kampbevolking is uit op kleine roof. Menigeen meldt zich aan de keukenramen en krijgt daar gauw-gauw een paar wortels, een paar aardappelen toegestopt van de aardappelschillers met daarbij het vermaan: ‘Gauw weg, want Van Dam ligt altijd op de loer; en dan gaan we naar de 51. Gauw weg! Het is gevaarlijk!’ In de loop

van de morgen was ik er getuige van, dat een vrouwelijk lid van het keukenpersoneel, mevrouw L., op de rand van de aardappelcentrifuge voor zichzelf een tas met gekookte aardappels vulde, waaruit tien personen konden worden bediend. Telkens weer hetzelfde beeld in de keuken: kruimeldiefstal op grote schaal. De mensen hebben tekort, maar overdrijven hun hebzucht. Aan de ene kant hebben de rovers het goed, aan de andere kant een groot tekort wegens te kleine porties. Een bewoner van mijn barak heeft vijfentachtig gulden voor een pond boter betaald, een ander < een > pakje sigaretten geruild tegen een pond suiker. Sigaretten worden verkocht tegen één gulden per stuk.

Vrijdag 28 januari

Gisteravond een transport van honderdtachtig mensen, waarvan ongeveer tachtig voor de S-barak. Onder de honderd anderen waren de ‘gesperden’ van kapitein Sommer: 120.000-stempels. De houders van deze stempels hebben gewerkt voor de Duitse metaalindustrie en naar men zegt veel geld in de zwarte handel verdiend. Het zijn zowat de laatste ‘gesperden’, die nog in Amsterdam waren.

Zaterdag 29 januari

Emotie en verontwaardiging onder de houders van 120.000-stempels: Fräulein Slottke heeft de houders van accumulatie-stempels bij bosjes opgeroepen en hen voor de keuze gesteld: suppleren of nietigverklaring van de stempel, zodat zij niet naar Zelle, maar naar Auschwitz gaan. Dat zijn in hoofdzaak de geldjoden uit de diamantindustrie, die op de zg. lijst-Ros staan. De diamant, die zij hadden ingeleverd, was te hoog getaxeerd! Voor het eerst wordt hier de naam Ros genoemd, die à ongeveer vierendertigduizend gulden per persoon voor een Sperre-stempeltje zorgde. In deze vierendertigduizend gulden zat een aardig duitje commissieloon. Umsonst ist der Tod! De Joden zijn scherp aan de tand gevoeld: hun werd gevraagd, waar zij het geld vandaan hadden voor hun stempels, en wie antwoordde: van vrienden, werd uitgenodigd, de namen van zijn vrienden maar op te geven, dan zou Ros het zaakje wel verder in orde maken. Maar zo stom waren de Joden toch niet, de namen van hun vrienden, waar zij hun zwarte diamant hebben gedeponeerd, te noemen; zij roken lont. Zij kregen acht dagen tijd om hun zaak in orde te maken. Zij voelen zich natuurlijk bedrogen en spreken van chantage. Natuurlijk is hier sprake van chantage, zoals ook de eerste actie chantage was en ten doel had, zwart geld uit de Joden te persen. De Nazi's zijn er blijkbaar op uit, tot de laatste gulden uit de geldjoden te wringen: geld, of anders naar Auschwitz! En de Joden haasten zich om te dokken, voorzover zij nog wat hebben en hun handlangers kunnen bereiken, want zij willen niet naar Auschwitz. Zo lang mogelijk tegenhouden; in godsnaam dan maar

naar Zelle, eveneens een sprong in het duister! Niemand van hen weet wat Zelle voor hen betekent, maar tussen Zelle en Auschwitz kan nog veel gebeuren. Daarop vestigen ze hun hoop. De houders van een 120.000-stempel en een Weinreb-optie zijn voor de keuze gesteld: kiezen of delen. Een moeilijke keuze, want niemand kan ook maar iets omtrent de Weinreb-lijst zeggen. Iedereen weifelt. De Duizendlijst is tot dertienhonderd leden aangezwollen. Zij hebben officieel bericht gekregen, dat zij de kleine huisjes, die zijn vrijgekomen door het vertrek van alte Kamp-Insassen naar Theresienstadt, mogen betrekken. Zij zijn verguld: wie een vrouw heeft, mag er zijn vrouw bij zich hebben.

Zondag 30 januari

De commandant heeft een eind gemaakt aan de twijfel, waarin de houders van twee opties verkeren: wie een 120.000-stempel heeft en tevens op de Weinreb-lijst staat, moet zijn optie voor Weinreb opgeven. Vandaag zijn de briefjes afgekomen, die de houders van de relatie-stempels aanzegt zich voor dinsdag a.s. reisvaardig te maken. Ook zij, die op de resterende Austauschlijsten voor Palestina staan, hebben een aanzegging ontvangen. Evenals velen, die in het genot verkeren van een dubbele nationaliteit, waaronder Nederlanders, die een Paraguayaanse, Hondurese of andere Zuid-Amerikaanse pas hebben gekocht. Zij worden klaarblijkelijk niet beschouwd als buitenlanders, die voor uitwisseling in aanmerking komen, anders zouden zij worden geïnterneerd. Wat er met de Barnevelders, de gedoopten, de Portugezen met vier Portugese grootouders zal gebeuren, is altijd nog duister: op last van de commandant zijn de lijsten, waarop zij staan, uit de karthoteek gelicht. Voorlopig komen zij dus niet voor transport in aanmerking.

Het geval Sommer is interessant. De Joden, die voor de Duitse Wehrmacht gewerkt hebben, hebben zich zodanig verrijkt met de zwarte handel, dat de Gestapo de heren heeft laten arresteren en naar de Amstelveenseweg heeft doen overbrengen. Op voorspraak van kapitein Sommer hebben zij echter een goede behandeling gekregen. Ook in Westerbork hebben zij een voorkeursbehandeling verkregen: zij zijn in kleine huisjes ondergebracht. Een van hen heeft verklaard, dat men bij de Duitse instanties, waarmee zij hebben samengewerkt, de verwachting heeft uitgesproken, dat het regiem in Duitsland uiterlijk tegen mei zou ineenstorten. Nous verrons.

Maandag 31 januari

Zenuwachtige drukte in het kamp: pakken voor Zelle. De Duitse autoriteiten stellen weer een trein voor nette mensen ter beschikking. De volgende treinregeling is vandaag in alle barakken schriftelijk bekendgemaakt:

‘Zu dem am kommenden Dienstag abgehenden Transport erhält jeder Mitfahrender rechtzeitig vor Abgang des Zuges eine Platzkarte, ohne welche kein Anspruch auf einen Sitzplatz besteht. Es wird dafür gesorgt, dass Ehepaare mit oder ohne Kinder in Familienverband reisen werden. Für alle Personen, die sich ausserdem zu einer Reisegruppe zusammenschliessen wollen, besteht hierzu Gelegenheit durch eine Platzbestellung. Diese kann am Montag, den 31.1.44 von 8.30-20.30 Uhr in der Verwaltung Baracke 34 Eingang I erfolgen. Es ist hierbei erforderlich, dass für jede Person, die zu einer Reisegruppe gehören will, die Lagerkarte vorgelegt wird. Ohne diese kann keine Bestellung erfolgen. Die ausgereichten Platzkarten sind streng persönlich und nicht auf anderen übertragbar. Im Falle einer Zurückstellung vom Transport wird über den betreffenden Platz von der Verwaltung aus verfügt. Um im Interesse alter Reisenden eine reibungslose Abwicklung zu gewährleisten ist jeder verpflichtet, nur den auf seiner Platzkarte verzeichneten Platz einzunehmen. Der OD ist angewiesen hierauf Kontrolle auszuüben.
Der Dienstleiter.’

Alsof het een plezierreisje gold, dat voor alle zekerheid goed geregeld was! Die goeie nationaal-socialisten! Intussen heeft men het getal van duizend reizigers, dat nodig is om de trein vol te maken, gisteren niet kunnen bereiken. Er ontbraken vanmorgen nog tweehonderd. Vandaag om één uur nieuwe oproepingen. Tevens een dreigement aan houders van Palestina-certificaten: zij, die zulk een certificaat bezitten en het voor vanavond zes uur niet bij de Antragstelle < hebben > ingeleverd, verliezen hun aanspraken op grond van een Antrag te worden teruggesteld. Men wil blijkbaar het Palestina-Austausch-contingent versterken. Anderzijds zijn weer enkelen, die waren opgeroepen, al weer teruggesteld, ook de volkomen onbekwame ‘stellvertretende Barackenleiter’ van barak 71, die zo'n beeldschone vrouw heeft, die gewoon is het bureau van Schlesinger te frequenteren in voorkomende gevallen. Zij heeft invloed bij dit kantoor. Dreigement aan houders van de Duizend-lijst, die Palestina-certificaten bezitten, dat zij van de lijst geschrapt zullen worden, tenzij zij een Antrag voor Palestina indienen.

Dinsdag 1 februari

Gistermiddag een boerderij in de buurt in brand gevlogen. Een NSB-boerderij. De vlammen laaiden hoog op; boerderij in de as. Voldoening bij de kampbewoners. Duizend man op transport naar Zelle. Uit mijn barak tweeënvijftig mensen, uit barak 64 meer dan honderdtwintig; laatstgenoemde barak wemelt van houders van 120.000-stempels. De rest van de bevolking moest in de barakken blijven totdat de trein weg was. Op het laatste ogenblik zijn de Hongaarse mannen ten getale van ongeveer twintig voor het transport opgeroepen. Zij moesten

zonder hun vrouwen vertrekken. Dit transport is aan de trein voor Zelle vastgekoppeld en gaat, naar bekend is geworden, naar Weimar. De vrouwen zouden donderdag a.s. volgen. Vermoed wordt, dat de politiek hier een rol speelt: ontstemming van Duitsland over de afvalligheid van Hongarije, dat onlangs besloot z'n troepen uit Rusland terug te trekken. Vanochtend vroeg de Amerikanen en Engelsen per autobus op transport naar Assen en vandaar naar Den Haag om naar interneringskampen in Duitsland te worden overgebracht ten behoeve van uitwisseling. Met vreugde vertrokken. De Joden naar Zelle met droefenis in het hart vertrokken: velen zijn ervan overtuigd dat de oorlog nog slechts kort duurt en betreuren het dat zij voor die korte tijd nog het Nederlandse grondgebied hebben moeten verlaten. Duitse families, die jarenlang in Nederland hadden gewoond, zich met de Hollandse zeden en gewoonten hadden vertrouwd gemaakt en de Nederlandse taal correct en vlot spraken, betreuren het vertrek dubbel. ‘Hoe komen wij weer in Nederland terug?’, vroeg menigeen. ‘Waarom moeten wij naar dat rotte moffenland terug? U (tot mij) komt weer in uw vaderland terug, want u is Nederlander. Maar wij: wij zijn statenloos. Wat komt er van ons terecht!’ Dat is het probleem voor vele Duitsers, die Duitsland reeds hadden afgeschreven en hadden gehoopt, het eind van de oorlog hier te kunnen halen. Afschuwelijke sensatie, al deze mannen, vrouwen en kinderen, met wie men zo lang bevriend was en met wie men het lot hier heeft gedeeld, als verpauperiseerde landverhuizers met een paar koffers of bundels vodden te zien gaan, met de zekerheid: voor hen is Holland verloren, zij blijven beroofd en berooid in het Oosten steken. Menige vuist heeft zich vandaag gebald, menige verwensing, menige vloek heeft zich vandaag tegen Duitsland gericht en opnieuw hebben de gevoelens van wraak zich gevoed met het beeld der schande en vernedering, waarin de Joden, ondanks de gepoetste personentrein, zijn vertrokken. Zelle mag zijn wat het wil, men vertrouwt het niet: men weet dat de Duitsers de Joden naar Zelle voeren voor een smerig sjacherhandeltje en dat, als het mislukt, laatstgenoemden op de mesthoop worden geworpen als de honderdduizend Joden, die voor een groot deel in beestenwagens naar Polen zijn gesleept. Nederlanders en Duitsers haten gemeenschappelijk de Duitsers met een haat, zo fel rood, dat niets in staat is die te blussen. Maar de Nederlanders haten tegelijk de Duitse Joden met een haat, die bijna even gloeiend is als de eerstgenoemde haat, omdat de Duitse Joden met hetzelfde sop overgoten zijn als de niet-Joodse Duitsers. ‘Rotvolk!’, zegt men hier, en doelt zowel op het ene als het andere deel van dit volk. Of zij zijn zo zoet van taal, dat de valsheid er aan alle kanten afdruipt, of zo grof, dat men ze graag tegen de grond zou stompen. Dat is de algemene klacht. Het transport is weg en wij hebben het gevoel, alsof de familie kleiner

is geworden, alsof de familie armer is geworden, dat zij goede, beste vrienden heeft verloren, die zij graag had geholpen, maar niet bij machte was te helpen. Wij hebben het gevoel, dat wij nu zo langzamerhand de laatste der Mohikanen zijn, die ook op hun vonnis zitten te wachten en dat dit vonnis niet lang meer op zich zal laten wachten. Wij zijn niet sentimenteel bij het afscheid geweest, zoals bij geen enkel afscheid, althans voor zoveel het Hollanders betreft, die toch nog altijd de nuchterheid hebben van onze bodem en onze taal, maar de tranen zaten ons toch in de keel, gelijk bij zo menig afscheid, dat een zee van ellende samenvat en waarbij alle gevoelens van deernis en afschuw uit het hart naar boven wellen, die op gewone dagen bedwongen worden door de besognes van het kamp en de inconveniënten van het barakleven. Elk afscheid is weer een plons in het meer van ellende, betekent een oprakeling van het doorstane leed, de doorstane angsten, zet de fantasie aan het werk wat betreft de onbekende toekomst. Zo zijn er duizenden en duizenden gegaan, die gegaan zijn met de moed der wanhoop in het hart, voor degenen die zijn achtergebleven als verdwenen in een donkere spelonk, die zich achter hen gesloten heeft. Waar zijt gij, duizenden en tienduizenden, die zijn weggesleurd, van de ene plaats naar de andere, wat is uw lot? Gij zwijgt, omdat men u belet u kenbaar te maken. Wij staan amechtig van de opwinding, de verontwaardiging, de walging, die het ene transport voor, het andere na in ons wekken. De tragedie in Nederland gaat ten einde. De nationaal-socialisten hebben lang met ons gespeeld in de muizenval van Westerbork. Het merendeel van ons is successievelijk in andere muizenvallen gejaagd, waar het lugubere spel wordt voortgezet. Zal het laatste restje behoed blijven voor overbrenging naar deze andere vallen?

Woensdag 2 februari

Met het jongste transport zijn achtentwintig Hongaren meegegaan. De commandant heeft hun voor het vertrek een langdurig bezoek gebracht in hun coupé. Hun vrouwen zijn in grote wanhoop achtergebleven. Ook de Argentijnen zijn op het laatste ogenblik meegezonden, naar men kan vermoeden omdat Argentinië een paar dagen geleden de diplomatieke betrekkingen met de as-mogendheden had verbroken. De houders van Palestina-certificaten, die zich in goede trouw hadden gemeld, zijn in kwade trouw met het transport meegezonden, met uitzondering van twee van de Duizendlijst, die weer werden teruggesteld. Het kamp had vanmorgen een kater als wellicht nooit tevoren: in de sterk-gedunde familie, die was achtergebleven en die voortdurend dunner wordt, voelde men het gemis van zovelen, en van zovele bekenden, die hier maanden en maanden waren geweest, uiterst pijnlijk. Waar waren zoveel bekende gezichten gebleven! Wat was het kaal geworden, wat waren

de rijen gedund! Gisteren een transportje van dertig ondergedokenen uit Rotterdam, ook Argentijnen. Daarbij was er een, die bij zijn aankomst hier papieren vond klaarliggen, waarbij hij tot Ariër wordt verklaard. Hij kan zo weer naar huis terug, ongedeerd. Vanavond een transport van honderdtwintig Portugezen uit Amsterdam: wat men reeds zo lang gevreesd had is thans gebeurd: alle rasechte Portugezen in Westerbork geconcentreerd, evenals de volle Joden met vier rasechte Joodse grootouders. De Portugezen waren lang omtrent hun positie in het duister gelaten. Ook nu nog verkeren zij in het duister en worden zij in de waan gelaten, dat zij naar Portugal, hun vroegere vaderland, waar zij zich met de Maranen vermengden, zullen worden teruggezonden. Natuurlijk fantasie: driehonderd jaar na hun vertrek, zonder dat zij, rasechte Hollanders geworden, ooit weer aan Portugal als hun vaderland terugdachten. Maar zij hebben, nu de nood aan de man was, hun stamboom laten nagaan en lijvige documenten laten samenstellen om aan te tonen, dat zij nog altijd doorgewinterde Portugezen zijn. Zij lopen met lange lijsten met de prachtigste namen van hun voorouders in hun portefeuille. Zij zijn ook hier de aristocraten onder de Joden, zeker wat de namen en de voornamen betreft. Het verluidt nu dat zij zaterdag a.s. met een speciaal transport, tezamen met de Hongaarse vrouwen, op reis gaan. Ook de Ros-mannen, in weerwil van het feit, dat zij niet konden suppleren. Waarheen en met welk doel? Duisternis, zoals over alles wat met de Joden geschiedt, duisternis hangt. Dit keer zijn geen ‘groenen’ meegegaan, maar gewone politie. Een bewijs, zou men zeggen, dat het transport geen echt transport was, maar een reisgezelschap.

Donderdag 3 februari

Jan Ros heeft opnieuw zijn slag pogen te slaan. Gisteravond liet hij een dokter met een 120.000-stempel oproepen en eiste de som van negenduizend gulden als suppletie; anders ‘ontsperring’. Hij zat met een dikke, zware sigaar achter de tafel en zware gouden ringen met briljanten aan de vingers. Laat ons aannemen gekocht van de provisie van de opbrengst van 120.000-stempels. De dokter wees de eis af: onmacht, maar wees er tevens op dat hem niets kon gebeuren, daar hij Portugees was. De Portugezen, die gisteravond zijn aangekomen, zijn ondergebracht in barak 72, de barak der buitenlandse Joden, waar ook Turken en Roemenen liggen, evenals ‘Paraguayanen’. Dit wijst er op, dat zij als buitenlanders worden beschouwd. Ros heeft de dokter verder ongemoeid gelaten. Dezelfde dag heeft hij de Jood opgeroepen, die vierendertigduizend gulden had betaald, maar geen 120.000-stempel had gekregen en wie hij thans vijfenveertighonderd gulden vroeg ter supplering. De Jood beet vinnig van zich af en liet horen, dat hij later een relatie-stempel had gekregen zonder een cent daarvoor te storten.

Ros bemerkte dat hij een blunder had begaan en streelde, om zijn figuur te redden, de Jood over de wang, zeggende: 'Nou hoor, ik zal verder wel goed voor je sorregen!' Dat kan men zich zo voorstellen van zo'n nobel man. Gisteravond weer de kans gehad om de vlucht te nemen met een naar Amsterdam terugkerende trein. Doodeenvoudig. Maar ik was op klompen en was verder totaal onvoorbereid. Ik wil alleen maar zeggen, hoe gemakkelijk het eigenlijk is, uit het kamp weg te komen. Maar dan verder, dat moet men wel overdacht hebben. Dat is nog zo eenvoudig niet. De verleiding is groot; het kost evenveel moeite ze te weerstaan als ze te volgen. Weer eens een lijst gesprongen: Weinreb. Waarvoor men al enige tijd lang bevreesd was sedert Weinreb zelf zich zo sceptisch over de waarde van zijn lijst had uitgelaten, Een groteske comedie: nog eerst een dag < of > wat geleden hadden velen van de Lagerkommandantur een vriendelijk briefje gekregen: u is 'endgültig' op de Weinreb-lijst geplaatst, en waren zij uitgenodigd, op hun Lagerkaart een dienovereenkomstige aantekening te laten aanbrengen als 'Sperre'. Nu een briefje, dat luidt: 'Laut Entscheidung Lagerkommandantur ist Ihre Weinreb Sperrung aufgehoben.' Komedie of niet? Het plechtanker van duizend mensen, die hadden gehoopt nog te ontkomen aan transport naar Auschwitz, ruw losgeslagen. Het oude woord bewaarheid: een lijst is er om te 'platzen'. Is dat een spelletje van Den Haag geweest en heeft Weinreb het meegespeeld? Waarom, waarvoor? Den Haag speelt met de Joden als de kat met de muis. Waarom moet Weinreb daaraan meedoen? Is het wonder, dat men geen vertrouwen stelt noch in de transporten naar Zelle, noch in die naar Theresienstadt. Dinsdag a.s. gaan weer duizend mannen, vrouwen en kinderen naar Polen om daar onder de nationaal-socialistische knoet dwangarbeid te verrichten. De mannen nemen het gelaten op, maar de vrouwen hebben een onuitsprekelijke angst. Vooral wanneer zij kinderen hebben. 'Wat wordt er van mijn kinderen?' Het bestaan van de kinderen hier hangt al aan een zijden draad. Het leven van de meeste kinderen is, zowel lichamelijk als geestelijk, een lijdensweg. Geen ziekte, die hun bespaard blijft: de ziekenhuizen liggen constant vol, ook nu nog, bij een zo dunne bevolking; geestelijk een doorlopend proces van verwildering. Nieuwe invasie in mijn barak, evenals in andere barakken: barak 61 en barak 68 zijn opgeheven. Even verademing na het jongste transport, direct daarop weer een hoos van mensen, die de vrijgekomen bedden komen bezetten, met hun bagage de gangetjes blokkeren, de tafels verontrusten. Wat zijn de meeste mensen ellendig moe van het opgejaagd worden, wat verwensen zij vaak hun bestaan, wat vervloeken zij vaak hun medemensen, die geen mededogen kennen, geen égards, geen fatsoen, en het leven onderling, dat al zo zwaar te dragen

valt, nog verzwaren. Zij spelen de Duitsers in de kaart: in de barak en bij het werk. Aardappelschilmachine aangekomen: de vrouwen worden overbodig. Een verlossing van pestilent slavenwerk.

Vrijdag 4 februari

Gisteren gedonder gehad met mijn directe chef, de heer Brauner, een jongetje om te zien, met een zwarte jekker aan en een pet op, waarin hij verdrinkt, maar een duvel < van een vent >. Hij loert en spionneert de hele dag met zijn gluipersogen. Hij had de pik op me, omdat hij me aan tafel had zien schrijven inplaats van foliënplukken. ‘Komt u maar met me mee’, zei hij met een vals stemmetje, ‘ik heb een aardig licht werkje voor u.’ ‘Wat is 't dan?’ ‘Zult u wel zien.’ Met mij nog een paar anderen achter de brede muur van de jekker aan. Deze straalt van nieuwheid: ook geen eerlijke afkomst, staat er duidelijk op te lezen. In optocht naar de asbelt. ‘Alstublieft, mijne heren, gaat u uw gang maar; opensnijden.’ En hij wees op een ordentelijke stapel matrassen, uit de onderscheidene barakken afkomstig en grondig bedorven door beddepissers. Ik had er geen zin in. Het motregende. ‘Gaat niet’, zei ik, ‘last van rheumatiek.’ ‘Hebt u een attest van de dokter bij u?’ ‘Nee, wat dacht u, dat ik zo'n ding in voorraad heb?’ ‘Dan moet u hier blijven; dit werk is goed voor de rheumatiek.’ ‘Zal u wat vanaf weten. Laat u mij gaan om een attest te halen.’ ‘Kan niet. Maar u kunt daar in de loods werken.’ (Wijst op een loods, waar precies de regen in gutst.) ‘Dank u. Daar heb ik niets aan. Laat u mij vandaag naar de foliën teruggaan; dan kom ik morgenochtend met een attest.’ ‘Gaat niet; dan krijg ik last met de anderen.’ ‘Dat is niet mijn zaak. Ik heb met ú te maken en niet met de anderen.’ Brauner laat mij verder met de woorden in de mond staan en ik, zonder meer trouwens, blijf in de gutsende motregen staan kijken, hoe de anderen de bepiste matrassen openrijten en er het stro, het zeegras of ander gras uitwerken. Zal ik weggaan, of gewoon blijven toekijken? Als ik wegga, kan hij me van sabotage beschuldigen, en ik heb geen trek in echte herrie om niemendal. Terwijl ik dat zo voor mijzelf overweeg, komt de opzichter, een zware Grönninger, naar me toe en zegt: ‘Weet u wat we zullen doen? We maken u tot stoker.’ Ik kijk eens naar een jongeman, die bezig is het stro op te stapelen en daarvan een vuurtje stookt. Het stro moet blijkbaar verbrand. Dat lijkt me wel. Ik ben een echte pyromaan. ‘Top!’ zeg ik. Ik grijp een hark met ijzeren punten en schoffel het stro bijeen en voedt geleidelijk-aan het vuur, waaruit de wind een dikke rookwolk meeneemt. Aldus is het probleem opgelost. Samen met de andere ‘stokers’ voel ik mij een rasechte Amsterdamse kwajongen, die een ‘fikkie’ maakt. Wat brandt dat stro mieters, ook al is het vochtig. Tot half zes gaat de pret voort, tot tegen donker, als wij het vuur met tobbes met zwart water,

met natte zakken en rollende tonnen doven, om een echte brand te voorkomen. Joei, als er eens een vonk oversprong en de boel in lichtelaaie zette. Er zou geen houden aan zijn. En toch fluisterde het duiveltje: jong, als de boel eens in lichtelaaie ging, die rotzooi in vlammen opging! Maar er zijn te veel mensenlevens bij betrokken! Mijn strafmiddag is goed omgekomen. Toen de zaak bijna voorbij was, kwam Brauner in zijn grote jekker op mij af: 'Is u nog kwaad op me?' Op deze kinderlijke vraag heb ik hem maar geen antwoord gegeven. Wie kan er nu kwaad zijn op zo'n stom kind! Vandaag was alles weer normaal, alsof ik nooit geluierd had, en zette ik mijn ledigheid rustig voort. De werktijden zijn verlengd. Van maandag af werk ik van acht tot half een en van twee tot half zeven. Algemeen gemopper onder de foliënplukkers, maar toch met de ondertoon: zolang wij in Holland kunnen blijven en zolang ons geen SS op de hielen zit, is het nog zo erg niet.

Zaterdag 5 februari

Een bom van zwaar kaliber is vandaag in het kamp neergekomen: met uitzondering van de gedoopten, de Barnevelders, de leden van de Duizend-lijst, en de gemengd-gehuwden, zijn alle Sperr-stempels van de patienten in het ziekenhuis gesprongen. Een klap zoals in het kamp van Westerbork nog niet is voorgekomen. Dat wil zeggen, dat een groot deel van de ongeveer achthonderdvijftig patienten er op bedacht moet zijn, dinsdag met het transport naar Auschwitz te worden gezonden. Het is het werk van Aus der Fünten, die hier vertoeft. Hij heeft de slechte reputatie, dat als hij op Westerbork verblijf houdt, er altijd een bizonder onheil loskomt. Men zoekt naar de achtergrond. Het ziekenhuis is, objectief beschouwd, het waterhoofd van het kind Westerbork. Het kamp telt op het ogenblik ongeveer zesduizend bewoners, en daarvan zijn ongeveer achthonderdvijftig in het ziekenhuis bedlegerig, die een even groot getal verplegend personeel en administratief personeel tot hun last hebben. Ongetwijfeld telt Westerbork een groot aantal bona-fide zieken tengevolge van de grote frequentie van besmettelijke ziekten en keel-, neus- en gehoorontstekingen, maar tevens bieden de ziekenbarakken onderdak aan vele chronisch zieken en aan would-be zieken, die de protectie hebben van de artsen teneinde hen voor transport te behouden, zolang dat in hun vermogen ligt. Klaarblijkelijk is het de bedoeling van Aus der Fünten om drastisch grootscheepse opruiming te houden om van Westerbork een kamp te maken, dat er een bescheiden ziekenhuis op na houdt. Nochtans slaat hij met ijzeren vuist, want hij treft ook vele gestempelden, die buiten het ziekenhuis vertoeven en het ongeluk hebben familie te zijn van zieken. Het mierennest is weer eens verstoord: in de barakken grote zenuwachtigheid, bij de Antragstelle drommen mensen, die inlichtingen

komen vragen, eveneens bij de Administratie van het Ziekenhuis een kluwen van mensen, die meer willen weten. De eerste berichten zijn nog te vaag om precies te weten waar men aan toe is, maar men weet dat het verschrikkelijk mis is.

Zondag 6 februari

De aap is uit de mouw: al die mooie stempels, die de Zentralstelle te Den Haag en het Büro des Sicherheitsdienstes te Amsterdam aan bevoorrechten hadden verleend, zijn teniet gedaan, voor de zieken in hun geheel. Zij die zich gelukkig prezen in het ziekenhuis te vertoeven en aldus aan het jongste transport naar Zelle waren ontsnapt, zitten nu in de rats omdat zij naar Auschwitz moeten. De slagen vallen niet altijd in dezelfde hoek, de veiligheid zit ook niet altijd in dezelfde hoek. Men moet hier geluk hebben - natuurlijk voor zolang het duurt. De muizenval heeft vele deurtjes, die men dicht laat of openmaakt naar willekeur. Als de hoge heren van de Zentralstelle en het Büro van de Sicherheitsdienst de macht hebben, hun gunsten uit te delen, hebben zij ook de macht deze gunsten in te trekken; dat is ook een prerogatief van de macht, van de willekeur. De Calmeyers - zij die pretenderen van Arische afstamming te zijn, de Portugezen in het bizonder hebben ook een grote klap gehad: Fräulein Slottke heeft honderdveertig Calmeyers ontsperd, die bij de baard van Mohammed gezworen zouden hebben, dat zij met hun 10.000-stempel, de beroemde stempel, een onaantastbare Sperre bezaten en deze ook als zodanig beschouwden: niet verder dan Midden-Duitsland en met een personentrein, zij het derde klasse. Nu gaan zij dinsdag, althans voor een groot deel, als vee naar Auschwitz. Zij kunnen hun lange beduimelde lijsten met hun Ahnengalerie rustig aan het vuur toevertrouwen. Ook zij zien: wie op het woord, of het gebaar van een nationaal-socialist vertrouwt, staat op drijfzand, waarin hij wegzinkt. Auschwitz, mijne heren, meer schiet er voor u niet op over. Zij, en anderen met hen, voelen het transport als een vies, monsterachtig reptiel naderbijsluipen: hun lach van zelfverzekerdheid is verstomd, diepe rimpels staan als gekerfde groeven in hun voorhoofden: het noodlot heeft ook ons getroffen. De heren Duitsers hebben bij de Administratie van het Ziekenhuis de lijst met zieken, die ontsperd zijn en voor transport < geschikt > opgevraagd en die teruggezonden met de harde opdracht: alleen zij mogen geschrapt worden, die op sterven liggen. Dat is er zo goed als geen. Diepe verslagenheid onder de zieken. Alleen zij die op sterven liggen! Untransportfähigkeit bestaat dus niet meer. Er moeten er ongeveer driehonderdvijftig weg, met hun familieleden tezamen zeshonderdvijfenzeventig, met leden van het ziekenhuispersoneel ruim zevenhonderd. Ook gaan veertig kinderen uit het Weeshuis mee: onproductieve krachten, die het budget van het

kamp nodeloos belasten, evenals de chronisch zieken, die slechts opvreters zijn. De wet van de jungle: wie niet meekan, wie niet produceert, weg ermee! Opgeruimd staat netjes. Een waarschuwing voor zovelen, die nog stempels bezitten van andere signatuur en zich daaraan vastklampen, zonder te beseffen dat zij slechts wrakhout in de handen houden. Een lugubere wereld. Wij zijn allen tezamen niet anders dan muizen, waarvan van tijd tot tijd een partijtje gegrepen wordt, voor een andere muizenval elders, waar hoogstwaarschijnlijk weer andere sadisten in graaien. Men zou zich zo graag in het gebruik van zijn taal bedwingen, maar het is niet altijd doenlijk. Een zwarte zondag te meer. In barak 71 een meisje gearresteerd en naar barak 51 overgebracht, omdat zij zich in het openbaar had uitgelaten dat, indien zij de kans zou krijgen, zij ‘de benen zou nemen’. Dat was een onvoorzichtige uitlating: de vijand ligt op de loer, ook midden tussen de Joden. De marechaussée stond bij haar bed toen zij haar spullen pakte met meewarig hoofd haar gade te slaan: stommeling, stond op zijn gezicht uitgedrukt, waarom ben je dan ook niet voorzichtiger!

Maandag 7 februari

Vandaag begint de zestiende maand van mijn verblijf in het kamp. Ik heb er meer dan genoeg van, méér dan. De mens hoede zich voor hovaardij en beoordele zijn medemensen met zachtheid en lankmoedigheid, maar ik ben hard op weg een mensenhater te worden. Het kwam mij als zonde voor, dat aan anderen te bekennen, of als gebrek aan mensenliefde, maar toen ik dezer dagen in een onbewaakt ogenblik een hoogst fatsoenlijk man van mijn gevoelens getuigde, antwoordde hij gretig: ‘Ook ik, mijnheer, word hier mensenhater. En ik ben het nooit geweest.’ Hij had er blijkbaar op gewacht, het eens te kunnen uitspreken. Net als ik. Er zijn er meer, die hier mensenhaters worden, of het al geworden zijn. De massa bijeen, in slechte omstandigheden vooral, is het meest afstotelijke, meest afzichtelijke, dat denkbaar is. Het is een schandalisering van het leven, dat door de chaotische, zedeloze driften van twintig, honderd, duizend mensen, in een kleine ruimte samengepakt, gaat tegenstaan. Het platte egoïsme zoekt zijn weg en gaat in kleine en grote dingen zijn weg zonder consideratie, zonder hoffelijkheid. De strijd bij de kachel is een dagelijks terugkerende demonstratie van de grofheid en de botheid van de massa, die om het minste of geringste haar hartstochten de vrije teugel laat en met graagte degene zou fileren, die anders leeft dan zij. Het leven begint 's morgens vroeg met het gebral van de zaalleiders en gaat de gehele dag zo door via de banale monden van allerlei kleine leidertjes, die nooit iets betekend hebben en zich hier, in schelden en in geniepigheidjes, uitleven, vlak naast elkaar. De mens zal echter niet hovaardig zijn en zijn

medemensen niet slechter beoordelen dan hij zichzelf beoordeelt. Maar toch haat ik de massa, die slechts toegangelijk is voor demagogie en kleine middelen en die als kleine kinderen reageert.

Ik ben opnieuw gedegradeerd. Nadat ik mijn positie als opzichter verloren had, was ik aangesteld als koffie- en theehaler. Vrijdag hagelde het en de stenen priemden als naalden in mijn gezicht, toen ik de lege gamellen terugbracht. Ik zocht een poosje beschutting in de Centrale Keuken, waar ik door de dienstdoende Duitser werd toegebruld met: ‘Sie haben hier nichts zu suchen. H'raus! Sind Sie noch nicht weg. Was gucken Sie herum!’ Etcetera. Ik bleef rustig staan, tezamen met mijn metgezel. Toevallig stapt mijn chef, de beroemde Brauner, met zijn dure jekker en zijn pooierspet, de keuken binnen. ‘Wat doet u hier?’ De keukenpiet brult: ‘Das Zeug steht hier schon eine Stunde!’ Ik zeg: ‘Vijf minuten.’ Brauner: ‘Ik zal u weer op de belt aan het werk zetten!’ Ik denk: Stik, rotzak! Vanmorgen de ontknoping. De vrouwelijke zaalchef komt mij op mijn nuchtere maag meedelen: ‘Van Dienstbereich XII komt bericht, dat u geen koffie meer mag halen.’ Ik denk: Stik! Maar intussen ben ik mijn contact met de buitenwereld en de frisse lucht kwijt, benevens een grote mate van bewegingsvrijheid. Zo zijn de kereltjes hier: misbruik van macht, samenklitten van de Duitsers, bevelen zonder eerst te horen. Dergelijke kleinigheden verpesten de verhouding in de samenleving tussen de Nederlandse en de Duitse Joden. Over dergelijke kleine tegenslagen komen we heen; we lachen er maar om. Ik steek toch geen vin uit; boeken heb ik bij me; en er zijn nog altijd middelen om er uit te komen en in het kamp onder te duiken daar waar men zijn wil, of moet. Vanmorgen ben ik al naar de cantine geweest om een kersvers attest van de dokter voor groente voor contrasignering in te dienen, naar de keuken voor het organiseren van een peen, naar Schlesinger om te pleiten voor een vriend, die voor morgen op de transportlijst staat, naar de barak van mijn vriend om hem te zeggen dat hij veilig is. Ik ben tevreden en voldaan en lach om de kleine Brauner. Wij lachen allemaal om de kleine Brauner, om zijn grote jekker en zijn pooierspet.

Dinsdag 8 februari

De amputatie is weer geschied: de schurftige slang is vanmorgen weer weggeschuifeld met zijn volle pens. Tweehonderdzevenenzeventig zieken met hun familieleden. de rest ontsperde Weinrebs, vervallenverklaarde stempels van de Zentralstelle, nietigverklaarde Calmeyers, strafgevallen, weeskinderen. Het gaat toch nog altijd anders dan men kan opmaken uit de voorhanden gegevens. Ofschoon het parool was uitgegeven: alleen stervenden zijn untransportfähig, zijn er toch verscheidene ernstig zieken in geslaagd, van de lijst af te springen. Deze hebben geboft. Ook anderen hebben geboft: een paar

gesprongen Calmeyers zijn van transport naar Auschwitz vrijgesteld en hebben een Theresienstadt gekregen. Goedertierenheid van de commandant. Grilligheid. Een andere groep, alte Kamp-Insassen, die afstand hadden gedaan van de hun door de commandant geschonken Theresienstadt, hadden de voorkeur gegeven aan Weinreb. Zij moesten ten getale van achtenveertig families onverbiddelijk door: wie een genade van de Obersturmführer afwijst, kan geen aanspraak maken op genade. Met uitzondering van de chef van de Ziekenhuiskeuken, die als mens de slechtste reputatie heeft van het hele kamp, maar goede betrekkingen onderhoudt met hen, die van zijn keukenchefschap zo menigmaal profijt hebben getrokken, voor eetpartijtjes etc. Algemeen had men zich er al op verheugd, dat deze man met zijn roodgekleurde maanviskop eindelijk in de trein naar Auschwitz zat. Op het laatste ogenblik is hij er door een machtige arm uitgehaald. De corruptie, de chantage behoudt een machtige steunpilaar. Een ander geval, van verscheurde bescherming: mr. Frederik Cohen, die samen met mr. Mendels, mr. Salomons etc. de bescherming genoot van de deken der Amsterdamse advocaten en daardoor een zg. relatiestempel van de Duitse autoriteiten had verworven, is zonder omwegen uit het ziekenhuis op transport naar Auschwitz gezonden. Hij was niet chronisch ziek en lag er slechts sedert enkele dagen wegens een licht griepje op advies van zijn barakdokter, die hem de drukte en vermoeienis van een verhuizing had willen besparen. Ook mr. Prins, die eveneens toevallig in het ziekenhuis lag en dezelfde bescherming genoot, is op transport naar Auschwitz gezonden. Fijne bescherming! Van de tien aldus beschermde Amsterdamse advocaten is er op het ogenblik nog slechts één over, die zich mag verheugen in de bescherming, die zijn relatiestempel hem verleent. Mr. Goudeket is op beschuldiging als accountant onoirbare praktijken te hebben bedreven, op straftransport gezonden; mr. Levenbach wegens het verduisteren van goederen eveneens; mr. Asscher is in het concentratiekamp bij Amersfoort doodgeslagen of -geschoten; mr. Nijkerk heeft de zg. Blauwe Ruiter gekregen (het getuigschrift, dat hij zonder Jodenster door het leven mag gaan) wegens diensten ten bate van het Duitse Rijk; mr. Wolf de Beer is ondergedoken; mr. Salomons is in het ziekenhuis van Westerbork overleden; mr. Kokosky eveneens; mrs. A. Prins en F. Cohen zijn naar Auschwitz gezonden, met het jongste transport. Mr. Mendels is de laatste der Mohikanen. Hij loopt de Antragstelle plat om uit te vissen op welke lijst hij nu eigenlijk staat en hoopt dat, als het kamp helemaal leeg gaat, hij er tenminste zal blijven. De deken van Den Haag heeft twee Joodse advocaten in bescherming genomen: mr. Ed. Belinfante en mr. Kaufmann. Eerstgenoemde vertoeft nog te Westerbork, als Portugees in het bezit van de beroemde 10.000-stempel, laatstgenoemde is naar Zelle

gezonden als Austauschmateriaal voor Palestina. De deken van Rotterdam heeft eveneens twee juristen onder zijn vleugelen genomen: mr. Hartog en mr. Sanders. Eerstgenoemde verblijft nog in Westerbork, laatstgenoemde is ondergedoken. Zo gaat het hier toc: korte metten. De vorige week is mr. Levenbach doorgezonden, naar Zelle, ofschoon bij het departement van Justitie een lijst-Van Loon ligt van Joodse rechtsgeleerden, voor wie bizondere bescherming wordt gevraagd. Zolang een dergelijke lijst door de Duitse autoriteiten niet is 'genehmigt', zoals men hier zegt, bestaat ze niet en wordt degene, die de klauw van de Jodenvervolgers grijpt, eenvoudigweg weggevoerd naar een andere plaats, waar geen beschermende hand zelfs meer mogelijk is. Mijn vriend van de gratis-leverantie heeft geboft: hij was met een griepje te goeder trouw de ziekenbarak ingezeild en had gehoopt, dat de koorts wat zou aanhouden en hem over het transport heen zou helpen. De koorts is echter voor het transport geweken; maar de commandant is genadig geweest en heeft hem voor een keer nog vrijgesteld. Intussen is de leverantie geschied: goederen voor de winkel, die de commandant in het kamp instelt en waarvoor een paar Joden dezer dagen naar Amsterdam en Rotterdam zijn geweest tot het doen van inkopen: boordeknoopjes, veters, schoensmeer, closetpapier, enzovoort, enzovoort. Mijn vriend denkt in de naaste toekomst een Barneveld-stempel te verkrijgen. Dit is twijfelachtig, maar het zou toch de vraag zijn of hij er wat aan had, zo snel gaan de transporten hier. Elke week heb ik weer dezelfde sensatie. Ofschoon ik voor de gewone transporten niet ben voorbestemd, althans totnutoe, zo ben ik er toch nooit gerust op, dat er niet een fout wordt begaan, die mij in de maalstroom meesleurt. Ik heb het gevoel alsof ik boven een ijskoud water op een hoge springplank sta, met mijn voeten op het randje, en dat ik het bevel: Spring! afwacht, samen met de meeste kampbewoners. Ik wankel op het uiterste puntje van de bibberende plank en zie de anderen naast en tegenover mij wankelen, met benauwde gezichten, velen in doodsnood. Eerst als het bevel gegeven is, weet ik pas, of ik in het ijskoude bad moet plonsen, dan wel rechtsomkeert kan maken voor een week tijds. Een week is gauw voorbij anders. Men keert om met de gedachte, dat zij, die in het water verdwenen zijn, rondspartelen in ellende, met verstijfde ledematen, worstelend met de dood. Het jongste bad is kouder geweest dan de meeste baden van de laatste tijd. Men was gewend geraakt aan Zelle, aan Theresienstadt, aan minder koude baden, men had zich daarop ingesteld. De meesten van hen, die nog in het kamp waren gebleven, liepen met een passe-partout voor Bad-Zelle, of Bad-Theresienstadt in hun portefeuille en het was velen een zware tegenvaller, naar Auschwitz te moeten. Alsof men met een plezierboot, op weg naar Madeira, uit de koers was geraakt, op een ijsberg gestoten en te water geraakt.

Dat had men niet bedoeld, daar had men niet van gedroomd. Auschwitz was voor de proleten, de armen, die geen geld hadden voor een plezierreis, niets voor de rijken, die geld uit hun mouw hadden kunnen schudden, voor de machtigen, die zich hadden kunnen beroemen op goede relaties, die introducties hadden verleend voor plaats op het plezierschip. Schlesinger aangehouden door een marechaussée. Hij had niet naar de eis de hoed afgenomen en daarvoor een reprimande gekregen. De marechaussée, die dit heeft geflikt, is fel gebeten op de Duitse Joden, zoals de meeste marechaussées, die vinden dat de Duitse Joden ons de trein inschoppen, en had er zijn draai in de baas van het spul even klein te maken. Hij was klein: hij heeft staan stamelen en stotteren, de marechaussée heeft zich staan verkneukelen. Langzamerhand vormen de Nederlandse Joden de meerderheid in het kamp. De alte Kamp-Insassen zijn op een zestigtal na weg; er komen nog slechts Nederlandse Joden, voor het merendeel ondergedokenen, het kamp binnen. De Nederlandse Joden worden thans van lieverlee betrokken in de baantjes: de Barnevelders zijn bevoordeeld, naast de leden van de Duizend-lijst en de gedoopten. Nog één Theresienstadt en de garde der alte Kamp-Insassen is verdwenen.

Woensdag 9 februari

Het transport van de zieken van de ziekenbarakken naar de trein gisteren tart elke beschrijving. Om twee uur in de nacht zijn de verplegers reeds begonnen met het aankleden van de voor transport aangewezenen, OD-ers, die met paard en open wagen voorreden, hebben de zieken op bedden naast en op elkaar op de wagen geschoven, zoals men lijkkisten in een lijkwagen schuift. Terwijl natte sneeuw uit de donkere hemel droop en alles met een klam, klef wit waas bedekte, in het donker van een wintermorgen. Zo zijn ze ook naar de beestentrein gereden, hobbelend en hotsend, waar zij ook onder de blote hemel stonden, wachtend op hun inlading, zoals men lijken schuift in een lijkwagen. Kinderen met roodvonk en diphterie zijn huilend naar de slang gedragen. Ouderloze kinderen uit het Weeshuis. Misschien wel het beestachtigste transport van alle transporten, die er zijn gegaan. Men raakt door de veelheid, de grofheid, de beestachtigheid het zicht erop kwijt, maar dit transport spande toch wel de kroon wat betreft gebrek aan consideratie voor de zieken. Nog voor het transport vertrokken was, was er reeds een zieke overleden. Een lege wagen gaat met de trein mee, gereserveerd voor hen, die onderweg sneuvelen. Zoals er voordien een vlucht naar het Ziekenhuis viel waar te nemen uit vrees voor transport, zo valt er sedert gisteren een vlucht uit het Ziekenhuis te constateren wegens vrees voor transport. De doktoren geven het parool uit: zo gauw mogelijk er uit! Vandaag verlaten tachtig patienten het ziekenhuis. Barak 81 en barak 82 worden in hun geheel ontruimd. Over blijven nog de

ziekenbarakken 1 tot 6. Het ziekenhuispersoneel is plotseling tot een waterhoofd van het ziekenhuis uitgedijd: ruim achthonderd man voor nog geen vijfhonderd patienten. Men verwacht ontslag bij bosjes. Intussen is de liefde voor Zelle en Theresienstadt gestegen. Velen, die hun transport daarheen hadden laten voorbijgaan, zeggen nu: als Zelle weer aan de beurt komt, ga ik mee. Als Theresienstadt weer aan de beurt komt, ga ik mee. Ik neem niet het risico, naar Auschwitz te worden gestuurd, zeker niet in zo'n beestenwagen. Uit vrees voor het grotere kwaad, kiest men het kleinere. Men hoopt nog dat de langverwachte invasie komt en dat die tussenbeide komt. Het gerucht gaat, dat er in Noord- en Zuid-Holland proclamaties zijn aangeplakt, waarin staat wat men te doen heeft met het oog op een aanstaande invasie. Het wordt tegengesproken. Gezegd wordt, dat hier een Lagerorder gereed ligt, die de kampingezetenen meedeelt, dat zij zich op eerste aanzegging binnen twee uur marsvaardig moeten maken. Dit wordt tegengesproken. Men vreest dat men het risico loopt, bij een invasie in Nederland met pak en zak te voet over de grens van Duitsland te worden gevoerd. Zo zwalkt men hier heen en weer, niet wetende wat men wensen moet, niet wetende wat men doen of laten moet. De metaalindustrie heeft er een nieuwe branche bijgekregen: demonteren van wrakstukken van omlaag geschoten vliegmachines, die hierheen worden gebracht, per schuit, via het Oranje-Kanaal. Er < zijn > vliegtuigen bij van alle nationaliteiten en types: Spitfires, Dorniers, Junkers enzovoort. Op het terrein achter het ziekenhuis liggen de aangevoerde wrakstukken langs het kanaal voor het prikkeldraad. Metaaldeskundigen verklaren, dat het materiaal van de Duitse machines prima is, maar dat van de Engelse en Amerikaanse machines nog beter. Vooral van het laatste verzamelen zij, met goedkeuring van de commandant, stukken, die bruikbaar zijn voor vernieuwing van onderdelen der kamp-automobielen, die te kampen hadden met gebrek aan prima materiaal. Natuurlijk groot bekijks van de kant der kampingezetenen. Clandestien ‘Nieuwe Rotterdamsche Courant’ en ‘Asser Courant’ van de laatste paar dagen gelezen. Verkwikkende lectuur na zo lang te zijn gespeend geweest van kranteberichten en -artikelen. Oorlogsnieuws eerste klasse, Duitsers erkennen de val van Rowno en Luzk, rede van Hitler: grote woorden, angst voor het bolsjewisme.

Gerucht gaat dat 9 februari weer een nieuwe revue in het kamp gaat lopen. In de branche regenmantels maken heerst het sweating-systeem: het werk gaat aan de lopende band. Klachten over te zware arbeid van de meisjes. Het regent pijpestelen. Het kamp is één kluit modder. Ga nog steeds op klompen. Geariseerde vrouw met man en dochter naar Amsterdam gezonden.

Donderdag 10 februari

Aanbod van Brauner om te werken in de transportdienst: vaten en ander materiaal sjouwen, van acht uur 's morgens tot zes uur 's avonds. Beleefd afgewezen. De Portugezen vormen een probleem, dat niemand doorgrondt. Zij zijn, voor zoveel zij voldoende raszuiver zijn bevonden, voorzien van de 10.000-stempel, die hun bescherming verleent. Welke bescherming, is niet uitgesproken en niet duidelijk. Zijn zij beschermd krachtens vreemde nationaliteit? Krachtens Arische afstamming? Niemand weet het. Zij weten het zelf niet. Een poos lang ging het gerucht, dat zij naar Portugal zouden worden gebracht. Het zou een komedie zijn geweest: Portugezen, die met de Portugezen niet anders dan de naam gemeen hebben. Portugal weet van hun bestaan waarschijnlijk niets af. Het is al meer dan driehonderd jaar geleden, dat hun voorouders in Portugal hebben gewoond: zij hebben geen enkele band meer met Portugal, zij hebben nooit meer aan Portugal teruggedacht, zij hebben geen Portugese pas. Wat de afstamming betreft - aangenomen kan worden dat zij voor het merendeel Portugese Joden zijn, die, ook wanneer zij van de Maranen, de gedoopte Portugese Joden, afstammen, toch Joden zijn geweest en gebleven. Het enige interessante in het geval is, of er onder hen zijn, wier voorouders Maranen zijn geweest en of zij nog als Maranen in de zoveelste graad beschouwd kunnen worden. Zij beschouwen zichzelf niet als zodanig; wat kan blijken uit de omstandigheid, dat zij voor het merendeel lid zijn van de Portugees-Israelitische kerk. Zij zijn dus in feite slechts Portugese Joden. De Duitse autoriteiten hebben naar het schijnt oorspronkelijk de bedoeling gehad, de Portugezen op dezelfde voet te behandelen als de gedoopte Joden, die in barak 73 zijn geconcentreerd. Indien dit voornemen inderdaad heeft bestaan, dan hebben zij het weer losgelaten: zij hebben bij de jongste razzia in het ziekenhuis wel de gedoopte Joden, maar niet de Portugezen, die er lagen ervan uitgezonderd. Zij hebben hen meegestuurd naar Auschwitz. Het pleit van de Portugese Joden schijnt daarmee wel beslecht. Dinsdag a.s. is Zelle weer aan de beurt, o.a. de nog hier vertoevende bezitters van een Palestina-certificaat. Fräulein Slottke heeft de Barnevelders, die ook een optie hebben voor Palestina en voor Barneveld hadden geopteerd, opnieuw voor de keuze gesteld: Barneveld of Palestina? Het schijnt de bedoeling, hen te bekeren en voor Palestina te winnen. Zij verkeren in twijfel en lopen van het kastje naar de muur om iedereen te raadplegen: wat zou ú doen? Een verschrikkelijk moeilijk probleem: niemand weet, wat Zelle betekent voor de certificaathouders, niemand weet, wat het privilege Barneveld betekent. De certificaathouders staan onder de bescherming van de Engelse regering, maar of het tot uitwisseling komt weet niemand, evenmin of zij in het kamp van Zelle zullen kunnen blijven. De Barnevelders

hebben de door de Duitsers gesanctioneerde bescherming van secretaris-generaal Frederiks, dat zij in Nederland noch in Duitsland zullen worden tewerkgesteld, maar de Duitsers hebben al zoveel maal hun woord gebroken, zowel tegenover de Joden als tegenover de niet-Joden, dat niemand iets geeft voor hun sanctie van de belofte van Frederiks. Zij houden er rekening mee, dat ook zij op zekere dag naar het Oosten verhuizen, in ieder geval naar Duitsland. Weeg tussen deze twee onzekerheden je kans maar eens af en doe je keuze maar! Een gokje, dat ieder op goed geluk moet wagen.

Vrijdag 11 februari

Grote verrassing: de Sperre op de pakketjes en de post is met ingang van 16 februari opgeheven. Wij hebben ons verschrikkelijk netjes gedragen: sinds de Sperre werd ingesteld, is geen enkel geval van clandestiene briefwisseling meer ter kennis van de commandant gebracht. Dat heeft hij uitdrukkelijk geconstateerd. Ja, zo'n goeie commandant hebben wij: hij beloont uit goedheid de deugd. Zelfs tegenover Joden, die volgens Hitler in aanmerking komen voor algehele uitroeiing. We voelen ons als kinderen, die goed hebben opgepast. Zullen wij goed blijven oppassen? Da's niet zo gemakkelijk in gevangenschap, waar de mens getart wordt allerlei verbodens te doen. Wij snakken naar een pakketje met een stukje kaas, een stukje worst, een sigaretje. Wij zijn zo flauw als wat. Wat kan een mens flauw zijn. Het kamp is niet langer Durchgangslager of Arbeitslager, maar officieel ‘Zerlegungslager’.

Zaterdag 12 februari

Gistermorgen en vanmorgen naar de Polikliniek, naar de dokter op briefje van de werkbarakdokter. Doorgestoken kaart. Ik heb eerlijk opgebiecht: negen uur werk is mij te veel per dag, al steek ik ook geen vin uit; ik wil in het kamp rondschuimen, met de mensen praten, en heb daarvoor een voorwendsel nodig. De dokter begrijpt de situatie en speelt het spel welwillend mee. ‘U wilt mij bedonderen, mijnheer! Zal niet gaan. Ik heb u door!’ ‘Tussen twee intelligente mensen is dat toch sous-entendu. U begrijpt de situatie uitstekend.’ ‘Goed, mijnheer, maar da's voor de laatste maal dat u van mij een briefje krijgt.’ ‘Als u het dan maar geeft; da's de hoofdzaak.’ ‘Verdomde bedrieger!’ Dus ik reis op een doktersbriefje als paspoort, dat mijn afwezigheid dekt. Dat is nog zo leuk niet. In de onverwarmde, steenkoude gang van de Polikliniek tussen vele anderen een uur lang gewacht. Tegenover mij een mannetje met een grote bril op en grijzende snorren. Frommelt een sigarendoosje uit zijn zak, herinnering aan Karel I zaliger nagedachtenis. Iedereen kijkt: wat zou daar inzitten? Wij zijn hier in Westerbork antiquarisch nieuwsgierig, allemaal met elkaar. Hij opent

het doosje zeer behoedzaam, zuinigjes, met gespannen lippen. Oei, moet je zien: een dikke sigaar tussen drie sigaretten. Wie heeft hier nog een sigaar, wie nog sigaretten, behalve de koeriers, die nog geregeld Amsterdam bezoeken. Vanmiddag haalde voor mijn neus een koerier zo maar achter elkaar zes pakjes ‘Consi’, de eenheidssigaret, te voorschijn. Triomfantelijk keek hij, met een smeulende pijp tussen zijn Amerikaanse kaken, rond: Zien jullie dat? Zien jullie dat? Stinkende parvenu: etaleert zijn rijkdom voor uitgehongerde mensen. Ik begrijp niet dat men hem niet gelyncht heeft. Wat zijn de mensen toch dociel. Ik kon hem een vijg om zijn oren geven. Misschien de anderen ook wel. Een der wachtenden zegt tot het mannetje met het doosje: plutocraat. Hij kijkt glimlachend op, alsof hij zeggen wil: Oggenebbisj! Een ander vraagt: ‘Kan ik een sigaret van u kopen?’ ‘Kopen? Ik koop ze graag zelf.’ ‘Daar moet u geld voor hebben.’ ‘Geld heeft men daarvoor niet nodig.’ Pauze. Wij likken ons de lippen af van die fijne sigaar, die als een Gulliver tussen de Lilliputters der sigaretten ligt. ‘Hebt u brood?’, vraagt het mannetje. ‘Ik wil u wel een sigaret verkopen voor brood.’ ‘Of ik brood heb. Ik geloof van niet. Laat 's zien. Misschien toch wel.’ Voor een sigaret doet men veel; verkoopt men ook zijn brood. ‘Wat hebt u voor brood?’ ‘Duits.’ ‘Wat geeft u voor een sigaret?’ ‘Wat ik geef. Een boterham, met boter.’ Het mannetje denkt een minuut na. ‘Nee, da's me te weinig. Twee, met boter.’ De broodbeziter denkt een minuut na. ‘Goed’, zegt -ie. De koop is gesloten. De portier roept met schorre stem mijn naam af. Eindelijk ben ik aan de beurt. Voor de dokterscabine nog een kwartier wachten. Allemaal cabinetjes naast elkaar, als zwembadhokjes, in elk waarvan een arts met zijn assistent. Elk cabinetje een paar vierkante meter groot: een rustbed, een tafeltje, een stoel, een kastje met medicamenten. ‘Ja, mijnheer, wat scheelt eraan?’ ‘'s Nachts een beetje benauwdheid in de hartstreek. Maar dat is niet het voornaamste. Ik zit negen uur per dag opgesloten in het foliënhok. Da's een beetje lang voor een mens als ik ben. Valt daaraan niet wat te doen?’ De dokter kijkt < me > met een intelligente blik van verstandhouding over zijn halve brilleglazen aan. ‘Maakt u maar eens los.’ Met zijn stethoscoop beluistert hij aandachtig mijn hartslag. Alsof hij naar een goed concert luistert. ‘Dat hart is goed; niks op aan te merken. U is gezond en voor u speel ik het niet klaar, u halve dagen te laten werken. Weet u wat u doet? U komt hier maar zo nu en dan terug. We zullen beginnen met morgen eerst uw bloeddruk op te meten.’ ‘Goed, dokter.’ Ziezo, ook deze dokter heeft begrip voor de situatie. Dat loopt wel. Nu groenten halen. Sedert een dag of wat loop ik met een doktersattest op zak, dat mij recht geeft op verse groenten. Elke week komt de groenteboer van buiten, op donderdag of vrijdag, en dan is het voor zieke mensen groenten halen.

Ik ben niet ziek, maar tengevolge van de snelle inkrimping van het aantal kampbewoners de laatste tijd zijn er honderden attesten vrijgekomen, die vrijwel te geef waren. Het attest luidt: *Herr ..., Baracke 71, hat die Erlaubnis in der Kantine frisches Gemüse zu kaufen. Spanier*. Dus naar de Kantine. Een stroom van mensen chaotisch door en achter elkaar voor een nauw deurtje, bewaakt door een paar boefachtige OD-ers. Dociel sluit ik mij, gewapend met een rieten mand, achter de mensenhoop aan. Een OD-er poogt wat orde in de hoop te brengen. Blaffend duwt hij wat ter rechterzijde uitsteekt terug, poogt het mensendeeg zo te kneden, dat het nette rijtjes van drie of vier worden. Vergeefse poging: de mensen blijven stijf opeengeklit staan in de brij van modder, die hier de grond is, verkleumd van de kou. De stoet wast voortdurend aan; er komen meer mensen bij dan binnen geholpen worden. De menigte mort: ‘Ik ben voor u. Ik stond achter die mijnheer met die grijze jas. Nu staat u ertussen.’ ‘Mijnheer, wilt u niet zo dringen?’ ‘Ik dring niet, ik word gedrongen.’ ‘Mijnheer, die mand dringt in mijn rug. Kunt u die niet boven uw hoofd houden?’ ‘Spijt me, gaat moeilijk, mevrouw.’ ‘Dan had u een tas mee moeten brengen.’ ‘En als men nu geen tas heeft?’ ‘Dan wat anders, maar geen mand.’ ‘Ligt aan de verkeersregeling, mevrouw.’ ‘U weet niet, hoe het hoort.’ De menigte achter mij groeit niet aan, maar wordt dunner. De hele staart achter mij is zoetjes-aan listig in een boog naar voren gedrongen en schuift zich zeer behoedzaam tussen hen, die voor mij staan. Telkens als het deurtje opengaat om vijf of tien wachters binnen te laten, en er beweging in de mensenhoop komt, wringen zij zich verder in de hoop voor mij en naderen aldus steeds dichter de deur. Slimmeriken. OD-ers pogen vergeefs regelend op te treden: zij schelden en vloeken, sleuren een enkeling uit de hoop en jagen hem weg, delen hier en daar een tik uit. Mensen uit de hoop klagen anderen, die naar voren gedrongen zijn, bij de OD-ers aan, maar zij blijven voor klachten doof. ‘U laat het mij maar over; ik weet wel wat ik doe.’ Men staat tegenover de OD-ers machteloos: zij zijn de officieel erkende ordebewaarders, die echter van het vak van orde bewaren niets verstaan, slechts in actie komen als er wat te ‘organiseren’ valt en wanneer het gaat om het schaken van meisjes. Zij zijn gehaat wegens hun bruutheid en omdat men geen verhaal op hen heeft. Een paar dagen geleden heeft er nog een bij de Kantine een jongeman, die naar binnen wilde en zijn voet tussen de deur zette, het neusbeen stukgeslagen. Hij loopt nog alijd vrij en onbestraft rond met een cacineus air: ben ik geen held? De menigte kookt inwendig. ‘Een beestenbende!’ ‘Wat een Wirtschaft, wat een samenleving!’ ‘Je zou ze.’ ‘Wacht maar, onze tijd komt ook wel!’ Enzovoort, enzovoort. Het gedrang duurt voort, het geklaag neemt geen eind. Oude vrouwen worden platgedrukt, kinderen verdwijnen in de mensenhoop;

dat ze niet stikken, begrijpt men niet. OD-ers gaan met hun volgevreten, zinnelijke koppen langs en om de hoop heen als wolven om een troep paarden: waar kunnen we er een uitsleuren? Ogen vervuld van haat en walging, de mensen staan verstard. Zieken, die om hun groenten komen, en in de strijd om wat groente, de kans lopen erger ziek te worden. Een schrille fluitstoot. Pisk, de Baskische zeerover, de man-in-houtskool, verschijnt met een paar rabauwen op het toneel. Hij brult met rollende r's een paar bevelen, schreeuwt de menigte toe; zijn OD-ers storten zich op de massa, hakken ze op een bepaald punt botweg in tweeën, jagen het afgehakte deel ruwweg tegen de muur van de aangrenzende schouwburg. Gevloek in de menigte. Zuchten. Verwensingen. Ziezo: nu is het verkeer voor de Kantine dan toch geregeld. Al wie achteraan hebben gestaan, staan nu vooraan voor de deur; de rest is door elkaar gejaagd. Ouden van dagen, voor wie de groente in de eerste plaats is bestemd, kinderen die komen voor zieke ouders, zijn uitgerangeerd, zijn onder de voet gelopen. Pisk overziet met onbewogen smoel het slagveld; de OD-ers maken vieze grapjes tegen jonge meiden. De menigte wacht geduldig, machteloos, geladen met ergernis, verontwaardiging, afkeer. Zou men nog aan de beurt komen? Zou er groente voldoende zijn? Men wacht geduldig. Men wacht geduldig, loerend in de richting van de deur, waar geen schot komt in het publiek. Om hels te worden zo langzaam schiet men op. De OD-ers staan er in hun kaki-bruine tunieks of hun lange blauwe capes tergend uitdagend als de heersers van het ogenblik bij. Onaantastbaar zijn ze, de rabauwen van Pisk. Tegen elf uur maakt de OD bekend: de cantine is gesloten, tot een uur. Verwensingen. De menigte gaat uiteen. Ik heb precies anderhalf uur gewacht. Ik geef mijn attest cadeau aan wie het hebben wil. Mijn lust in verse groente is bekoeld. Deze houding kan ik mij trouwens aanmatigen: ‘thuis’ heb ik nog een zak witlof liggen en een doos appels staan, benevens een klein partijtje uien, ondershands gekregen van een bevriende relatie. Maar een vriendin, die in de S-barak is terechtgekomen, op bevel van Den Haag, waarom weet ze niet, en ook een attest bezit, waarop ik ook voor haar groente zou halen, is gedupeerd voor deze week. Zo leeft men hier.

Zondag 13 februari

Dr. Spanier heeft mij gisteravond een confidentie gedaan. Ik ontmoette hem op de weg en begon over het jongste transport van zieken naar Auschwitz. ‘Grässlich’, zei hij. ‘En dan te bedenken, dat het anders gekund had. Al een week geleden had ik uit uitlatingen van Aus der Fünten menen te kunnen opmaken, dat de heren het plan hadden uit rancune het ziekenhuis leeg te halen en de patienten naar Auschwitz te sturen. Ik heb toen de heren doktoren

doen weten, dat ik het in het hoogste belang van de patienten achtte, hen zoveel mogelijk naar de barakken terug te zenden. Dat heb ik hun niet een keer, maar enige keren doen weten. Zij hebben het niet gedaan.' Ik vroeg: 'Waarom niet? Zijn uw doktoren dan zo weinig intelligent, dat zij een dergelijke wenk niet verstaan?' 'Ja, mijnheer, zo weinig intelligent zijn ze. Het is teleurstellend.' Dr. Spanier had haast en kon mij niet langer te woord staan. Ik zei het op prijs te stellen, hem spoedig weer te ontmoeten. Hij zei: ik zal er aan denken. De vraag: heeft dr. Spanier zijn wenk zo onduidelijk gegeven, dat zijn doktoren hem niet begrepen hebben, en had hij niet duidelijker kunnen spreken? Zijn de doktoren tenslotte nog door het besluit der Duitse autoriteiten, de zieken, die krachtens hun stempel recht hadden op Zelle, naar Auschwitz te sturen, overrompeld? Zelle - ruist < het > weer door de barakken. Bekend is dat zij, die totdusver door het Büro der Sicherheitsdienst < 'zurückgestellt' waren >, houders van Puttkammer-stempels en houders van Certificaten voor Palestina aan de beurt zijn. Naast mij slapen twee jong getrouwde mannen, een daar, waar vroeger de chimpansee heeft geresideerd, een op mijn vroegere bagagebed. 's Nachts slapen zij in een huls, die twee aan elkaar genaaide dekens vormen, als vlinderpoppen, waardoorheen 's nachts van tijd tot tijd sidderend de adem van het leven gaat. Ik lig dwars aan hun voeten, die soms mijn hoofd, soms mijn benen raken en wegduwen. Zij liggen er al verscheidene weken, rustig, ingetogen. Gisteravond, bij het ter ruste gaan, zijn ze losgekomen. De een: 'Ik ben al klaar voor Zelle. Als u me - tot mij, terwijl ik me drie hoog op bed staande uitkleed, een vertoning elke avond, balanceerkunst in optima forma - als u me uw rooie zakdoek geeft, daar gaat net alles wat ik bezit in, en uw wandelstok. Meer heb ik niet nodig. Al wat je meer bezit, nemen ze je toch maar af.' De ander: 'Ik neem ook niets mee. Morgenavond om acht uur verdeel ik mijn erfenis. Jij (tot een zoon van een rijkaard, die zwemt in de wol en met bont gevoerde schoenen draagt) mag mijn leren koffer hebben. Een fijne koffer. Ik heb er toch niets aan, want ik heb eigenlijk niets om mee te nemen. De schoenen die ik aanheb, heb ik van mijn baas geleend. Het wambuis, dat ik aan heb, van een vriend gekregen. De broek dito dito. En meer heb ik niet.' 'Stilte!' Een vermaan uit een cabinetje, waar een nieuwe zaalleidster met haar man slaapt. Zij plukt alleen maar de voordeeltjes van het baantje, samenwonen met haar man op de mannenzaal, en koken, en trekt zich van de zaal geen sikkepit aan. Een der jonggetrouwde mannen: 'Zorg maar dat je bed 's nachts niet zo piept. Je mag het wel eens laten smeren.' Hilariteit van vele bedden. Algemeen gesprek boven op de banken en de bedden van mannen, die zich ontkleden, als op een chambree van jonge recruten, over Zelle. 'Ik wil ook wel op reis. Hier is het niks

meer gedaan.' 'Als je mij vraagt, ga ik liever naar Zelle dan dat ik hier blijf. Het zal er allicht niet slechter zijn dan hier. De barakken moeten er veel ruimer en zindelijker zijn. Als de invasie komt, ben je hier ook nog niet jarig.' 'Ik blijf maar zo lang mogelijk hier, op mijn eigen grondgebied. Ik wil het feest hier meemaken.' 'Jawel, maar je weet toch maar niet wat ze met je zullen doen als < je > deze gelegenheid om goed weg te komen, laat varen.' 'Wat heet goed wegkomen. Wie weet eigenlijk wat van Zelle af. Niemand. Ze kunnen je van daar uit even goed naar Auschwitz sturen.' 'Ze sturen je niet meer naar Auschwitz. De Russen zitten al te dicht in de buurt. En er valt te veel puin te kruien in Midden-Duitsland vanwege de bombardementen. Het jongste transport is, naar ze zeggen, aangekomen te Resa, tussen Leipzig en Dresden.' 'Mij 'n zorg, waar ze me heen sturen; zo lang duurt de oorlog toch niet meer.' 'Daar kun je niks van zeggen; de Duitsers zijn taai; het kan nog best zes maanden duren.' 'Geef mij maar een kaartje Mokum. Got-o-got, wat hebben de Joden een sof! Ik ga maffen.' Gisteravond een transport uit Amsterdam van honderdtwintig man aangekomen: grotendeels S-gevallen.

Maandag 14 februari

De lijst is weer uit: duizend man gaan naar Zelle. De oorspronkelijke bedoeling is geweest: zeshonderd. Uit mijn barak alleen al gaan er honderdtwintig à honderddertig weg. Een derde van de bevolking. Mannen en vrouwen, die vele maanden lang in Westerbork hebben vertoefd, velen over het jaar, vertrekken. Zij gaan weg als uit een hotel, dat hun lange tijd gastvrijheid heeft verleend. Dit gevoel bekruipt ons, die nog achterblijven, enkele duizenden, die met hen die gaan, in een langdurig samenzijn vriendschappen hebben gesloten, vaak oppervlakkig, zoals dat in een hotel gebeurt, maar soms ook innig. Dit maakt het scheiden zo moeilijk, in menig geval zwaar. De meesten echter van hen die vertrekken, gaan ook alsof zij lang in een hotel hebben vertoefd, als geprivilegieerden. De well-to-do-people vertrekken, zij die geld verdiend hebben, gereisd hebben, iets van de wereld hebben gezien en de wereld een beetje kennen. Gereisd hebbende, zien zij ook tegen deze reis niet al te zeer op, al houdt ze haar geheim vooralsnog ook goed verborgen en ook al waren ze liever op de vaderlandse bodem gebleven. Vandaag geen run op de Antragstelle: men heeft zich algemeen verzoend met de gedachte, dat Zelle naar schatting het beste is wat men onder de gegeven omstandigheden kon krijgen. Misschien is Theresienstadt in bepaalde gevallen nog wel beter, maar dat is niet voor allen weggelegd. Wat is hier anders beter? Bij zoveel willekeur. Men pakt zijn bullen; zoveel mogelijk gaat mee, want dat is officieel toegestaan. Men maakt zich in de geest al vast los van Westerbork, waar men tegen zijn wil toch is ingeburgerd. Drukte in de barakken. Met uitzondering in die

van de Barnevelders en de gedoopten, waar men de geweldige opwinding van transport en ‘op reis gaan’ niet kent en waar men, om zo te zeggen, in stil water ligt. De geprivilegieerde Barnevelders een beetje zelfgenoegzaam, als gepatenteerde bourgeois; de beschermde gedoopten een beetje hoogmoedig, als mensen, wie het Goddelijk licht is opgegaan en die zich veilig weten in de schoot van de Kerk. De Barnevelders staan terzijde van, de gedoopten verheffen zich boven de wekelijkse tragiek van het transport. Zij zien de vernedering en de kneveling der Joden als door een nevel, die hen van de direct getroffenen scheidt; zij ondergaan hun gevangenschap als de beste duik-onder. Wij achterblijvers voelen: nu komt de beurt zeker gauw aan ons; er is geen ontsnappen meer mogelijk aan de klauw van de bruut, ook al is die klauw voor ons laatsten met fluweel overtrokken. Maar onder het fluweel zit toch de klauw, de wrede klauw, die zoveel tienduizenden van ons reeds heeft geteisterd. Menigeen, die vroeger tegen zijn transport geworsteld heeft en uitstel heeft verkregen, redeneert: voor die paar weken dat ik mijn transport nu nog kan ophouden, dat loont de moeite niet. Desondanks vecht menigeen tot het laatst: zolang ik op Nederlandse bodem kan blijven, zo zegt hij, blijf ik op Nederlandse bodem. De vasthoudendheid aan de vaderlandse bodem heeft een heroïek accent. Het zijn de besten, de moedigsten, de meest vrijheidslievenden die ervoor vechten: wat mij ook boven het hoofd mocht hangen, liever hier dan op de bodem van mijn vijand. De hoop speelt daarbij nog een rol: de oorlog kan van vandaag op morgen uit zijn; de invasie kan komen.

Dinsdag 15 februari

Het vertrek is tenslotte toch veel pijnlijker geworden dan wij allen tezamen dachten. Geen pen vermag uit te drukken wat er eigenlijk gebeurt voor en op de dag van zo'n transport - hoe geprivilegieerd het ook moge zijn - wat er in ons omgaat. Met elke handdruk aan een vertrekkende dringen zielen in elkaar, de handen vatten en omklemmen elkaar, alsof ze elkaar nooit meer zullen loslaten. Het gesproken woord is te veel of te weinig, De stoet, die zich voor de barakdeur opstelt, gelijkt op een karavaan, die plechtig een bedevaart onderneemt naar een ver land. In alle raamopeningen, klein vierkant, opeengedrongen mannen en vrouwen, die de vertrekkenden een laatste groet toeroepen; aan elk raam een laatste afscheid, bosjes van uitgestoken armen en handen, snel toeschietende vertrekkenden, die de handen grijpen en zich snel weer bij de stoet voegen. Elk raamkozijn is een levend, compact schilderij van bewegende en bewogen mensen, op een rij naast elkaar geplaatste doekjes à la Jan Steen, maar in mineur. Oude vrouwen schreien zacht, gedachtig aan het leed, haar kinderen en kleinkinderen aangedaan, vrezend voor het lot dat haar zoons en dochters

in den vreemde, in de macht van de tiran, nog te wachten staat. De jonge vrouwen en mannen, hard geworden onder de druk, waaronder zij nu al een paar jaar hebben geleefd, gesterkt in de ellende, waarin hun vervolgers hen hebben gedompeld, knarsetanden dol van razenij over de wegvoering van hun broeders en zusters en vrienden, en vervloeken hun vijanden. Zij spuwen hun haat uit, als had een adder hen in de tong gebeten. Zij ballen de vuisten in machteloze woede. Het gevoel van onrecht, dat de gehele week gesluimerd heeft, ontwaakt plotseling en hevig bij het gezicht van de ontvoering van hun lotgenoten en zij luchten hun gemoed onverholen, eruptief als een krater zijn lava uitstoot. Een orkaan van verachting woedt tegen de mensenrovers. Ondanks het officiële verbod van de Obersturmführer voor hen, die niet 'op reis' gaan, de barakken te verlaten tot na het vertrek van de trein, trachten velen tegen het vertrek zo dicht mogelijk de trein te naderen om hun familieleden en vrienden een laaste vaarwel toe te wuiven. OD-ers, die het gezag van de openbare orde vertegenwoordigen, jagen hen telkens weer brutaal, bars, terug, maar even zovele malen komen zij weer opdagen, vastbesloten het vertrek te beleven. De OD verliest het spel door uitputting van geduld en geeft het tenslotte op. Uit alle straten tussen de barakken komen de achterblijvenden tenslotte in drommen te voorschijn, als duvels uit doosjes, en zetten schouder aan schouder de Boulevard des Misères aan de andere kant van de trein af. Een fluitsignaal kondigt het vertrek aan. Achter de raampjes van de coupé's - gedeeltelijk volgepropt met bagage, rugzakken, koffers, etenszakken - mannen, vrouwen en kinderen, die met zakdoeken en handen wuiven, niet met bedroefde gezichten, maar met gezichten, waarop de vastberadenheid staat uitgedrukt, moedig te zijn en te zegevieren. Aan de Boulevard des Misères wuivende mannen en vrouwen, die evenmin bedroefde gezichten hebben, ook geen vastberadenheid in hun trekken verraden, maar ontzetting over de schanddaad, voor de zoveelste keer aan hun lotgenoten bedreven. De trein is behoorlijk, menselijk, maar de reis is gedwongen, het lot van de reizigers onbekend. De trein schuifelt weg als een fantoom, als een boekje van levende beelden glijdt hij voorbij; voor het laatst heeft men oude, vertrouwde gezichten gezien, voor het laatst een teken van leven opgevangen. Aan de grens van het kamp, voor de barrière houdt hij stil: daar wordt hij officieel overgedragen aan de Duitse militaire bezetting, die met de trein is meegekomen ter begeleiding van de 'reizigers', en worden de Joden stuk voor stuk geteld. Niet één mag er ontbreken: voor de barrière draagt de commandant de verantwoordelijkheid voor de levering, na de barrière de bezetting; maar zij overtuigt zich ervan, dat de levering in natura compleet is, dat er niets is afgedaan voor tarra of rafactie. Les affaires sont les affaires.

Woensdag 16 februari

Rauter zou vandaag komen, uit Amsterdam, in gezelschap van enige andere hoogmogenden, waaronder Neumann, bekend en gehaat als antisemiet in optima forma. Het kamp rilde en beefde bij voorbaat, nog erger dan bij een bezoek van Aus der Fünten, de kleine groot-inquisiteur. De autoriteiten hadden opdracht gegeven alles wat daarvoor in aanmerking kwam, een grote beurt te geven. De Lagerkommandantur werd extra geschrobd en opgepoetst. De bedden in de ziekenhuizen werden behoorlijk op de rooilijn gesteld. Op de muur van de wachtkamer van de Ziekenhuisbibliotheek in barak 6 werd een doek gespannen ter camouflering van voorstellingen à la ‘Le Rire’, en caricaturen: dr. de Rooy als hielganger en met de reusachtige duim bulkend uit de zak van zijn overjas, en de filmartiest Kurt Gerron met het blad ‘Erotik’ uit de zak van zijn overjas puilend. Het parool werd uitgegeven: alle meisjes en vrouwen tussen de vijftien en dertig jaar in de woonbarakken blijven. Rauter moest om de tuin worden geleid: hij mocht niet weten, dat er op Westerbork nog zoveel jong werkvolk zat < maar moest de indruk krijgen > dat het werk slechts door ouden van dagen en mannen boven de middelbare leeftijd werd verricht. Hij zou dat jonge werkvolk hoogstwaarschijnlijk opeisen voor Duitsland, dat de hand legt op elk valiede jongmens, Jood of Ariër, dat blijft gelijk. Gemmeker houdt het liever hier voor zijn eigen standje. Zo bedriegen de bedriegers elkaar. De Portugezen werd aangezegd, vandaag in barak 9 te verschijnen met hun documenten betreffende hun persoonlijke antecedenten. Het gerucht ging dat zij zich aan een schedelmeting moesten onderwerpen. Hilariteit in het hele kamp: het wemelt hier van schedelvormen onder de rasechte Joden met vier onvervalste grootouders. Daar zaten we vanmorgen te wachten op de komst van de grote heren. Ze hebben ons laten zitten, zoals dat al zovele keren is voorgekomen. De vrouwen en meisjes tussen vijftien en dertig mochten de woonbarakken verlaten en naar het werk. Teleurstelling. Het bezoek van de Portugezen aan barak 9 werd afgelast. Teleurstelling. De Lagerkommandantur was zinloos schoongeboend. Gisteravond voor het eerst na lange tijd weer eens echt luchtalarm. Even na tienen, dus even na het appèl. Krachtig geronk in de lucht. Lange huilstoten van de stoomfluit. De barakleider was compleet zijn hoofd kwijt. Duitsers raken in zulke gevallen steevast het hoofd kwijt. ‘Aankleden!’ brulde hij door de < barak > met zijn sentimentele stem, die altijd op huilen staat. ‘Onzin’, van de bedden, ‘staat niets van in de Lagerorder.’ ‘Jawel! Aankleden!’ ‘Er staat alleen, dat we in de barak moeten blijven. Meer niet.’ ‘Es ist nicht so.’ Dus: aankleden. Ik sta halverwege uitgekleed, het jasje van mijn blauwe pyama aangeschoten. Ik heb geen trek, mij aan te kleden, alleen maar voor een gril van de stoomfluit, zonder een spoor van gevaar. Tientallen malen zijn Engelsen en Amerikanen

overgevlogen zonder appèl: zij weten precies waar wij liggen en laten ons ongemoeid. Ik trek ook rustig de broek van mijn pyama aan. En zet mijn hoed op. Ziezo: nu ben ik gekleed. Knap wie ziet dat ik camoufleer. Anderen volgen mijn voorbeeld en zetten eveneens hun hoed op. Ik kruip 'gekleed' onder de dekens. Iedereen blijft 'gekleed' onder de dekens. De barakleider heeft zich toch blijkbaar vergist en ziet dat in zonder het te willen erkennen. Voor zijn prestige. Hij herroept zijn lastgeving niet. Ik ben in slaap gevallen zonder dat ik de opheffing van het luchtalarm heb gehoord. In geen enkele andere barak heeft de leider de bewoners gelast zich aan te kleden. Voor het eerst weer een krant ontvangen na de opheffing van de post-sperre. Het kamp leeft weer: de kranten vliegen van hand tot hand. Men bespreekt weer op grond van gemelde feiten en plaatsnamen aan de fronten de oorlogspositie. Men is ontevreden: de oorlog gaat te langzaam, de Russen schieten te weinig op, aan het Italiaanse front komen de Engelsen niet vooruit en incasseren zij tegenslagen, de invasie komt maar niet. En de transporten gaan maar door met de regelmaat van de klok. Er zitten nog maar zevenenveertighonderd Joden in het kamp en het ziet er naar uit dat, tenzij de oorlog spoedig afloopt, het kamp geheel wordt leeg geheveld en ook de laatste resten van de Joden naar het Oosten worden weggevoerd. Wij hebben nolens volens onze hoop weer verruimd en zijn al tevreden, als de oorlog dit jaar, voor de winter, afloopt. Optimisten rekenen op midden juni. De kranten zijn, hoe weinig bevrediging zij soms ook kunnen schenken aan ongeduldige geesten, toch een zegen. Zij verlossen ons uit ons geestelijk isolement. Het is onbegrijpelijk, dat de Duitsers ons deze gratie nog schenken en haar, nadat zij ze ons hadden afgenomen, weer hebben toegestaan. Onbegrijpelijk van boeven, die ons willen uitroeien en die ons afschilderen als de schurken, die Engeland en Amerika hebben opgezet tot de oorlog.

Donderdag 17 februari

De beste lijst van alle is gesprongen: de pap-lijst. Decreet van de medische dienst: alle pap-attesten zijn met ingang van heden vervallen. Wie een nieuw attest wil hebben, moet het opnieuw aanvragen. Oorspronkelijk werden er per dag vijfentwintighonderd porties uitgereikt bij een bevolking van gemiddeld twaalfduizend man, later nog slechts duizend, maar die duizend porties zijn gehandhaafd in weerwil van de leegheveling van het kamp. Het keukenpersoneel en zijn vrienden, de barakkenleiders hebben daarvan geprofiteerd. Nog slechts vierhonderd porties per dag worden beschikbaar gesteld: er is groot gebrek aan gortmout en havermout. Zij, die niet dertig percent onder het normale gewicht < zijn >, zij, van wie kan worden aangenomen dat zij altijd belangrijk onder het normale gewicht zijn geweest, krijgen geen

pap meer toebedeeld, uitgezonderd maaglijders, die vanzelf al onder het normale gewicht zijn. In de S-barak is ook een lijst gesprongen. Twee grappenmakers, die een loopje namen met alle mogelijke lijsten, die de ene na de andere gesprongen zijn, hebben een Lau-Man-Tinnef-lijst ingesteld. (Lau-Man-Tinnef is bargoens. Het betekent zoveel als: Niks man, rommel). Nieuwe S-gevallen, die werden binnengebracht, werd deze lijst voorgesteld en aangeprezen als de beste lijst, die grote kans gaf uit de S-barak te komen. Maar: voor wat hoorde wat. Inlichtingen, volledig, werden slechts gegeven tegen de prijs van een sigaret. De geijkte prijs voor elke dienst van enig belang of moeite. Menig binnenkomende S-man vloog erin en offerde. De houders van de lijst maakten soms goede dagen: een dag van zeven sigaretten winst staat geregistreerd. Tot de fatale dinsdag kwam en zij op transport moesten. De lijst was gesprongen. De mens wordt hier gemakkelijk boef. Geef een mens de macht en hij maakt er misbruik van. Gemakkelijk. Geef een mens een stok in de hand en hij slaat wanneer zich de gelegenheid voordoet. In Amersfoort sloegen gevangen Christenen, die van de Duitse autoriteiten de vrijheid hadden gekregen een stok te dragen, Joden, die naar hun mening niet hard genoeg werkten, niet snel genoeg liepen. Een der bedrijfsleiders, een Hollandse Jood, vroeger lompenhandelaar en opkoper van lommerdbriefjes, drijft ons op bevel van de Duitse SS voortdurend aan tot arbeid. Hij is van de Duizend-lijst en streeft ernaar, daarop te blijven en, inplaats van naar Auschwitz, naar Theresienstadt te worden gezonden. Daartoe dient in de eerste plaats de produktie op peil te blijven. Dat denkt hij tenminste. Eergisteren viel hij uit: ‘Jullie zitten hier om te werken. Wie niet werkt, moet het zelf maar weten.’ Vandaag viel hij uit: ‘Mijn geduld is uitgeput. Het kan me niks schelen, maar ik slinger jullie allemaal op de bon; ik wil voor jullie niet op transport.’ Vandaag heeft hij een vrouw, die geweigerd had schoonmaakdienst te doen in een van stof wemelende barak, omdat zij < een > ontstoken keel heeft, bij de OD aangegeven. Zij is opgeroepen wegens dienstweigering. Men zegt hier verachtelijk: Joden onder Joden. De bedrijfsleider staat bekend als een plebejer. Hij denkt en leeft primitief. Daarvoor is hij een plebejer. Men spuwt op hem, omdat hij zijn part zo goed speelt. De zaalleidster is ook niet zuiver. De vrouw van een leraar Frans. Ook op de Duizendlijst. Iedereen komt hier in een blauwe overall. Zij draagt iedere dag wat anders: een blauwe pullover, waarboven een okerkleurige halsdoek; een bruin mantelpak, een rijbroek met kaplaarzen. Bepaald kek. Meniekleurig gezicht: de natuur een beetje veel geholpen. Uiterlijk snoezig, een zoet tongetje, als van een slang. Men vindt haar aardig. Maar intussen. Zij commandeert, zij speelt de partij van de Duitsers een aardig eindje mee. Eergisteren hadden we een krant bemachtigd, die we op een tafel voor in de barak

hadden uitgespreid. Zij er op < af >: 'Zouden de heren niet naar achteren gaan met die krant? U mag trouwens niet eens een krant hebben!' Pats! Een onzer: 'Het lijkt hier wel een kakschooltje! Geen krant hebben! Net de Duitsers!' De menie van haar gezicht wordt nog roder, van schaamte of opwinding? Gisteren bij het middag-appèl controleerde zij de binnenkomenden, eiste ze de Lagerkaarten op en deelde overwerk uit. Een der gestraften, die te laat was gekomen omdat hij zijn zieke moeder had moeten bijstaan, barstte uit: 'Dat meent u toch zeker niet.' 'Zeker wel.' 'Dan moest u u schamen. Want dan doet u het werk der SS. Wij zullen dat onthouden.' Ze werd lijkbleek, door de menie heen. 'Ja, maar dat moet ik van hogerhand doen.' 'Dan moet u, verdomme, zo'n baantje niet aannemen.' Met een mond vol tanden bleef ze staan. Ze dacht aan haar groene stempel en de Duizend-lijst. Vandaag is ze weer even monter als altijd en deelt weer onverstoorbaar haar bevelen uit. Geef een mens de macht en hij wordt een boef, in kleine of in grote stijl. De mens is blijkbaar gek op macht; als de een niet wil, wil de ander wel. De nationaal-socialisten hebben de menselijke natuur goed bestudeerd. Zij passen met goed succes het verdeel-en-heers toe.

Vrijdag 18 februari

Van de meer dan tweehonderd mesjes van het aardappelschilbedrijf, die in barak 57 in de loop van de tijd ter beschikking zijn gesteld voor het plukken van foliën, zijn er vandaag nog zevenentwintig over. Niet meegerekend een bepaald aantal, dat onklaar is geraakt en onbruikbaar geworden, is de rest successievelijk 'georganiseerd'. De Obersturmführer heeft gisteravond vlak voor het appèl onverwacht een bezoek gebracht aan barak 85, de Barnevelders. Hij was razend: het was een rommelzooi, het stonk er, het was er een bende. Daar viel geen speld tussen te krijgen. Aan wie de schuld? Het is gemakkelijk vijfhonderd mannen en vrouwen en kinderen met hun goederen - genebbish - in een barak te stuwen en dan te mopperen dat het er een rommelzooi is en stinkt. De commandant heeft gelast, dat de dames en heren zondag a.s. inspectie moeten maken en hun hebben en houden behoorlijk op hun bedden moeten etaleren. En geen verduistering van goederen alstublieft. Wie gesnapt wordt, loopt tegen de lamp. Men vreest, dat de commandant de bagage, die hij overtollig acht, zal confiskeren, gelijk reeds een deel is geconfiskeerd, toen de Barnevelders hier aankwamen. Intussen is een deel van hen bezig te verhuizen naar barak 84, de barak der ouden van dagen, die geleidelijk naar Zelle en Theresienstadt zijn verhuisd en waar het casino-leven zijn goede dagen heeft gehad, zodat er in 85 ruimte vrijkomt en men zich wat beter kan bewegen. Totnogtoe was 85 wel het armzaligste wat Westerbork opleverde: de fine fleur der Joodse bourgeoise van Nederland op de asbelt.

Westerbork wordt ‘gezellig’. Vanmiddag is weer een koffiehuis geopend, deze keer niet, zoals vroeger, in de Toneelzaal in barak 9, maar in een aangrenzend zaaltje, waar een deel van de Joodse Raad zitting placht te houden. Een klein koffiehuis, waar plaats is voor een vijftig mensen. Sedert zondag voor een week hebben in dit zaaltje ook schaakwedstrijden plaats, 's zondags en op bepaalde avonden van de week. De schaakliefhebbers komen er geregeld tezamen.

Zaterdag 19 februari

Transport voor Theresienstadt in de maak. Men komt mensen te kort. De commandant gooit met reisbiljetten voor Theresienstadt. Wie wil, die mag. Wie langer dan een jaar in het kamp vertoeft, kan erheen. Zij, die lang bij de Joodse Raad hebben gediend, kunnen wegens verdiensten voor het kamp naar Theresienstadt. Vroeger moest men minstens Oud-Frontstrijder zijn. En dan nog kriegsbeschädigt. En dan nog Duitser, enkele begunstigde Hollanders niet meegeteld. Men mag kiezen: Theresienstadt of Auschwitz. Mesdames et messieurs, faites vos jeux! Zo'n kans komt nooit weerom! Maar bedenk goed: wie Theresienstadt afwijst, omdat hij nog langer hier wil blijven, gaat onvermurwbaar naar Auschwitz, naar Polen. Rechtstreeks naar de hel, dames en heren, en daar op de mesthoop! Begrijpt u? Nu moet ge het zelf maar weten. De begenadigden lopen rond en weten het niet: Theresienstadt kiezen of niet? Ach, ik zou zo graag op Nederlandse bodem blijven! Ze krijgen er hoofdpijn van, het slaat hun op de zenuwen. Wat moet ik doen, wat moet ik doen? Niemand kan hen helpen, niemand kan hun raad geven. Men tast in den blinde: niemand nog heeft de hel gezien; niemand weet wat ook Theresienstadt betekent. Op de duur. Als de oorlog slepende blijft. Zij moeten het zelf uitvechten. Het gerucht gaat, dat na dit transport, in geen zes weken meer een transport gaat. Als het waar is, wat kan er in zes weken niet al gebeuren! De invasie kan komen, het Duitse front kan ineenstorten. Ik kom op de lijst niet voor, totnogtoe niet. Dank zij mijn fictieve Calmeyer. Ook ik heb mijn zorgen: zullen ze er niet de lucht van krijgen, dat mijn Calmeyer-Antrag in het geheel niet bestaat en mij dan in de strafbarak zetten? Ik riskeer het en wacht rustig het laatste transport af. Want er gaat in ieder geval nog eentje. Pas veel later. Toen ik daarover vanmiddag liep na te denken, hield mij een kampvriend aan. ‘Goed dat ik je ontmoet. Vandaag is uit Den Haag bij de commandant een telegram binnengekomen, van Frederiks. Daarin verzoekt hij een bepaald aantal Joden in het kamp vast te houden, om ze op de Barneveld-lijst te zetten. Daar ben jij ook bij.’ Stomverbaasd. Dat kan weer een wending in mijn status brengen. Als de commandant er op ingaat, krijg ik er een aardig ijsschotsje bij: Barneveld, na de gedoopten de meest-geprivilegieerde groep,

het Theresienstadt van Nederland. Het is nog zo ver niet, maar het perspectief is interessant. Wat ze met die groep uiteindelijk zullen doen, weet men niet; maar ze blijft voorlopig nog hier. Intussen is het transport naar Theresienstadt opgeschort, voorlopig tot donderdag of vrijdag. Niemand weet precies waarom, maar naar men vermoedt, omdat er niet genoeg 'transportmateriaal' is en omdat men overwegen wil, welke lijst in aanmerking komt om te 'platzen'. Kinderpraat, want van nu tot dinsdag kunnen de autoriteiten hun schikkingen treffen. Er schuilt vast wat anders achter. Misschien gaat er wel helemaal geen transport voorlopig.

Zondag 20 februari

Vanmorgen groente gehaald. Drie kwartier in ijskoud weer voor de Kantine gewacht, daarna bonnetje gehaald in de Kantine, vervolgens wederom in snijdende oostenwind voor wagen gewacht om groente in ontvangst te nemen, die ons werd toegesmeten. Portugezen vanochtend voor Obersturmführer en Duitse medische autoriteiten in barak 83 verschenen. Elke familiegroep moest afzonderlijk voorkomen en werd bekeken door de heren autoriteiten, die aantekeningen maakten omtrent hun bevindingen. Blijkbaar een pleximatieve schedelmeting. In de namiddag moesten de Portugezen bij de Antragstelle in barak 34 verschijnen, waar beambten hun de vraag stelden of grootouders, ouders, zijzelf of kinderen gemengd-gehuwd waren. Een leuk spelletje, er zit voor de Portugezen een beslissing omtrent hun ras-status in het vat. Grappenmakers zeggen, dat de Portugezen thans officieel mesjogge zijn verklaard. Een ander grapje heeft zich vandaag afgespeeld in barak 85, onder de Barnevelders. Overeenkomstig aankondiging verscheen de Ostu, niet om half zes, zoals hij had doen weten, maar eerst om half negen. De Barnevelders hadden de gehele dag gepoetst en geschrobd om behoorlijk voor de dag te komen, en hun bagage netjes op hun bedden gedeponeerd. De Obersturmführer verscheen in vol ornaat, gevolgd door Schlesinger, Todtmann, Mozes, het hoofd van de Barackenverwaltung, Stein, Grüneberg en andere grootheden. De Ostu deed hier en daar een greep. Een bekend kenner vaa Aziatische kunst liet hij een koffer openmaken, grabbelde wat door het vuile wasgoed en haalde een paar vuile schoenen te voorschijn. 'So etwas bei einem gebildeten Menschen! Na!' 'Pardon, diese Schuhe gehören meiner Frau.' 'Dann haben Sie eine schmierige Frau.' Bij een ander, bij wie hij vier kostuums vond, plaatste hij ironisch het advies: 'Sie sollen sich bei der Kleiderkammer ein fünftes holen.' Intussen nam hij er een in beslag, benevens een overjas en een paar schoenen. Zo ging het hier en daar. De commandant was zeer schneidig. Resultaat van de inspectie: weg met alle dozen, een ieder niet meer dan een rugzak en een koffer; twee stel ondergoed van alles, twee kostuums voor de heren is het

toelaatbaar nodige. Inbeslagneming van Franse en Engelse boeken en voor zichzelf een 'Geschichte des Jüdischen Volkes.' 'Das möchte ich gerne lesen.' Gevleid wegens de hoge belangstelling. Opdracht aan de barakleider, professor Dresden, om overtollige goederen in beslag te nemen en bij de Kleiderkammer af te leveren. Geen fratsen. En verder: zondagavond wederom inspectie, waarop iedereen met gepoetste schoenen verschijnt, poetsen zowel boven als onder. Ja, zo behandelt men gestudeerde en uitblinkende Joden, intellectuelen, die onder bescherming staan van secretaris-generaal Frederiks, zich in Barneveld behoorlijk mochten huisvesten en hier als varkens op een hoop werden gedreven in een barak. Men zoekt naar de beweegreden, doch een andere dan die van pesterij en vernedering is moeilijk te ontdekken. Men lacht hier om de aanstellerij van de Ostu. Vandaag ook hebben Joden vrijwillig dienst gedaan aan het Oranje-Kanaal bij het lossen van vliegtuigbrokken, die voor demontering in aanmerking komen. Het was aantrekkelijk gemaakt: een extra maaltijd, een extra zegel voor een pakketje uit Amsterdam. Daarvoor zwicht men gemakkelijk: de maag regeert het karakter, bij de meesten. Verkocht Ezau niet reeds aan Jacob zijn eerstgeboorterecht voor een bord linzenmoes? Zo is de mens. Er waren er bij, die wel eens wilden zien hoe het er buiten het kamp uitzag, een verzetje wilden. Ook daarvoor geeft men gemakkelijk iets van zijn beginsel prijs: voor de vijand zult ge niet vrijwillig werken! Veel is er intussen niet gewerkt; er is stevig de lijn getrokken, zoals overal hier de lijn getrokken wordt. Een bewogen zondag ook in ander opzicht: er is een winkel geopend, een soort Hema in het klein, waar de kampbewoners schoonheidsmiddelen, lucifers, veters, schoensmeer, WC-papier, borstels, messen, boordeknoopjes en andere spullen van deze aard kunnen kopen. Daaraan bestond grote behoefte, vooral sedert het pakketverkeer met de stad was beperkt. Vanmorgen een gedrang van belang, zoals bij de opening van een nieuwe winkel, waar bij elk half pond koffie een koffiepot als premie gaat. Hier kooplust, nieuwsgierigheid, winkelzucht. De commandant heeft op de openingsdag voor honderdvijf gulden aan waren gekocht. Simultaan-schaakpartij in barak 9.

Dinsdag 22 februari

Gisteravond schoeneninspectie in barak 85. Tegen negen uur had de commandant zijn bezoek aangekondigd. De hele barak beefde en trilde al uren van tevoren van zenuwachtigheid. De heren Mozes en Grüneberg, van de Barackenverwaltung, waren reeds een uur van tevoren gekomen om instructie te geven, hoe men moest handelen. Het geleek op een cursus in Eerste-Hulp-bij-Ongelukken. 'Pass mal auf', zei Mozes, de Grote, 'zo houdt men de commandant gepoetste schoenen voor.' En hij wrong zijn beide kolossen van handen

in twee poppeschoentjes van een der dames en stak zijn aldus geschoeide handen vooruit. ‘Also, Eerst de bovenkant. En dan de onderkant!’ En hij keerde de twee schoentjes om, met de zolen naar boven. Intussen liep Grüneberg met een plumeau rond om voorwerpen van versiering, zoals borden, af te stoffen, opdat de gevoelens van toorn en kwaadheid van de commandant niet door stofnesten zouden worden geprikkeld. Zo'n commandant kan je toch maar maken en breken. Professor Dresden, de barakleider, liep met fijne pareltjes van angstzweet op zijn kloeke voorhoofd, om er op toe te zien dat iedereen poetste, poetste en nog eens poetste. Iedereen poetste, de gehele barak was een soort secte van poetsenden. Helpende mannen en vrouwen renden heen en weer om te controleren of iedereen er wel was en of iedereen wel op zijn plaats was. Meisjes veegden met geestdrift de smalle gangetjes tussen de bedden aan. Andere meisjes veegden in precies de tegenovergestelde richting. Iedereen liep iedereen in de weg, iedereen schreeuwde van opwinding en bezorgd dat alles goed zou gaan en goed zou aflopen. De toevallige bezoeker werd als een elastieken bal heen en weer geworpen tussen de dravende mannen en vrouwen, die tussen de twee vleugels van de barak heen en weer renden. Om half negen bevel van het barakbestuur, dat de mannen in de mannen-, de vrouwen in de vrouwenzaal dienden te blijven. Als een Cerberus bewaakte een van de bestuurders de deuren. ‘Geen mens er meer in. Afgelopen.’ Men was klaar: de commandant kon komen. Men had zijn best gedaan, naar eer en geweten had een ieder gepoetst. De zaal glom van de blankheid der schoenen. Om ruim negen uur verscheen de commandant, in uniform, wederom gevolgd door de edelen onder de Joden: Schlesinger, Todtmann, Stein, enzovoort. Als een lichtende staartkomeet aan de hemel, zo verscheen hij in de zaal. De komeet verdween in het nauwe gangetje; haar licht werd verduisterd. Voor elk logetje bleef de commandant met zijn trawanten, cirkelvormig achter hem, staan tegenover zijn Joden, elk met een of twee paar schoenen, een paar aan de voeten, een paar aan de handen. De mannen moesten de voeten heffen, zoals een paard, dat beslagen wordt, de handen keren volgens het procédé-Mozes, militairement. In dodelijke ernst. Alsof zij een Marche Funèbre beleefden. Later, toen de Ostu van de mars langs de logetjes genoeg had, nam hij plaats op een tafel, zijn trawanten in een halve cirkel om hem heen, als zijn kamerheren. De heren en dames moesten defileren. Gauw tevreden was de commandant niet. Wat dachten jullie wel, rakkers van Joden, dat jullie er goedkoop afkwamen. Poetst mijn oppasser niet dagelijks mijn kaplaarzen, onberispelijk, zodat ze van boven tot de punt, tot in de naden glimmen. ‘Mijnheer’, en hij keek een hoogleraar bars in het gelaat, ‘deze schoenen zijn niet gepoetst!’ ‘Docn, Obersturmführer!’ ‘U wilt toch niet zeggen,

nijnheer, dat deze schoenen gepoetat zijn!' En hij keek verachtelijk op de schoenen neer. Natuurlijk zijn ze gepoetst. Schlesinger: 'Herr Obersturmführer, het poetsmateriaal, dat de heren bezitten, is slecht en verdroogd.' De Ostu hoort de pleitrede van zijn eerste kamerheer niet. 'Zal ik u eens laten zien wat poetsen is!' En hij haalde een doos met schoensmeer en borstel uit zijn zak. Hoorbare verbijstering. Zo iets. Hij wreef de gewraakte schoenen deugdelijk in, poetste ze lang en wreef ze deugdelijk uit. Ziezo. Dat is poetsen. Iedereen stond er stom van. 'Wat was u vroeger. Leraar? Dat ook nog! Komt u morgenavond maar weer op appèl. Kunt u die vlek niet uit dat schoentje krijgen?' En hij keek een dame, vrouw van een leraar argwanend aan. 'Dat zullen we dan wel eens zien.' En de commandant poetste, dat de barak ervan schudde. De vlek bleef. 'Waarachtig, ze heeft gelijk. Hebt ú maar één paar schoentjes? Dan zullen we voor u een bon uitschrijven voor nog een paar.' En de commandant schreef: 'Deze dame, genaamd zus-en-zo, uit mijn naam een paar schoenen.' 'Ziet u niet, dat er aan deze zool nog zand kleeft! Morgen met schone schoenen op appèl verschijnen.' Klokslag twaalf uur was de inspectie ten einde. De komeet verdween van het firmament. De geïnspecteerden waren dood-op van de doorstane spanning, de vermoeienis. Achtenvijftig Barnevelders en vijftien Barneveldsen waren voor hun examen gezakt. Te stom om hun schoenen te poetsen. Of te lui. Vanavond moeten zij opnieuw examen doen. En als zij dan weer niet slagen, dan moet de hele inwonerschap van Barak 85 op de Appèlplaats verschijnen. Ordnung muss sein! Men is geneigd, de commandant voor niet recht snik te verklaren. Maar dat is verboden. Maar iets is er toch mis met hem.

Woensdag 23 februari

Over het lot van de Portugezen is beslist. Gistermiddag kwam als een bom uit heldere hemel de bekendmaking, dat zij met pak en zak naar Theresienstadt gaan, a.s. vrijdag. Dus niet naar Portugal. Dat wisten we trouwens wel, dat dat maar een aardigheidje, een spelletje was. Maar waarom naar Theresienstadt? De Hemel mag het weten. Aangenomen moet worden, dat de Duitse autoriteiten met het geval tenslotte geen raad hebben geweten en de Portugezen daarom maar naar Theresienstadt hebben afgeschoven, zoals ook anderen, met wie zij geen raad wisten. Daarvoor hebben zij zondag jl. nog geparadeerd voor de Duitse autoriteiten, die wel zo goed hebben willen zijn, zij het oppervlakkig, bizondere aandacht te schenken aan hun schedelbouw en hun gezichtshoek. Wat een poppenkast! Wat een groteske waanzin! Maar zeker is, de Portugezen hebben iets bizonders, dat zij op hun tocht door de diaspora van de volken, waar zij doorheen zijn getrokken, hebben meegekregen. Ook iets aantrekkelijks. Vaak driehoekige, markante

koppen, markante schedel, blauwe ogen, schuimend temperament, légèrement ému. Zij hebben distinctie, gratie, Portugese zwier. Zij hebben humor. In dit opzicht onderscheiden zij zich zeker van de Hoogduitse Joden, die een andere fysionomie hebben, nuchterder zijn, weinig gratie of distinctie bezitten, meestal wel gijn, maar geen humor hebben. De Engelse Joden zijn nog nuchterder, nog stijver dan de Nederlandse. Maar dat men daarom de eersten naar Theresienstadt stuurt de anderen, voorzover zij niet op bizondere verdiensten kunnen wijzen, naar Auschwitz, is natuurlijk waanzin. De Portugezen zijn dus gewogen en in ieder geval te licht bevonden: het Ariërschap blijft hun ontzegd. Zij gaan allen naar het Oosten, ook de Portugezen, die zich onder de Barnevelders ophouden, ook zij, die zich onder de gedoopten bevinden. Het privilege der Barnevelders krijgt aldus voor de eerste keer een knak: de Portugezen zijn niet voor de keuze gesteld: Barneveld of Theresienstadt, maar hun is bevolen: Theresienstadt. Hoogstwaarschijnlijk kan men daarin een aanwijzing zien dat alle Barnevelders le zijner tijd naar Theresienstadt zullen worden geëxpedieerd. Het privilege der gedoopten heeft opnieuw een knak gekregen. De eerste knak had plaats, toen de Palestijners onder de gedoopten met het transport naar Zelle mee moesten. Het waren er maar een paar, maar nochtans. Nu gaan de Portugezen naar Theresienstadt. Ook maar een paar. Men kan wel aannemen, dat eerlang ook de gedoopten als groep naar het Oosten, Zelle of Theresienstadt gaan in weerwil van de hun destijds verleende Synodale bescherming, die leidde tot de verklaring der Duitse autoriteiten, dat zij niet naar het Oosten zouden worden ‘abgeschoben’. Of beschouwen de Duitsers Zelle en Theresienstadt niet als ‘het Oosten’? Is dat misschien alleen Polen? Het besluit, de Portugezen naar Theresienstadt te zenden, heeft voor een Portugees, die al tien maanden in het ziekenhuis werd vastgehouden omdat hij een S-geval was, om hem aldus voor straftransport te behoeden, het leven dragelijker gemaakt: hij mag met zijn vrouw, die was opgeroepen, mee. Een uniek geval: zo lang heeft nog geen enkel S-geval het in het ziekenhuis uitgehouden. Hij liep er rond als een Spaanse edelman, in kuitbroek en kamerjas. En hij steunde voor zijn onberispelijke Portugese afkomst op een onaantastbaar adellijk document. Met trots ontvouwde hij de perkamenten rol, waarop zijn afstamming staat gecalligrafeerd. Zo mild is de commandant, die over mensenlevens kan beschikken. Ook een deel der Duizend-lijst is voor Theresienstadt aangewezen: zij die boven de zestig zijn. Vervroegd transport naar het voorgespiegelde Mekka voor de Joden.

In de foliënplukkerij hebben wij een andere zaalchef gekregen, een Fries, een oud-dansmeester. Hij is begonnen met een kraaiend geluid te laten horen. Als een zegevierende haan verkondigde hij: dames en heren,

u moet er goed aan denken, ik houd van stilte en rust. Daverend applaus met handen en voeten. Verkeerd entree bij foliënplukkers, die kooplieden, professoren, leraren, huisvrouwen zijn, hier voor spek en bonen zitten. Hij voelt zich, maar we hebben lak aan hem. Brauner is bijgedraaid. Vanmiddag zat ik aan mijn werktafel de 'Nieuwe Rotterdamsche Courant' te lezen. Hij kwam naderbij en vroeg poeslief: 'Vindt u de artikelen van de Nieuwe Rotterdamsche Courant beter dan de artikelen van het Handelsblad?' Ik heb hem maar vriendelijk in zijn infantiel smoeltje gekeken en geantwoord: 'De buitenlandse overzichten van de Rotterdammer mogen er voor deze tijd zijn.' Ik dacht: ziezo, je bent getemd. Praktisch kan ik doen en laten wat ik wil, als ik het maar zo doe, dat het geen aanstoot naar buiten geeft. De Obersturmführer heeft barak 85 gisteren tevergeefs laten wachten: de schoenen waren prachtig gepoetst, maar hij was blijkbaar door nog ernstiger zaken verhinderd zijn Joden te inspecteren. Zij waren zeer teleurgesteld.

Donderdag 24 februari

Gisteravond uitgestelde inspectie in de 85. Och, och, wat had men gepoetst. Elk paar schoenen werd tevoren voorgehouden aan professor Dresden, die in zijn bestuursloge met kritische blik, met professoraal kritische blik de schoenen bekeek, van voren, van achteren, opzij, van onderen, teneinde de aan hem toevertrouwde schapen te bewaren voor verder onheil. Wat blonken de schoenen, als zwarte duivels. De commandant heeft ze bekeken, stuk voor stuk, met Jobsgeduld, alsof hij nieuwgevonden planten moest determineren. Hij zei niet veel omtrent zijn bevindingen. Er was ook niet veel te zeggen: het was alles keurig en keurig in orde. Geen oppasser had het die vuile Joden kunnen verbeteren. Maar tevreden was de commandant niet. 'Laat eens zien', zei hij, 'zestig man ongeveer hebben hun schoenen niet gepoetst. Zestig man onder de vijfenvijftig jaar, zaterdagmiddag en zondag in de buitendienst.' Daarmee had het drama van de schoenenpoetserij haar slot gevonden. De Barnevelders, onder de vijfenvijftig, briesten van woede. Zij voelden het verduiveld goed: ik zàl jullie geprivilegieerde bourgeois; werken zullen jullie, verdomme, Frederiks mag zijn wie hij wil, het kan me geen zier schelen, Joden zijn jullie zoals de anderen, geen haar beter. Daarmee basta! En de Joden dachten: waar zijn de dagen van Barneveld? Het voorgenomen transport van de Portugezen in de barak van de Barnevelders en in die van de gedoopten werd vanmorgen afgelast. Grote verbazing. Laat in de middag werden de vier tot de Barnevelders behorende Portugezen op de Lagerkommandantur ontboden. Hun werd stuk voor stuk de vraag gesteld, of zij zich soms met Den Haag in verbinding hadden gesteld om Frederiks te verzoeken, zijn invloed aan te wenden, opdat zij niet als Portugezen

op transport zouden worden gesteld, maar bij de groep Barneveld zouden worden gelaten. Professor Moresco en zijn zoon vielen door de mand: zij hadden inderdaad een koerier naar Amsterdam verzocht, zich tot Frederiks te wenden. De eerbiedwaardige oude heer, oud-president van de Raad van Indië en zijn zoon werden tegen de avond overgebracht naar het belachelijke vierkante gebouwtje tussen een château rouge en de gedoopten-barak, dat als gevangenis dienst doet. De twee anderen konden naar hun woonbarak terugkeren. Blijkbaar was het beroep op Frederiks geschied en had deze, met succes, bij de Duitse autoriteiten geïntervenieerd. Maar de Moresco's hadden het kampreglement geschonden doordat zij naar buiten besluiten van de commandant hadden bekend gemaakt, waartoe zij niet het recht bezaten. De commandant is natuurlijk spinnijdig geweest, omdat Den Haag hem de pen op de neus had gezet. De vraag is: wie is intermediair geweest tussen de Moresco's en Frederiks. Men vermoedt: mr. Bernard P. Gomperts. Ook een interessante geschiedenis. Gistermorgen is mr. Gomperts' echtgenote volledig geariseerd naar Amsterdam teruggegaan. Men had zich eerder kunnen voorstellen, dat zij, als zij Arische was geweest, als Jodin naar Westerbork was gezonden. Het bewijst voor de zoveelste keer de waanzin van het bloed- en bodemsysteem. Maar enfin, het is nu eenmaal zo, en zij is zeker te benijden, omdat zij aan het pandemonium en de zwijnenstal van Westerbork is ontsnapt. Haar echtgenoot mocht echter als Joodse partij niet mee. Hierin ziet men opnieuw een aanwijzing, dat het Joodse deel van de gemengd-gehuwden naar Westerbork komt. Elke dag verwacht men hier, dat zij komen zullen. Gistermiddag reeds werd mr. Gomperts op de Lagerkommandantur ontboden. Hij kreeg de mededeling, dat hij vanmorgen zijn vrouw achterna mocht. Volgens hemzelf had Todtmann, de adjudant van de Obersturmführer, bij deze geïntervenieerd en op diens medelijden een beroep gedaan: een zevenenvijftigjarig, niet meer valide man, die men gerust kon laten gaan. De commandant heeft zijn hand over zijn hart gestreken, zoals onlangs ook in het geval-Hartman, een Jood, die omtrent een jaar in het ziekenhuis had gelegen, maar dan als suikerpatient, van zijn vrouw gescheiden was, maar de echt weer had laten herstellen op grond van een desaveu van zijn vrouw; nl. dat de opgegeven grond van de echtscheiding in werkelijkheid niet voorhanden was geweest. De gunst, door de commandant aan mr. Gomperts verleend, wordt echter toegeschreven aan het feit, dat Gomperts' echtgenote vroeger met een Ariër is gehuwd geweest, wiens kind hij heeft opgevoed, en dat deze Ariër gouwleider was. Een enigszins gecompliceerd geval. Gomperts is zijn vrouw inderdaad achterna gegaan, maar zou zich direct tot mr. Frederiks om interventie hebben gewend ten bate van de Portugezen. Het is haast niet te geloven van zo'n leep advocaat als mr. Gomperts,

dat hij tegen zijn weldoener agerend zijn terugkeer naar Westerbork zou riskeren. Het geval houdt hier de gemoederen hevig bezig.

Vrijdag 25 februari

Redevoering van de dansmeester in de Foliën. 'Dames en heren', met zijn Friese hanestem, 'ik heb u weer iets te zeggen.' Veelbetekenend gekuch bij de foliënplukkers. 'Er wordt te weinig geproduceerd en dat mag niet. Het is in uw eigen belang meer te produceren. Totnogtoe zijn het Joden, die hier het bedrijf leiden; het dient zo te blijven.' (Gefluister hier en daar: hij moet zien dat hij op de Duizend-lijst blijft. Alsof de transporten met gewoon doorgaan.) 'Iedereen heeft de plicht te werken. Het is zo, dat wie vroeger in de samenleving gewerkt heeft, dat ook hier doet, en dat wie dat niet gewend was te doen, dat ook hier niet doet.' ('hum, hum' bij de hoorders). 'Dus dames en heren', ging de haan verder, 'ik zal niet meer toestaan, dat u na achten brood op de kachels roostert en hier uw ontbijt nuttigt. Men kan als men wil hier zijn ontbijt nuttigen, maar dan voor achten 's morgens. Ieder moet thans dus weten wat hij doet.' (Gefluit op verscheidene banken. Gefluister: 'Zo spreekt de ene slaaf tot de ander.' 'Dames en heren; klaar voor de volgende wals.') Resultaat van de rede: nihil. Op de achterste bank in de zaal zit een stel bij elkaar gekropen diamantmakelaars, die zich hier deftig diamantairs noemen, die rustig doorgaan met hun kans op toekomstig transport te bespreken zonder een vin te verroeren. Elders gaat een ander groepje door, het jongste oorlogsnieuws van commentaar te voorzien. Enzovoort. Ik zelf sluip weg om in het Verwaltungsbureau van het Ziekenhuis een partijtje bieten te koken, te zien of er al nieuwe groenten zijn aangekomen, enzovoort. Intussen is vanmorgen het uitgesteld transport naar Theresienstadt vertrokken: achthonderd mannen, vrouwen en kinderen. Deze keer was er een soort run op de trein, een derde klasse-trein. Het gerucht was verbreid, dat wie niet gesperrt was en de kans had naar Theresienstadt te komen en van deze kans geen gebruik maakte, de volgende keer onherroepelijk naar Auschwitz zou gaan. Dr. Spanier had dit signaal nog 's avonds laat tegen het naar bed gaan aan het personeel van het Ziekenhuis doorgegeven. Er ontstond een soort paniekstemming. Zo hebben zich hedenmorgen nog, tot kort voor het vertrek van de trein, mannen en vrouwen voor het Theresienstadt-transport aangemeld. Ook een aantal zieken, waaronder een paar mannen en vrouwen, die pas geopereerd waren en zich ternauwernood bewegen konden, zijn aldus genoopt op transport te gaan. Ook de beroemde keukenchef, de grootste Schmarotzer van het kamp, is er tenslotte bij. Zijn kleine rijk is uit; ook dat van zijn vrienden. In weerwil van Theresienstadt, een sinister transport, waarvan de achtergrond duidelijk voelbaar was: weg, weg, jullie Joden, weg uit

Holland! Uit mijn barak zijn ongeveer honderddertig mensen vertrokken. In het kamp zijn thans nog tweeënveertighonderddertig Joden aanwezig. De meeste barakken staan leeg, levenloos. De bewoonde barakken zijn gewoonlijk overvol. De dag van het transport is er ruimte om adem te halen. De volgende dag zijn zij al weer tot de nok gevuld. Morgen wordt het restant van barak 62 over de nog aangehouden barakken - 71 en 72 en 84 - verdeeld. Ook van de kleine woonbarakken, waar de leden van de Duizend-lijst en enkele andere bevoorrechten, zoals oud-leden van de Joodse Raad, huizen, staat een deel leeg te gapen. Het kamp is als een kleine jongen met een veel te wijde broek en een diep over zijn oren hangende pet. De wegen zijn leeg. De sfeer heeft iets dreigends gekregen. Het gevoel bekruipt < ons >: wij zijn achterblijvers, hadden wij niet mee moeten gaan, er niet bij moeten zijn? Dat komt vermoedelijk nog wel. Het wordt ongemoedelijk in de ongemoedelijkheid. Het regiem wordt strenger voor dat handjevol Joden: de commandant komt sedert de laatste dagen de barakken inspecteren, of er niet te veel rommel heerst, of de bedden wel behoorlijk zijn opgemaakt. Men ruikt een beetje de lucht van Vught, men voelt scherper de hand van de SS-officier. Waar zijn zij, die achterblijven - als zij achterblijven - aan toe? Welk spelletje zal de zwarte kat spelen met dat muizevalletje vol muizen? Het gerucht loopt, dat mr. Gomperts in Amsterdam is gearresteerd. De Barnevelders worden niet met rust gelaten; de commandant heeft bevolen, dat alle inwoners van de barak tot het vijfenzestigste jaar zaterdagmiddag en zondag de gehele dag buitendienst moeten doen. Hij is blijkbaar razend op de plutocraten, de bourgeoisie van 85. Sedert enkele dagen hebben de marechaussées opdracht gekregen op de weg van het kamp tot Hooghalen 's nachts te patrouilleren.

Zaterdag 26 februari

Vandaag heeft weer een invasie plaats gehad van onbekenden uit barak 62. Dat kan nogal eens schelen: de vorige twee keren een groot aantal bekenden en intellectuelen uit de barakken 68 en 69, deze keer een groot aantal totaal vreemden uit de 62. Ik voel me onwennig, ingeklemd tussen muren van mensen, van wie ik de taal niet spreek, van wie ik de gewoonten niet deel, wier bemoeizucht ik verfoei. Het toeval heeft gewild, dat ook een jeugdvriend in mijn barak is aangekomen en mijn ‘slaapje’ is geworden, zoals men dat gewend was in de kazerne, op de chambrée. Maar het is toch heel anders dan toen: vroeger de behoefte aan samenzijn in de bloei van de jeugd, in de aanhankelijkheid, die de vormingstijd van de man kenmerkt, nu de behoefte aan alleen zijn met zijn rijpgeworden gedachten, zijn bezinning en bezonnenheid, de behoefte aan de ruimte, die de welvaart van het leven in de geest heeft ingeschapen. Het vriendschappelijke nabijzijn

is een troost, die voortkomt uit de herinnering, aan de gemeenzaamheid van de jeugd, doch niet aan de feitelijke steun, die men nog slechts in zichzelf vindt, in zijn geloof of overtuiging, of in de wil door deze harde tijd heen te komen.

Zondag 27 februari

Vanmorgen weer een uur staan blauwbekken in de kou voor de wagen voor een rantsoentje groente-op-doktersattest. Achter mij bestorming van de Lawa-winkel van mensen, die behoefte hebben aan de heel kleine dagelijkse dingen des levens, waarzonder het leven erg lastig en moeilijk wordt. Wat is het leven zonder WC-papier, zonder boordeknoopje, zonder knopen, zonder schoensmeer. Onze cultuur steunt voor een groot deel op deze kleinigheden en erzonder stort zij pardoes in elkaar. De winkel is een zegen voor Westerbork, voor het in stand houden van de cultuur, die de commandant de Joden nog altijd gunt. Aardig van zo'n commandant. De bewoners van barak 85 hebben gisteren buitendienst gedaan; wrakijzer van vliegmachines versjouwd, in een matig tempo. Vanmorgen vroeg om acht uur zijn zij opnieuw voor soortgelijke arbeid uitgetrokken, bij sneeuwweer, de meesten in overalls. Al weken achtereen eten wij kool, in alle soorten, vergezeld van ongepelde aardappels, veen-aardappels, een heel enkele keer afgewisseld met gortsoep. Kleine porties. Vandaag een pond suiker gekregen plus een paar lepels jam.

Maandag 28 februari

Iedereen rooft hier en niemand, die zich er voor schaamt of het de ander kwalijk neemt. Vanmorgen hebben een paar fatsoenlijke mannen en vrouwen, die bij het afladen van een wagen aardappels op de afvallers stonden te wachten, een zak aardappels halverwege leeg geplunderd zonder interventie van de man op de wagen, ook een Jood. De grenzen van het oirbare en onoirbare vervagen. De praktijk van het leven hier bewijst, hoe gemakkelijk een gerespecteerd burger of burgeres, steunpilaar van de maatschappelijke orde en van het privé bezit, van de helling glijdt in de wereld die leeft van plundering, als de honger begint te nijpen. Men kan sportief denken, als de kwajongen, die van een sleperskar een paar appels of peren of kastanjes of wortels rooft zonder daarom een misdadige aanleg te verraden of zijn toekomst te compromitteren. Zo zou men hier drie aardappels van een wagen kunnen roven, terloops, of van de straat opgrabbelen, om ze te piepen, op het werk of in de barak, als versterking van het karige dagrantsoen. Dat doe ik. Gelijk vele anderen loop ik geregeld met een paar rauwe aardappels in de zakken van mijn overall of knabbel op een winterpeen. Ieder die tanden heeft, kluift op een winterpeen, te beginnen bij de kinderen, die voldoende sterke tanden hebben om te bijten. Het hele kamp kluift

peen; het hele kamp piept aardappels. Mag ik meer doen? Brave huisvaders, keurige huismoeders roven tassen vol winterwortelen, of aardappels, waarvan ze dampende maaltijden maken, tot het voeden van hun kroost, dat voortdurend wast en niet genoeg krijgt. Zij doen 's morgens vroeg, als het toezicht nog niet scherp is, aanvallen op de keuken, waar de aardappels liggen te wachten op de schilsters. Complete inbraak met roof. Zij drukken kolen achterover en verbergen ze onder hun jas of mantel. Zij roven uien uit de kisten, op weg van de sleperswagen naar de keuken of de kantine. Er wordt geroofd in het klein en in het groot, en wie in het klein begint, eindigt onherroepelijk in het groot, wat men dan in het groot noemt. Moeders schamen zich voor hun zoons, die met buit thuis komen, en weten niet of zij hen moeten aanmoedigen of ontmoedigen. Ontmoedigen betekent: een chronisch teweinig; aanmoedigen: het stimuleren van een slecht element, waarvan zij later, teruggekeerd in de normale samenleving, last zouden kunnen krijgen. De oude normen van het fatsoen zijn vervaagd of verdwenen, in een samenleving, waarin geen persoonlijk bezit bestaat, waarin iedereen die bij de bron zit neemt wat hij krijgen kan, waarin iedereen, of bijna iedereen, die tekort komt, of voor tekort vreest, van de grote hoop afneemt zonder dat de samenleving zelf zich daartegen verzet of zonder dat de ordebewakers streng optreden, die zich trouwens aan hetzelfde kwaad schuldig maken. Zij in de eerste plaats. In dit opzicht is de samenleving zeker rot: het mensentype deugt niet. Iedereen is hier op kleine of grote schaal rover, zonder nochtans een misdadiger te zijn. Wie er in slaagt een partij aardappels te roven, eist ook plaats op de kachel om zijn partijtje te koken ten koste vaak van de tijd van hen, die hun legitieme kliekje of portie willen warmen, op kolen van de gemeenschap, die voor de eis wijkt. De roof is gemeengoed geworden en wordt door de gemeenschap gewettigd. Men beroemt zich op de buit. Het hardnekkige gerucht loopt, dat mr. Gomperts in Amsterdam is gearresteerd.